

ΤΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΣΦΡΑΓΙΔΟΓΛΥΦΙΑΣ



ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Στη μνήμη του πατέρα μου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	
ΕΥΧΕΣ ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΑ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Ο πατέρας και η μητέρα των αρχαίων	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Το σπυριό και το άρμα	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Οι παραδόσεις των αρχαίων	
Εκδοχές και μεταβολές	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Υπερβολές, Πρωτόγονοι	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Οόσια και	16
Το σπυριό και η βύρα, η βύρα και η βύρα	16
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	17
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΩΝ	18
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΑΡΑΤΑΞΕΩΝ	19
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΧΡΗΣΕΩΝ	20
ΚΑΤΑ ΜΕΤΕΤΑ ΚΑΙ ΣΥΝΑΡΤΗΣΕΙΣ	21
ΠΙΝΑΚΑΣ	

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Ὁ τόπος καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῶν σφραγισμάτων	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Τὰ σφραγίσματα καὶ τὸ ἀρχεῖο	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Οἱ παραστάσεις τῶν σφραγίδων	
Εἰκονογραφικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ζητήματα	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Χρονολογικὸς Προσδιορισμὸς	88
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Θέματα ρυθμοῦ	104
Ὑστερὴ ἀφαίρεση καὶ ἡ διάλυση τῆς φυσιοκρατίας	148
ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ	155
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ	169
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ	171
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΣΦΡΑΓΙΔΩΝ ΚΑΙ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΩΝ	
ΚΑΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ	172
ΠΙΝΑΚΕΣ	

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες καὶ γνωστὲς συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

AGD	Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen.
Atti Micenologia	Atti e memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, 1967.
Beiträge	I. PINI, Beiträge zur minoischen Gräberkunde, 1968.
BOSSERT	H. TH. BOSSERT, Altkreta ³ , 1937.
CMS	Corpus der minoischen und mykenischen Siegel.
Coll. Giam.	A. XENAKI - SAKELLARIOU, Les cachets minoens de la Collection Giamalakis, 1958.
CS	V.E.G. KENNA, Cretan Seals. With a Catalogue of the Minoan Gems in the Ashmolean Museum, 1960.
CTS	V.E.G. KENNA, The Cretan Talismanic Stone in the Late Minoan Age (SIMA 24, 1969).
FK	F. MATZ, Forschungen auf Kreta, 1942 (1951).
Forschungsbericht	Kretisch - Mykenische Siegel, DFG, 1974.
FS	F. MATZ, Die frühkretischen Siegel, Eine Untersuchung über das Werden des minoischen Stiles, 1928.
GG	J. BOARDMAN, Greek Gems and Finger Rings, 1970.
GK	F. MATZ, Göttererscheinung und Kultbild im minoischen Kreta, AbhMainz, 1958.
GLOTZ	G. GLOTZ, La civilisation égéenne, 1923.
Gournia	H. B. HAWES κ.ᾶ., Gournia, 1908.
Γραμμική Α Χανίων	I. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ - L. GODART - J. - P. OLIVIER, Γραμμική Α στο μινωικό ἀρχεῖο τῶν Χανίων, 1976.
IEE	Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους Α, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1970.
KfG	F. MATZ, Kreta und frühes Griechenland, 1962.
LEVI	D. LEVI, Le cretule di Agia Triada, ASAtene 8 - 9 (1925 - 26), 71 κέ. Τοῦ ἴδιου, Le cretule di Zakro, ὀ.π. 157 κέ.

- MAR. - HIR. S. MARINATOS - M. HIRMER, Kreta und das mykenische Hellas, 1959.
- Minoische Kultur F. SCHACHERMEYR, Die minoische Kultur des alten Kreta, 1967.
- MMR M. NILSSON, Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion², 1950.
- ΜΣ A. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία, 1966.
- Origins B. C. DIETRICH, The Origins of Greek Religion, 1974.
- Πεπραγμένα Α', Β', Γ' Πεπραγμένα του (Α', Β', Γ') Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου.
- PERSSON A. W. PERSSON, The Religion of Greece in the Prehistoric Times, 1942.
- PICARD C. PICARD, Les religions préhelléniques, 1948.
- PM A. EVANS, The Palace of Minos, τ. I - IV, 1921 - 1935.
- Siegelbilder H. BIESANTZ, Kretisch-Mykenische Siegelbilder, 1954.
- SM A. EVANS, Scripta Minoa I, 1909.
- TPC A. EVANS, Mycenaean Tree and Pillar Cult (JHS 21 (1901), 99 κέ.).
- WIESNER J. WIESNER, Grab und Jenseits. Untersuchungen im ägäischen Raum zur Bronzezeit und frühen Eisenzeit, 1938.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἔχει σκοπὸ νὰ παρουσιάσῃ τὰ σφραγίσματα πὸν βρέθηκαν τὸ 1973 στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μινωικοῦ ἀρχείου στὰ Χανιά καὶ νὰ ἐρευνήσῃ τὰ ζητήματα πὸν θέτει τὸ νέο αὐτὸ εὑρημα¹.

Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων παρουσιάζουν διπλὸ ἐνδιαφέρον, ἀρχαιολογικὸ καὶ φιλολογικόν, ἀφοῦ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἐνεπίγραφα. Τὸ σύνολο ἐξάλλου βρέθηκε σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ πινακίδες τοῦ συστήματος τῆς Γραμμικῆς Α. Δὲν ἔγινε ὁμως ἐνιαία δημοσίευση καὶ διττὴ διαπραγμάτευση τοῦ ὕλικου, γιατί κρίθηκε ὅτι ἦταν δυνατὸ ἀλλὰ καὶ σωστὸ νὰ χωρισθῇ ἡ φιλολογικὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Γραμμικῆς Α, ἔργο ἐδικῶν φιλόλογων, ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐρευνα τῶν σφραγισμάτων. Τῇ διάκριση αὐτὴ σχεδὸν ἐπιβάλλει ἡ σιωπὴ τῶν μνημείων τῆς Γραμμικῆς Α. Ἡ μελέτη τους περιορίζεται γιὰ τὴν ὥρα στὴν τυπολογικὴ ἐξέταση τῶν γραμμικῶν σημείων καὶ δὲν προσφέρει πραγματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἱστορίαν².

Ὡστόσο, τὸ γεγονὸς τῆς ἀποκάλυψης γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Δυτικὴ Κρήτη ἐνὸς νεοανακτορικοῦ ἀρχείου ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία. Τὰ ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ θέματα πὸν προκύπτουν ἀπὸ τὸ εὑρημα αὐτὸ θίγονται στὸ πρῶτο κεφάλαιο, πὸν δίνει καὶ τὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ τόπου τῆς μινωικῆς ἐγκατάστασης, καθὼς καὶ σύντομη ἐκθεση τῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἄν οἱ ἐπιγραφὰς τῆς Γραμμικῆς Α μένον ἀκόμη σιωπηλές, τὰ σφραγίσματα εἶναι μία πολὺφωνη μαρτυρία. Ἀπὸ τὰ ζωντανότερα κατάλοιπα τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, προσφέρουν τὸ ἔργο τέχνης σὲ μία στιγμή τῆς πρακτικῆς του λειτουργίας στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Γι' αὐτὸ καὶ δίνουν ἀφορμὴ σὲ πολὺπλευρὴ ἀρχαιολογικὴ μελέτη.

Ὁ προορισμὸς τῶν σφραγισμάτων καὶ ἡ λειτουργία τοῦ συστήματος τοῦ ἀνακτορικοῦ ἀρχείου εἶναι τὰ πρῶτα θέματα πὸν συζητοῦνται στὸ δεῦτερο κεφάλαιο. Ἐδῶ γίνεται καὶ ἡ περιγραφή τῶν τριῶν εἰδῶν σφραγισμάτων, ἐνῶ

1. Πρώτη ἀνακοίνωση τοῦ εὑρήματος: AAA 6 (1973), 430 κέ.

2. Ἡ δημοσίευση τῶν πινακίδων καὶ τῶν ἐνεπίγραφων σφραγισμάτων πραγματοποιήθηκε ἤδη ἀπὸ τοὺς κ.κ. L. Godart καὶ J.-P. Olivier (Γραμμικὴ Α στὸ μινωικὸ ἀρχεῖο τῶν Χανίων, 1976). Ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ κεραμεικὴ θὰ δημοσιευθοῦν σύντομα.

σὲ τρεῖς καταλόγους στὸ τέλος τῆς μελέτης περιλαμβάνονται τὰ μέτρα, ἡ παράσταση τῆς ἀποτυπωμένης σφραγίδας, τὸ γραμμικὸ σημεῖο καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ κάθε σφραγίσματος.

Οἱ τριάντα δύο νέες παραστάσεις τῶν σφραγίδων ποὺ ἀποτυπώθηκαν στὰ σφραγίσματα μᾶς εἰσάγουν σὲ θέματα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης καὶ τῆς θρησκείας. Ἡ περιγραφικὴ ἀνάλυση τῶν παραστάσεων καὶ τῆς δομῆς τους, τὰ τυπολογικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ ζητήματα, καθὼς καὶ τὰ θέματα λατρείας ποὺ παρουσιάζουν, ἐξετάζονται σὲ μία ἐνότητα στὸ τρίτο κεφάλαιο. Ὁ κατάλογος Δ στὸ τέλος τῆς μελέτης δείχνει τὸν καταμερισμὸ τῶν παραστάσεων στὰ διάφορα εἶδη τῶν σφραγισμάτων.

Βασικὴ σημασία ἔχει τὸ γεγονός ὅτι τὸ εὗρημα ἀποτελεῖ χρονολογημένη ὁμάδα. Στὸ τέταρτο κεφάλαιο γίνεται ἡ ἐνταξή της στὴ χορεία τῶν ἄλλων σχετικῶν συνόλων καὶ ἡ διάκριση παλιότερων καὶ νεώτερων παραστάσεων σύμφωνα μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ρυθμοῦ καὶ τὸν τρόπο πραγματοποίησης κάθε φορὰ τῶν ἀρχῶν τῆς δομῆς. Ἡ διαπραγμάτευση αὐτὴ μπορεῖ νὰ συμβάλῃ σὲ ἐμπέδωση τῶν γνωστῶν κριτηρίων καὶ ἀκόμη σὲ ἀκριβέστερες χρονολογήσεις στὸ πεδίο τῆς σφραγιδογλυφίας. Ἡ διαπίστωση ἐξάλλου τῆς συνύπαρξης μέσα στὸ ἴδιο σύνολο σύγχρονων ἔργων ποὺ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς τεχνοτροπικὲς τάσεις ἢ καὶ σὲ ὁλότελα διαφορετικὸς ρυθμούς¹, βοηθεῖ τόσο στὴ συμπλήρωση ὅσο καὶ στὴν ἀναθεώρηση τῶν χρονολογικῶν κριτηρίων.

Οἱ τριάντα δύο παραστάσεις δὲν εἶναι πάντοτε ἀρκετὲς γιὰ τὴν ἐξαγωγή ὀριστικῶν συμπερασμάτων. Ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης μποροῦμε, βασιζόμενοι στὴ νέα μαρτυρία, νὰ ἐξετάσουμε μὲ ἀνανεωμένο βλέμμα τὰ κριτήρια τῆς γνώσης τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῶν τεχνοτροπιῶν. Ἡ σχετικὴ ἀνάλυση στὸ τελευταῖο κεφάλαιο, ποὺ ἐν μέρει ὑπερβαίνει τὶς ἀνάγκες τῆς δημοσίευσης τοῦ εὐρήματος, ξεκινᾷ ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ προσφέρουν οἱ νέες σύγχρονες παραστάσεις, γιὰ νὰ προχωρήσῃ σὲ διαπιστώσεις ποὺ ἔχουν ἰσχὺ καὶ σὲ ἄλλα σύνολα ἢ μεμονωμένα εὐρήματα καὶ ἀφοροῦν στοὺς βασικοὺς μορφολογι-

1. Οἱ δύο ἔννοιες, ρυθμὸς καὶ τεχνοτροπία, ἂν καὶ ἀντιστοιχοῦν στὴν ξενόγλωσση ἔννοια τοῦ *Styl*, δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀδιαφόρως, γιατί δὲν εἶναι ἀκριβῶς ταυτόσημες. Ἡ τεχνοτροπία ἀφορᾷ στὰ εἰδικότερα μορφολογικὰ μέσα, στοὺς τρόπους δηλ. μὲ τοὺς ὁποίους ἐκδηλώνεται κάθε φορὰ ὁ ρυθμὸς, π.χ. γραμμικὴ, ζωγραφικὴ τεχνοτροπία, ποὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηρίζῃ τὴν τέχνη ἀτόμων, ἐργαστηρίων, ἐποχῆς. Ὁ ρυθμὸς εἶναι σωστότερο νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ δήλωση γενικότερης καὶ βασικότερης σύλληψης τῆς μορφῆς. Σύμφωνα μὲ τὸ νόημα αὐτὸ μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὸ ρυθμὸ π.χ. ὡς δωρικὸ ἢ ἰωνικὸ, κλασικὸ ἢ μπαρόκ, ρυθμὸ φυσιοκρατίας ἢ ἀφαίρεσης κτλ. Ἡ ἔννοια τοῦ ρυθμοῦ πρέπει ἐπίσης, νὰ διακριθῇ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς δομῆς (*Struktur*). Οἱ δύο ἔννοιες κινοῦνται σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα καὶ ὑπόκεινται σὲ διαφορετικὲς ἐξελικτικὲς ἀρχές. Βλ. συνοπτικὰ: H. G. Niemeyer, *Einführung in die Archäologie*, 1968, 86 κέ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ἐπίσης ἐδῶ στὸ πέμπτο κεφάλαιο.

κούς τρόπους τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ καὶ στὸ φαινόμενο τῆς ἀφαίρεσης στὴ μινωικὴ σφραγιδογλυφία.

Πολλὲς ἐπιμέρους μελέτες πρέπει ἀκόμη νὰ γίνονιν γιὰ τὰ τυπολογικὰ καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ ζητήματα, τὴ χρονολόγηση καὶ τοὺς ρυθμούς, ἕως ὅτου φθάσῃ ἡ ἔρευνα στὴ σύνθεση τῆς ἱστορίας τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας. Συμβολὴ στὸ σκοπὸ αὐτὸ πιστεύω ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἡ παρουσίαση ἐνὸς νέου χρονολογημένου συνόλου.

Κατὰ τὴ συζήτηση τόσο τῶν θεμάτων τοῦ ρυθμοῦ, ὅσο καὶ τῶν εἰκονογραφικῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν ζητημάτων χρησιμοποιοῦνται γιὰ συγκρίσεις καὶ παραστάσεις σφραγίδων ποὺ ἔχουν βρεθῆ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἢ ποὺ πάντως ἀποτελοῦν δημιουργίες τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ στοὺς ρυθμούς οἱ συγκρίσεις αὐτὲς γίνονται, γιὰτὶ στὶς τελευταῖες ΥΜ|ΥΕ φάσεις, στὶς ὁποῖες κυρίως ἀνήκουν τὰ παραδείγματα ποὺ χρησιμοποιοῦμε, ὑπάρχει καὶ ἐνότητα στὸ ρυθμὸ καὶ μεγάλη προσέγγιση τῶν δύο κόσμων ὡς πρὸς τὴ δομὴ καὶ τοὺς τύπους. Ἡ ἀναφορὰ ἐξάλλου σὲ στοιχεῖα παραστάσεων τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου γιὰ τὴν ἐρμηνεία μινωικῶν λατρευτικῶν σκηνῶν, βασίζεται κυρίως στὴν ἄποψη ὅτι πολλὲς μυκηναϊκὲς παραστάσεις λατρείας ὑπαγορεύονται κατὰ τὰ μινωικὰ πρότυπα καὶ ἐπομένως ἀποδίδουν περισσότερο τὴ μινωικὴ παρὰ τὴ μυκηναϊκὴ λατρευτικὴ πραγματικότητ¹.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ γράφτηκε ἀρχικὰ τὸ 1975 καὶ ὑποβλήθηκε ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τὸν Μάρτιο τοῦ 1976. Τὸν καθηγητὴ κ. Μ. Ἀνδρόνικο ποὺ εἶχε δεχθῆ πρῶτος τὸ χειρῶγραφο εὐχαριστῶ θερμὰ. Μετὰ τὴν ἐκλογή του ἀνέλαβε τὴν εἰσήγηση ὁ καθηγητὴς κ. Δ. Θεοχάρης. Γιὰ τὸ ζωνρὸ καὶ ἀδιάκοπο ἐνδιαφέρον του καὶ τὶς ὑποδείξεις του ἐκφράζω τὶς θερμότερες εὐχαριστίες μου. Πρὸς τὰ μέλη τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ποὺ ἐνέκριναν τὴ μελέτη ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ, ἀπευθύνω ἐπίσης θερμότερες εὐχαριστίες.

Ἀπὸ ἐδῶ θέλω ἀκόμη νὰ εὐχαριστήσω θερμότερα τὸν καθηγητὴ κ. Ν. Πλάτωνα γιὰ τὶς πολύτιμες ὑποδείξεις καὶ παρατηρήσεις του, τὴν κ. Ἀ. Σακελλαρίου, τὸν κ. Σ. Ἀλεξίου καὶ τὸν κ. Ἀ. Ζώη γιὰ τὶς χρήσιμες πληροφορίες καὶ τὶς κατὰ καιροὺς συζητήσεις, τὴ δ. Ἀ. Λεμπέση γιὰ τὶς πολύτιμες διευκολύνσεις μελέτης στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, τὴν κ. Ἀ. Καρέτσου ποὺ μοῦ ἔδωσε χρήσιμες πληροφορίες σχετικὰ μὲ εὐρήματά της καὶ τὴ δ. Α. Μαργκοῦ ποὺ μὲ διευκόλυνε στὸ Μουσεῖο Μπενάκη. Πολύτιμη ἦταν ἡ βοήθεια καὶ ἡ συμπαράσταση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἕως τὴν ὑποβολὴ τῆς ἐργασίας

1. Βλ. E. Vermeule, *Götterkult*, 1974, 16 κέ. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ λησμονῆται ἡ ἐνότητα τῶν δύο κόσμων ὡς πρὸς τὶς βασικὲς ἀντιλήψεις τῆς θρησκείας τῆς Φύσης. Ὅπως-δήποτε ὅμως δὲν ἀμφισβητεῖται τὸ γεγονός ὅτι σὲ πολλὲς ἑλλαδικὲς παραστάσεις ἐκδηλώνεται πραγματικὰ ἰδιαίτερος, δηλ. ὁ μυκηναϊκός, χαρακτήρας στὸ λατρευτικὸ τυπικόν.

τῆς δ. Κλ. Εὔστρατιου. Τὴν εὐχαριστῶ θερμά. Εὐχαριστίες ὀφείλω καὶ στὸν τεχνίτη τοῦ Μουσείου Χανίων κ. Κ. Κωνσταντάκη γιὰ τὴν πάντα πρόθυμη βοήθειά του στὸ ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου Χανίων.

Τὰ σχέδια ποὺ ζωγράφησε ὁ κ. Κ. Ἡλιάκης μὲ ὀρθὴ σύλληψη καὶ ἀπόδοση τῆς πλαστικῆς ἀξίας τῶν μορφῶν εὐκόλυναν ἰδιαίτερα τὴ μελέτη. Γιὰ τὴν πολύτιμη συνεργασία του ἐκφράζω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες.

Τὶς φωτογραφίες φιλοτέχνησε ὁ κ. Σ. Τσαβδάρουλου, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνες τῶν σφραγισμάτων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ποὺ ἀπεικονίζονται στὸν πίν. 46 καὶ ποὺ εἶναι ἔργο τοῦ κ. Γ. Ξυλούρη. Εὐχαριστῶ καὶ τοὺς δύο θερμά. Ἡ ἄποψη τῶν Χανίων ἀνήκει στὴ δ. Κλ. Εὔστρατιου. Στὴν ἴδια ὀφείλονται καὶ τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 1 καὶ 2. Ὁ χάρτης τῶν Χανίων τοῦ πίν. 5 ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὰ «Χαρτογραφικὰ Μνημεῖα τῆς Κρήτης» μὲ τὴν εὐγενῆ συγκατάθεση τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου τῶν Χανίων «Ὁ Χρυσόστομος», τοῦ ὁποίου τὸ διοικητικὸ συμβούλιον εὐχαριστῶ θερμά. Τὴν ἄδεια ἀπεικόνισης στὸν πίν. 46α τοῦ ἐκμαγείου ἀποτυπώματος ἀπὸ τὸ ἀδημοσίευτο σφράγισμα τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ὀφείλω στὸν κ. Γ. Τζεδάκι, ποὺ θερμὰ εὐχαριστῶ. Ἡ παράθεση σειρᾶς ἑγχρωμῶν φωτογραφιῶν τῶν σφραγισμάτων (πίν. 1 - 4) ἔχει σκοπὸ νὰ δώσῃ εἰκόνα ἀντικειμενικότερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ μᾶς προσφέρουν οἱ ἀσπρόμαυρες φωτογραφίες¹.

Πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ δέχθηκε νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐκτύπωση τῆς μελέτης καὶ νὰ τὴ συμπεριλάβῃ στὰ δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας ἐκφράζω θερμότερες εὐχαριστίες. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὴν κ. Σ. Καρούζου καὶ τὸν κ. Ν. Ζαφειρόπουλο γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτύπωσης καὶ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις.

Τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης εἶχε ἡ ἐπιμελήτρια Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας κ. Ἐλευθ. Κονδυλάκη. Τὴν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἀκούραστη φροντίδα τῆς διόρθωσης τῶν τυπογραφικῶν δοκιμιῶν καὶ τὴν ὄλη συμπαράστασή της κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἐκτύπωσης. Πολλὲς εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλω στὸ διευθυντὴ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας κ. Ἀντ. Χριστοδούλου καθὼς καὶ στὴν ἐπιμελήτρια Δημοσιευμάτων κ. Ἡλ. Κουκουλιῶ.

Τὴ συνάδελφο δ. Gerhild Hübner ποὺ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μεταφράσῃ στὰ γερμανικὰ τὸ περιληπτικὸ σημεῖωμα εὐχαριστῶ θερμά.

I.A.II.

1. Ἀσπρόμαυρες φωτογραφίες ἔχουν ληφθῆ μὲ διάφορους φωτισμούς. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ δημοσιευθοῦν ἐδῶ ὅλες αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς λήψεις, ἔγινε περιορισμὸς σὲ διαλεγμένα δείγματα. Αὐτῶν πάλι ὁ φωτισμὸς τὶς περισσότερες φορὲς δὲν συμπίπτει μὲ τὸ φωτισμὸ τῶν σχεδίων τῶν ἀντίστοιχων παραστάσεων, ποὺ κατὰ κανόνα εἶναι διάχυτος καὶ ἔχει σκοπὸ νὰ ἀναδείξῃ τὶς πλαστικὲς λεπτομέρειες.

Τῶν σχεδίων ἡ κλίμακα εἶναι 1 : 3. Τὰ σχέδια τοῦ ἐξωφύλλου φιλοτέχνησε βάσει τῶν σχεδίων τῶν πινάκων 34, 38 ἡ δ. Ε. Μηλιτσοπούλου.

Ἡ τόπος καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῶν σφραγισμάτων

Τὰ μινωικά εὐρήματα στὸ Καστέλλι τῶν Χανίων (πίν. 5,6) φανέρωσαν τὴν ὑπαρξὴ σημαντικοῦ κέντρου, ποὺ ἡ ἀρχὴ του τοποθετεῖται στὰ νεολιθικά χρόνια καὶ ἡ ἀκμὴ του στὴ νεοανακτορικὴ καὶ στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ.

Ὁρθιο στέκει ἀκόμη τὸ «βυζαντινὸ» τεῖχος στὴ βόρεια καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Καστελλιού. Ὅχι μόνο ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἔχουν χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὴν οἰκοδόμησή του, ἀλλὰ καὶ τὸ κατώτερο μέρος εἶναι σὲ ὀρισμένα σημεῖα φανερὰ ἀρχαῖο. Πρέπει γιὰ τοῦτο ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ τείχους νὰ τοποθετηθῆ στοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς χρόνους¹.

Ἄν καὶ τὰ λείψανα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος στὸ Καστέλλι εἶναι ἀσήμαντα, ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ ἡ ἀκρόπολις τῆς πόλης τῶν ἱστορικῶν χρόνων ποὺ ἀπλωνόταν στὴ θέση τῶν σημερινῶν Χανίων καί, ὅπως πιστεύεται, ἦταν ἡ Κυδωνία. Ἐχουν βρεθῆ στὸ Καστέλλι πολλὰ ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων, καὶ ἐλάχιστα ἐρυθρόμορφα². Ὡστόσο οἱ κλασικοὶ αἰῶνες θὰ ἦταν ἐποχὴ καλὴ γιὰ τὴν πόλιν τῆς Κυδωνίας. Αὐτὸ δείχνουν οἱ ὑπόγειοι κτιστοὶ τάφοι, ποὺ βρέθηκαν παλιότερα³ καὶ πρόσφατα⁴ στὰ νότια τῆς νέας πόλης καὶ χρονολογοῦνται στὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., οἱ ἐπιτάφιας ἐπιγραφῆς κοντὰ στὸν ποταμὸ Κλαδισὸ⁵ καὶ οἱ γνωστὲς ἱστορικὲς μαρτυρίες⁶. Τάφοι, κτιριακὰ λείψανα, ψηφιδωτά, ἐπιγραφῆς καὶ ἄλλα εὐρήματα μαρτυροῦν τὴ συνέχεια τῆς ζωῆς ὡς τὰ χρόνια τῆς Ρωμαϊοκρατίας, ποὺ ἦταν ἐπίσης ἐποχὴ ἀκμῆς γιὰ τὴν Κυδωνία⁷. Ἡ ἔλλειψη μέχρι τώρα ἀρχαϊκῆς κεραμεικῆς, ἴσως ση-

1. G. GEROLA, Monumenti Veneti dell'Isola di Creta I, 1905, 158-160.

2. Ἐρυθρόμορφα ὄστρακα τοῦ 4ου αἰ. προέρχονται καὶ ἀπὸ χῶρο κοντὰ στὸν προμαχῶνα τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, στὴ ΒΔ ἄκρη τῆς βενετσιάνικης πόλης.

3. ΑΕ 1948 - 49, Παράρτημα, 18.

4. Ἀνασκάφηκαν τὸ 1973. Πρὸς δημοσίευση στὸ ΑΔ.

5. IC II, 120 ἀρ. 7, 122 ἀρ. 13. ΑΕ 1948 - 49, ὁ.π. 18.

6. IC II, 107 κέ.

7. J. D. S. PENDLEBURY, The Archaeology of Crete, 1939, 349, 360, 363, 370. IC II, 122 κέ. Νεώτερα: ΑΕ 1945 - 47, 37 - 46. ΑΕ 1948 - 49, ὁ.π. 19. Κρητ. Χρον. 6 (1952), 480.

μαίνει ἐρήμωση και παρακμή τὸν 6ο π.Χ. αἰ' και εἶναι γνωστὸ ὅτι πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἵωνα αὐτοῦ παίρνουν τὸν τόπο οἱ Σάμιοι, ποῦ *Κυδωνίην τήν ἐν Κρήτῃ ἔκτισαν*¹.

Ἀξιόλογα θραύσματα γεωμετρικῶν ἀγγείων² και λείψανα κατασκευῶν, μαρτυροῦν τὴν ἀκμή τῆς «ἀκρόπολης» στοὺς πρώτους ἑλληνικοὺς αἰῶνες, ἐνῶ τὸ γνωστὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου Χανίων, ποῦ προέρχεται ἀπὸ χῶρο τῆς νέας πόλης στὰ νότια τοῦ Καστελλιοῦ και ἀνήκει στὸν 7ο π.Χ., αἰ. δηλώνει τὴν ὑπαρξὴ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ ἱεροῦ³.

Τὸ ὄνομα Κυδωνία⁴ ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ πινακίδα Γραμμικῆς Β τῆς Κνωσοῦ κατὰ τὴν τελευταία ἀνακτορικὴ φάση⁵. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ δείχνει ὅτι ὑπῆρχε «μυκηναϊκὸ» διοικητικὸ κέντρο στὴν περιοχὴ τῆς Κυδωνίας. Ἡ θέση του ὁμως εἶναι προβληματικὴ. Στὰ Χανιά ἦταν ἀπὸ χρόνια γνωστοὶ ὑστερομινωικοὶ τάφοι κοντὰ στὸν προμαχῶνα τῆς Santa Lucia, στὸ «ἰσόπεδο Μαζαλιῆ» (στὰ νότια τοῦ Διοικητηρίου), στὴν ὁδὸ Μάνου, στὴν ὁδὸ Β. Κωνσταντίνου, κοντὰ στὸν δημοτικὸ κήπο και στὴν Ἁγία Κυριακὴ τῆς Χαλέπας⁶. Στὸ ἐρώτημα ποῦ βρισκόταν ἡ ἐγκατάσταση ἢ ἀντίστοιχη στοὺς τάφους αὐτοῦς, ἔδωσαν βέβαιη ἀπάντηση οἱ ἀνασκαφὲς ἀπὸ τὸ 1964 ἕως τὸ 1973 στὴν πλατεία τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸ Καστέλλι, ποῦ ἐφεραν στὸ φῶς σημαντικὰ λείψανα μινωικοῦ οἰκισμοῦ, ἐνῶ δοκιμαστικὲς ἐρευνες σὲ ἄλλα σημεῖα ἔδειξαν τὴν ἔκταση τῆς ἐγκατάστασης σὲ ὁλόκληρο τὸ Καστέλλι⁷. Ἡ ἀρχὴ φθάνει στὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ

12 (1958), 487. 13 (1959), 392. 14 (1960), 515. 17 (1963), 393. ΑΔ 19 (1964) Β, 446 - 447. 20 (1965) Β, 569. 21 (1966) Β, 428. 22 (1967) Β, 497. 23 (1968) Β, 418. 25 (1970) Β, 467, 471 - 473.

1. ΗΡΟΔ. ΙΙΙ, 59.

2. FK, 80. Ἄλλα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸ Καστέλλι (ἀδημοσίευτα). Γεωμετρικὰ ὄστρακα ἔδωσε και ἡ ἀνασκαφὴ στὴν ὁδὸ Κατρέ και μάλιστα σὲ σχέση με λιθόστρωτὸ ὑπαίθριου χῶρου τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς.

3. FK, 80. ΑΕ 1956, 218 κέ. J. BOARDMAN, *The Cretan Collection in Oxford*, 1961, 136.

4. Περὶ Κυδωνίας και Κυδῶνων πηγὲς και βιβλιογραφία βλ. IC II, 104 κέ. L. BURCHNER, RE 11, 2, 2306 κέ. Νεώτερα U. JANTZEN στὸ FK, 72, 80. E. KIRSTEN στὸ FK, 118 - 119, 121. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, ΕΕΚΣ 3 (1940), 227 κέ. Κρητ. Χρον. 1 (1947), 248 κέ. Μ. ΑΠΟΣΚΙΤΟΥ, Κρητ. Χρον. 14 (1960), 149 - 151. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Κρητ. Χρον. 15 - 16 (1961 - 62) III, 186 κέ. R. F. WILLETS, *Minoan Cults and Festivals*, 1962, 184, 134 - 5. L. PALMER, *Mycenaean and Minoans*, 1965, 183 - 185. Σ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ, Κρήτη Β, 229 κέ.

5. Μ. VENTRIS και J. CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek*, 1973, 212 - 213. J. CHADWICK, *Πεπραγμένα Γ'*, I, 40.

6. Βλ. καταγραφὴ Μ. Σ. F. HOOD, BSA 60 (1965), 109 - 110. Beiträge, 77. Τοπογραφικὸ διάγραμμα με ἐνδείξεις μινωικῶν τάφων στὰ Χανιά: FK, πίν. 63. Νεώτερα εὐρήματα ΑΔ 21 (1966) Β, 428. 22 (1967) Β, 506. Θαλαμωτὸς τάφος τῆς ΥΜ ΙΙΙΒ ἐποχῆς βρέθηκε και τὸ 1974 μέσα στὸ στρατόπεδο Μαρκόπουλου, στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, δηλ. νότια και ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸ ὑστερομινωικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Μαζαλιῆ.

7. I. ΤΖΕΔΑΚΙΣ, *Πεπραγμένα Β'*, I, 268 - 272. ΑΔ 20 (1965) Β, 568 κέ. 21 (1966) Β, 425

δοστρακα¹. Τὰ σπουδαιότερα κτιριακὰ λείψανα ἀνήκουν στοὺς ΥΜ ΙΙΙ χρό-
νους. Ὡστόσο δὲν ἔλειψαν οἰκοδομικὰ εὐρήματα τῆς ΜΜ φάσης, ποὺ ἀπο-
δόθηκαν σὲ «συνοικισμό» τῶν χρόνων ἐκείνων², ὅπως καὶ τμῆμα κτιρίου
κατεστραμμένου ἀπὸ φωτιά, προφανῶς κατὰ τὸ τέλος τῆς ΥΜ Ι ἐποχῆς³.
Οἱ ἀνασκαφές αὐτὲς στὴν πλατεία τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ποὺ ἔδωσαν μά-
λιστα καὶ θραύσματα πινακίδων Γραμμικῆς Α καὶ ἐνεπίγραφα δισκία⁴, ἀπο-
κάλυψαν μία μακραίωνη καὶ ἀνθηρὴ ἐγκατάσταση στὸ Καστέλλι τῶν Χανίων.

Ἡ πρόσφατη ἀνασκαφὴ στὸ μινωικὸ ἀρχεῖο τῆς ὁδοῦ Κατρέ, ὅχι μόνον ἐπι-
βεβαίωσε τὴ διαπίστωση αὐτὴ, ἀλλὰ ἀπέδειξε: α) τὴν ὑπαρξὴ διοικητικοῦ,
ἀνακτορικοῦ τύπου, κέντρου στὸ Καστέλλι καὶ μάλιστα σὲ χρόνους παλιότε-
ρους ἀπὸ τὸν ἀχαϊκὸ ἐποικισμό τῆς Κρήτης καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος
τῆς Κυδωνίας στὴν πινακίδα Γραμμικῆς Β τῆς Κνωσοῦ, β) τὴν καταστροφὴ
τοῦ κέντρου αὐτοῦ στὸ τέλος τῆς ΥΜ Ι ἐποχῆς καὶ γ) τὴ συνέχιση τῆς ζωῆς
μετὰ τὴν καταστροφὴ ἀπὸ ἓνα κυρίαρχο στοιχεῖο, προφανῶς νέο καὶ σχετικὸ
μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἔφερε στὴν Κνωσὸ τὴν ἐφυραϊκὴ κύλικα καὶ χρησιμοποίησε
τὸ σύστημα τῆς Γραμμικῆς Β⁵.

Ἄραγε ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ κύριο (ἀνακτορικὸ) κέντρο τῆς
περιοχῆς τῆς Κυδωνίας; Ἀπάντηση ὀριστικὴ στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν μπορεῖ
νὰ δοθῇ. Τὰ πραγματικὰ δεδομένα ὅμως ὀδηγοῦν ἀσφαλῶς στὸ συμπέρασμα
ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε ἀντάξιο μὲ ἡγεμονικὴ ἐγκατάσταση κέντρο.

Ἄλλο πρόβλημα εἶναι ἡ ὀνομασία τῆς ἐγκατάστασης. Ἄν στὸ Καστέλλι
ἦταν πράγματι τὸ κέντρο τῆς Κυδωνίας, ὅπως καὶ σὲ ὄλες τὶς μεταγενέστερες
ἐποχές, τότε εἶναι εὐλόγο νὰ δεχθοῦμε ὅτι αὐτὸ στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ὀνομα-
ζόταν Κυδωνία. Πόσο παλιὸ εἶναι τὸ ὄνομα καὶ ἂν ἔτσι ὀνομαζόταν καὶ ἡ
προμυκηναϊκὴ ἐγκατάσταση δὲν γνωρίζομε, γιατί ἄλλωστε δὲν εἶναι ἐξακρι-
βωμένο πότε ἔφθασαν οἱ Κύδωνες στὴν Κρήτη. Οἱ Κύδωνες, ποὺ κατὰ τὸν

κέ. 22 (1967) Β, 501 κέ. 23 (1968) Β, 413 κέ. 24 (1969) Β, 428 κέ. 25 (1970) Β, 465 κέ. 26
(1971) Β, 508 κέ. ΑΑΑ V (1972), 387 κέ. D. HELLSTRÖM καὶ C. G. STYRENIUS, ΑΑΑ IV
(1971), 223 - 224. E. HALLAGER, ΑΑΑ VI (1973), 439 κέ. ΟρAth XI (1975), 53 κέ. Κερα-
μεικὴ τῆς ΥΜ ΙΙΙ φάσης εἶχε παρατηρήσει ὁ HOOD μετὰ τὸν πόλεμο στὴν ἀνατολικὴ
ἄκρη τοῦ Καστελλιοῦ (ὀ.π. 109 καὶ Gnomon, 25 (1953), 303).

1. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔρχεται νὰ προστεθῇ στὴ γνωστὴ ἀπὸ παλιὰ ἐνδειξη τῶν εὐρη-
μάτων κατεργασμένου ὀψιανοῦ κοντὰ στὴ δυτικὴ τάφρο τοῦ βενετσιάνικου τείχους (FK,
80).

2. ΑΔ 21 (1966), 425 - 26. 24 (1969), 428 - 430. Μεσομινωικὰ δοστρακα ἀναφέρονται
καὶ στὰ νότια τῆς πλατείας τῆς Ἀγορᾶς, προφανῶς ἀπὸ τάφο (HOOD, ὀ.π. 109). Γνωστοὶ
ἦταν ἐπίσης οἱ ταφικοὶ πίθοι τῆς ΜΜ ἐποχῆς κοντὰ στὸν προμαχώνα τῆς Santa Lucia
(FK, 79. ΑΕ 1948 - 49, Παράρτημα 16 κέ.).

3. ΑΑΑ VI (1973), 446.

4. Kadmos 12 (1973), 20 κέ. ΟρAth XI (1975), 53 κέ.

5. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ στὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὁμηρο κατοικοῦσαν Ἰαροδάνου ἀμφὶ ρέεθρα, γύρω στὶς ὄχθες, πιθανῶς τοῦ σημερινοῦ Πλατανιά¹, δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἦταν φύλο προελληνικὸ, διαφορετικὸ πάντως ἀπὸ τοὺς Μινωαῖτες τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Κρήτης, ἢ Ἰνδοευρωπαϊκὸ. Καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἡ ἄφιξή τους στὴν Κρήτη συμπίπτει μὲ τὸν ἀρχαῖκὸ ἐποικισμὸ ἢ εἶναι παλιότερη, ἐφόσον γίνεται δεκτὸ ὅτι Ἰνδοευρωπαϊκὰ φύλα ἀρχίζουν νὰ φθάνουν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς².

Μὲ τὴν ὀνομασία τῆς ἐγκατάστασης στὸ Καστέλλι σχετίσθηκε ἡ πιθανὴ προϊστορικὴ Ἀλχανία. Ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ν. Πλάτων ἡ ὑπαρξὴ προελληνικῆς πόλης «Ἀλχανίας» (ἴσως F^aελχάννα-Φαλχανία), ποὺ λάτρευε τὸν γνωστὸ ἀπὸ μεταγενέστερες πηγὲς θεὸ τῆς φωτιᾶς καὶ πιθανῶς τῆς χαλκοουργίας Βελχανὸ ἢ Βαλχανό, στὴ χαλκοπαραγωγὸ περιοχὴ τοῦ Βερεκύνθου «εἶναι κατ' ἐξοχὴν πιθανή»³. Τὸ ὄνομα, φαίνεται, ἐπέζησε στὰ ἱστορικὰ χρόνια στὴν Ἀλχανία ἢ Λαχανία κώμη⁴ καὶ διὰ μέσου τῶν Ἀράβων ποὺ δέχθηκαν τὸ ΑΙ ὡς ἄρθρο καὶ δημιούργησαν ἴσως τὸ ὄνομα ΑΙ Ηανίμ, στὸ ἐνετικὸ La Canea καὶ La Cania. Τὴν προέλευση αὐτὴ ἔχει καὶ τὸ νεοελληνικὸ τὰ Χανιά⁵. Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς δέχεται ὅτι ἡ προϊστορικὴ Ἀλχανία θὰ βρισκόταν στὴ θέση τῶν Χανίων ἢ στὸ μυχὸ τῆς Σούδας.

Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἐφόσον σχετίζομε τὴν Ἀλχανία μὲ τὸ θεὸ Βελχανό, εἶναι εὐλόγο νὰ τὴν προσεγγίσωμε στὴν περιοχὴ τοῦ Βερεκύνθου⁶. Ἐκεῖ, στὸ πρόβουνο ποὺ ὑψώνεται στὰ ἀνατολικά καὶ λέγεται Παλαιόκαστρο, ὑπῆρχε ἡ πόλις τῶν ἱστορικῶν χρόνων Ἄπτερα ἢ Ἄπταρα. Τὸ ὄνομά της ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ ὡς A-PA-TA-WA στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β τῆς Κνωσοῦ⁷, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι στοὺς χρόνους τῆς μυκηναϊκῆς κυριαρχίας ὑπῆρχε κιόλας ἐγκατάσταση μὲ τὸ ὄνομα αὐτό. Λεῖψανα ὀ-

1. γ, 292. Βλ. σ. 2 σημ. 4 καὶ εἰδικότερα RE 11,2 2305. IC II, 104, 107. SP. MARINATOS, Höhlenforschungen in Kreta, Mitt. über Höhlen u. Karstforschung, 1928, 7 κέ. Τοῦ ἴδιου, Κρητ. Χρον. ὀ.π. 186. G. THOMSON, Κρητ. Χρον. 15 - 16 (1961 - 62), III, 93 κέ. Μ. ΑΠΟΣΚΙΤΟΥ, ὀ.π. 149 - 151. KIRSTEN, ὀ.π. 118, σημ. 1. PENDLEBURY, ὀ.π. 260 καὶ (γιὰ εὐρήματα στὴ Δ. Κρήτη ἕως καὶ τὴν ΥΜ I ἐποχὴ), 55, 76, 123, 175, 231, 289. Γιὰ τὴν Ἰνδοευρωπαϊκὴ ρίζα τοῦ ὀνόματος βλ. V. GEORGIEV, Πεπραγμένα Β', II, 41.

2. Μ. SAKELLARIOU, Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne, 1977, 295 κέ., 307 κέ., 321 κέ.

3. ΕΕΚΣ 3 (1940), 227 κέ. Κρητ. Χρον. 1 (1947), 248 κέ.

4. Ἀναφέρεται σὲ χαμένη ἐπιγραφὴ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.: IC II, 116. SIG³, 940.

5. Τὸ ὄνομα σχετίσθηκε παλιότερα μὲ τὰ χαννία (μικροὺς χάννους) (Γ. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ, Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως Χαννία, 1973) ἢ τὰ χάνια (Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ἀθηνᾶ 48 (1938), 91 κέ.).

6. ΠΛΑΤΩΝ, Κρητ. Χρον. ὀ.π. 251. ΔΙΟΔ. V, 64, 5. Ὁ Βερέκυνθος λέγεται σήμερα Μαλάξα.

7. VENTRIS καὶ CHADWICK, ὀ.π. 179. GEORGIEV, ὀ.π. 41.

μως προϊστορικά στο χώρο της ιστορικής Ἀπτέρας δὲν ἔχουν σημειωθῆ¹. Ὡστόσο θαλαμοειδεῖς τάφοι τῆς ΥΜ ΠΙΑ-Β ἐποχῆς βρέθηκαν στὸ Καλάμι, στὶς ΒΑ πλαγιὲς πρὸς τὴ θάλασσα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῆς ιστορικῆς Ἀπτέρας². Οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς ἐπιβάλλουν νὰ ἀναζητηθῆ στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἓνα ὑστερομινωικὸ κέντρο. Ἄν τὸ τοπογραφικὰ ἀκόμη ἄγνωστο αὐτὸ κέντρο ὑπῆρχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ κυριαρχία ἢ ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση ἑλληνικῶν φύλων στὴν περιοχὴ, τὸ πρόβλημα τῆς πρώτης ὀνομασίας του, ἀφοῦ τὸ ὄνομα Ἄπτερα εἶναι ἑλληνικὸ, ἐμφανίζεται ἴδιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἀντιμετωπίζομε ὡς πρὸς τὴν ὀνομασία τοῦ μινωικοῦ κέντρου στὴν Κυδωνία καὶ συγκεκριμένα στὸ Καστέλλι τῶν Χανίων. Πρόσφατη (καλοκαίρι 1976) καὶ τυχαία ἀποκάλυψη λειψάνων, πιθανῶς σημαντικοῦ μινωικοῦ κτιρίου³ στὰ νότια τῆς Σούδας, στὴν περιοχὴ τοῦ Νεροκούρου, εἶναι ἄγνωστο ἀκόμη ποῦ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ. Πάντως δείχνει ὅτι τὰ τοπογραφικὰ προβλήματα πρέπει νὰ μείνουν γιὰ τὴν ὥρα ἀνοικτὰ καὶ νὰ περιμένουν κυρίως τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν Κυδωνία καὶ στὶς περιοχὲς τῆς Σούδας καὶ τῆς Ἀπτέρας.

Ὡστόσο σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τῆς Ἀλχανίας θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν οἱ ἐξῆς δυνατὲς ὑποθέσεις: 1) Ὅτι λεγόταν Ἀλχανία ὁ περιορισμένος χώρος (ἀκρόπολη) τοῦ Καστελλιοῦ τῶν Χανίων. Αὐτὸ δὲν θὰ ἐμπόδιζε ἴσως νὰ ὀνομάζεται Κυδωνία ἢ πόλη ποὺ ἀπλωνόταν στὰ νότιά του. Διαφορετικὸ ὄνομα, κάποτε προϊστορικὸ, γιὰ τὴν ἀκρόπολη δὲν εἶναι μοναδικό. Στὸ Ἄργος π.χ. ἡ ἀκρόπολη λέγεται Λάρισα⁴ καὶ στὴ Θήβα Καδμεία. Τὸ ὄνομα Ἀλχανία στὴν περίπτωσι αὐτὴ μπορεῖ νὰ διατηρήθηκε καὶ ἀργότερα καὶ νὰ ἦταν ζωντανὴ ἢ ἀνάμνησή του, ὅταν ἐγκαταστάθηκαν οἱ Ἑνετοί. Ἀλλὰ ἔτσι γεννιέται τὸ ἐρώτημα ποῦ θὰ ἦταν στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια ἢ Λαχανία ἢ Ἀλχανία κώμη. 2) Ὅτι σχετίζεται μὲ ὀλόκληρη περιοχὴ καὶ ὄχι μὲ συγκεκριμένο κέντρο (ἀνάκτορο καὶ πόλη). Αὐτὸ ἄλλωστε ὑποστηρίχθηκε καὶ γιὰ τὴν Ἀλχανία ἢ Λαχανία τῶν ἱστορικῶν χρόνων: Ἦταν ὄνομα περιοχῆς ποὺ μεταδόθηκε στὴν ἄγνωστη τοπογραφικὰ κώμη τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.⁵ Ὅταν ἡ πόλη τῆς Ἀπτέρας εἶχε πιά ἐγκαταλειφθῆ καὶ ἡ πόλη τῆς Κυδωνίας εἶχε παρακμάσει ἢ ἴσως καὶ ἐρημωθῆ⁶ θὰ παρέμενε ζωντανὸ ἀκόμη

1. Μνημονεύεται μόνο λίθινος πέλεκυς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἀπτέρων (Hood, ὁ.π. 111).

2. ΑΔ 25 (1970) Β, 468. ΑΑΑ ΙΙΙ (1969), 365 κέ.

3. Γνωστὴ ἀπὸ προφορικὲς εἰδήσεις. Ἀπὸ τάφο τῆς Σούδας προέρχεται ὁ κρατῆρας τοῦ Μουσείου Χανίων μὲ τὴν παράσταση ἄρματος (FK, 82, πίν. 3 (2). Hood, ὁ.π. 111).

4. Τελευταία F. Croissant, BCH 96 (1972), 151 κέ.

5. ΠΛΑΤΩΝ, ΕΕΚΣ ὁ.π. 232 - 3.

6. Ὁ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ (ὁ.π. 94) δὲν δέχεται τὴν ὑπαρξὴ τῆς πόλης Κυδωνίας κατὰ τὴν ἀφιξὴ τῶν Ἀράβων.

τὸ ὄνομα τῆς Ἀλχανίας. Τὸ ὅτι οἱ Ἀραβες μπορεῖ νὰ δέχθηκαν τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶναι δυνατὸ νὰ ὀφείλεται μόνο στὴν ἀραβοφάνειά του καὶ νὰ μὴ σημαίνει ὅτι ἐγκαταστάθηκαν στὸ χῶρο τῆς ἀκρόπολης ἢ τῆς κώμης ποὺ εἶχε τὸ ὄνομα Ἀλχανία. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἰταλικὴ μετάφραση La Canea ἢ La Cania δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ὡς τεκμήριο γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Καστελλιοῦ τῶν Χανίων μὲ τὴ μινωικὴ Ἀλχανία. 3) Ὅτι ἀποτελεῖ ἐγκατάσταση σὲ θέση ἀκόμη ἄγνωστη. Ὅτι μία τέτοια ἀποκάλυψη εἶναι εὐλόγο νὰ ἀναμένεται, δείχνουν τὰ πρόσφατα εὐρήματα μινωικῶν ἐγκαταστάσεων στὶς Βρύσες τῆς Κυδωνίας¹ καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Σούδας ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ τοπογραφικὸ πρόβλημα τοῦ κύριου κέντρου τῆς περιοχῆς τῆς Κυδωνίας, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε καὶ διαφορετικὸ ὄνομα, δὲν βρῆκε ἀκόμη μὲ τὶς ἀνασκαφὲς στὸ Καστέλλι τὴν ὀριστικὴ του λύση.

Ὅποια τροπὴ ὅμως καὶ ἂν πάρουν τὰ προβλήματα ποὺ θίξαμε ἐδῶ, γεγονὸς εἶναι ὅτι ἀπὸ καιρὸ πιά δὲν συζητεῖται ἡ ἀποψη ὅτι ὁ ἀνακτορικὸς μινωικὸς πολιτισμὸς δὲν μπόρεσε νὰ ἀπλωθῆ στὴ Δυτικὴ Κρήτη, ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναμείνωμε τὴν ἀποκάλυψη ἑνὸς «κυδωνιακοῦ πολιτισμοῦ», διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν μινωικόν². Ἀπὸ ἀποψη πολιτιστικῆς μορφῆς ὄχι μόνο ἀνῆκε ὁ κόσμος τῆς Δυτικῆς Κρήτης στὴν ἐνότητα, ἀλλὰ καὶ βρισκόταν, τουλάχιστον κατὰ τὴν ἀκμὴ τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς, στὴ βαθμίδα τῶν μεγάλων κέντρων τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Κρήτης. Αὐτὸ μαρτυροῦν ἀπερίφραστα τὰ εὐρήματα τῶν τελευταίων χρόνων καὶ κυρίως τῆς ἀνασκαφῆς στὴν ὁδὸ Κατρὲ τοῦ Καστελλιοῦ ποὺ ἀποκάλυψε τὸ νεοανακτορικὸ ἀρχεῖο. Ἐκεῖ, σὲ ἓνα χῶρο 80 τ.μ. περίπου φανερώθηκε ἀδιάσπαστη συνέχεια μινωικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὰ προανακτορικά ὡς τὰ μετανакτορικά χρόνια³. Ἄν ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἔφθανε καὶ στὸ πολιτικὸ πεδίο καὶ ποιά μορφή εἶχε δὲν γνωρίζομε. Στὸν 15ο αἰ. ὅμως γράφεται ἡ γλῶσσα καὶ λειτουργεῖ τὸ διοικητικὸ σύστημα ποὺ συναντᾶμε στὴν ὑπόλοιπη Κρήτη, ὅπως δείχνει τώρα τὸ ὁμοίωτο μὲ τὰ ἄλλα ἀρχεῖο τῶν Χανίων. Ἡ πρόοδος στὴ μελέτη τῆς Γραμμικῆς Α θὰ φανερώσῃ τὶς σχέσεις ἢ τὶς ἐξαρτήσεις τῆς Δυτικῆς ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Κρήτη, ἀντίστοιχα μὲ τὴ γνώση ποὺ πρόσφεραν οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β⁴.

1. Ἀνασκαφὴ Βρυσῶν Κυδωνίας I (1974), 1976. Ἦδη ὁ T. A. B. SPRATT, *Travels and Researches in Crete, 1865*, II, 140 - 141 εἶχε ταυτίσει τὰ ἀρχαῖα στὶς Βρύσες τῆς Κυδωνίας μὲ τὴν ὀμηρικὴ Κυδωνία. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς ἐρευνας ἐκεῖ δὲν ἐπιτρέπουν ταύτιση μὲ σημαντικὸ μινωικὸ κέντρο.

2. MARINATOS, *Höhlenforschungen*, ὁ.π. 9.

3. Κυρίως ἡ κεραμικὴ, ποὺ θὰ δημοσιευθῆ μαζί μὲ τὴν ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς, εἶναι εὐγλωττὴ μαρτυρία αὐτῆς τῆς συνέχειας καὶ τῆς ἐνότητας.

4. CHADWICK, ὁ.π. 40.

Παλιότερα ἀρχαιακὰ εὐρήματα στὰ ἴδια τὰ Χανιά καὶ στὸ Μοναστηράκι¹, εἶναι ἀπαραγνώριστες ἐνδείξεις παρόμοιας ὁμοιογένειας καὶ στὴν παλαιοανακτορική ἐποχή.

Ὅταν τὸ 1252 ἐγκαταστάθηκαν στὸ Καστέλλι οἱ Ἑνετοί, τὸ παλιὸ κάστρο καὶ τὰ ἄλλα βυζαντινὰ κτίρια θὰ εἶχαν μισοερειπωθῆ². Ὁ δόγης Marino Morosini διατάζει *civitatem Canea rehedificare*³. Τὸ Castello Vecchio γίνεται τὸ ἐπίσημο κέντρο τῆς ἐνετικῆς πόλης. Ἀπὸ τὸν κόρφο τοῦ λιμανιοῦ (τῆ σημερινῆ πλατεία τοῦ Συντριβανοῦ) ὠδηγοῦσε ἡ Porta del Colombo στὴ «μεγάλῃ Ρούγα», τὸ Corso, ποὺ χώριζε τὸ Καστέλλι στὰ δύο. Στὸ βόρειο μέρος ἦταν τὸ παλάτι τοῦ ρέκτορα καὶ τὸ Duomo.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Ἑνετοκρατίας ἡ πόλις ἀπλώθηκε πέρα ἀπὸ τὰ παλιὰ τεῖχη, στὸ Καστέλλι ὅμως παρέμειναν καὶ πλήθυναν τὰ λαμπρὰ μέγαρα τῶν ἐνετῶν ἀρχόντων (πίν. 5). Καὶ στὴν Τουρκοκρατία ἐδῶ ἦταν τὸ κέντρο τῶν Χανίων. Ἡ παλιὰ συνοικία τοῦ Καστελλιοῦ μὲ τὰ κατάλοιπα τῶν βενετσιάνικων ἀρχοντικῶν καὶ τὰ σπίτια τῆς Τουρκοκρατίας σωζόταν καλά ὡς τὸν Β' παγκόσμιον πόλεμον.

Λίγο μετὰ τὴν εἴσοδο στὸ Corso, τῆ σημερινῆ ὁδὸ Κανεβάρου, μικρὴ πάροδος δεξιὰ ὠδηγοῦσε σὲ καμαρωτὴ πύλη τοῦ τείχους. Ἡ πύλη ἔχει ἀφανισθῆ, ἡ πάροδος εἶναι ἡ σημερινῆ ὁδὸς Κατρέ. Στὸν ἀριθμὸ 10, ὀγδόντα μ. βόρεια τοῦ τείχους καὶ ἑκατὸν σαράντα μ. νοτιοδυτικὰ τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, εἶναι ὁ χῶρος ὅπου βρέθηκε τὸ νεοανακτορικὸ ἀρχεῖο τῆς ἐγκατάστασης. Πρόκειται γιὰ μικρὸ οἰκόπεδο (14 × 6 μ.) ποὺ ἐρευνηθῆκε μὲ ἀφορμὴ οἰκοδομικῆς ἐργασίας⁴. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε τὸ φθινόπωρον τοῦ 1973, ἐνῶ μικρότερες συμπληρωματικῆς ἐρευνες, γιὰ τὴ λύση κυρίως χρονολογικῶν ζητημάτων, συνεχίστηκαν τὰ δύο ἐπόμενα χρόνια (πίν. 7). Τὸ σύνολο τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἀρχείου βρέθηκε τὸ 1973. Ἀργότερα προστέθηκαν ἐννέα θραύσματα πινακίδων (79 - 86, δύο συνανήκουν) καὶ πέντε ἐνεπίγραφα δισκία (2110-2114).

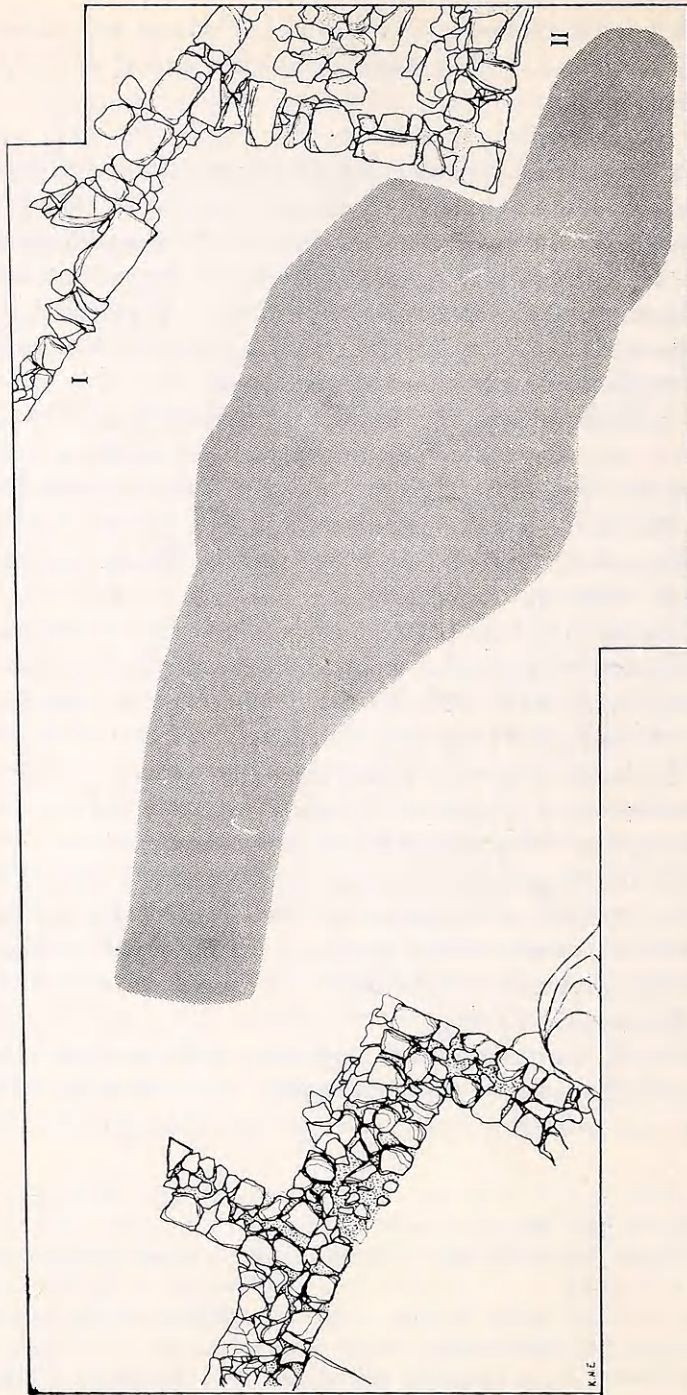
Οἱ πινακίδες καὶ τὰ σφραγίσματα βρέθηκαν σὲ ἓνα στρῶμα κόκκινων χωμάτων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴ διάλυση μέσα σὲ φωτιὰ ὤμων πλίνθων, ἀλλὰ καὶ πινακίδων καὶ σφραγισμάτων, καὶ εἶχαν καταπέσει καὶ συσσωρευθῆ στὸ

1. CMS V, 232 καὶ 287 - 296.

2. ΠΑΛΑΤΩΝ, Κρητ. Χρον. ὁ.π. 254 - 255. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Κρητ. Χρον. 11 (1957), 7. Τοῦ ἴδιου, Ἄθηνά ὁ.π. 97-98.

3. F. CORNELIUS, *Creta Sacra, Venetiis, 1755*, 274 - 282. GEROLA, ὁ.π. 15. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ *rehedificare* βλ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ἄθηνά ὁ.π. 99 σημ. 1.

4. Πρῶτες εἰδήσεις: AAA VI (1973), 430 κέ. Βλ. καὶ Γραμμικὴ Α Χανίων, XI - XV. AAA VIII (1976), 42 κέ.



Εικ. 1. Κτίρια τῆς ΥΜ Ι ἐποχῆς καὶ ἔκταση τῶν λειψάνων τῆς καταστροφῆς.

χώρο τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 9). Τὸ στρώμα εἶχε πάχος 0.40 - 0.70 μ. καὶ ἔκταση 10 τ.μ. περίπου (εἰκ. 1). Ἡ στρωματογραφία ἔδειξε ὅτι δὲν εἶχε σφραγισθῆ ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφή. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀφήνει ἀνοικτὸ ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τὸν ἀκριβῆ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τῆς καταστροφῆς. Ὡστόσο σαφῶς ξεχώριζαν τὰ ὄστρακα ποὺ βρίσκονταν μέσα στὰ καμένα χρώματα, μαζί μὲ τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἀρχείου¹, ἀπὸ τὰ ἀμέσως ἀνώτερα, ποὺ δὲν παρουσίαζαν ἄλλωστε ἴχνη φωτιᾶς². Ἀντίθετα, μᾶς προσφέρει ἓνα σταθερὸ χρονολογικὸ *terminus post quem* ἢ κεραμεικὴ ποὺ ὑπῆρχε στὸ δάπεδο, πάνω στὸ ὁποῖο κείτονταν ἀπευθείας τὰ λείψανα τῆς καταστροφῆς³. Ἡ κεραμεικὴ αὐτή, καθὼς καὶ ἐκείνη ποὺ ἦταν ἄμεσα συνυφασμένη μὲ τὶς πινακίδες καὶ τὰ σφραγίσματα, χρονολογοῦν τὴν καταστροφή τοῦ ἀρχείου στὰ τέλη τῆς ΥΜ Ι φάσης. Παρατηρήθηκε ἀκόμη ὅτι στὴν ὁδὸ Κατρὲ δὲν ὑπῆρχαν στρωματογραφικὰ κενὰ στὴ διαδοχὴ τῶν κεραμεικῶν φάσεων καὶ τὸ ΥΜ Ι στρώμα, μέσα στὸ ὁποῖο ἦταν τὰ λείψανα τοῦ ἀρχείου, ἔβρισκε σαφῶς τὴ θέση του μετὰ τοῦ ΜΜ ΙΙΙ καὶ τοῦ ΥΜ ΙΙ - ΙΙΑ στρώματος. Τὰ ἀντικείμενα ὅμως τοῦ ἀρχείου δὲν βρέθηκαν *in situ*. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἔπεσαν ἀπὸ ὄροφο τοῦ κτιρίου ὅπου στεγαζόταν τὸ ἀρχεῖο. Λείψανα δύο κτιρίων (Ι καὶ ΙΙ) τῆς ΥΜ Ι ἐποχῆς, πιθανῶς σχετίζονται μὲ τὴν αἴθουσα τοῦ ἀρχείου (εἰκ. 1, πίν. 8). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ἡ καταστροφή στὴν ὁδὸ Κατρὲ ἀνήκει στὴν ἀλυσίδα ἐκείνη τῶν καταστροφῶν ποὺ ἐρήμωσαν τὰ μινωικὰ κέντρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κνωσό, γύρω στὰ 1450.

Τὰ ἀπλὰ καὶ τὰ πρισματικὰ σφραγίσματα βρέθηκαν ὅλα σχεδὸν μαζί, σὲ περιορισμένο χώρο, στὸ βόρειο μέρος τοῦ δυτικοῦ μισοῦ τοῦ σκάμματος. Ἐδῶ βρέθηκαν λίγα δισκία· αὐτά, ἀντίθετα, ἀφθονοῦν σὲ ἄλλη περιοχὴ, 10 μ. περίπου ἀνατολικότερα. Ὁ διαμοιρασμὸς αὐτὸς ἴσως ὀφείλεται στὸ ὅτι καθεμία κατηγορία ἀντικειμένων βρισκόταν σὲ χώρο διαφορετικὸ τοῦ ἀρχείου καὶ κατὰ τὴν πτώση καὶ τὴ συσσώρευση διατήρησε ἀντίστοιχα ξεχωριστὲς θέσεις. Πινακίδες ὑπῆρχαν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ στρώματος. Μόνο τρία δισκία (2013, 2014, 2110) βρέθηκαν ἐκτὸς στρώματος καὶ σὲ ἐπί-

1. Γραμμικὴ Α Χανίων, XX, εἰκ. 5, 6.

2. Γραμμικὴ Α Χανίων, XXI, εἰκ. 7, 8. Στὴν πρώτη ἀνακοίνωση ποὺ δημοσιεύθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς (AAA VI (1973), 432) σημειώναμε: «τὸ στρώμα εἶχε διαταραχθῆ καὶ ὑποστῆ ἀναμίξεις ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος. Παρὰ τὸ πλῆθος τῆς ΜΜ ΙΙ - ΙΙΙ κεραμεικῆς ἀνευρίσκονται πολλὰ ὄστρακα ΥΜ ΙΙΑ καὶ ΙΙΒ ἐποχῆς». Σὲ ὑποσημείωση διευκρινιζόταν: «τοῦτο προκύπτει ἐκ πρώτης καὶ μερικῆς ἐξετάσεως τοῦ ἀνευρισκομένου ὕλικου». Ἀργότερα ἀποδείχθηκε ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ νεώτερα ὄστρακα θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ΥΜ Ι ἐποχῆ. Οἱ «ἀναμίξεις» δὲν ἀναφέρονται παρὰ στὰ νεώτερα ὄστρακα ποὺ βρίσκονταν ἀμέσως κάτω ἀπὸ δάπεδο ποὺ εἶχε κατασκευασθῆ πολὺ ἀργότερα στὸν ἴδιο χώρο καὶ πάνω ἀπὸ τὴν καταστροφή.

3. Γραμμικὴ Α Χανίων, XXII, εἰκ. 9 - 10.

πεδο υψηλότερο· ανήκουν όμως και αυτά στο ίδιο σύνολο, γιατί έχουν σφραγισθῆ με τῆ σφραγίδα τῆς παράστασης 13 πού μᾶς ἔδωσε πολλά ἀποτυπώματα σὲ δισκία τοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς (πίν. 24α, 25α, β).

Ἡ διατήρηση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν, πού εἶχαν χαρακτήρα προσωρινότητας στὴν καθημερινή γραφειοκρατικὴ διακίνηση, ὀφείλεται στὴν τυχαία ὄπτηση. Ἐνα μέρος πρέπει νὰ διαλύθηκε κατὰ τὴν πυρκαϊά. Τὸ πλῆθος τους εἶναι ὅπωςδήποτε μικρότερο ἀπὸ ὅσο κανεὶς θὰ περίμενε. Γι' αὐτὸ φαίνεται ὅτι βρέθηκε μέρος μόνο τοῦ ἀρχείου, πού κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς καταστροφῆς του θὰ περιεῖχε μεγαλύτερη ποσότητα γραπτῶν στοιχείων καὶ σφραγισμάτων, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα παλιότερα καὶ σύγχρονα μεγάλα ἀρχεῖα, τῆς Φαιστοῦ, τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τῆς Ζάκρου¹. Ἀλλὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο πλαῖνὸ κτίριο, ὅπου συνεχίζονται τὰ κόκκινα χώματα τῆς καταστροφῆς, εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχουν πινακίδες καὶ σφραγίσματα. Ὅρισμένα θραύσματα βρέθηκαν ἀκριβῶς στὴν παρειά τοῦ σκάμματος, σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὸ θεμέλιο τοῦ σπιτιοῦ. Πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἀνασκαφή. Εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι τὰ θεμέλια τοῦ κτιρίου ἐκείνου δὲν θὰ ἔχουν ἀφανίσει παντοῦ τὰ λείψανα τῆς καταστροφῆς, ὥστε νὰ μπορέσει κάποτε νὰ ἀποκαλυφθῆ καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἀρχεῖο.

1. Τὸ ἴδιο συμπέρασμα ἐξάγεται καὶ ἀπὸ φιλολογικὲς παρατηρήσεις (βλ. Γραμμικὴ Α Χανίων, LIV).

Τὰ σφραγίσματα καὶ τὸ ἀρχεῖο

Τὸ νέο μινωικὸ ἀρχεῖο ποὺ ἦρθε στὸ φῶς ἀπὸ τὴ γῆ τῶν Χανίων, ἂν καὶ ἴσως ὄχι ἀκόμη ὀλόκληρο, εἶναι τὸ πρῶτο σύνολο πῆλινων πινακίδων καὶ σφραγισμάτων στὴ Δυτικὴ Κρήτη. Βρέθηκαν πολυάριθμα θραύσματα ποὺ ἀποτέλεσαν 80 τμήματα 20 - 30 πινακίδων, 28 πρισματικά σφραγίσματα, 58 ἀπλὰ σφραγίσματα καὶ 109 δισκία.

Οἱ πινακίδες ἔχουν ἐπιγραφές στὸ σύστημα τῆς Γραμμικῆς Α. Στὴ μία ἐπιφάνεια τῶν δισκίων καὶ σὲ μία ἢ δύο ὄψεις τῶν πρισματικῶν σφραγισμάτων εἶναι χαραγμένα σημεῖα ἢ ἰδεογράμματα τῆς ἴδιας γραφῆς. Ἀποτυπώματα σφραγίδων ὑπάρχουν καὶ στὰ τρία εἶδη τῶν σφραγισμάτων¹.

Ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ παρουσιάζει ἐνότητα, ἰδίως κατὰ κατηγορία ἀντικειμένων². Ἡ ποικιλία τῶν ἀποχρώσεων ὀφείλεται στὴ διαφορετικὴ ὄπτηση κατὰ τὴν πυρκαϊὰ καὶ σὲ ἄλλες συγκυρίες μέσα στὰ χῶματα.

1. Οἱ κατάλογοι Α, Β καὶ Γ ποὺ συνοδεύουν τὴ μελέτη περιλαμβάνουν τὰ ἀντικείμενα κατὰ κατηγορία, τὶς διαστάσεις σὲ ἑκατοστά, τὸν τύπο τῆς σφραγίδας καὶ τὸ γραμμικὸ σημεῖο. Στὶς παρατηρήσεις σημειώνονται ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ καὶ γίνεται λόγος γιὰ τὴν κατάσταση τῆς διατήρησης μόνο ὅπου τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο δὲν σώζεται ἀκέραιο. Τοὺς καταλόγους Α καὶ Γ δημοσίευσα γιὰ πρώτη φορά, χωρὶς τὴ στήλη μὲ τὶς παραστάσεις, στὸ βιβλίο Γραμμικὴ Α Χανίων, LXV κέ. Τὴ στήλη τῶν γραμμικῶν σημείων συμπλήρωσαν οἱ L. Godart καὶ J.-P. Olivier. Προτιμήθηκε ἡ χρῆση ἐιδικῆς σειρᾶς ἀριθμῶν γιὰ κάθε κατηγορία χωριστά, γιὰ νὰ εἶναι εὐκόλη καὶ μόνο μὲ τὴ μνεία τοῦ ἀριθμοῦ ἢ διάκριση τοῦ εἶδους. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι μπορεῖ νὰ συνεχισθῆ χωρὶς περιπλοκὲς σὲ περίπτωσι μελλοντικοῦ πλουτισμοῦ τοῦ ἀρχείου. Οἱ ἀριθμοὶ ἀπὸ 1 ἕως 1000 προορίσθηκαν γιὰ τὶς πινακίδες (1 - 4 ἔχουν οἱ πιν. ἀπὸ τὶς παλιότερες ἀνασκαφές στὸ Καστέλλι: E. HALLAGER, *Kadmos* 12 (1973), 20 κέ. *OpAth* XI (1975), 53 κέ.). Ἡ σειρά 1001 - 1500 ἀνήκει στὰ πρισματικά σφραγίσματα, 1501 - 2000 στὰ ἀπλὰ σφραγίσματα καὶ ἀπὸ 2001 καὶ ἐξῆς στὰ δισκία (τοὺς ἀριθμοὺς 2001 - 2005 ἔχουν τὰ δισκία ἀπὸ τὶς παλιότερες ἀνασκαφές στὸ Καστέλλι: HALLAGER, ὁ.π. καὶ *CMS* V, 233, 234, 236). Τὸ καθιερωμένο πρόθεμα ΚΗ τῶν ἀριθμῶν τῶν ἐνεπίγραφων ἀντικειμένων τῶν Χανίων δὲν χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ.

2. Βλ. Γραμμικὴ Α Χανίων, XV.

Τὰ πρισματικά σφραγίσματα (κατάλ. Α, παραδείγματα πίν. 3ζ-η, 15α. Γραμμική Α Χανίων, 120 - 126) ἔχουν τρεῖς πλευρικές ἐπιφάνειες μὲ ἀκανόνιστο τριγωνικὸ σχῆμα, ὀξεία κορυφή καὶ ἀκανόνιστη κάτω πλευρά. Ὁ σχηματισμὸς ἐγίνε μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ νοποῦ πηλοῦ γύρω ἀπὸ τὰ ἄκρα λεπτῶν σκοιניῶν, ποῦ ἔδεναν κάποιον ἀντικείμενον. Τὰ ἴχνη τῶν δαχτύλων φαίνονται πολλὰς φορὰς στὶς ἐπιφάνειες ποῦ ἦταν προορισμένες γιὰ τὴ γραφή. Στὴν κορυφή, στὴ θέση ὅπου ὑπῆρχαν τὰ σκοινια, παρέμεινε ἡ τρύπα ποῦ μερικὲς φορὰς εἶναι διαμπερῆς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ νοπὸς πηλὸς προσαρμοζόταν ἄλλοτε στὶς ἄκρες τοῦ σκοιnioῦ, ποῦ ἔδενε τὸ ἀντικείμενον, καὶ ἄλλοτε λίγο ψηλότερα, ἔτσι ποῦ τὰ ἄκρα τοῦ σκοιnioῦ νὰ κρέμονται κάτω ἀπὸ τὸ σφράγισμα. Ἀπὸ τὰ ἴχνη μέσα στὶς τρύπες αὐτὲς μποροῦμε νὰ συμπεράνωμε ὅτι χρησιμοποιοῦνταν σκοινια καμωμένα ἀπὸ φυτὰ (βοῦρλα). Δύο εἶδη μποροῦν νὰ διακριθοῦν, ὅπου τὰ θραύσματα τὸ ἐπιτρέπουν. Τὸ ἓνα ἔχει ὀριζόντιες λεπτότητες πυκνὲς γραμμώσεις καὶ τὸ ἄλλο μοιάζει νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτὲς δέσμες.

Τὰ σφραγίσματα αὐτὰ, ἐκτὸς τῶν 1026 καὶ 1027, ἔχουν στὴ μία πλευρὰ ἀποτύπωμα σφραγίδας. Σὲ δώδεκα ἐμφανίζεται καὶ γραμμικὸ σημεῖο σὲ ἄλλη πλευρά, ἐνῶ σὲ ἕξι ὑπάρχουν δύο σημεῖα, μοιρασμένα σὲ δύο πλευρὲς. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ ὄψη μὲ τὸ ἀποτύπωμα βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ δύο σημεῖα ποῦ ἀποτελοῦν ὁμάδα. Τρία (1022-1024) ἀσφαλῶς δὲν ἔχουν γραμμικὸ σημεῖο. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι σπασμένα καὶ δὲν γνωρίζομε ἂν ἦταν ἐνεπίγραφα. Τὰ σφραγίσματα 1001 καὶ 1002 ἔχουν κοινὰ σημεῖα καὶ ἀποτύπωμα ἀπὸ τὴν ἴδια σφραγίδα μὲ τὴν παράσταση 3. Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ πηλὸς εἶναι ὁ ἴδιος, ἀλλὰ τὰ σημεῖα δὲν ἔχουν χαραχθῆ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ἢ τουλάχιστον μὲ τὸ ἴδιο ὄργανο. Ἡ σφραγίδα τῆς 3 ὑπάρχει ἄλλες δύο φορὰς, στὸ 1003 καὶ 1004 μὲ διαφορετικὸ σημεῖο. Καὶ οἱ ἄλλες σφραγίδες δὲν συνοδεύουν πάντα τὸ ἴδιο σημεῖο. Ἐξὶ φορὰς ἐμφανίζεται ἡ σφραγίδα τῆς 20 μὲ «πεταλούδα» σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σημεῖο L16 (1005 - 1010), καὶ δύο φορὰς μὲ τὸ σημεῖο L 88(1011 - 1012). Τὸ ἴδιο σημεῖο συχνὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἴδια σφραγίδα, ἀλλὰ παράλληλα ἐμφανίζεται καὶ μὲ ἀποτυπώματα ἄλλων σφραγίδων, ὅπως τὸ L35-22, ποῦ ἄλλοτε (1013) συνοδεύει τὴν παράσταση 18 καὶ ἄλλοτε (1014-1016) τὴν παράσταση 19. Σὲ καμιά περίπτωση δὲν βεβαιώνεται ὅτι τὴν ἴδια σφραγίδα ἀκολουθεῖ ἴδιο χέρι γραφέα καὶ ἄς πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο σημεῖο, ἐκτὸς ἴσως μόνο στὰ 1014 καὶ 1016. Γραμμικὸ σημεῖο ἐλέγχου ἐπάνω στὸ ἀποτύπωμα ὅπως ἀπαντᾷ ἄλλοῦ ἐδῶ δὲν παρατηρεῖται.

Πρισματικά σφραγίσματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἔχουν βρεθῆ στὴν Ἁγία Τριάδα, στὴ Ζάκρο, στὸ Σκλαβόκαμπο¹. Μὲ σημεῖα ὅμως τῆς Γραμμικῆς Α συ-

1. Ἁγίας Τριάδας: MonAnt 13 (1903), 29 κέ. LEVI, 71 κέ. Ζάκρου: LEVI, 157 κέ. BSA

νοδεύονται μόνο στην Ἁγία Τριάδα καὶ στὰ Χανιά. Στὸν ἀποθέτη τῶν ἱερογλυφικῶν τῆς ΜΜ II - III ἐποχῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, βρέθηκαν παρόμοια τριεδρικά σφραγίσματα μὲ μία πλευρά, τὴν ἐνεπίγραφη, ἐπίπεδη καὶ μὲ ἓνα ἢ συνήθως περισσότερα, κάποτε ἐπαναλαμβανόμενα, ἀποτυπώματα ἱερογλυφικῶν καὶ ἄλλων σφραγίδων¹. Μαζὶ μὲ τὶς διάτρητες στρογγυλές «ἐτικέτες» (medaillons) καὶ τὰ ἐνεπίγραφα πῆλινα τετράεδρα ἢ τρίεδρα ραβδιά, δείχνουν διαφορετικὸ σύστημα διοικητικῆς ὀργάνωσης. Στους ἀποθέτες τοῦ Ἱεροῦ², ποὺ καταχώσθησαν μὲ τὴν καταστροφή γύρω στὰ 1500 π.Χ., ὑπάρχουν σφραγίσματα ὅμοια μὲ τὰ πρισματικά. Παρεμφερῆς τύπος ἀπαντᾷ καὶ μεταγενέστερα, στὰ σφραγίσματα τῶν ὕστερων ἀνακτορικῶν ἀποθετῶν τῆς Κνωσοῦ ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τῆς Γραμμικῆς Β³. Εἶχαν, φαίνεται, τὴν ἴδια χρῆση μὲ τὰ περισσότερα σφραγίσματα τῆς Πύλου καὶ τῶν Μυκηνῶν⁴.

Τὰ ἀπλὰ σφραγίσματα (κατάλ. Β, παραδείγματα πίν. 1α-β, 2ζ', 11, 37) εἶναι μικρὰ κομμάτια πηλοῦ, ποὺ κατὰ κανόνα τὸ περίγραμμα τῆς πάνω ἐπιφανείας τοὺς καθορίζει τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας τῆς ἀποτυπωμένης σφραγίδας⁵. Πολλές ὅμως φορές ἢ πάνω ἐπιφάνεια δὲν ἀντιστοιχεῖ στὸ σχῆμα τῆς σφραγίδας, γιατί ὁ βῶλος τοῦ πηλοῦ εἶναι μικρότερος ἢ μεγαλύτερος ἀπὸ αὐτὴ ἢ μὲ τὴν πίεση τῶν δαχτύλων κατὰ τὴν τοποθέτηση ἐπαιρνε σχῆμα διαφορετικὸ, τριγωνικὸ κ.ἄ. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια ὑπάρχει πάντοτε τετράπλευρη ἐγκοπὴ (πίν. 4ε). Τὸ βάθος τῆς εἶναι ἐλάχιστο καὶ σπάνια φθάνει τὰ 5 χιλιοστά. Κάποτε ὑπάρχει κατὰ μῆκος τῆς ἐγκοπῆς ράχη, κατὰ κανόνα ὅμως ἢ ἐπιφάνεια εἶναι ὀμαλὴ καὶ ἐπίπεδη. Ἰχνη λεπτῶν σκοιινίων ἔχουν ἀποτυπωθῆ καθαρὰ μέσα στὴν

7 (1901), 133. JHS 22 (1902), 76 κέ. Σκλαβόκαμπου: AE 1939 - 41, 87 κέ. Τὰ σφραγίσματα τῆς Ζάκρου καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας θὰ ἀναφέρονται μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν δημοσιεύσεών τους: Τῶν σφραγισμάτων τῆς Ζάκρου οἱ ἀριθμοὶ ἕως τὸ 144 περιέχονται ὅλοι μαζὶ στὸ JHS 22 (1902), 76 κέ. Οἱ ὑπόλοιποι βρίσκονται στὴ δημοσίευση τοῦ D. LEVI, ASAteue 8-9 (1925-26), 157 κέ. Τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴν ἴδια δημοσίευση 71 κέ.

1. SM I, 20, 144. PM I, 271 κέ. M. GILL, BSA 60 (1965), 66 κέ. Τὸ σφράγισμα ὅμως PM I, 273 εἰκ. 202b μὲ τὴν παράσταση ψαριοῦ καὶ πολύποδα ἔχει ἀκριβῶς τὸ σχῆμα τοῦ τύπου τῶν Χανίων.

2. BSA 9 (1902 - 3), 54 κέ. PM I, 463 κέ. SM I, 29. BSA 60 (1965), 69 κέ. Ὁ EVANS (SM I, 30 - 31) χρονολόγησε τοὺς ἀποθέτες τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸ 1600. Ἡ χρονολόγηση στὰ 1500 θεμελιώνεται τελευταῖα ἀπὸ τὸν Ν. ΠΛΑΤΩΝΑ, Πεπραγμένα Γ' I, 241 κέ.

3. PM IV, 591 κέ. BSA 60 (1965), 58 κέ.

4. J. BETTS, Kadmos 6 (1967), 24, σημ. 37.

5. Τὸ εἶδος βρέθηκε πρῶτὴ φορὰ στὴ Ζάκρο καὶ περιγράφηκε ἀπὸ τὸν Hogarth στὸ JHS 22 (1902), 76 κέ. Ὁ BETTS (ὀ.π. 23) διορθώνει παρανοήσεις τοῦ Hogarth ὡς πρὸς τὰ ἴχνη τῆς κάτω ἐπιφάνειας.

έγκοπή σὲ ὄλα τὰ δείγματα ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα (1527) ποὺ ἔχει κυρτὴ κάτω ἐπιφάνεια. Περνοῦν παράλληλα ἢ χιαστί. Δὲν βρίσκω ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση γιὰ τὶς μικρὲς διατρήσεις σὰν ἀπὸ βελόνι, ἐκεῖ ποὺ σταματοῦν τὰ ἴχνη, στὰ ἄκρα τῶν ἐγκοπῶν. Ἄλλοτε τὰ ἴχνη τῶν σκοινιῶν προχωροῦν γιὰ λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν ἐγκοπή στὶς πλάγιες ἐπιφάνειες καὶ μετὰ χάνονται. Τὸ ὕψος τῶν σφραγισμάτων αὐτῶν κυμαίνεται μεταξὺ 4 χιλ. καὶ 1 ἐκ. Πολλὲς φορὲς ὑψώνονται μονόπλευρα, ἔτσι ποὺ ὅταν βρίσκονταν στὴ θέση τους, ἢ πάνω ἐπιφάνεια θὰ φερόταν λοξά. Δύο σφραγίσματα, τὰ 1528α καὶ β, ἔχουν τριγωνικῆς τομῆς σχῆμα καὶ ἀποτυπώματα στὶς δύο πλαγιαστὲς ἐπιφάνειες: στὴ μία μὲ τὴν παράσταση 10 καὶ στὴν ἄλλη μὲ τὴν παράσταση 29, ὅμοια καὶ στὰ δύο σφραγίσματα. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἢ ἔχομε δύο ὄψεις τῆς ἴδιας σφραγίδας, ὅποτε καθεμιὰ θὰ εἶχε δική της, ἰδιαίτερη σημασία ἢ πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικοὺς σφραγιδόλιθους καὶ τότε ἡ δευτέρη σφράγιση ἀνῆκε ἴσως σὲ κάποιον ἔλεγχον ἢ δείχνει κοινὴ ἐνέργεια δύο ἀτόμων. Στὰ πιὸ πάνω σφραγίσματα τὸ πρῶτο ἐνδεχόμενο πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ, γιὰ τὴν ἀποτυπώματα προέρχονται ἀπὸ δαχτυλίδια. Παραμένει ἄγνωστο πάνω σὲ τί εἶδους ἀντικείμενο, ποὺ παρεμβαλλόταν μεταξὺ τοῦ σφραγίσματος καὶ τοῦ πράγματος ποὺ ἐπρόκειτο νὰ σφραγισθῆ, τοποθετοῦσαν τὸν νωπὸ πηλὸ γιὰ νὰ δημιουργηθῆ ἔτσι ἡ ἐγκοπή τῆς κάτω ἐπιφάνειας μαζί μὲ τὰ ἴχνη τῶν σπάγγων. Ὁ Betts παρατηρεῖ ὅτι θὰ ἦταν ἓνα πρόσθεμα ἀπὸ μαλακὴ ὕλη, γιὰ νὰ μὴν ἀκουμπᾷ ὁ νωπὸς πηλὸς στὸ ἀντικείμενο ἢ γιὰ νὰ στερεώνεται καλύτερα τὸ σφράγισμα.

Σφραγίσματα τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἔχουν βρεθῆ στὴ Ζάκρο, στὴν Ἁγία Τριάδα, στὸ Σκλαβόκαμπο, στὰ Γουρνιὰ καὶ στὴν Τύλισο¹. Εἰδικὰ τῆς Ζάκρου καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας δείχνουν βέβαια προσαρμογὴ πάνω στὸ ἀντικείμενο μὲ τὸν τρόπο τῶν σφραγισμάτων τῶν Χανίων, ἄλλα συχνὰ ἔχουν, σὲ τομῆ, τριγωνικὴ διαμόρφωση, κάποτε μὲ δύο σφραγισμένες ἐπιφάνειες ἢ εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλὰ καὶ ἔχουν τὸ ἀποτύπωμα στὴν πλάγια ὄψη. Στὴν Κνωσό, ὅπου δὲν βρέθηκαν σύγχρονοι ἀποθέτες, ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ στὰ σφραγίσματα τῶν ἀποθετῶν τῶν ἱερογλυφικῶν καὶ τοῦ Ἱεροῦ.

Τὰ δισκία (κατάλ. Γ, παραδείγματα πίν. 2α-β, 33. Γραμμικὴ Α Χανίων, 128-155) ἔχουν περίγραμμα κυκλικό. Ἡ διάμετρος τοῦ μεγαλύτερου εἶναι 7 ἐκ., τοῦ μικρότερου 2.2 ἐκ. Τὸ πάχος τους κυμαίνεται γύρω στὰ 1.5 ἐκ. Στὴν περιφέρεια ἔχουν πολλαπλὰ ἀποτυπώματα τῆς ἴδιας πάντοτε

1. Βλ. σ. 12, σημ. 2. Γουρνιῶν: Gournia, 54, εἰκ. 30 (4). Τυλίσου: AE 1912, πίν. 16. Ὁ κ. Cadogan ἀνακοίνωσε στὸ Δ' διεθνὲς κρητολογικὸ συνέδριο τὴν ἀνεύρεση ἑνὸς σφραγίσματος τοῦ εἶδους αὐτοῦ στὸν Πύργο.

σφραγίδας. Ίχνη τῶν δαχτύλων ποὺ ἐπλάσαν τὸν πηλὸ διακρίνονται στὰ περισσότερα. Ἐβδομήντα ἐννέα ἔχουν στὴ μία ὀριζόντια ἐπιφάνεια χαρακτηριστικὸ γραμμικὸ σημεῖο ἢ ιδεόγραμμα¹. Ποτὲ δὲν ἐμφανίζονται σημεῖα καὶ στὴν ἄλλη ὀριζόντια ἐπιφάνεια, ὅπως συμβαίνει στὴν Ἁγία Τριάδα. Σὲ μιὰ περίπτωση ὑπάρχει λέξις μὲ περισσότερα γραμμικὰ σημεῖα (2100). Πέντε ἔχουν στὴν περιφέρεια καὶ σὲ χῶρο ἀσφράγιστο τρύπα διαμετρήματος 1.2 χιλ. καὶ βάθους 1.5 - 2 ἐκ., ποὺ πιθανότατα χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωση τοῦ δισκίου. Παρόμοια τρύπα ἔχουν καὶ ὀρισμένες πινακίδες στὸ πάνω μέρος².

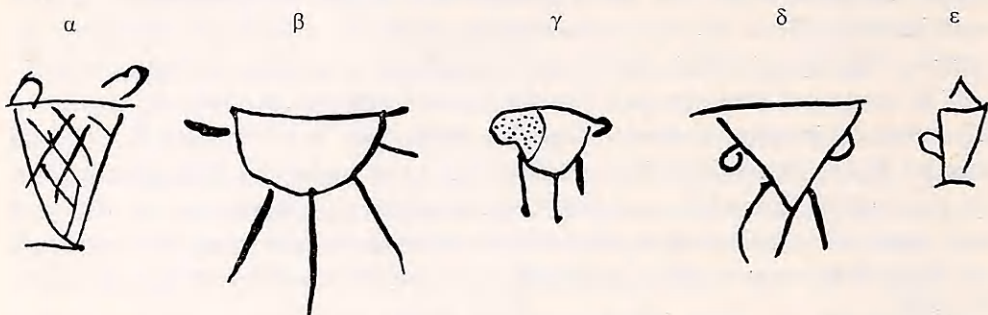
Τὰ γραμμικὰ σημεῖα στὰ δισκία ἐπαναλαμβάνονται. Πολλὲς φορές τὸ ἴδιο σημεῖο συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἴδια σφραγίδα. Ἄπαντὰ ὅμως ὄχι σπάνια καὶ μὲ ἄλλες σφραγίδες. Καὶ ἀντίστοιχα, κάθε σφραγίδα βρίσκεται μὲ διάφορα σημεῖα. Ἐπομένως καὶ ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ καταμερισμὸς σημείων καὶ σφραγίδων κατὰ ζεύγη. Παραδείγματα ἀντιστοιχίας γραμμικῶν σημείων μὲ ὀρισμένες παραστάσεις σφραγίδων σημειώνονται στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ:

Σημεῖα ἢ ιδεογράμματα	Δισκία	Παραστάσεις
L 181	2006 - 2007	22
L 182	2008 - 2016, 2022	22
	2017 - 2018	21
	2019 - 2020	13
	2021	24
L 184	2036 - 2042	20
	2043 - 2045	16
L 80	2001 - 2002	
	2034 - 2035	
	2101, 2104,	
	2105	13
L 88 + 189	2046 - 2051	11
	2053	6
L 187	2067 - 2068	15
Lc 55	2029 - 2031	22
	2106	22
	2032	21

1. Στὰ δισκία, ἀντίθετα μὲ τὰ πρισματικά σφραγίσματα, ἀπαντοῦν πολλὰ ιδεογράμματα.

2. Γραμμικὴ Α Χανίων, XXVII.

Ὡς παράδειγμα τῆς παράλληλης ποικιλίας στῆ συνοδεία τῶν παραστάσεων τῶν σφραγίδων ἀπὸ γραμμικὰ σημεῖα, ὡς ἀναφερθῆ ἢ παράσταση 22 ποὺ βρίσκεται δύο φορές μετὸ καλαθόσχημο ἄγγειο (L 181), ἐννέα μετὸν τριποδικὸ λέβητα (L 182) (εἰκ. 2)¹, τέσσερις μετὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ἀνθρώπου (Lc 55) καὶ ἄλλοτε μετὰ ἄλλα σημεῖα.



Εἰκ. 2α-ε. Ἰδεογράμματα σκευῶν.

1. Στὰ ἰδεογράμματα τῶν δισκίων τῶν Χανίων ἐμφανίζονται τρία σχήματα, ποὺ ἀνήκουν σὲ σκευή:

α. Ἰδεόγραμμα καλαθόσχημου ἄγγείου μετὰ κάθετες λαβὲς στὰ χεῖλη, στὰ 2006, 2007 (Γραμμικὴ Α Χανίων, 128).

β. Ἰδεόγραμμα τριποδικοῦ λέβητα μετὰ ὀριζόντιες, κατὰ κανόνα, λαβὲς στῆ μέση τῆς κοιλίας στὰ 2008 - 2009, 2011 - 2019, 2022, 2024. Στὰ 2010 καὶ 2020 οἱ λέβητες στεροῦνται λαβῶν, ἐνῶ στὸ 2021 ἡ σωζόμενη, πιθανότατα, λαβὴ εἶναι κάθετη στὸ χεῖλος (δ.π. 128 κέ.).

γ. Ἰδεόγραμμα κωνικοῦ τριποδικοῦ ἄγγείου μετὰ κάθετες λαβὲς στῆν κοιλιά στὸ 2103 (δ.π. 154) καὶ ἴσως καὶ στὸ 2084 (δ.π. 151), ὅπου δὲν θὰ ἦταν ὁμοῦς τριγωνικό.

Τὸ καλαθόσχημο ἄγγειο σώζεται καλύτερα στὸ 2006 (εἰκ. 2α, πίν. 4ς). Τὸ ἄγγειο εἶναι κωνικό, ἢ βάση ξεχωρίζει μετὰ μία ὀριζόντια γραμμὴ ποὺ συνεχίζεται πέρα ἀπὸ τὸ σῶμα, καθὼς αὐτὸ στενεύει πρὸς τὰ κάτω. Ἡ γραμμὴ τῶν τοιχωμάτων εἶναι εὐθεία. Ἡ διχτυωτὴ διαγράμμιση δηλώνει ψάθινο πλεκτὸ σκεῦος, καλάθι, σὰν αὐτὸ ποὺ παριστάνεται στὸ θραῦσμα τοῦ ἀνάγλυφου ἄγγείου τῆς Κνωσοῦ (Κρητ. Χρον. 13 (1959), 346 κέ.). Κωνινὰ παράλληλα στὸ σχῆμα εἶναι τὰ πῆλινα, ἀσφαλῶς, ἄγγεῖα ποὺ κρατᾶ κρεμασμένα στὸ ἀνάφορο ἢ δευτέρη γυναίκα τῆς πομπῆς τῆς σπονδῆς στῆ σαρκοφάγο τῆς Ἁγίας Τριάδας, καὶ μετὰ παραλλαγμένες λαβὲς, τὸ σπονδικὸ ἐπίσης ἄγγειο σὲ σφράγισμα τῆς Κνωσοῦ (F. WANDENABEELE, BCH 98 (1974), 14 - 15). Ἀπὸ τοὺς τύπους χάλκινων σκευῶν, τὸ ἰδεόγραμμα πλησιάζει σχηματικὰ περισσότερο τὸν χάλκινο κρατήρα ἀπὸ τὸν ταφικὸ περίβολο Β τῶν Μυκηνῶν. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τονισμὸς στὸ ἰδεόγραμμα τῆς βάσης τοῦ ἄγγείου (Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, Ὁ ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν, 1972, πίν. 81. H. W. C. CATLING, Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, 1964, 175, εἰκ. 20,1). Μετὸν τύπο αὐτὸν συγγενεὺ ἐπίσης τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ κωνικοῦ σκεύους HT 31. 2α, ἀν καὶ χωρὶς λαβὲς. Αὐτὸ πρέπει, ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους του καὶ τῆς καμπυλότητος στὰ χεῖλη, νὰ χωρισθῆ ἀπὸ τὰ ἄλλα τῶν μικρῶν κωνικῶν σκευῶν.

Ὁ τριποδικὸς λέβης μετὰ στρογγυλὸ σῶμα ἐμφανίζεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά στῆ Γραμμικὴ Α μετὰ λαβὲς ὀριζόντιες (εἰκ. 2β, πίν. 4ς). Στῆν πινακίδα τῆς Ἁγίας Τριάδας, HT 31. 1 ὁ τριποδικὸς λέβης ἔχει κάθετες κυκλικὲς λαβὲς στὰ χεῖλη, ὅπως καὶ τὸ δικὸ μας παρά-

Μερικά σημεία φαίνεται ότι είναι γραμμένα από το ίδιο χέρι. 'Ο L. Goudart και ο J. - P. Olivier σχηματίζουν τις ακόλουθες ομάδες¹:

- | | | |
|----------------------|---------------------|---------------------|
| 1. 2006 - 2007 | 4. 2104, 2105 | 7. 2046, 2047, 2051 |
| 2. 2056 - 2057, 2109 | 5. 2036, 2038, 2039 | 8. 2032, 2106 |
| 3. 2033 - 2034 | 6. 2048, 2050, 2053 | 9. 2054, 2055. |

Μόνο τα δισκία των ομάδων 3, 8 και 9 δεν έχουν το ίδιο αποτύπωμα σφραγίδας και το 2053 της ομάδας 6 έχει αποτύπωμα παράστασης διαφορετικής από εκείνη των άλλων δισκίων της ίδιας ομάδας. Στις άλλες περιπτώσεις η σφραγίδα είναι κοινή στα δισκία κάθε ομάδας.

'Ο Pore, αφού διαπιστώνει ότι δέκα τρία δισκία της 'Αγίας Τριάδας με την ίδια σφραγίδα έχουν γραφτή από τον ίδιο γραφέα, συμπεραίνει ότι τα δισκία σφραγίζονταν από τον γραφέα που χάραζε το σημείο². 'Ωστόσο τίποτε δεν αποκλείει ο κάτοχος της σφραγίδας και ο γραφέας να είναι δύο διαφορετικά πρόσωπα, αφού, όπως δείχνει το αρχείο των Χανίων, τα δισκία που

δειγμα 2021 (εικ. 2γ), ο πραγματικός χάλκινος λέβης των Μαλίων, που χρονολογείται το αργότερο στη MM II εποχή, και το όμοιο ιδεόγραμμα της Γραμμικής Β (WANDE-NABEELE, ό.π. εικ. 21). 'Οριζόντιες λαβές μαζί άλλωστε με μία κάθετη στην κοιλιά, έχει ο χάλκινος λέβης από τον 4ο τάφο του περιβόλου Α των Μυκηνών (G. KARO, Die Schachtgräber von Mykene, 1930, 116 - 117 πίν. 163 (579). Στο σφράγισμα αρ. 655 της Κνωσού, που έχει την ένδειξη «εύρεθη ακατάγραφον εις συρτάριον», δύο μορφές πλαισιώνουν τριποδικό λέβητα πολύ όμοιο με το σχέδιο του ιδεογράμματος των Χανίων. Λαβές δεν διακρίνονται, αλλά τα χείλη υψώνονται στα άκρα, ίσως για τη δήλωση των λαβών.

Το τριποδικό σκευός του 2103 έχει όξυπύθμενο σώμα και λαβές κυκλικές στη μέση της κοιλιάς (εικ. 2δ). Το σχήμα είναι μοναδικό στη Γραμμική Α, λείπει επίσης και από τη Γραμμική Β και δεν φαίνεται βέβαιο ότι αντιστοιχεί ακριβώς σε πραγματικό άγγείο. Πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη ανοικτού και σχετικά όξυπύθμενου τριποδικού σκευούς που αποδίδεται έντονα σχηματοποιημένο. Οί λαβές μοιάζουν κάθετες, αλλά τούτο μπορεί να οφείλεται στην πρόθεση να φανή καθαρά το στρογγυλό τους σχήμα, ενώ στην πραγματικότητα μπορεί να ήταν όριζόντιες. 'Ενα τέτοιο σκευός είναι δυνατό να είναι χάλκινο, όπως π.χ. ο μεταγενέστερος τριποδικός λέβης από τη Ζαφέρ Παπούρα (CATLING, ό.π. εικ. 18, 8) και ξέξιου πήλινο με τρία πόδια συμφυή. Παρόμοια πήλινα τριποδικά σκευή, χωρίς όμως τέτοια όξυτητα στον πυθμένα, είναι γνωστά. 'Ενα χονδροειδές με μία λαβή και πρόχυση από το Καστέλλι των Χανίων έχει κάπως περισσότερο όξυπύθμενο σχήμα και πλησιάζει για τούτο τη μορφή του ιδεογράμματος.

'Ας προστεθῆ ἐδῶ και το σημείο L 65 (εικ. 2ε) που εμφανίζεται στην πινακίδα 53 των Χανίων. Το σχήμα του άγγείου, το κωνικό του κάλυμμα και η λαβή προσεγγίζουν τις παραστάσεις τις γνωστές ως «rustic shrines». 'Ετσι φαίνεται ότι η ταύτιση των τελευταίων με άγγεϊα (Coll. Giam., 57 - 58) επιβεβαιώνεται.

Εύχαριστώ την κ. Κ. Δημακοπούλου και τον κ. Catling για όρισμένες χρήσιμες υποδείξεις τους.

1. Γραμμική Α Χανίων, LXIV.
2. BSA 55 (1960), 201 - 202.

δίνουν τήν ἴδια σφραγίδα δὲν ἔχουν ὄλα χαραχθῆ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι καὶ ἀκόμη μερικὰ γραμμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα ἔχουν ἀποτυπώματα διαφορετικῶν σφραγίδων.

Κάποιες ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα σὲ συγγενεῖς πηλοὺς καὶ παραστατικούς τύπους σφραγίδων τῶν δισκίων, ποὺ παρατηροῦνται καὶ στὰ ἄλλα εἶδη σφραγισμάτων μποροῦν ἀκόμη νὰ σημειωθοῦν. Πορτοκαλόχρωμο πηλὸ ἔχουν τὰ δισκία 2019, 2020, 2034, 2101 μὲ ἀποτύπωμα τῆς παράστασης 13. Ὠχροκάστανο πηλὸ δείχνουν τὰ δισκία 2056 καὶ 2057 μὲ ἀποτύπωμα τῆς παράστασης 5. Τὰ 2043 - 2045, 2095 καὶ 2096 μὲ τὴν παράσταση 16 παρουσιάζουν ἐπίσης ἴδια ποιότητα πηλοῦ. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὰ 2032 καὶ 2089 μὲ τὴν παράσταση 21.

Δισκία ἔχουν βρεθῆ στὴν Ἁγία Τριάδα, στὴ Ζάκρο, στὰ Μάλια, στὰ Γουρνιά, καὶ στὴν Κνωσό¹.

Οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν γραμμικῶν σημείων καὶ τῶν σφραγίδων ποὺ σημειώθηκαν ἐδῶ δὲν βοηθοῦν στὴ διατύπωση εἰδικότερων συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴ λειτουργία τοῦ συστήματος τοῦ μινωικοῦ ἀρχείου. Μπορεῖ ὅμως νὰ φανοῦν χρήσιμες στὸ μέλλον.

Ὅτι οἱ πινακίδες καὶ τὰ σφραγίσματα στὰ Χανιά εἶναι τὰ κατάλοιπα ἀρχείου καὶ δὲν προέρχονται τυχὸν ἀπὸ χῶρο ἀποσφράγισης ἀντικειμένων, δείχνει κυρίως ἡ συνένδεση μὲ πινακίδες καὶ ἐνεπίγραφα δισκία. Τὸ ἀρχεῖο τῶν Χανίων εἶναι πραγματικὰ τὸ μόνο εὔρημα ποὺ συγκεντρώνει πινακίδες καὶ σφραγίσματα σὲ τέτοιο πλῆθος. Καὶ ἡ συνύπαρξη αὐτῆ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Στὴ Ζάκρο μαζὶ μὲ τὶς πινακίδες τοῦ ἀνακτόρου δὲν βρέθηκαν σφραγίσματα παρὰ μόνο ἐκεῖνα ποὺ ἀσφάλιζαν προφανῶς τὰ κιβώτια τῶν πινακίδων². Καὶ μαζὶ μὲ τὰ σφραγίσματα στὸ σπίτι Α τῆς δυτικῆς περιοχῆς ὁ Hogarth βρῆκε μόνο μία πινακίδα καὶ ἓνα δισκίον³. Στὴν Ἁγία Τριάδα, ἐπίσης, δὲν ὑπῆρχαν πινακίδες σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὰ πολυάριθμα σφραγίσματα στὴ «stanza dei sigilli». Μόνο ἀπὸ κοντινὴν περιοχὴ προέρχονται ἔντεκα πινακίδες καὶ δέκα ὀκτῶ δισκία⁴. Ἀλλὰ καὶ στοὺς ὄχι μακρινοὺς χρονικὰ ἀποθέτες τοῦ Ἱεροῦ στὴν Κνωσό, μαζὶ μὲ τὰ σφραγίσματα ποὺ ἀσφαλῶς ἀνῆκαν σὲ ἀντικείμενα τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ, ὑπῆρχαν μόνο τρία

1. Βλ. σ. 12, σημ. 2. Μαλίων: Mallia II, 19 (H5), πίν. 1. Γουρνιῶν: Gournia, 55 εἰκ. 31. Κνωσοῦ: PM I, 620. Ἐνα ἀπὸ τὰ δισκία τοῦ ἀποθέτη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Κνωσοῦ ἔχει ἀποτυπώματα τριῶν διαφορετικῶν σφραγίδων, πράγμα ποὺ δὲν παρατηρεῖται στὰ Χανιά.

2. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Ζάκρος 1974, 134. Ν. ΠΛΑΤΩΝ - W. C. BRICE, Ἐνεπίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ Συστήματος Α ἐκ Ζάκρου, 1975, 27.

3. BSA 7 (1901), 133.

4. MonAnt ὁ.π. 22. ΡΟΡΕ, ὁ.π. 200, σημ. 2.

δισκία και μιὰ πινακίδα¹. Τὸ εὔρημα τῶν Χανίων ἀποδεικνύει ὅτι οἱ πινακίδες καὶ τὰ τρία εἶδη τῶν σφραγισμάτων εἶναι δυνατὸν νὰ συνδέωνται στενὰ μεταξύ τους. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὰ Χανιά τὰ πρισματικά καὶ τὰ ἀπλά σφραγίσματα δὲν ἀνήκουν σὲ ἀποθέτη ἄχρηστων πιά σφραγισμάτων ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποσφράγιση ἀντικειμένων², ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ ἀρχειακὴ διαφύλαξη στοιχείων, ἀπαραίτητων στὴν ἄγνωστη διαδικασία τῆς διοικητικῆς λειτουργίας τοῦ κέντρου, στὴν ὁποία ἀνήκουν καὶ οἱ κατάλογοι τῶν πινακίδων καὶ τὰ ἐνεπίγραφα δισκία. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ καλὴ διατήρηση κυρίως τῶν ἀπλῶν σφραγισμάτων. Ἐὰν αὐτὰ εἶχαν ἀπορριφθῆ, ἀσφαλῶς θὰ εἶχαν παραμορφωθῆ. Γι' αὐτὸ ἐπίσης, ἂν ἦταν ἐκεῖ χῶρος ἀποσφράγισης, θὰ βρισκόνταν καὶ ἄλλα κατεστραμμένα ἢ παραμορφωμένα σφραγίσματα.

Ἡ ἀνεύρεση τεσσάρων θραυσμάτων πινακίδων, πέντε δισκίων καὶ ἐνὸς διατήρητου σφραγίσματος σὲ λάκκους καὶ ἀποθέτες τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, σὲ ἀπόσταση περίπου 140 μ. ἀπὸ τὸ χῶρο ὅπου βρέθηκε τὸ σύνολο τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἀρχείου καὶ ὅπου πιθανότατα αὐτὸ στεγαζόταν, δὲν εἶναι λόγος γιὰ νὰ δεχθοῦμε τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλου ἀρχείου, ὅπως ἔχει ὑποτεθῆ³. Ὁ χῶρος τοῦ Καστελλιοῦ, ὀλόκληρου ἀϊῶνες μετὰ τὴν καταστροφὴ πού ἔθαψε τὸ ἀρχεῖο, ἀναστατώνεται ἀπὸ οἰκοδομήσεις. Ἐπειτα, στὰ τρία ἀπὸ τὰ πέντε δισκία τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ἔχομε ἀποτύπωμα σφραγίδας πού ἀντιπροσωπεύεται σὲ πολλὰ δείγματα τῆς ὁδοῦ Κατρέ (παράσταση 13) καὶ ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν ἔδειξε κοινὸ γραφέα σὲ θραύσματα πινακίδων καὶ τῶν δύο χῶρων. Ὅτι τὰ δισκία καὶ οἱ πινακίδες τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης εἶναι σύγχρονα μὲ τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἀρχείου τῆς ὁδοῦ Κατρέ, φαίνεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἀνεύρεσή τους μέσα σὲ λάκκους, πού ἔγιναν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χῶρου γιὰ τὴν οἰκοδόμησι πάλιν ἄνω στὰ λείψανα μιᾶς παλιότερης καταστροφῆς. Εἶναι γι' αὐτὸ φυσικὸ νὰ βρεθοῦν μέσα σὲ τέτοιους

1. Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὰ ἴδια εἶδη σφραγισμάτων καὶ πινακίδων χρησίμευαν σὲ διαφορετικὰ μέρη τοῦ ἀνακτόρου γιὰ καταγραφή, κατασφάλιση κτλ. καὶ ὄχι μόνον στὰ οἰκονομικὰ - διοικητικὰ ἀρχεῖα. (Πρβ. ΠΛΑΤΩΝ - BRICE, ὁ.π. 18 κέ.) Τῆς Ζάκρου π.χ. οἱ πινακίδες ἀνήκουν στὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας τοῦ ἀνακτόρου. Ἡ μὴ συνεύρεση πινακίδων μὲ ὁμάδες σφραγισμάτων, φαινόμενο τόσο συχρὸ ἕως τῶρα, δὲν θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀποδοθῆ στὴν τύχη καὶ νὰ θεωρηθῆ κάθε φορὰ ὅτι οἱ πινακίδες ἢ τὰ σφραγίσματα θὰ διαλύθηκαν ἐπειδὴ διέφυγαν τὴ φωτιὰ καὶ δὲν ψήθηκαν. Γιατὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅπου ὑπῆρχαν ὁμάδες σφραγισμάτων δὲν βρέθηκαν μαζί ὁμάδες πινακίδων ἢ ἄλλων ἐνεπίγραφων στοιχείων καὶ ἀντίστροφα. Θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ κάποιος ἄλλος λόγος.

2. Αὐτὸ φαίνεται συμβαίνει στὴ Φαιστό βλ. I. PINI, CMS II₅, XI.

3. OpAth XI (1975), 63. Μόνον, προφανῶς, τὸ διάτηρητο σφράγισμα CMS V, 235 δὲν εἶναι σύγχρονο.

λάκκους ἀντικείμενα σύγχρονα τῆς καταστροφῆς· καὶ ἡ καταστροφή αὐτὴ στὴν Ἁγία Αἰκατερίνη, ποὺ ἀποκαλύφθηκε καταχώραν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1973, εἶναι τὸ ἀργότερο τῆς ΥΜ ΙΒ φάσης καὶ γι' αὐτὸ ἀναμφίβολα ἡ ἴδια ποὺ κατέστρεψε τὸ ἀρχεῖο 140 μ. νοτιότερα. Ὅπως ὑποθέτουν ὁ L. Godart καὶ ὁ J.-P. Olivier, ἡ ἀνεύρεση τῶν πινακίδων καὶ τῶν δισκίων αὐτῶν σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ἀρχείου τῆς ὁδοῦ Κατρὲ δείχνει ἡ ὅτι ἡ μετακίνηση εἶναι τυχαία ἢ ὅτι βρισκόμαστε στὸ ἴδιο κτιριακὸ σύμπλεγμα, ποὺ ἀπλωνόταν σὲ μεγάλο μέρος τοῦ Καστελλιού¹.

Ἡ πιὸ ὀρθὴ ἄποψη γιὰ τὴ χρῆση τῶν πρισματικῶν σφραγισμάτων εἶναι ὅτι περιέβαλλαν τοὺς σπάγγους ποὺ ἀσφάλιζαν κιβώτια ἢ ντουλάπια. Παρατηρήθηκε ὅτι τὰ κιβώτια τῶν πινακίδων τοῦ ἀρχειοφυλακίου τῆς Ζάκρου εἶχαν ἀσφαλισθῆ με πῆλινα σφραγίσματα² καὶ ὅτι τὰ παρόμοια πρισματικὰ σφραγίσματα ποὺ ἔχουν βρεθῆ, κυρίως στὴν Πύλο, ἀλλὰ καὶ στὴν Κνωσό, στὴν ἴδια περιοχὴ με πινακίδες Γραμμικῆς Β, μπορεῖ νὰ σφράγιζαν τὰ κιβώτια ὅπου αὐτὲς φυλάγονταν. Στὴν Ὀπλοθήκη ὁμως τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ βρέθηκαν τέτοια σφραγίσματα, ποὺ εἶχαν χαραγμένο βέλος πάνω στὸ ἀποτύπωμα ἢ σὲ ἄλλη ὄψη τοῦ σφραγίσματος, σὲ ἄμεση σχέση με τὰ ὑπόλοιπα καμένων κιβωτίων ποὺ περιεῖχαν πραγματικὰ χάλκινα βέλη³. Στὶς ἴδιες ἀποθήκες βρέθηκαν καὶ πινακίδες με καταγραφὴ ὀπλισμοῦ⁴. Ἐδῶ, φαίνεται, εἶχαν διττὸ προορισμό. Ἀσφάλιζαν τὰ κιβώτια με τὰ βέλη καὶ μαζί ἀποτελοῦσαν ἐτικέτες γιὰ τὸ περιεχόμενό τους. Ἡ σφραγίδα θὰ ἀνῆκε στὸν ὑπεύθυνο γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν κιβωτίων καὶ τὸ γραμμικὸ σημεῖο μπορεῖ νὰ εἶναι σημεῖο ἐλέγχου ἢ νὰ σχετίζεται πάλι με τὸ ἀσφαλισμένο εἶδος⁵.

Τὴ λειτουργία τῆς ἐτικέτας θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσωμε καὶ γιὰ τὰ δισκία, ἀφοῦ μάλιστα μερικὰ ἔχουν καὶ τὴ μικρὴ τρύπα στὴν περιφέρεια, ποὺ δείχνει ὅτι μπορούσαν νὰ στερεωθοῦν ὀρθια, γιὰ νὰ εἶναι ὄρατὸ τὸ γραμμικὸ σημεῖο, ἴσως δηλωτικὸ τοῦ εἶδους ἀντικειμένων, τοποθετημένων σὲ ράφια ἢ περιεχομένων σὲ σκεύη· καὶ κατάστιχα σὲ φθαρτὸ ὕλικὸ ἢ τὶς ἴδιες τὶς πινακίδες θὰ μπορούσαν νὰ ἐπεξηγοῦν ἢ νὰ σημαδεύουν τὰ δισκία⁶.

1. Γραμμικὴ Α Χανίων, LIV. Ἐτσι ἴσως σχετίζονται με ἄλλο χῶρο τοῦ κτιρίου.

2. Βλ. σ. 18, σημ. 2.

3. Πρβ. J. CHADWICK, BICS 5 (1958), 1. PM IV, 616 - 617. M. GILL, Kadmos 5 (1966),

5. Τέτοια σφραγίσματα ὑπῆρχαν ἴσως σὲ ἀσκοὺς κρασιοῦ στὴν Πύλο: M. LANG, AJA 63 (1959), 134.

4. SM I, 44.

5. Βλ. καὶ S. DOW - J. CHADWICK, The Linear Scripts and the Tablets as Historical Documents, 1971, 9.

6. Ἡ GILL, ὁ.π. 2, μιλώντας γιὰ τὰ λίγα δισκία τῆς Κνωσοῦ, πιστεύει ὅτι βρίσκονταν

Ἀσφαλῶς καὶ ἄλλες ὑποθέσεις εἶναι δυνατές, ὅπως τοῦ Evans ὅτι τὰ δισκία ἀντιπροσωπεύουν ἀνάληψη κάποιων ὑπηρεσιῶν ἐκ μέρους προσώπων στὰ ὁποῖα ἀνῆκαν οἱ ἀποτυπωμένες σφραγίδες¹. Τελευταῖα τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐπαναλαμβάνει καὶ προσπαθεῖ νὰ στηρίξη ὁ Hallager, πού ξαναδημοσίευσε, ἐπειτα ἀπὸ τὸ φῶς πού ἔρριξαν τὰ εὐρήματα τῆς ὁδοῦ Κατρέ, τὰ ἤδη γνωστὰ πέντε παλιότερα δισκία μαζί με τὰ τέσσερα θραύσματα τῶν πινακίδων Γραμμικῆς Α ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης². Θεωρεῖ ὅτι τὰ δισκία εἶναι εἶδος ἀποδείξεων, πού ἔδιναν στὸ ἀρχεῖο τὰ ἄτομα πού ἀναλάμβαναν τὴν «ὑπηρεσία». Ἀναπαριστάνει μάλιστα τὴ διαδικασία τῆς σφράγισης καὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῆς ἀπόδειξης στὸ δικαιοῦχο, ἀφοῦ εἶχε πιά ἐκπληρώσει τὸ ἔργο του. Στὴν πραγματικότητά σχετικὲς ὑποθέσεις θὰ ἦταν δυνατό νὰ γίνουν, ἀλλὰ γιὰ τὴν ὥρα ἰσχύουν μόνο ὡς ἐρωτήματα. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν σφραγισμάτων στὶς περιφέρειες τῶν δισκίων, πού τυπώνονταν ταυτόχρονα με τὴ χάραξη τῶν γραμμικῶν σημείων, θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ ὡς ἐπικύρωση γιὰ τὴ γνησιότητα ἢ τὴν ἀκρίβεια ἢ ὡς ἐνδειξὴ ἐλέγχου. Ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἀποτυπώματος πολλὰ φορὲς ἴσως ὀφείλεται μόνο στὴν ἐπιθυμία νὰ εἶναι ὄρατὸ ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἢ στὸ φόβο μήπως τὸ μοναδικὸ ἀποτύπωμα χαθῆ. Πάντως ἢ ἀποψη τοῦ Hallager ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποτυπωμάτων πρέπει νὰ σχετισθῆ με τὸ «μέγεθος τῆς ὑποχρέωσης» δὲν φαίνεται πιθανή. Ἡ σφράγιση ἀντιστοιχεῖ στὴν ὑπογραφή πού ἢ σημασία της δὲν ἀυξάνει, ὅταν ἐπαναληφθῆ πάνω στὸ ἴδιο ἔγγραφο.

Σοβαρότερα προβλήματα γεννοῦν τὰ ἀπλὰ σφραγίσματα. Τὰ ἴχνη τῶν λεπτῶν σκοιινῶν δείχνουν ὅπωςδῆποτε ὅτι σφράγιζαν μικρὰ ἀντικείμενα. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ φέρνει κοντὰ στὴν ὑπόθεση ὅτι προέρχονται ἀπὸ γραπτὰ σὲ φθαρτὸ ὑλικό, πάπυρο ἢ φοινικόφυλλα πού χρησίμευαν πιθανότατα γιὰ τὴ γραφή. Πρόκειται ὅμως γιὰ γράμματα ἀλληλογραφίας ἢ γιὰ γραπτὸς καταλόγους καὶ ἄλλα ἔγγραφα πού φυλάγονταν στὸ ἀρχεῖο τῆς ἐγκατάστασης; Ὑποστηρίχθηκε ὅτι μόνο ἐπιστολὲς θὰ ἦταν δυνατό νὰ εἶναι σφραγισμένες με τὰ ἀπλὰ αὐτὰ σφραγίσματα καὶ ἐπομένως θὰ ὑπῆρχε ἀλληλογραφία μιᾶς κεντρικῆς ἀρχῆς πρὸς ἐπαρχιακὰ κέντρα³. Αὐτὸ ἔδειχνε καὶ τὸ γεγονός ὅτι σφραγίσματα με ἀποτυπώματα τῆς ἴδιας σφραγίδας εἶχαν βρεθῆ σὲ διάφορους τόπους. Ὁ Betts, ἐξετάζοντας τὰ ὅμοια αὐτὰ σφραγίσματα, ἐκφράζει ἀμφιβολίες ἂν πραγματικὰ ὀφείλωνται στὸ ἴδιο δαχτυλίδι ἢ σὲ ἀντίγραφό

μέσα σὲ κιβώτια ἢ ἀποτελοῦσαν ἔγγραφο ἐξουσιοδότησης, γιὰτὶ δὲν βλέπει με ποῖο τρόπο μπορούσαν νὰ στερεωθοῦν ὡς ἐτικέτες ἢ δυσκολία πράγματι αὐτὴ δὲν υπερβάλλεται ἀπὸ τίς λίγες περιπτώσεις τῶν τρυπημένων δισκίων στὰ Χανιά.

1. PM I, 621.

2. Βλ. σ. 11, σημ. 1.

3. S. MARINATOS, *Minos I* (1951), 39 κέ.

του πού δίνει έλαφρά διαφορετικό αποτέλεσμα¹. 'Απόδειξη για την ύπαρξη αντίγραφων δαχτυλιδιών θεωρεί την πήλινη μήτρα από την Κνωσό, πού έχει γίνει με ένδιάμεσο πήλινο σφράγισμα πρωτότυπου δαχτυλιδιού και κατά τη γνώμη του χρησίμευε για κατασκευή νέου δαχτυλιδιού, αντιγράφου του πρωτότυπου. Σφραγίσματα αυτού του τύπου, από το πρωτότυπο δαχτυλίδι ή από αντίγραφο του έχουν βρεθῆ και στην Κνωσό και στη Ζάκρο². 'Η ύπαρξη αντιγράφων σφραγίδων και δαχτυλιδιών δέν θά ἦταν απαραίτητη, κατά τόν Betts, ἂν εἶχε ἀναπτυχθῆ ἀλληλογραφία μεταξύ τῶν μινωικῶν κέντρων, γιατί θά ἄρκοῦσε τὸ πρωτότυπο δαχτυλίδι γιὰ τὴ σφράγιση τῶν γραμμάτων. Σημειώνει ἐπίσης ὅτι ὁ πηλὸς τῶν σφραγισμάτων κάθε τόπου παρουσιάζει ὁμοιογένεια καὶ εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν πηλὸ τῶν σφραγισμάτων τῶν ἄλλων ἀνακτορικῶν ἐγκαταστάσεων. 'Επομένως τὰ σφραγίσματα κατασκευάζονταν στὸ μέρος ὅπου βρέθηκαν. Καταλήγει ἔτσι στὴν ἄποψη ὅτι στὴν Κρήτη δέν περνοῦσαν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο τὰ σφραγίσματα με ἀποτυπώματα τοῦ ἴδιου ἡγεμονικοῦ δαχτυλιδιού, ἀλλὰ ταξίδευαν τὰ ἀντίγραφα τοῦ δαχτυλιδιού στὰ χέρια ἀντιπροσώπων πού μετακινούνταν ἢ στάθμευαν σὲ ἓνα τόπο, γιὰ νὰ σφραγίζουν «some kind of documents or goods».

Ὁ Μ. Ροπε μοιράζει τὶς σφραγίδες, πού ἔδωσαν τὰ ἀποτυπώματά τους στὴν Ἁγία Τριάδα καὶ στὴ Ζάκρο, σὲ λίγους ἀξιωματούχους καὶ πολλοὺς ἐντόπιους. 'Εξάλλου παρατηρεῖ σὲ κάθε σύνολο καλλιτεχνικὴ ὁμοιογένεια. Αὐτό, ὅπως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τόσο ἡ χάραξη τοῦ σημείου ὅσο καὶ τὸ τύπωμα τῆς σφραγίδας γίνονταν τὴν ἴδια στιγμή — πράγμα πού εἶναι γενικὰ παραδεκτό — τὸν ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ κάτοχοι τῶν σφραγίδων ἦταν κάτοικοι τῶν τόπων ὅπου βρέθηκαν τὰ σφραγίσματα³.

Τὸ ἐπιχείρημα τῆς προέλευσης τοῦ πηλοῦ στὰ σφραγίσματα δέν εἶναι, νομίζω, ἰσχυρό. 'Εργαστηριακὲς ἐξετάσεις, ὅσο γνωρίζω, δέν ἔγιναν, ἀλλὰ φαίνεται σχεδὸν βέβαιο ὅτι σὲ κάθε τόπο τὰ σφραγίσματα δέν προέρχονται

1. Kadmos 6 (1967), 23.

2. Τῆς Κνωσοῦ ἀπὸ τοὺς ἀποθέτες τῶν «Archives» καὶ East Hall Borders: Μ. Ἡρακλείου, 277 - 282, ΡΜ ΙΙ, 767 εἰκ. 498. Ashmolean Museum Μ. 1938. 1015a, b, CS, πίν. 17, 41 S, 42 S. ΒΕΤΤΣ, ὄ.π. εἰκ. 10a. Τῆς Ζάκρου: Μ. Ἡρακλείου 85, ΡΜ ΙΙ, 763, εἰκ. 499. JHS ὄ.π. 79 πίν. 6 (16). ΒΕΤΤΣ, ὄ.π. 10b. Ὁ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ (ΑΕ 1939 - 41, 90 σημ. 1) σημειώνει ὅτι ἔπειτα ἀπὸ σύγκριση τοῦ σφραγίσματος τῆς Ζάκρου, προφανῶς τοῦ 85, με τῆς Κνωσοῦ διαπίστωσε ὅτι δέν πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια σφραγίδα. Τὴ διαφορά ὁ Betts ἀποδίδει στὴ «replica» τοῦ πρωτότυπου δαχτυλιδιού πού δίνει ἑλαφρά διαφορετικὸ αποτέλεσμα. Πρβ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Kennan γιὰ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ παραπάνω σφραγίσματα (Archaeol. Reports 1960 - 61, 130): στῆς Ζάκρου διαβλέπει λίθινη σφραγίδα, στῆς Κνωσοῦ μεταλλικὴ. Πήλινες σφραγίδες ἔχουν βρεθῆ στὰ Γουρνιά: Gournia, 54 εἰκ. 28 (4 - 5) καὶ στὴν Κνωσό (Μ. Ἡρακλείου 205) τῆς ὕστερης ἀνακτορικῆς ἐποχῆς: BSA 60 (1965), 72 ἀριθ. 01 πίν. 12.

3. BSA 55 (1960), 205.

ἀπὸ τὸ ἴδιο εἶδος πηλοῦ, ἐνῶ πηλὸς διαφορετικῶν τόπων μπορεῖ νὰ ἔχη ὅμοια σύσταση. Τὰ ἀντίγραφα, ποὺ ταξιδεύουν στὰ χέρια τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἡγεμόνα, θὰ δημιουργοῦσαν πράγματι πολλὰ προβλήματα. Ἡ θεωρία ἄλλωστε στηρίζεται μόνο στὴν ὑπόθεση τῆς ὑπαρξῆς πῆλινων ἀντιγράφων δαχτυλιδιῶν καὶ αὐτὴ πάλι βασίζεται στὴ σωζόμενη πῆλινη μήτρα τῆς Κνωσοῦ. Ἔτσι ἐξηγοῦνται οἱ μικρὲς διαφορὲς μεταξὺ ὁμοίotypων σφραγισμάτων καὶ κυρίως ἡ σμίκρυνση. Οἱ παρατηρούμενες ὅμως διαφορὲς μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους παράγοντες, ὅπως τὴ διαφορὰ τῆς ὀπτησης, τὸν τρόπο ποὺ ἐγινε ἡ ἀποτύπωση, τὴν ἀλλαγὴ τοῦ σχήματος τοῦ εὐπλαστοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ μετὰ τὴν ἀποτύπωση τῆς σφραγίδας. Διαφορὲς διαπιστώνονται γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους καὶ ἀνάμεσα στὰ πολλαπλὰ ἀποτυπώματα ἀπὸ τὴν ἴδια σφραγίδα στὴν περιφέρεια τῶν δισκίων. Ἔτσι φαίνεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ προέλευση ὁμοίων ἀποτυπωμάτων ἀπὸ τὸ ἴδιο δαχτυλίδι. Ἄλλωστε ἡ πῆλινη μήτρα τῆς Κνωσοῦ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐγινε καὶ γιὰ ἄλλους σκοποὺς, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Betts σημειώνει καὶ ἄλλοι ἔχουν ὑποθέσει¹. Οὔτε ἡ σωστὴ παρατήρηση τοῦ Pore γιὰ τὴν ταυτόχρονη σφραγισμὴ καὶ χάραξη τοῦ σημείου ἀποδεικνύει τὴν προέλευση ἀπὸ τὸν τόπο τῆς εὑρεσης. Τουλάχιστον τὰ πρισματικά καὶ τὰ ἀπλά σφραγίσματα θὰ μπορούσαν ἔτοιμα καὶ στὴ θέση τους νὰ συνόδευαν ἀποστελλόμενα ἀντικείμενα στὸν τόπο ὅπου βρέθηκαν. Ἡ κρίση ἐξάλλου γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ὁμοιογένεια προϋποθέτει σημαντικὴ πρόοδο στὴν ἔρευνα τῶν ρυθμῶν καὶ τῶν ἐργαστηριακῶν διαφορῶν, ποὺ ὡς τώρα δὲν ὑπάρχει. Στὴν πραγματικότητα δὲν μπορεῖ γιὰ τὴν ὥρα νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὰ μινωικὰ κέντρα τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς, καὶ ὄχι μόνο μὲ ἓνα μεγάλο κέντρο ποὺ πιθανῶς ἀσκοῦσε ἐπικυριαρχία. Ὁ συγκεντρωτικὸς χαρακτήρας τῆς μινωικῆς οἰκονομίας ἔχει τονισθῇ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γενικότερα γιὰ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση, τὴν ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ πολιτικὸ σύστημα τῆς νεοανακτορικῆς Κρήτης. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἡ γνώμη γιὰ μιὰ πολιτικὴ ἀλλαγὴ, ποὺ συνέβη στὴν ἀρχὴ τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς καὶ μετέβαλε τὸν συγκεντρωτικὸ χαρακτήρα τῆς μινωικῆς οἰκονομίας, πιθανῶς μὲ τὸν τεμαχισμό τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν ἴδρυση ἐπαύλεων ἢ μικρῶν ἀνακτόρων, ὑποτελῶν, ἀλλὰ αὐτόνομων ἡγεμόνων². Καὶ αὐτὸ ἐνισχύει τὴν ἄποψη τῆς ἀνάπτυξης ἐπικοινωνιῶν. Ἡ μορφή αὐτοῦ τοῦ τιμαριωτισμοῦ στὴν Κρήτη δημιουργεῖ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀλεξίου, μικρογραφίες ἀνακτόρων ποὺ διαφέρουν κατὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἔκταση, ἀλλὰ λειτουργοῦν σὰν τὰ μεγάλα ἀνάκτορα. Εἶναι ἐπομένως κέντρα διοικητικῆς, οἰκονομικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς

1. PM II, 767.

2. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ΑΕ 1953 - 54, Γ, 139 - 140. Ἀσφαλῶς οἱ κατὰ τόπους κύριοι τῶν ἐπαύλεων δὲν ἦταν «Statthalter» τοῦ ἡγεμόνα, ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Matz (KfG, 150).

μιάς όρισμένης περιοχής και εφαρμόζουν τὸ ἴδιο σύστημα όργάνωσης και λειτουργίας τῶν ἀρχείων τους, γιατί ἔχουν τὸ ἴδιο σύστημα οἰκονομίας. Αυτό, ἄλλωστε, ἀπέδειξαν τὰ ὅμοια ἀρχεῖα τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων. Ἡ ἐνιαία όργάνωση θὰ σκόπευε νὰ συστηματοποιήση και νὰ διευκολύνῃ τίς σχέσεις. Ἐρα ἡ ἀλληλογραφία μὲ μία κεντρική ἐξουσία ἦταν ὄχι μόνο δυνατή ἀλλὰ και ἀπαραίτητη. Ταυτόχρονα συναλλαγές και σχέσεις ἴσως μπορούσαν νὰ ἀναπτυχθοῦν μεταξὺ διαδοχικὰ μικρότερων κέντρων, χωρίς τὴ μεσολάβηση τοῦ μεγάλου ἀνακτόρου, ἐφόσον αὐτὰ ἀνήκαν στὸ ἴδιο πλέγμα όργανωμένης διακίνησης και ἀνταλλαγῆς. Ἐπειδὴ οἱ συναλλαγές εἶναι ἔργο τῶν ἡγεμόνων και διεξάγονται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο¹, ὅσα σφραγίσματα προέρχονται ἀπὸ γράμματα ἢ εἶδη ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν, πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ σφραγίδες ἡγεμόνων ἢ ἀξιωματούχων. Αυτό δείχνει και ἡ ὕψηλὴ ποιότητα και τὸ περιεχόμενο μερικῶν σφραγίδων σὲ ἀπλὰ σφραγίσματα στὰ Χανιά, ὅπως και σὲ ἄλλα σύγχρονα κέντρα (βλ. στὸ τρίτο κεφάλαιο). Ἐπομένως και γι' αὐτὸν ἀκόμη τὸ λόγο, ἓνα μεγάλο μέρος ἀπλῶν σφραγισμάτων πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ γράμματα ἢ ἄλλα μικρὰ διακινούμενα εἶδη συναλλαγῶν τῶν ἡγεμόνων. Ἐπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι και ὀρισμένα πρισματικά σφραγίσματα θὰ εἶχαν ὅμοιο προορισμό.

Μόνο ἓνα ἀπλὸ σφράγισμα, τὸ 1527, ἔχει, ὅπως σημειώθηκε, κυρτὴ κάτω ἐπιφάνεια χωρίς ἴχνη σπάγγου, γιατί φαίνεται δὲν ἦταν προσαρτημένο σὲ ἀντικείμενο. Ἡ σφραγίδα εἶχε τὴν παράσταση 10, αὐτὴ ποὺ ἐμφανίζεται και στὰ σφραγίσματα 1528α και 1528β μὲ τὴ διπλὴ σφράγιση. Ἐπουσία ἰχνῶν σπάγγου ἔχει παρατηρηθῆ και ἀλλοῦ, στὸ σφράγισμα 1 τοῦ Σκλαβόκαμπου² και σὲ ἐνεπίγραφα σφραγίσματα Γραμμικῆς Β τῆς Κνωσοῦ³. Ἐχει ὑποτεθῆ ὅτι τέτοια ἀποτυπώματα θὰ χρησίμευαν ὡς μέτρα σύγκρισης γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς γνησιότητας ἄλλων σφραγισμάτων ἢ ὡς στοιχεῖα ταυτότητας ἢ ἐξουσιοδότησης⁴.

Ἐν τὰ νεοανακτορικὰ σφραγίσματα προσφέρουν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη ἀλληλογραφίας και μαζί μὲ τίς πινακίδες και τὰ δισκία φανερῶν τὴ λειτουργία ἑνὸς προηγμένου συστήματος διοικητικῆς όργάνωσης, ποὺ εἶχε σχέση μὲ τὴν οἰκονομική ζωὴ τῶν κέντρων, τὰ σφραγίσματα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ⁵, τῆς παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς, δὲν μαρτυροῦν ὀπωσδήποτε τὴν ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν. Ἐνήκουν ὅμως ἀσφαλῶς, ὅποιαδῆ-

1. ΑΛΕΞΙΟΥ, ὀ.π. 135 κέ.

2. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ὀ.π. 88: «δοκιμὴ» ἢ παραποίηση σφραγίδας.

3. GILL, ΚΑΔΜΟΣ ὀ.π. 5.

4. Μ. LANG, AJA 63 (1959), 135. GILL, ὀ.π.

5. D. LEVI, ASAtene 35 - 36 (1957 - 58), 7 κέ. CMS II₅.

ποτε και αν ήταν ή ειδικότερη χρήση τους¹, στη λειτουργία ενός συστήματος συναλλαγών του άνακτορου. "Οτι πρόκειται για έσωτερική άνακτορική διαδικασία δεν υπάρχει άμφιβολία. Άλλά ή διαδικασία αυτή είναι άποτελεσμα της έπικοινωνίας και της συναλλαγής με κοντινά ή μακρινά άτομα και κέντρα. Άλλοιώς είναι άνεξήγητη, άφου όπωσδήποτε πρόκειται για ευρύτατη χρήση σφραγισμάτων και, κυρίως, το άνάκτορο άποτελεί το κέντρο της οικονομικής ζωής². Το άρχείο της Φαιστού στέκει σχεδόν μοναχικό σε όλη την παλαιοανακτορική Κρήτη. Η μικρή όμως σύγχρονη ομάδα από το Μοναστηράκι της Δυτικής Κρήτης³, την ίδια λειτουργία μαρτυρεί. Το πρώτο παλαιοανακτορικό σφράγισμα από το Καστέλλι των Χανίων, όπως και το προανακτορικό από τη Φούρνου Κορυφή⁴ δεν άρκοουν για την έξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τις πρώιμες αυτές έποχές.

Άρχαιότερα σφραγίσματα προέρχονται από την Ελλάδα. Το κυριότερο σύνολο άποτελούν τα σφραγίσματα της Λέρνας της ΠΕ ΙΙ έποχής⁵. Οί όμοιότητες ως προς τη χρήση με τα σφραγίσματα της Φαιστού έχουν έπισημανθή. Άσφάλιζαν και της Λέρνας τα σφραγίσματα, άσφαλώς κατά τα άνατολικά πρότυπα, στόμια άγγείων και ξύλινα κιβώτια ή πόρτες. Και ενώ δεν φαίνεται ότι ανήκουν άκριβώς σε άπορρίμματα, έπειτα από την άποσφράγιση των άντικειμένων, όπως της Φαιστού, το πρόβλημα άναγκαστικά είναι το ίδιο. Η Wiencke συμπεραίνει τελικά⁶ ότι πολλά σφραγίσματα προέρχονται από διαδοχικές σφραγίσεις και άποσφραγίσεις των ίδιων άντικειμένων, συγκεκριμένα πιθαριών και άλλα από μικρότερα άντικείμενα. Όπωσδήποτε ή έφαρμογή ενός συστήματος, άκόμη και αν δεν σημαίνει την ύπαρξη έμπορικών συναλλαγών του επιπέδου του άνακτορου της Φαιστού, ύποδηλώνει μία όργάνωση σχέσεων μεταξύ του σπιτιού όπου βρέθηκαν και όρισμένης περιοχής, προφανώς, έξαρτημένης από αυτό. Έκει πρέπει να ήταν ή έδρα μιας ρυθμιστικής άρχής, που θα είχε περίπου δικαιοδοσία να συλλέγη και να διανέμη στην περιοχή της προϊόντα. Η άποσφράγιση και ή έπανασφράγιση,

1. Βλ. LEVI, ό.π. 51. E. FIANDRA, Πεπραγμένα Β' Ι, 383 κέ. CMS ΙΙ, ΙΧ κέ.: συγκεκριμένη έπισημάνση των άπόψεων.

2. Αυτό ισχύει άκόμη και αν ήταν σωστή ή θεωρία του K. Branigan ότι οί σφραγίδες που έδωσαν τα άποτυπώματά τους στη Φαιστό δεν ανήκουν σε άτομα, αλλά δηλώνουν κατηγορίες, ποσά, προέλευση, προορισμό κτλ. προϊόντων, καταγραμμένων στις άποθήκες του άνακτορου (Kadmos 8 (1969), 7 κέ.).

3. CMS V, 287 - 296.

4. CMS V, 232. BRANIGAN, ό.π. 7.

5. M. C. HEATH, Hesperia 27 (1958), 81 κέ. M. H. WIENCKE, Hesperia 38 (1969), 500 κέ. Της ίδιας, Hesperia 39 (1970), 94 κέ. Της ίδιας, Forschungsbericht, 149 κέ. και CMS V, σ. 28. A. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 15 - 16 (1961 - 62), 79 κέ.

6. CMS V, σ. 30.

πού αποκαθιστά ή Wiencke, ανήκει στη λειτουργία αποθήκης. Καί ή διπλή σφράγιση, πού δείχνει κάποιον έλεγχο, συνηγορεί στην άποψη ένός διευθυνόμενου συστήματος.

Οί συνδετικοί κρίκοι ανάμεσα στα άρχαιακά σύνολα του αίγαιακού χώρου λείπουν. Καί έτσι άραιά πού είναι τά δείγματα, μορφώνουν τήν εικόνα μιās βαθμιαίας εξέλιξης πρὸς περισσότερο προηγμένο και πολυπλοκώτερο σύστημα συγκεντρωτικής οίκονομικῆς οργάνωσης πού ολοκληρώνεται στο άνάκτορο. Στην Έλλάδα βασικό στοιχείο είναι ή ύπαρξη τῆς έδρας, όπου εφαρμόζεται και άπ' όπου διευθύνεται τὸ σύστημα. Ἡ καταγωγή καθὼς και τά πρότυπα τῆς οργάνωσης είναι άσφαλῶς άνατολικά. Ἐν και οί γενικότερες συνθήκες κατά τήν τρίτη χιλιετηρίδα στην Έλλάδα, στο Αίγαίο και στην Κρήτη είναι μέχρι σημείου ὅμοιες¹, ὥστόσο ή εικόνα πού προσφέρουν οί προανακτορικῆς ἐγκαταστάσεις τῆς Κρήτης, π.χ. ή Βασιλική, δέν φαίνεται γιά τήν ὥρα ὅτι ἔχει ὁμοιότητες με τή Λέρνα οὔτε ὅτι περιέχει πρόδρομη μορφή του άνακτορικού συστήματος². Ἰσχυρή και μόνιμη κεντρική ἐξουσία φαίνεται ὅτι λείπει. Ἡ ύπαρξη ὅμως τόσων σφραγίδων στους θολωτούς κοινούς τάφους ὑποδηλώνει τίς πρακτικῆς άνάγκες. Ἀκόμη και μέσα στις κοινοτικῆς οργανώσεις τῶν προανακτορικῶν συνοικισμῶν τῆς Κρήτης ή διακίνηση τῶν προϊόντων, πού ὀδηγοῦσε στη μεγάλη οίκονομική άνοδο τῆς ΜΜ ἐποχῆς, θά απαιτοῦσε τή χρήση του σφραγιστικού συστήματος. Γι' αὐτὸ ή ἔλλειψη προανακτορικῶν συνόλων σφραγισμάτων θά πρέπει νά άποδοθῆ στην τύχη.

Στην Έλλάδα ή εξέλιξη άνακόπηκε μαζί με τήν πολιτιστική και τήν πολιτική στασιμότητα τῆς ΜΕ ἐποχῆς. Στην Κρήτη ή οίκονομική οργάνωση βρῆκε τή δυνατότητα νά ολοκληρωθῆ στα κέντρα τῆς ζωῆς, στα άνάκτορα, πού ή ἴδρυσή τους σημαίνει συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας και άπαιτεῖ τήν καλλιέργεια διοικητικού συστήματος, κατάλληλου γιά τήν αντιμετώπιση τῶν άναγκῶν τῆς νέας κοινωνίας.

1. Πρβ. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗ στην ΙΕΕ Α', 122 - 124, 160 κέ.

2. Α. ΖΩΗΣ, ΠΑΕ 1972, 301. Του ίδιου, Βασιλική Ι, 1976, 13.

*Οἱ παραστάσεις τῶν σφραγίδων
Εἰκονογραφικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ζητήματα*

Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων μᾶς γνωρίζουν τριάντα δύο νέες σφραγίδες¹.

Τὰ σ χ ή μ α τ α, ἀκόμη καὶ τὴν ὕλη ἀπὸ τὴν ὁποία ἦταν κατασκευασμένες οἱ σφραγίδες, μπορούμε νὰ εἰκάσωμε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἀποτυπώματα πὺ προσφέρουν τὶς ἀπαραίτητες ἐνδείξεις. Κυρίαρχο σχῆμα εἶναι τὸ φακοειδές, μὲ δώδεκα-δεκατρία ἀσφαλῆ παραδείγματα (3 - 7, 11, 12, 15, 18, 19, 22, 25, πιθανῶς καὶ 26). Τὰ περισσότερα ἀποτυπώματα δείχνουν ἐξελιγμένο τύπο μὲ ἔντονα κυρτὴ ἐπιφάνεια καὶ ὀξεῖες ἀκμὲς στὴν περιφέρεια. Οἱ ὑπόλοιπες λίθινες σφραγίδες, φανερά ἀπὸ πέτρες σκληρές, μοιράζονται σὲ ἀμυγδαλοειδῆ σχήματα (ἀσφαλῶς οἱ 13, 14, 16, 23, 24), καὶ ἴσως σὲ πρισματικὰ μὲ στρογγυλές καὶ κυρτὲς ἐπιφάνειες (17, 20, 21). Ἐλλειψοειδῆ σχήματα, προφανῶς ἀπὸ δαχτυλίδια, διακρίνονται στὶς δέκα λατρευτικὲς - θρησκευτικὲς παραστάσεις (1, 2, 9, 10, 27 - 32). Ἡ ὕψὸς τοῦ μετάλλου εἶναι προφανῆς σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν ἀποτυπωμάτων τῶν παραστάσεων 1, 2, 10, 29, 30, 31, 32. Γι' αὐτὸ εἶναι πιθανὸ ὅτι αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ χρυσὰ δαχτυλίδια. Κύλινδροι, ἐπιπεδικοὶ δίσκοι καὶ γενικότερα ἐπιπεδικὲς τετράγωνες καὶ ἔλλειψοειδεῖς σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες πρισμάτων δὲν ἐμφανίζονται.

Τὰ θέματα, χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀρχείου, καταμερίζονται ὡς ἑξῆς: Οἱ εἰκόνες ἀπὸ τὸν φυσικὸ κόσμον κατέχουν τὴν πρώτη θέση. Οἱ περισσότερες, σὲ ἑννέα σφραγίδες, κυρίως στὶς φακοειδεῖς 2 - 8, 14, 15, δίνουν μοναχὰ μεγάλα ζῶα σὲ στιγμιότυπα. Συνθέσεις μὲ δύο ζῶα ὑπάρχουν τέσσερεις καὶ ἀπὸ αὐτὲς οἱ τρεῖς (10 - 12) παριστάνουν τὸ θέμα τοῦ θηλασμοῦ καὶ ἡ τέταρτη (13) δύο καθιστὰ λιοντάρια. Δύο ζῶα ξαπλωμένα εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχη καὶ ἡ παράσταση 9 πὺ δὲν διατηρεῖται καλά. Ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ

1. Ὁ κατάλογος Δ παρουσιάζει τὸν καταμερισμὸ τῶν παραστάσεων τῶν σφραγίδων μὲ ἀρίθμηση 1 - 32 στὰ διάφορα εἶδη σφραγισμάτων.

νερού προέρχονται τὰ δύο ὑδρόβια πουλιὰ τῆς 17, τὸ πουλί καὶ τὸ δελφίνι τῆς 18, τὸ πουλί καὶ τὸ κοχύλι τῆς 19. Τὸ πουλί τῆς 16 καὶ οἱ πεταλοῦδες τῶν 20 καὶ 21 συμπληρώνουν τὸ θεματολόγιο μὲ μορφές τοῦ ζωικοῦ κόσμου. Ἡ παράσταση 22 μὲ τὴ σύνθεση τῶν δύο ἀντικρυστῶν βουκράνων ἔχει πέρα ἀπὸ τὸν διακοσμητικὸ καὶ θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Οἱ 23 καὶ 24 μὲ τὰ «προσωπεῖα λιονταριοῦ» ἀντιπροσωπεύουν στὸ ἀρχεῖο τῶν Χανίων τὴν τάξη τῶν «μαγικῶν σφραγίδων». Ἀπὸ τὶς παραστάσεις μὲ ἀνθρώπινες μορφές σὲ δαχτυλίδια οἱ περισσότερες ἔχουν θρησκευτικὸ χαρακτήρα, πέντε εἶναι σκηνές λατρευτικῶν πράξεων (27 - 31), μία σκηνὴ ταυροπαιδιᾶς (1) καὶ μία καθαρὰ θρησκευτικὴ - ὑπερβατικὴ παράσταση (32). Ὑπάρχει ἀκόμη μία εἰκόνα ἀγροτικῆς ζωῆς (25) καὶ ἓνα στιγμιότυπο, πιθανότατα κυνηγιοῦ (26).

Ἀπὸ τὶς τριάντα δύο αὐτὲς σφραγίδες μόνο τρεῖς ἔχουν χρησιμοποιηθῆ καὶ σὲ δισκία καὶ σὲ πρισματικὰ σφραγίσματα. Μία καὶ μόνο ἀπαντᾷ σὲ δύο ἀπλὰ σφραγίσματα καὶ σὲ ἓνα δισκίο. Οἱ ἄλλες σφραγίδες ποὺ ἐμφανίζονται σὲ ἀποτυπώματα τῶν ἀπλῶν σφραγισμάτων δὲν βρίσκονται οὔτε στὰ δισκία οὔτε στὰ πρισματικὰ σφραγίσματα.

Ὁ πίνακας ποὺ ἀκολουθεῖ δείχνει τὸν καταμερισμὸ τῶν κοινῶν παραστάσεων στὰ τρία εἶδη τῶν σφραγισμάτων.

Παράσταση	Πρισματικὰ σφραγίσματα	Δισκία	Ἀπλὰ σφραγίσματα
5	1019 - 1021	2056, 2057 2062, 2087	
20	1005 - 1012	2036 - 2042, 2111	
28	1025	2027, 2055, 2059 2090 - 2092	
26		2060	1536, 1537

Ἄν οἱ ἀντιστοιχίες αὐτὲς ἔχουν κάποια ἀξία στατιστικὴ, σχετικὴ πάντως ἀφοῦ ἡ εἰκόνα εἶναι δυνατὸ νὰ μεταβληθῆ ἀπὸ νέα εὐρήματα ἢ ἀπὸ παρόμοια ἐξέταση τῶν παλιῶν, μποροῦν κιόλας νὰ ὀδηγήσουν σὲ ὀρισμένες «κοινωνιολογικὲς» παρατηρήσεις καὶ ἐρωτήματα¹. Τὸ μικρὸ ποσοστὸ κοινῶν σφραγίδων στὶς τρεῖς κατηγορίες δείχνει ὅτι κάθε εἶδος σφραγισμάτων σχετίζεται, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες περιπτώσεις, μὲ διαφορετικὰ πρό-

1. Αὐτὸ γίνεται ἐδῶ μόνο δοκιμαστικά. Τὸ θέμα χρειάζεται συστηματικὴ καὶ ἐκτεταμένη ἔρευνα.

σωπα. Ειδικότερα, η αποκλειστική παρουσία όρισμένων παραστάσεων σε άπλά σφραγίσματα σημαίνει ότι τα πρόσωπα που συνδέονται με αυτά πρέπει να διακριθούν από εκείνα που αποτύπωναν τις σφραγίδες τους σε δίσκία και σε πρισματικά σφραγίσματα. Πρόκειται για καταμερισμό καθηκόντων και λειτουργιών ή μήπως για βασικότερη κοινωνική διαφορά;

Γίνεται δεκτό γενικά ότι οι παραστάσεις των σφραγίδων δεν συμβολίζουν το έπαγγελμα ή την άπασχόληση των κατόχων. Κάποιο είδος σχέσης όμως πρέπει να ύπηρχε, μόνο που, όπως παρατηρεί ό Η. ν. Effenterre, δεν έχουν βρεθή τα κριτήρια για τή συστηματική έρμηνεία και τó συσχετισμό των παραστάσεων με τα πρόσωπα που τις χρησιμοποιούσαν¹.

Οί σφραγίδες των άπλων σφραγισμάτων ήταν έκλεκτής ποιότητας και από άποψη θεμάτων οί περισσότερες δίκαια θα μπορούσαν να λογισθούν ως έπισήματα ήγεμόνων ή άξιωματόχων. Τό θέμα τής ταυροπαιδιάς άπέδωσε ήδη ό Betts σε δαχτυλίδια ήγεμόνων τής Κνωσού². Η παράσταση αυτή, ή άλλη του πληγωμένου νεαρού ταύρου με τó θρησκευτικό της περιεχόμενο και οί θρησκευτικές σκηνές 29 και 32 θα ταίριαζαν σε άξιωματούχους που είχάν συγκεντρώσει στα χρόνια τής άκμής τα θρησκευτικά προνόμια και είχάν όργανώσει ένιατό σύστημα άνακτορικής θρησκευτικής ζωής, παράλληλα με τήν ένιαία διοικητική όργάνωση³. Μόνο οί παραστάσεις 25

1. Πεπραγμένα Γ' III, 361 κέ. Βλ. και Forschungsbericht, 22 κέ. Πρβ. τις παρατηρήσεις του S. Dow, CAH II, 1, 587 - 588. Βλ. και σ. 20, σημ. 5.

2. "Ο.π. 27. Ξεχωρίζει τέσσερα χρυσά δαχτυλίδια, στα όποία κατανέμει τα γνωστά σφραγίσματα τής ταυροπαιδιάς και θεωρεί ότι είναι έργα του ίδιου τεχνίτη ή του ίδιου εργαστηρίου.

3. Ίσως με τó δυνάμωμα και τήν όργάνωση τής θρησκευτικής ζωής στα άνάκτορα και τις έπαύλεις θα μπορούσε να σχετισθή ή βαθμιαία διακοπή τής λειτουργίας των ιερών κορυφής. Τελευταία τó θέμα έξετάστηκε από τον Dietrich και τον Rutkowski. Ό πρώτος (Historia 18 (1969), 273 - 274) πιστεύει ότι ή αύξηση τής βασιλικής δύναμης έφερε τήν έξασθένηση των ιερών κορυφής. Στα YM I χρόνια ή άκμή περνά στα οικιακά - άνακτορικά ιερά. Ό Rutkowski (Historia 20 (1971), 14 κέ. και Cult Places in the Aegean World, 1972, 314 κέ.) πιστεύει ότι, ένw τó δυνάμωμα τής βασιλικής έξουσίας στη MM III έποχή έδωσε αίγλη στη λατρεία των ιερών κορυφής και τήν υπέταξε στο βασιλικό σκήπτρο, μόνο ή μεγάλη φυσική καταστροφή, που ήρθε με τήν έκρηξη του ήφαιστείου τής Θήρας, έκανε τους ανθρώπους να τα έγκαταλείψουν, γιατί έχασαν τήν πίστη στις ούράνιες δυνάμεις που λατρεύονταν εκεί. Τό φαινόμενο όμως, νομίζω, θα μπορούσε να έξηγηθή καλύτερα ως αποτέλεσμα κοινωνικοπολιτικής μεταβολής, παρά ως ψυχολογική αντίδραση του λαού. Σε θέματα λατρείας, όπου ή συνήθεια έχει μεγάλη δύναμη, αλλά και ό φανατισμός έχει τή θέση του, ή ψυχολογική αντίδραση δεν μπορεί να είναι ένιαία. Ό Rutkowski ξεκινά από τήν άποψη ότι από παλιά κύριοι τόποι λατρείας ήταν τα ιερά τής υπαίθρου, τα σπήλαια και τα ιερά κορυφής. Δεν μπορεί όμως να άγνοηθή ή ύπαρξη τόσων ιερών χώρων στα άνάκτορα. Τα εύρήματα που σχετίζονται με τή λατρεία, οί πολλές παραστάσεις ταυροκαθώσιων, λατρευτικών χορών και άλλων τελετών που πιθανότατα γίνονταν εκεί, άπηχούν

καὶ 26 (ἢ δευτέρη ἀπαντᾷ καὶ σὲ δισκίῳ), ὡς ἀπλὰ στιγμαίotyπα ἀγροτικῆς ζωῆς καὶ κυνηγιῶ δὲν ἔχουν ἐπίσημο, ἡγεμονικὸ χαρακτήρα. Οἱ ὑπόλοιπες δύο ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν ἀπλῶν σφραγισμάτων, ἢ 8 καὶ ἢ 9 βρίσκονται ὁποσδήποτε πιὸ κοντὰ στὸ χαρακτήρα τῶν πρώτων. Ἔτσι ἀπὸ τὶς ὀκτῶ παραστάσεις ποὺ ὑπάρχουν στὰ ἀπλὰ σφραγίσματα (1, 2, 8, 9, 25, 26, 29, 32), ἕξι περίπου (1, 2, 29, 32, 8 καὶ 9) ἀνήκουν στὴν ἐπίσημη κατηγορία. Εἶναι ἐπίσης ἰδιαίτερα σημαντικὸ ὅτι ἀπὸ τὰ δέκα δαχτυλίδια ποὺ γενικὰ μπορούμε μὲ βάση τὸ σχῆμα τῶν ἀποτυπωμάτων νὰ ἀποκαταστήσωμε, τὰ πέντε ἐμφανίζονται στὰ ἀπλὰ σφραγίσματα.

Ἡ ἀναλογία αὐτῆ, πέντε δαχτυλίδια, μάλιστα τὰ τέσσερα χρυσά, στὶς ὀκτῶ σφραγίδες τῶν ἀπλῶν σφραγισμάτων, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ὑψηλῆς τάξης ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὰ σφραγίσματα αὐτά. Καὶ ἢ πολὺ πιθανὴ σύνδεσή τους μὲ γράμματα ἀλληλογραφίας ἢ δέματα, ποὺ περιεῖχαν ἀνταλλασσόμενα ἀντικείμενα μεταξὺ ἡγεμόνων, συμφωνεῖ μὲ τὴν παραπάνω ἄποψη. Παρέχει ἀκόμη ἐνδειξη γιὰ τὴ μὴ τοπικὴ προέλευση τῶν σφραγίδων.

Παραστάσεις σχετικὲς μὲ ἐκεῖνες τῶν ἀπλῶν σφραγισμάτων ὑπάρχουν καὶ στὰ πρισματικὰ σφραγίσματα, ὅπως ὁ πληγωμένος ταῦρος τῆς 3, οἱ θρησκευτικὲς σκηνὲς 28 καὶ 31 καὶ ἢ σκηνὴ τοῦ θηλασμοῦ τῆς 12. Ἄλλὰ καὶ στὰ δισκία δὲν λείπουν παραστάσεις μὲ ἀνάλογο περιεχόμενο, ὅπως οἱ λατρευτικὲς σκηνὲς 27, 28 καὶ 30, οἱ εἰκόνες τοῦ θηλασμοῦ τῆς αἰγάγρου καὶ τῆς ἀγελάδας 10 καὶ 11, ὁ γρύπας τῆς 15. Ἀντίκρυ στὶς ἕξι αὐτὲς παραστάσεις τῶν δισκίων καὶ στὶς τρεῖς τῶν πρισματικῶν σφραγισμάτων, οἱ ὑπόλοιπες δώδεκα τῶν δισκίων (5 - 7, 13, 14, 16, 17, 20 - 22, 24, 26) καὶ ἕξι τῶν πρισματικῶν σφραγισμάτων (4, 5, 18, 19, 20, 23) προδίδουν διαφορετικὸ, προφανῶς, χαμηλότερο ἀξιοκρατικὰ ἐπίπεδο. Περιλαμβάνουν παραστάσεις μὲ πρωτεύοντα διακοσμητικὸ ἢ «μαγικοθρησκευτικὸ» χαρακτήρα, ὅπως τὰ ἀνωπὰ βούκρανα τῆς 22, οἱ «πεταλοῦδες» τῶν 20 καὶ 21, τὸ πουλὶ τῆς 16, τὰ ὑδρόβια τῶν 18 καὶ 19, «τὰ προσωπεῖα λιονταριοῦ» τῶν 23 καὶ 24, ἢ δίνουν μορφὲς ζῶων σὲ στιγμαῖες στάσεις, π.χ. οἱ παραστάσεις 4 - 7.

Εἰδικὰ τὰ «προσωπεῖα λιονταριοῦ» προστίθενται τώρα στὰ παραδείγματα «μαγικῶν σφραγίδων» ποὺ ἔχουν χρησιμοποιοῦθῆ σὲ σφραγίσματα ἀρχείου. Ἀνήκουν ἐπομένως σὲ πρόσωπα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν «ἀνακτορικὴ» ζωὴ. Γι' αὐτὸ ἢ ἀπόδοση τῶν «μαγικῶν σφραγίδων» σὲ κατώτερο κοινωνικὸ στρῶμα, στὸ ἀγροτικὸ στοιχεῖο¹, δὲν φαίνεται εὐστοχη. Ἡ ἀπλότητα (ἢ καὶ ἢ εὐτέλεια) τῆς τεχνικῆς δὲν φανερώνει ἄσημους ἢ φτωχοὺς κατόχους καὶ

ὀργανωμένη καὶ ἐντονη λατρευτικὴ ζωὴ στὰ ἀνάκτορα, ποὺ συνιστοῦσε μάλιστα, πιθανότατα, αὐτὴ τὴν ἴδια ἢ μέρος τῆς ἐπίσημης δημόσιας λατρείας. Ἡ ἐκτεταμένη ἢ ὄχι συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ σὲ μία τέτοια ἀνακτορικὴ λατεῖα εἶναι, φυσικὰ, ἐρώτημα ἀνοικτό.

1. CTS, 31.

ούτε ἄρκει γιὰ νὰ δοθῆ στὴν κατηγορία ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἐπαρχιακῆς, ὅπως πιστεύει ὁ Boardman¹. Ἡ ἰδιαίτερη τεχνικὴ εἶναι συνυφασμένη πρῶτα - πρῶτα μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ ρυθμοῦ. Ἐὰν καὶ ἡ παραγωγὴ ἦταν τεχνικὰ εὐκόλη, ἡ ποιότητα τῆς σύλληψης καὶ τῆς ἐκτέλεσης εἶναι συνήθως ὑψηλὴ καὶ ἡ ποικιλία εὐρεῖα. Αὐτὸ δείχνει ἀξιόλογη προσωπικὴ συμβολὴ καὶ ἐργαστηριακὴ καλλιέργεια. Ἡ ὀλιγάριθμη ἀντιπροσώπευσίς τους σὲ κεντρικὰ ἀρχεῖα ὀφείλεται σὲ περιορισμένη σφραγιστικὴ χρῆση τοῦ εἴδους. Πάντως καὶ ὡς πρὸς τὴ χρῆση αὐτῆ, στὰ Χανιά τουλάχιστον, δὲν προκύπτουν διαφορὲς ἀπὸ τὶς ἄλλες σφραγίδες, πολλὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες μπορεῖ ἐπίσης νὰ εἶχαν «μαγικὴ» σημασία καὶ ἄς εἶχαν παραστάσεις ρεαλιστικῆς. Ἡ μόνη διάκριση ποὺ μπορεῖ νὰ γίνῃ εἶναι ὅτι στὰ Χανιά δὲν ἀπαντοῦν σὲ ἄπλα σφραγίσματα. (Βλ. εἰδικότερα στὸ πέμπτο κεφάλαιο.)

Μὲ τὴ μελέτη τῆς σφραγιδογλυφίας συνδέθηκε τὸ ἐρώτημα τῆς «ὀρθῆς ὄψης», ἂν δηλαδὴ τὴν ὀρθὴ ὄψη τῆς παράστασης δίνει ἡ σφραγίδα ἢ τὸ ἀποτύπωμά της.

Ὁ Biesantz ποὺ ἐξέτασε εἰδικὰ τὸ θέμα, κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ὄψη μὲ τὴν ὁποία συλλαμβάνει ὁ καλλιτέχνης τὴν παράσταση ὑπάρχει πάντα στὴν πρωτότυπη σφραγίδα καὶ ὄχι στὸ ἀποτύπωμά της². Πράγματι, ὄχι μόνον ὅταν πρόκειται γιὰ χρυσὰ δαχτυλίδια³ καὶ μνημειώδεις σφραγιδόλιθους, ἀλλὰ καὶ στὶς κοινὲς σφραγίδες εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἀποβλέπει στὴν ἀπόδοση τῆς ἐντύπωσης ποὺ ἔχει συλλάβει στὸ ἴδιο τὸ πρωτότυπο καὶ ὅτι στόχος του δὲν εἶναι τὸ ἀποτύπωμα. Ὡς κύριο πραγματικὸ ἐπιχείρημα ἐπικαλεῖται ὁ Biesantz γιὰ νὰ στηρίξῃ τὴν ἄποψη αὐτῆ τὸ ὅτι οἱ μορφὲς τῶν λατρευτῶν στὸ ἀρνητικὸ ἔχουν τὴν κανονικὴ χειρονομία, δηλαδὴ ὑψώνουν τὸ δεξιὸ χέρι, ὅπως καὶ στὰ ὀλόγλυφα εἰδώλια.

Πέρα ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτῆ ὁ Biesantz προχωρεῖ καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδέσῃ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ὀρθὴ ὄψη βρίσκεται στὸ ἀρνητικὸ, μὲ μία καθαρὰ μορφολογικὴ ἐπιδίωξη ποὺ δίνει στὸ σφραγιδογλυφικὸ ἔργο χαρακτῆρα ἀνάλογο συνθέσεων τῆς νεώτερης τέχνης. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν αἰσθητικῶν ἀξιών τῶν παραστάσεων, ἀντίστοιχα μὲ τὶς σχετικὲς ἀναλύσεις τοῦ Wölfflin γιὰ τὴ νεώτερη τέχνη, φθάνει στὴν ἄποψη ὅτι ἡ εἰκόνα στὴν κρητομυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία, ὅπως καὶ στὴ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ τέχνη, δὲν εἶναι ἀντιστρέψιμη.

Ἡ διαφοροποίησις τῆς ἐντύπωσης ποὺ προκαλεῖται μὲ τὴν ἀντιστροφή

1. GG, 42 κέ., 391. Βλ. καὶ κεφ. πέμπτο.

2. Siegelbilder, 5 κέ.

3. Βλ. A. FURTWÄNGLER - G. LÖSCHCKE, Mykenische Vasen, 1886, 78.

τῶν πλευρῶν στὰ ζωγραφικὰ ἔργα τῆς νεώτερης τέχνης, ὅπου μάλιστα οἱ φωτισμοὶ καὶ οἱ σκιὲς παίζουν σπουδαῖο ρόλο, δὲν ἔχει γενικὴ ἰσχὺ στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη: Καὶ πρῶτα ἡ σφραγιδογλυφικὴ εἰκόνα δὲν εἶναι πάντα μορφολογικὰ «κλειστὴ» ὅπως θέλει ὁ Biesantz. Ἐπειτα, οἱ παραστάσεις μὲ περικεντρικὴ ὀργάνωση δὲν παρέχουν τὴ δυνατότητα νὰ διακρίνωμε ἀλλαγὴ τῆς ἐντύπωσης, ὅταν ἀντιστραφοῦν. Τὸ ἀξίωμα τῆς μεταβολῆς αὐτῆς ἐπαληθεύεται ἐν μέρει σὲ πολυπρόσωπες σκηνές, ὅπως οἱ σκηνές λατρείας ἢ μάχης στὰ παραδείγματα τῶν μυκηναϊκῶν παραστάσεων ποὺ διαλέγει ὁ Biesantz. Γενικότερα ὅμως ἡ διαφορὰ ποὺ προκύπτει στὸ ἀποτύπωμα δὲν σημαίνει πάντοτε ὅτι ζημιώνεται αἰσθητικὰ ἢ κατὰ τὸ περιεχόμενο ἢ παράσταση. Συγκεκριμένα, ἐνῶ κατὰ τὸν Wölflin καὶ τὸν Biesantz σωστὴ ὄψη εἶναι ἐκείνη ποὺ κρίνεται καταλληλότερη γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα, παρατηροῦμε ὅτι σὲ πλῆθος σφραγιδογλυφικῶν παραστάσεων διόλου δὲν ἔρχεται σὲ ἀσυμφωνία μὲ τὸ θέμα ἢ ὄψη ποὺ ἐμφανίζεται μετὰ τὴν ἀντιστροφή τῶν πλευρῶν στὸ ἀποτύπωμα, παρ' ὅλο ποὺ ἡ ἐντύπωση τοῦ συνόλου ἔχει κάπως μεταβληθῆ. Αὐτὸ ἐπαληθεύεται καὶ στὸ δημοσιευόμενο ὑλικό. Ἐλάχιστες παραστάσεις διαφοροποιοῦνται ἐλαφρὰ μὲ τὴν ἀντιστροφή (30, 31, 32, πίν. 42 - 45). Ἡ διαφορὰ ποὺ προκύπτει εἶναι ἀνεπαίσθητη καὶ πάντως περιορίζεται σὲ μία ἐντύπωση μεγαλύτερης ἢ μικρότερης ἔντασης καὶ κίνησης πρὸς τὴ μία πλευρά. Αὐτὸ ὀφείλεται βασικά, ὅπως δέχεται καὶ ὁ Biesantz, στὸ ὀπτικὸ φαινόμενο τῆς μικρῆς αὔξησης τοῦ μεγέθους καὶ τῆς ἐντονώτερης προβολῆς τῆς μορφῆς ποὺ βρίσκεται κάθε φορὰ στὰ δεξιά¹.

Ἐπάρχει ὅμως καὶ ἓνας πρακτικὸς λόγος ποὺ ἐρμηνεύει, φαίνεται, τὴ διάταξη τῶν μορφῶν: ὅταν παριστάνεται ἡ θεότητα, βρίσκεται στὸ ἀρνητικὸ ἀριστερά, γιατί ἡ ἐργασία τοῦ σφραγιδογλύφου ἄρχιζε ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς ἐπιφάνειας μὲ τὴν κύρια μορφή τῆς παράστασης². Συνεπῶς πρόκειται κάποτε γιὰ τήρηση κανόνων καὶ δεσμεύσεις, ποὺ δὲν σχετίζονταν μὲ συνειδητὲς μορφολογικὲς ἐπιδιώξεις γιὰ τὴν ὀρθὴ ὄψη. Καὶ ἐξάλλου, μὲ τὴ διαφορὰ τῆς ἐντύπωσης ἀπὸ τὴ σφραγίδα στὸ ἀποτύπωμα, ποὺ ὅταν ὑπάρχει γίνεται αἰσθητὴ σὲ διαφορετικὸ κάθε φορὰ βαθμὸ, δὲν ἐπηρεάζεται ἀποτελεσματικὰ (καὶ συνειδητὰ) ὁ χαρακτήρας τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν συνθέσεων³. Ἐπομένως ἡ σφραγιδογλυφικὴ παράσταση εἶναι ἀπὸ μορφολογικὴ ἄποψη κατὰ τὸ πλεῖστον ἀντιστρέψιμη.

1. Ἐνα τέτοιο φαινόμενο εἶναι φυσικὸ νὰ γίνεται ἀντίστροφα αἰσθητὸ σὲ θεατὲς ἢ καλλιτέχνες ἀριστερόχειρες.

2. ΜΣ, 67. Τὸ ἴδιο σημειώνει καὶ ὁ Σακελλαράκης μὲ βάση τὸ «προσχέδιο» τῆς σφραγίδας CMS I, 220 (ΑΕ 1972, 244).

3. Βλ. καὶ τὶς ἀμφιβολίες ποὺ διατύπωσαν σχετικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ Biesantz οἱ H. REUSCH (OLZ 52 (1957), 215) καὶ M. J. MELLINK (AJA 59 (1955), 338).

Οί παραστάσεις τῶν σφραγίδων εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Ταυροπαιδιά

1

Ἡ παράσταση 1 τῆς ταυροπαιδιάς ὑπάρχει σὲ δέκα ἀπλὰ σφραγίσματα. Τὰ ἀποτυπώματα αὐτὰ προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ χρυσοῦ δαχτυλίδι με ἐλλειψοειδῆ ἐπιφάνεια. Τὰ ὄρια δὲν σώθηκαν. Περισσότερο μέρος τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας λείπει ἀριστερὰ μαζὶ με τὰ πόδια τοῦ ζώου, τὸ κεφάλι, μέρος τοῦ πάνω σώματος καὶ τῶν ἄκρων τοῦ ταυροκαθάπτη (πίν. 1α, 10 - 11).

Ταῦρος σὲ «ἰπτάμενο καλπασμό»¹, ὄρμᾳ πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ κεφάλι εἶναι δυνατὰ ὑψωμένο, τὰ κέρατα διατρέχουν με κυματιστὴ γραμμὴ τὸ κενὸ πάνω ἀπὸ τὸ σῶμα του καὶ ἡ οὐρὰ ὀρθώνεται καὶ στρέφει πρὸς τὰ πίσω². Ψηλά, ἔξω πιά ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἀφηνιασμένου ζώου, αἰωρεῖται ὁ ταυροκαθάπτης με τὸν κορμὸ καὶ τὰ ἀνοικτὰ σκέλη στραμμένα μετωπικά, τὸ ἀριστερὸ του χέρι τεντωμένο πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ταύρου, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τελικὸ ἄλμα τῆς καθόδου. Λεπτομέρειες ἐνδύματος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ζώνη, δὲν διακρίνονται. Κάτω, ἀπλὴ ὀριζόντια ἀνάγλυφη γραμμὴ δηλώνει τὸ ἔδαφος³. Σὲ ἄλλες σφραγιδογλυφικὲς σκηνὲς ταυροπαιδιάς δηλώνεται κάτω ἀρχιτεκτονικὴ πλαισίωση, κυρίως τριπλῆ βαθμιδωτὴ βάση, ἀπὸ ἐπίδραση παραστάσεων τοῦ θέματος σὲ τοιχογραφίες⁴.

Ἡ παράσταση 1 τῶν Χανίων ἀποτελεῖ ἀπεικόνιση τῆς στιγμῆς πού ὁ ταῦρος, ἐλευθερωμένος πιά ἀπὸ τὴ λαβὴ τοῦ ἄντρα στὰ κέρατα, ὄρμᾳ ἐμπρὸς με τὸ κεφάλι ἀκόμη ψηλά, ἐνῶ ὁ ταυροκαθάπτης ἔχει κάνει κιόλας, με τὸ τίναγμα πού τοῦ ἔδωσε ἡ δυνατὴ ἀνύψωση τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ ταύρου, τὴν κυβίστηση πάνω ἀπὸ τὴ ράχη τοῦ ζώου καὶ κινεῖται ἀντίθετα ἀπὸ αὐτό, γιὰ νὰ πατήση στὸ ἔδαφος.

Τὸ σχῆμα τῶν τάσεων πού ὑφαίνουν τὴ σύνθεση εἶναι φανερό. Ὁ ταῦρος κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ ταυροκαθάπτης ἀντίθετα. Εἶναι δύο ἀντίρροπες,

1. Βλ. ΜΣ, 83 - 84. Minoische Kultur, 192. F. SCHACHERMEYR, Κρητ. Χρον. 15 - 16 (1961 - 62), 184. Τοῦ ἴδιου, Agäis und Orient, 1967, 44.

2. Ἐξάρμα δρεπανόσχημο πάνω ἀπὸ τὴ ράχη πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ φθορὰ τῆς ἐπιφάνειας. Στὸ σφράγισμα 1555 παρατηρεῖται μερικὸς διπλασιασμός τοῦ τυπώματος.

3. Διακόπτεται ἐστὶ μέση περίπου ἀπὸ μία καμπύλωση, ὅπως καὶ στὰ ὅμοια σφραγίσματα τῶν Γουρنيῶν καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας.

4. Πρβ. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, ΑΕ 1939 - 41, 92 (βλ. καὶ στὴν παράστ. 9).

άλληλοεξαρτημένες κινήσεις, αποτέλεσμα δύο δυναμικών κυκλικών εκτίναξεων, του κεφαλιού του ταύρου από τη σκυφτή στάση προς τα πάνω και του άθλητή στον άερα πάνω από τον ταύρο. Δύο δευτερεύουσες τάσεις, αντίθετες επίσης μεταξύ τους και προς τις βασικές, διαγράφουν τα κέρατα και το χέρι του άθλητή. Την αίσθηση της όρμης αυξάνει ή παράσταση και των δύο μορφών στον άερα. Η σύλληψη της στιγμής της αντίρροπης όρμητικής κίνησης στην ταυροπαιδιά αποκρυσταλλώθηκε σε σύνθεση που είναι από τα πιο χαρακτηριστικά έπιτεύγματα της μινωικής καλλιτεχνικής αίσθησης. Η ιδέα κυκλική κίνηση - αντίκίνηση, που υπάρχει και στο πρωταρχικό στοιχειώδες σχήμα του σιγμοειδούς, είναι άλλωστε από τις βασικές δυνάμεις της μινωικής δομής. Μορφοποιείται όχι μόνο σε γραμμικά διακοσμητικά σχήματα και σε αντίστοιχα φυτικά και ζωικά ύποκατάστατά τους, αλλά και σε συνθέσεις, όπως έδω και σε μοναχικές μορφές, ως έσωτερικός σκελετός, όπως στους τύπους της συστροφής που θα συναντήσωμε στη συνέχεια κ.ά.

Γραμμική αναπαράσταση των διαδοχικών φάσεων του άγωνίσματος δίνει το σχεδιάγραμμα που δημοσιεύει ο Evans¹. Αντιστοιχεί στον τύπο I του συστήματος που όρισε ή Σακελλαρίου, διακρίνοντας απεικονίσεις καθαυτό σκηνών του άγωνίσματος (τύποι I και II) από άλλες που παριστάνουν προπαρασκευαστικές φάσεις άσκησης και έξοικείωσης².

Όσοτοσο ή βασική γραμμή της κίνησης του σχήματος αυτού — λαβή κεράτων από εμπρός, κυβίστηση πάνω από τη ράχη και έπαναφορά στη γη — μπορούσε, όπως φαίνεται από πολλές απεικονίσεις, να εκτελεσθί και με άλλο τρόπο. Ήταν δυνατό, μετά την εκτίναξη και πριν ακόμη ή ταυροκαθάπτης κάνει την κυβίστηση και βρεθί ήρθιος πάνω από το ζωο, να συρθί, άγγίζοντας με τους τεντωμένους βραχίονες τις πλευρές του ταύρου, πάνω στο λαιμό και ακόμη έως τη μέση της ράχης του και από εκεί να επανέλθι στην ήρθια στάση και μάλιστα όχι πια πάνω από το ζωο, αλλά στη γη. Η δυνατότητα βέβαια της άμεσης αυτής επαναφοράς στη γη ήταν εξαρτημένη από την απόσταση που είχε μπορέσει να διανύσει ανάστροφα πάνω στη ράχη του κινούμενου ζωού. Ότι μπορούσε όμως, χωρίς να σταθί μετώρος πάνω από τον ταύρο, να βρεθί με μία πλατειά κίνηση κατευθείαν ήρθιος στη γη, δείχνει πιθανότατα ή παράσταση του σφραγίσματος της Κνωσού PM I εικ. 504d, στην όποία το σχήμα δέν νομίζω ότι είναι άπλως καλλιτεχνικό. Η μετάβαση από την άπελευθέρωση των κεράτων στην ανάστροφη στάση πάνω στη ράχη³ έπρεπε να γίνη άστραπιαία και στην κατάλληλη στιγμή, πριν

1. PM III, εικ. 156.

2. Coll. Giam., 85 κέ.

3. Το σφράγισμα της Ζάκρου 96 (BETTS, KADMOΣ 6 (1967), εικ. 4b) και το όμοιότυπο

ἀναγκασθῆ ὁ ταυροκαθάπτης, ἐκτινασσόμενος, νὰ ἐπανεέλθῃ στὴν ὄρθια στάση¹. Οἱ παραστάσεις, ὅπως τῶν Χανίων, ποὺ δείχνουν τὸν ταυροκαθάπτη ψηλὰ τῆ στιγμῆ τοῦ τελικοῦ ἄλματος μπορεῖ νὰ ἀνήκουν καὶ στοὺς δύο τύπους.

Ἐκτὸ ἀποψη ρυθμοῦ ἡ παράσταση I δίνει ἕνα γνήσιο καὶ ἀκμαῖο δεῖγμα ρεαλισμοῦ στὴν πιὸ ἔντονη «ζωγραφικὴ του» ἔκφραση. Ἀνήκει προφανῶς στὴ γνωστὴ ἀπὸ ἄλλους τόπους ομάδα σφραγισμάτων μὲ σκηνὲς ταυροπαιδιᾶς ποὺ ἀποδόθηκαν, ὅπως εἶδαμε, σὲ ἡγεμονικὰ δαχτυλίδια. Ὑπάρχει τόση ὁμοιότητα στὸ ρυθμὸ ἀνάμεσα στὰ δαχτυλίδια αὐτά, ποὺ ἡ ἀπόδοσή τους στὸν ἴδιο σφραγιδογλύφο ἢ, ἀσφαλέστερα, στὸ ἴδιο ἐργαστήριο πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιη.

Τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς σημασίας τῆς ταυροπαιδιᾶς, μαζὶ μὲ τὸ γενικότερο τῆς μορφῆς τοῦ ταύρου, τοῦ πιὸ ἱεροῦ ζώου τῆς Κρήτης, ἔχει ἀπασχολήσει ἐπανειλημμένα καὶ ἐκτεταμένα τὴν ἔρευνα². Πρωταρχι-

τοῦ Σκλαβόκαμπου (ΑΕ ὁ.π. πίν. 4(5). BETTS ὁ.π. 4a) δείχνουν ἀκριβῶς τὴ στιγμῆ ποὺ ὁ ταυροκαθάπτης ἀφήνει τὰ κέρατα καὶ ὄντας ἀκόμη ἀνάστροφα καὶ μὲ τὰ χέρια τεντωμένα πρὸς τὰ κάτω εἶναι ἕτοιμος νὰ «ἀγκαλιάσῃ» τὴ ράχη τοῦ ζώου.

1. Τὴ διάκριση αὐτὴ μέσα στὶς παραστάσεις ποὺ ὡς τώρα ἀποδίδονταν στὸν τύπο I κάνει τελευταῖα διεξοδικὰ ὁ J. G. JOUNGER σὲ ἄρθρο του στὸ AJA 80 (1976), 125 κέ. Ξεχωρίζει ἔτσι ἕνα δεύτερο τύπο, τοῦ diving leaper καὶ καταγράφει τὰ σχετικὰ πολυπληθῆ παραστατικὰ παραδείγματα. Σὲ ἕνα τρίτο τύπο, τοῦ floating leaper περιλαμβάνει τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου II τῆς Σακελλαρίου.

2. Βλ. βιβλιογραφία γιὰ τὶς ταυροπαιδιὰς Coll. Giam., 85 κέ. καὶ τελευταῖα A. ΤΑΜΒΑΚΙ, BSA 69 (1974), 277 κέ., ὅπου γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὶς εἰκασίες σχετικὰ μὲ τὸ χῶρο τῆς τέλεσης τῶν ταυροκαθαψίων. Ὁ F. Matz πιστεύει ὅτι ἡ ταυροπαιδιὰ εἶναι ἀναπαράσταση μὲ τελετουργικὸ τρόπο τῆς σύλληψης τοῦ ταύρου τοῦ προορισμένου γιὰ τὴ θυσία (Κρητ. Χρον. 15 - 16 (1961 - 62), 218 κέ.). Ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ ἴδιο ζῶο τῆς παιδιᾶς ὀδηγῆται στὴ θυσία. Μόνον ἂν αὐτὸ μποροῦσε νὰ ἀποδειχθῆ θὰ εἶχε πιθανότητα νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα ἢ ἐρμηνεῖα του γιὰ τὴν ταυροπαιδιὰ. Ὅτι ὅμως κατὰ τὴ σύλληψη τοῦ ἄγριου ταύρου τοῦ προορισμένου γιὰ τὴν ἄρενα ἢ τὴ θυσία χρησιμοποιοῦντο ὁ τρόπος ὁ γνωστὸς ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν ταυροκαθαψίων, μᾶς ἔδειξε ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χρυσὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸ Ρούτσι τῆς Πύλου (CMS I, 274), στὴν ὁποία κυρίως στηρίχθηκε ὁ Matz, καὶ ἡ ἐλεφάντινη πυξίδα ἀπὸ τὸν τάφο Η τοῦ Κατσαμπᾶ (Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ) 1967, 73, πίν. 30 - 33). Ἀλλὰ ἡ λαβὴ ἀπὸ τὰ κέρατα ἀνήκει προφανῶς στοὺς τρόπους δαμασμοῦ τοῦ ταύρου καὶ ἔχει τὴ θέση τῆς καὶ στὸ κυνήγι καὶ στὸ ἀγώνισμα. Ἄλλωστε δὲν γνωρίζομε καὶ οὔτε φαίνεται βέβαιον ὅτι κατὰ τὴ σύλληψη τοῦ ζώου γίνεται καὶ τὸ ἐπικίνδυνον ἄλλα πάνω ἀπὸ τὴ ράχη του. Ἡ Η. Α. GROEWBGEN - FRANKFORT (Argest and Movement, 1951, 208 κέ.) σημειώνει ὅτι τὸ πῆδημα γίνεται πάνω σὲ ἤρεμο καὶ ὄχι σὲ ὀρμητικὰ κινημένο ταῦρο, γιὰ τὸ τότε θὰ ἔπρεπε τὸ κεφάλι νὰ εἶναι στραμμένο πλάγια. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ὑποθέσωμε ὅτι θὰ εἶχε βρεθῆ καὶ ὁ τρόπος ἀκίνητοποιήσεως τοῦ ταύρου. Σχετικὰ βλ. καὶ τὴν ἀποψη τοῦ O. LENDLE, *MarbWpr*, 1965, 30 κέ.

κή γενεσιουργός αίτια τής θρησκευτικότητας με την όποία περιβάλλεται ό ταύρος ήταν ή πρακτική σημασία του για τή ζωή. Στην Κρήτη όμως, και στο προηγμένο στάδιο που αντιπροσωπεύει ό μινωικός πολιτισμός, πολύ ένίσχυσε τήν αντίληψη τής ιερότητας όρισμένων ζώων, όπως ό ταύρος, και ό βαθύς έσωτερικός δεσμός που είχε ό Μινωίτης με τή φύση. Ένα δυνατό αίσθημα τρυφερότητας, δέους και άκόμη έρωτισμού άκολουθεί τή μορφή των μεγάλων και ισχυρών ζώων, τόσο συχνών στο μινωικό θεματολόγιο. Ήταν έπόμενο να άγγίξει ό ψυχισμός που άποπνέουν τά σώματά τους τή θρησκευτική σφαίρα τής συνείδησης. Έτσι, τó ζωó μπορεί να άποκτήσει χαρακτήρα μεταφυσικό. Στη μορφή του ταύρου, όχι λιγότερο για τó λόγο αυτό, γίνεται αίσθητή ή ύπόσταση και ή δύναμη του θείου, όπως επίσης και στη μορφή του λιονταριού.

Ή σύνδεση του ταύρου με τή λατρεία κατάγεται άπό τή Μ. Άσία. Στα ιερά τής νεολιθικής έγκατάστασης του Çatal Hüyük, που τή μαρτυρία τους χρησιμοποίησε σε έκταση ό Dietrich, για να έρμηνεύσει πολλές έκδηλώσεις τής μινωικής θρησκείας, ύπηρχαν σειρές βουκράνων, κεράτων και παραστάσεις όλόκληρων ταύρων¹. Διαπιστώθηκε ό χθόνιος χαρακτήρας του ζώου και ταυτόχρονα τονίσθηκε ή σχέση του με τή γέννηση, τó θάνατο και τήν άρχέγονη λατρεία στα σπήλαια, άφου και ή κόγχη που ύπηρχε μέσα στα ιερά έξηγήθηκε ως άνάμνηση του σπηλαίου. Στη Μ. Άσία, πιστεύει ό Dietrich, ό ταύρος είναι ό νεαρός θεός τής βλάστησης, γιός και πιθανώς συνοδός τής μεγάλης θεάς που γεννιέται στο σπήλαιο, πεθαίνει και άνασταίνεται κάθε χρόνο.

Γνωστή είναι και ή σχέση του ταύρου με τó θεό Ήλιο, τή γονιμοποιό δύναμη του ουρανού, σχέση ή όποία φανερώνεται και στην Κρήτη στη συχνή συνοδεία παραστάσεων ταύρου με τó άστρικό σύμβολο². Τó σύστημα ταύρου - ουράνιου θεού (Ήλιου) και άγελάδας - θεάς τής φύσης (Σελήνης - Πασιφάης) και τó σύστημα τής μεγάλης γυναικείας θεότητας και του χθόνιου συντρόφου της ύποστηρίχθηκε ότι άποτελούν τις δύο όψεις του διπτού τής κληρονομημένης άπό τήν Άνατολή κρητικής θρησκευτικής δοξα-

Μία μοναδική παράσταση ταυροπαιδιάς έχει ή CMS V, 517: 'Ο ταυροκαθάπτης έμφανίζεται με μορφή άνθρώπου - ταύρου.

1. Historia 16 (1976), 382 κέ., 406 - 407. Origins, 94 κέ., 114 κέ. AnatSt 13 (1963), 43 - 103. 14 (1964), 39 - 119. J. MELLAERT, Çatal Hüyük, Stadt aus der Steinzeit, 1967, 95 κέ.

2. Τó σύμβολο αυτό με ταυροκεφαλή παρουσιάσθηκε ξανά τελευταία στη λάρνακα άπό τόν Καλοχωραφίτη τής ΥΜ ΙΙΒ έποχής (άδημοσίευτη στο Μουσείο Ήρακλείου) και σε πηλίνο σφράγισμα άπό τó ιερό του Γιούχτα. Βλ. πρόσφατα Γ. ΚΟΡΡΕ, Έπιβιώσεις έκ των θυσιών ταύρων, στο «Λειμωνάριον», 1973, 879 κέ. και ΠΛΑΤΩΝΑ, Ζάκρος, 152. 'Ο NILSSON, MMR, 414 κέ. δέν δέχεται τή θρησκευτική συμβολική σημασία του άστρικού σημείου.

σίας¹. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένιαία αντίληψη. Ἡ ἀντρική θεότητα πού γονιμοποιεῖ τὴ Φύση βρίσκει στὸν ταῦρο τὴν ἔκφρασή της. Ἡ χρήση τοῦ ἀστρικοῦ συμβόλου στὴν Κρήτη δὲν στερεῖ τὸν ταῦρο ἀπὸ τὸν χθόνιο χαρακτήρα του, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν πρωταρχική καὶ μόνιμη ὑπόστασή του. Ἡ ταυτόχρονη παρουσία τῆς ταυροπαιδιᾶς καὶ τοῦ βουκράνου μετὰ τὸν ἡλιακὸ τροχὸ στὴ λάρνακα τοῦ Καλοχωραφίτη δείχνει ὅτι ἡ δύναμη τῆς χθόνιας θεότητας, πού ἐκφράζει ὁ ταῦρος στὸ γεγονός τῆς ταυροπαιδιᾶς καὶ ἡ σχέση μετὰ τὸν οὐράνιο θεὸ Ἡλιο συμπορεύονται².

Ἡ σχέση αὐτὴ ὑπαγορεύεται καὶ ἀπὸ μία ἄλλη κατηγορία παραστάσεων: τὶς σφραγιδογλυφικὲς παραστάσεις μετὰ τὰ μετωπικὰ πρόσωπα. Ἀναφέρω πρὸ πάντων τρεῖς τύπους ἀπὸ ὑστεροανακτορικὰ σφραγίσματα. Σχέδια τῶν δύο ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Evans δημοσιεύει ἡ Gill. Φωτογραφίες καὶ τῶν τριῶν τύπων ἀπεικονίζει ὁ Biesantz³. Τελευταία προστέθηκε στὴ σειρά καὶ μιὰ σφραγίδα ἀπὸ τὴν Καρποφόρα τῆς Μεσσηνίας (CMS V, 431) πού προέρχεται ἀπὸ θολωτὸ τάφο μετὰ κεραμεικὰ συνευρήματα τῆς ΥΕ ΠΑ2 - ΠΒ1 ἐποχῆς.

Ἡ θεώρηση τῶν μορφῶν αὐτῶν (ὁμάδα Π τοῦ Biesantz) ὡς προσωπεῖων συμφωνεῖ μετὰ τὴν ὄλη τους ἐμφάνιση. Ὁ χαρακτηρισμὸς «Bildzeichen Menschenkopf»⁴ παραγνωρίζει τὸ γεγονός ὅτι συνοδεύονται ἀπὸ σύμβολα ἢ ἐμβλήματα, ὅπως τὰ κλαδιά, ὁ κόκκος κριθαριοῦ, τὰ κέρατα καὶ τὸ βούκρανο, πού ἡ παρουσία τους δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία καὶ πρέπει νὰ τοὺς δίνη ἓνα εἰδικὸ νόημα, πέρα ἀπὸ τὸν γενικὸ ὄρισμὸ «ἀνθρώπινο κεφάλι». Ἡ ἔλλειψη λαιμοῦ καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς ἀκίνητης, παγωμένης ὄψης μετὰ τὰ κλειστὰ ἢ ἀπροσδιόριστα μάτια ταιριάζει περισσότερο στὴν παράσταση προσωπεῖου.

Στὸ προσωπεῖο τοῦ σφραγίσματος 653 ἡ μύτη καὶ τὸ μέτωπο παίρνουν τὴ σχηματοποιημένη ὄψη βουκράνου. Τὸ πραγματικὸ βούκρανο πού τὸ συνοδεύει κάνει τὸ νόημά του καθαρὸ. Πρόκειται γιὰ προσωπεῖο πού γίνεται αἰσθητὸ ὡς μορφή ταύρου.

Στὸ σφράγισμα 654 ὑπάρχει προφανῶς κάλυμμα κεφαλῆς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προβάλλουν στὰ πλάγια κέρατα ταύρου, ἐνῶ στοὺς κροτάφους ἐξέχουν βοοειδῆ ἀυτιά. Ἔχομε καὶ ἐδῶ τὸν ἴδιο χαρακτηρισμὸ. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὅμοια

1. Minoische Kultur, 152 κέ. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ μύθου τῆς Πασιφάης μετὰ τὴ μεγάλη γυναικεία θεότητα βλ. PERSSON, 131 κέ. Ἐπίσης L. MALTEN, JdI 43 (1928), 121 κέ.

2. Πρβ. PERSSON, 93 - 94.

3. 1) Μ. Ἡρακλείου 654: GILL, BSA 60 (1965), πίν. 8, U106. Η. BIESANTZ, MarbWpr 1958, 11, πίν. 12 (16). 2) Μ. Ἡρακλείου 653: GILL, ὁ.π. πίν. 9. BIESANTZ, ὁ.π. πίν. 12 (15). 3) Μ. Ἡρακλείου 196: BIESANTZ, ὁ.π. πίν. 12 (14).

4. BIESANTZ, ὁ.π. 12 - 13.

προσωπεΐα χρησίμευαν στη λατρεία τοῦ χθόνιου θεοῦ ποῦ συνδέεται μὲ τὸν ταῦρο. Ἡ χρήση τῶν προσωπείων στίς προϊστορικές ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερες λατρεῖες εἶναι γνωστὴ καὶ ἔχει τὴν ἐξηγήσή της¹.

Ἐνδιαφέρον ἀποκτᾷ ἡ νέα σφραγίδα τῆς Καρποφόρας, γιατί συνδέει μὲ τὸν τύπο ἓνα στοιχεῖο μοναδικό: τὶς ἀκτινωτὲς γραμμὲς ποῦ ἀνεβαίνουν ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ ἐπιστέφουν τὸ πρόσωπο. Ὡς πιθανότερη ἐρμηνεία θεωρῶ τὴν ταύτισή τους μὲ ἡλιακὲς - ἀστρικές ἀκτίνες. Τὸ προσωπεῖο θὰ ἀναφέρεται ἔτσι στὸ θεὸ Ἥλιο. Ἡ τυπολογικὴ συγγένεια μὲ τὶς προηγούμενες μορφὲς ποῦ ἀνήκουν στὴ σχετικὴ μὲ τὸν ταῦρο λατρεία, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ τὴ γραμμὴ σύνδεσης καὶ τῆς μορφῆς τῆς Καρποφόρας μὲ τὸν ταῦρο. Στὸ σφράγισμα 196 ποῦ ἀπεικονίζει ὁ Biesantz, ὅ.π. πίν. 12(14), τὸ προσωπεῖο ἐπιστέφεται ἀπὸ εἶδος ἴσως διαδήματος ποῦ ἔχει κάποια σχέση μὲ τὶς ἀκτίνες τοῦ προσωπεῖου τῆς Καρποφόρας. Ἀκόμη καὶ ἂν οἱ μορφὲς αὐτὲς δὲν εἶναι προσωπεΐα, μποροῦν, νομίζω, νὰ σχετισθοῦν μὲ τὴν ἀντρικὴ οὐράνια καὶ χθόνια θεότητα: σὲ τέτοια περίπτωση θὰ ἀποτελοῦσαν ἀτελεῖς ἢ τμηματικές ἀνθρωπόμορφες παραστάσεις της, συνοδευόμενες ἀπὸ σύμβολα ἢ ἐμβλήματα ποῦ κάνουν σαφὲς τὸ νόημά της.

Σὲ ἓνα ἄλλο σφράγισμα (423, Gill, ὅ.π. U12) ἀριστερὰ παριστάνεται πλάγια ὄψη προτομῆς ταύρου καὶ δεξιὰ τὸ πάνω σῶμα ἀδρομεροῦς ἀνθρώπινης μορφῆς. Αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθῆ ὡς προηγμένη ἀνεικονικὴ παράσταση τοῦ θεοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἰδιότητα προσδιορίζεται μὲ τὴν παρουσία τῆς προτομῆς τοῦ ταύρου².

Στὸ ἐρώτημα, ἂν ὁ ταῦρος ἐκπροσωπῆ ἄμεσα τὸν ἄρρενα θεὸ στὴν κρητικὴ λατρεία καὶ τέχνη, οἱ περισσότερες γνώμες κυμαίνονται ἀνάμεσα στὴν ταύτιση σχεδὸν μὲ τὴ θεότητα καὶ στὴ χαλαρὴ ἱερὴ σχέση³. Προφανῶς δὲν θὰ πρέπει νὰ περιορισθοῦμε στὴν ἄποψη τοῦ Matz καὶ νὰ δεχθοῦμε τὴν ὑπαρξὴ ἀπλῆς ἱερότητας καὶ ἔμμεσης, θολῆς συμβολικῆς σημασίας πίσω ἀπὸ ὅλες τὶς παραστάσεις ποῦ ἐμφανίζουν τὸν ταῦρο. Ἡ παράσταση τοῦ ταύρου

1. PERSSON, 161 - 162. Ἡ χρησιμοποίησις προσωπεῖου στὴ λατρεία πιστοποιεῖται καὶ στὰ ἀρχαῖκά χρόνια. (Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, Γοργεῖη Κεφαλὴ, 1970, 122 κέ.) Ἡ ἀναγνώρισις προσωπεῖου καὶ μεταμπίσεως στὸ πλῆθος τῶν παραστάσεων ποῦ ἀναφέρει ὁ H. HARKENRATH (AJA 41 (1937), 420) δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ γίνῃ δεκτὴ. Βλ. καὶ PICARD, 122. GLOTZ, 277.

2. Βλ. σ. 81, σημ. 1. Τὰ θέματα αὐτὰ χρειάζονται συστηματικὴ ἐρευνα. Οἱ παρατηρήσεις μας ἐδῶ σκοποῦν ἔχειν νὰ τὰ θέσουν κυρίως ὡς προβλήματα. Ὅπως δὲν ἔστιν ἀποδεδειγμένον, ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας τῶν παραστάσεων ἀναποκρίνεται στὴν πραγματικότητά.

3. Minoische Kultur, ὅ.π. 156 κέ.: «Männliche Elementargottheit». ΠΛΑΤΩΝ, Ζάκρος, 251: «ἐκπροσωπῶν ἴσως τὸν ἄρρενα γονιμοποιὸ θεό». MATZ (Κρητ. Χρον., ὅ.π. 222): «göttliche Macht in einem mittelbaren Sinn». MALTEN, ὅ.π. 138: «Sitz eines Dämons oder Gottes». Βλ. καὶ PICARD, 80 κέ., 199. Ἀντίθετα ὁ NILSSON ἀποκλείει τὴν ἱερότητα τοῦ ταύρου (MMR, 231 κέ., 373).

μαζί με την ιερή κατασκευή στο χρυσό δαχτυλίδι των Θηβών του Μουσείου Μπενάκη (CMS V, 198) και η λατρευτική χειρονομία του άντρα μπροστά στη μορφή ταύρου στη μία μακριά πλευρά της σαρκοφάγου της Ἐπισκοπῆς¹ ἄν, ὅπως πιστεύω, δὲν σημαίνουν ὅτι ὁ ταῦρος δεχόταν κανονικά λατρεία, δείχνουν πάντως ὅτι ἡ συμβολικὴ σημασία τῆς παρουσίας του ἦταν καθαρὴ καὶ ἄμεση. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ ταυροθυσία ἀποκτᾶ ἐπίσης τὸ συμβολικὸ νόημα τοῦ θανάτου τοῦ θεοῦ τῆς βλάστησης². Τὸ ἴδιο νόημα ἔχουν καὶ οἱ πολλὲς παραστάσεις τοῦ πληγωμένου καὶ χαρακτηριστικὰ «πάσχοντος» νεαροῦ ταύρου, ποὺ δείγματά τους θὰ δοῦμε στοὺς ἐπόμενους παραστατικούς τύπους. Ἄν πραγματικὰ ἡ ταυροθυσία συνδυάζεται με «κοινωνία» τοῦ αἵματος τοῦ γονιμοποιοῦ θεοῦ³, τότε ὀλοκληρώνεται τὸ συμβολικὸ νόημα τῆς ὅλης τελετουργίας. Μέσα στὸ ἴδιο συμβολικὸ κλίμα ταιριάζουν καὶ τὰ ρυτὰ σὲ σχῆμα ταυροκεφαλῆς. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τῆς ἄμεσης συμβολικῆς σημασίας δὲν φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε στὴ μινωικὴ τέχνη παράσταση τῆς θεότητας με μορφή ταύρου, ὅπως οὔτε καὶ στὴ λατρευτικὴ πράξη πραγματικὴ ἀπόδοση τιμῶν σὲ ζωντανὸ ταῦρο ποὺ θὰ ἐνσάρκωνε, ἔστω καὶ παροδικά, τὸ θεό⁴. Ἡ μαρτυρία τοῦ δαχτυλιδιοῦ των Θηβών καὶ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἐπισκοπῆς δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξη. Ἀκόμη πρέπει νὰ παρατηρηθῆ ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ ταύρου δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ξαφνικὴ παρουσία τῆς θεότητας, συστατικὸ ἀπαραίτητο στὴ λατρεία, καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ συντελεσθῆ ἡ ἐπιφάνεια, πρὸς τὴν ὁποία βασικά κατατείνει κάθε σχεδὸν λατρευτικὴ πράξη. Οἱ παραστάσεις των Θηβών καὶ τῆς Ἐπισκοπῆς σημαίνουν ἀπλῶς ὅτι ἡ θεὰ τοῦ ταύρου, ἔτοιμοι νὰ θυσιασθῆ ἢ νὰ γίνη τὸ ἀντικείμενο παιδιᾶς, ἀκόμη ἡ θέαση τῆς ἴδιας τῆς ταυροπαιδιᾶς μποροῦν νὰ προκαλέσουν τὸ θρησκευτικὸ δέος καὶ νὰ ὀδηγήσουν σὲ λατρευτικὲς χειρονομίες σὰν αὐτὴ ποὺ δείχνει ἡ σαρκοφάγος τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τώρα, πιθανῶς, ἡ σαρκοφάγος τοῦ Καλοχωραφίτη. Στὴ δευτέρη αὐτὴ λάρνακα καὶ στὸ πάνω μέρος τῆς μιᾶς μακριᾶς τῆς πλευρᾶς παριστάνεται ταυ-

1. IEE A', 336.

2. Βλ. καὶ τὴν ἄποψη τοῦ SCHACHERMEYER, ὁ.π. 158 ὅτι ὁ ταῦρος κατέληξε νὰ θεωρηθῆται ἔκφραση των ἀδάμαστων δαιμονικῶν δυνάμεων ποὺ ἔπρεπε με τὴ θυσία ἢ τὴν ταυροπαιδιά νὰ ὑπερνηκηθοῦν ἢ νὰ ἐξευμενισθοῦν. Πιστεύω, ὡστόσο, ὅτι τὸ συμβολικὸ νόημα τῆς θυσίας γιὰ τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀνανέωση τῆς βλάστησης εἶναι επικρατέστερο.

3. ΠΛΑΤΩΝ, ὁ.π. 249. GLOTZ, 315. Μετάδοση τῆς δυνάμης τοῦ θεοῦ βλέπει στὴ θυσία καὶ ὁ MALTEN, ὁ.π. 138.

4. Ἡ χρῆση δορῶν ζώων κατὰ τὸν PERSSON, 161 δὲν ἔχει τὸ νόημα τῆς παράστασης τοῦ ἴδιου τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν ἱερέα· σημαίνει ἐνσάρκωση τοῦ πνεύματος τῆς γονιμότητας στοὺς ἱερουργούς. Ὁ NILSSON, ὁ.π. 157 τὴ θεωρεῖ ἀπλὴ συνήθεια παλαιῶν χρόνων (βλ. καὶ σ. 38 σημ. 1).

ροπαιδιά και πλάι της σκηνή, όπως πιστεύω, λατρείας¹: Ὁ ἄντρας δεξιά με ἱερατικὸ μακρὸ φόρεμα προσβλέπει τὴν ταυροπαιδιά και φέρνει τὸ δεξιὸ χέρι στὸ μέτωπο, ἐνῶ ἡ γυναίκα με τὸ κινημένο σῶμα ἀριστερά, μεταξύ τοῦ λάτρη και τῆς ταυροπαιδιάς, πιθανότατα χορεύει. Ἡ τόσο στενὴ σύνδεση τῆς ταυροπαιδιάς με μία τυπικὴ σκηνὴ λατρείας σὲ ταφικὸ μνημεῖο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς ταυροπαιδιάς. Ἐπιβεβαιώνει πρῶτα τὴ σχεδὸν γενικὰ παραδεκτὴ θρησκευτικὴ σημασία τοῦ ἀγωνίσματος. Ἐπειτα δείχνει ὅτι ἡ ταυροπαιδιά ἐντάσσεται σὲ πλαίσια τελετουργικοῦ τυπικοῦ. Ἡ φανερὴ παραστατικὴ σύνδεση τῆς λατρευτικῆς πράξης με τὴν τέλεση τοῦ ἀθλήματος σημαίνει ὅτι σὲ χρονικὴ συνάφεια με αὐτὸ εἶχε τὴ θέση της και ἡ τέλεση λατρευτικῶν πράξεων, ὅπως ὁ χορὸς και ἡ ἐπικλήση τῆς θεότητας. Ἡ ἔκδοχή αὐτῆ μοῦ φαίνεται πιθανότερη ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ θὰ θεωροῦσε τὶς μορφὲς θεατῆς ποὺ παρακολουθοῦν τὸ ἄθλημα και τὴ λατρευτικὴ χειρονομία ὡς ἀπευθυνόμενὴ πρὸς τὸν ἀγωνιζόμενο ταῦρο. Ὅπως και ἂν ἔχη, ἡ παράσταση τῆς ταυροπαιδιάς, ζωγραφισμένη πάνω στὴ νεκρικὴ λάρνακα τοῦ Καλοχωραφίτη, καθὼς και στὶς λάρνακες τῆς Τανάγρας², δὲν μπορεῖ νὰ μὴ συνδέεται με τὸ νεκρὸ και τὴ σχετικὴ λατρεία στοὺς τάφους, ὅπως και ἡ ταυροθυσία.

Ὁ χθόνιος χαρακτῆρας τοῦ ταύρου και τῆς ταυροπαιδιάς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ στὸ ἐρώτημα πῶς εἶναι δυνατό νὰ σχετίζονται ὁπωςδήποτε με τὸ νεκρὸ και νὰ ζωγραφίζονται στὶς λάρνακες, ἀφοῦ ὁ,τι εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ γιὰ τὴ μεταθανάτια πίστη τῶν Μινωιτῶν δὲν συμφωνεῖ με τὴν εἴσοδο στὸν Κάτω Κόσμο. Ἀλλὰ ἀκόμη και ἂν ὑπάρχη ἡ πίστη στὸ ἄμεσο ταξίδι τῆς ἐλευθερωμένης ἀπὸ τὸ σῶμα ψυχῆς στὸ Ὑπερπέραν ἢ στὴν προσωρινὴ ἐπιφάνεια τοῦ νεκροῦ, ὅπως ὑποστηρίζεται τουλάχιστον γιὰ τὴν ΥΜ ἐποχὴ³, ἀναντίρρητο εἶναι ὅτι οἱ πρωταρχικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ θάνατο συνδέονται με τὴ χθόνια θεότητα. Ἡ πίστη στὸ Ἡλύσιο διαμορφώθηκε μεταγενέστερα⁴. Τὸ πλέγμα ταύρου - χθόνιας θεότητας - θανάτου προβάλλει με ὅλη του τὴν πρωτεϊκὴ σαφήνεια στὰ ἱερά τοῦ Catal Hüyük.

1. Ἡ ταυροπαιδιά κατέχει σημαντικὴ θέση στὴ μία μακριὰ πλευρά. Ὁ τεχνίτης τῆς ἔδωσε ἰδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ τὴ ζωγράφισε πρῶτη, ἐπάνω ἀριστερά.

2. AAA III (1970), 190 κέ. εἰκ. 16.

3. Σχετικὰ με τὴ μινωικὴ πίστη γιὰ τὴν τύχη τῆς ψυχῆς και τὸ Ὑπερπέραν, ὅπως προβάλλει ἀπὸ τὰ μνημεῖα βλ. Beiträge, 32 κέ., 73 κέ. Τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ σχέση με χεττιτικὲς ἀντιλήψεις, ὅπως τὶς παρουσιάζουν τὰ κείμενα, γιὰ τὴν «ἀνεξαρτησία» τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα μετὰ τὸ θάνατο και τὸ ταξίδι σὲ ἓνα Ὑπερπέραν. Βλ. ἐπίσης και CH. LONG, The Ayia Triada Sarkophagus, SIMA 41 (1974), 74. Γενικὰ πιστεύεται ὅτι ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ νεκρὸς δὲν κατοικεῖ στὸν τάφο· τὸ πνεῦμα του μεταβαίνει σὲ ἓνα ἄλλο κόσμο, μόνο ποὺ αὐτὸς «δὲν εἶναι ὁ Κάτω Κόσμος, ἀλλὰ ὁ κόσμος τῶν θεῶν» (MMR 439). Βλ. και WIESNER, 166 κέ., 181 κέ., 193 κέ.

4. MATZ, KfG, 223. PICARD, 201.

Ἐάν οἱ ταυροπαιδιές στίς λάρνακες ἀντιστοιχοῦν σέ πραγματικά ἀγωνίσματα πού γίνονταν κατά τίς τελετές ταφῆς ἢ ἀκόμη καί στήν ταφική λατρεία τῆς ὕστερης αὐτῆς ἐποχῆς τῶν λαρνάκων¹, εἶναι ἐρώτημα πού πρέπει νά μείνῃ ἀνοικτό. Βέβαιο πρέπει νά θεωρηθῆ ὅτι ἡ ταυροπαιδιά δέν μπορεῖ νά συνδέεται ἀποκλειστικά μέ τήν ταφή καί τὸ νεκρό, ἀφοῦ ἀπεικονίζεται καί σέ ἄλλα μνημεῖα πού δέν πρέπει νά ἔχουν σχέση μέ τὸ θάνατο. Ἐτσι ἡ ἀλλοιῶς ἢ τέλεσή της κοντὰ σέ ταφικούς χώρους εἶναι πιθανή².

Στήν Κρήτη, ἡ λατρεία στοὺς τάφους, πού διαπιστώνεται τουλάχιστον κατά τὴν ΠΜ καί τὴ ΜΜ ἐποχή³, εἶναι δυνατὸ νά γινόταν ἐξαφορμῆς ἢ γιὰ χάρη τοῦ νεκροῦ, ἀπευθυνόταν ὅμως πρὸς τὴ θεότητα: ἀφοῦ ὁ νεκρὸς συνδέεται μέ τὴν ἰδέα τῆς ἀναγέννησης τῆς ζωῆς, ἡ λατρεία στὸν τάφο του ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς λατρείας τοῦ κύκλου τῆς βλάστησης⁴. Εἶναι γνωστὰ τὰ παραδείγματα τυπικῆς θεϊκῆς λατρείας σέ τάφους⁵. Ὁ τάφος γίνεται χώρος τῆς χθόνιας λατρείας.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ πρέπει νά ἐξετασθῆ καί ἡ ταφική ταυροθυσία, βασικὸ γεγονός τῆς πανάρχαιας χθόνιας λατρείας⁶. Ἡ θυσία ταύρου πού ἀπεικονίζεται στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἁγίας Τριάδας⁷, ὅπως καί τὰ κατάλοιπα πραγματικῆς ταυροθυσίας πού βρέθηκαν στὸν θολωτὸ τάφο τῶν Ἀρχανῶν καί ἀπέδειξαν ὅτι ἱεροτελεστίες, σὰν τίς εἰκονιζόμενες στὴ σαρκοφάγο, μποροῦσαν νά πραγματοποιοῦνται, τουλάχιστον κατά τίς ταφές, δέν εἶναι ἀπαραίτητα

1. Βλ. Α. ΤΑΜΒΑΚΙ, ὁ.π. 282. Συσχετισμὸς τοῦ κυνηγιοῦ ταύρου τῶν ΥΜ III λαρνάκων τῶν Ἀρμένων τοῦ Ρεθύμνου (ΑΑΑ IV (1971), 216 κέ.) μέ τὴν ταυροπαιδιά δέν εἶναι ἀπαραίτητος. Τὸ κυνήγι τοῦ ταύρου, ὅπως καί τῶν ἄλλων ζώων, εἶναι εἰκόνες τῆς καθημερινῆς ζωῆς πού ἀποκτοῦν ἱερότητα, γιὰ τὴ χρήση τοῦ ζώου στίς θυσίες ἢ τίς ταυροπαιδιές τῆς λατρείας τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου. Ἐχουν ἐπομένως ἱερὸ-συμβολικὸ χαρακτῆρα.

2. Πρβ. PERSSON, 97, 162.

3. Ὁ PINI (Beiträge, 21 κέ.) συνέλεξε τὰ ταφικὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῆς ΠΜ καί τῆς ΜΜ ἐποχῆς καί ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀνεύρεση σέ τάφους πλήθους ἀγγείων πού συνδέονται μέ ἱερὲς πράξεις, ἢ πιθανὴ τέλεση νεκρόδειπνου, ἢ προσφορὰ στὸ νεκρὸ θυσιασμένων ζώων, τὸ ἀνάμμα φωτιᾶς καί ἡ ἀφιέρωση ὁμοιωμάτων ζώων ἀντὶ θυσίας, εἶναι στοιχεῖα πού φανερώνουν τὴν τέλεση λατρευτικῶν πράξεων, ὄχι μόνο κατά τὴν ταφή, ἀλλὰ καί ἀργότερα. Ἀντίθετα, τὰ δεδομένα δέν τεκμηριώνουν, κατά τὸν Pini, τὴν ὑπαρξὴ λατρείας τοῦ νεκροῦ στήν ΥΜ ἐποχή. Τὰ κατάλοιπα ζώων καί πυρῶν στοὺς τάφους εἶναι σπάνια. Περιορισμένη ταφικὴ λατρεία γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σημείωσε καί ὁ WIESNER, 157.

4. Origins, 158 κέ., 166. Πρβ. καί WIESNER, 181 κέ., 193 κέ.

5. Ἀπεσκάρι, Μάλια, Temple Tomb Κνωσοῦ (Beiträge, 30 - 31). ΠΛΑΤΩΝ, Κρητ. Χρον. 8 (1954), 483. Ρ. DEMARGNE, BCH 56 (1938), 60 κέ.

6. Γιὰ τὴν ταφικὴ ταυροθυσία στήν Ἑλλάδα καί στήν Κρήτη: ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΡΖ 45 (1970), 196 κέ.

7. MAR. - HIR., πίν. XXVII - XXX. Βλ. βιβλιογραφία I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὁ.π. 217. Νεώτερη μελέτη: LONG, ὁ.π.

λατρείες προσφερόμενες στο νεκρό ως θεο ή ήρωα¹. Ἀκόμη και ή συνέχιση λατρευτικῶν πράξεων μετά τήν ταφή, ὅπως συνέβαινε τουλάχιστον κατά τήν ΠΜ και τή ΜΜ ἐποχή, δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νά θεωρηθῆ ἔνδειξη θεοποίησης. Ἡ τελευταία σημαίνει ἀναγκαστικά τή δημιουργία ιδιαίτερου θεοῦ ή δαίμονα. Ἀλλά στή μινωική Κρήτη, για τήν ὁποία οἱ ἰσχυρότερες ἐνδείξεις ὀδηγοῦν πρὸς τή μονοθεία², ή διαδικασία αὐτή δὲν ἔχει θέση, τουλάχιστον κατά τήν προμυκηναϊκή ἐποχή³. Ἐπομένως ή θεοποίηση δὲν εἶναι ἀπαραίτητη για νά ἐξηγηθῆ ή τέλεση ταφικῆς λατρείας

1. Ὁ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ὁ.π. 157 κέ., ἀκολουθώντας τή γνωστή ἄποψη για τή θεία προέλευση και ἀποθέωση τοῦ ἡγεμόνα στήν Κρήτη, ὑποστηρίζει ὅτι στὸν θολωτὸ τάφο τῶν Ἀρχαῶν ή νεκρὴ βασίλισσα ή πριγκίπισσα, ἐξομοιωμένη στή ζωή με τή θεά, δέχεται και κατά τήν ταφή της θεϊκή λατρεία. Ἀνάλογη εἰκόνα πιστεῖται ὅτι προσφέρει ή σαρκοφάγος τῆς Ἀγίας Τριάδας. Ὁ NILSSON (MMR, 442, 615) ἀντιδιαστέλλει τήν ἀποθέωση αὐτῆ ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ ἀφηρωισμό, πού συνδέει με τήν τακτική ταφικὴ λατρεία. Στή σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας βλέπει νεκρικὴ λατρεία, ἀλλά τήν ἀποδίδει σὲ μυκηναϊκή και αἰγυπτιακὴ ἐπίδραση. Ἄν πρέπει νά δοῦμε στή σαρκοφάγο και στίς Ἀρχάνες λατρεία ἀποθεωμένου νεκροῦ, τότε ή σύνδεση με ἀντιλήψεις πού πρέπει νά ἀναζητηθοῦν ἔξω ἀπὸ τήν Κρήτη, και μάλιστα στὸν μυκηναϊκὸ κόσμο, ὅπως τή χαράζει ὁ Nilsson, εἶναι πιστεύω σωστὴ και για τοὺς λόγους πού ἀκολουθοῦν. Για τήν ἀποθέωση βλ. A. FURUMARK, OpAth VI (1965), 95 κέ. RUTKOWSKI, Atti Micenologia, 159 - 160. ΠΛΑΤΩΝΑ, Κρητ. Χρον. 5 (1951), 410 κέ. WIESNER, 207.

2. ΑΛΒΕΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 12 (1958), 252 κέ.

3. Ἡ θεοποίηση ἦταν δυνατὴ ὅταν ἔγινε ὁ «πολλαπλασιασμός» ή ή «διάσπαση» τῆς μινωικῆς θεότητας (ΑΛΒΕΙΟΥ, ὁ.π. 267 κέ.). Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ, σύμφωνα με τίς μαρτυρίες τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β, φαίνεται ὅτι εἶχε συντελεσθῆ κιόλας στήν ὕστερη μυκηναϊκὴ ἐποχή (βλ. Origins, 167 κέ., 181 κέ., ὅπου και σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἡ δογματικὴ αὐτῆ ἐξέλιξη εἶναι δυνατὸ νά συνέβαλε στή μετατροπὴ τῆς ταφικῆς σὲ καθαρὰ ἠρωικὴ λατρεία πού ἀποδίδεται τώρα, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὑπῆρχε ή δυνατότητα ἀποθέωσης ή ἠρωοποίησης. Ἐδῶ θά πρέπει ἄλλωστε νά θυμηθοῦμε τήν ἄποψη ὅτι στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἰδιάζει κατεξοχὴν ή ἡγεμονικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀφηρωισμού τοῦ νεκροῦ και τὸ ἔθιμο τῆς λατρείας τῶν προγόνων (βλ. WIESNER, 183, 189, 193, 204 - 205), σὲ ἀντίθεση με τήν κρητικὴ ἀντίληψη πού συνδέει τήν πίστη και τήν ἐλπίδα για τή μεταθανάτια ζωή με τή θρησκεία και τή λατρεία τῆς θεότητας (WIESNER, 181 κέ., 193 κέ. βλ. και B. SCHWEITZER, Gnomon 4 (1928), 191 - 3 ἐξαφορμῆς τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγίας Τριάδας. Ἐπίσης LONG, ὁ.π. 74 και Beiträge, 33, 73).

Στοὺς Μυκηναίους ἐξαιτίας τῆς ἀνάγκης τοῦ ἀφηρωισμού ή λατρεία σὲ συγκεκριμένο τάφο θά κρατοῦσε περισσότερο καιρὸ και ἔτσι θά γινόταν δημόσιο γεγονός (MMR, 585 κέ.). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στήν Κρήτη, ἐκτὸς ἀπὸ τήν περίπτωση τοῦ θολωτοῦ τάφου στὸν Στύλο Ἀποκορώνου, δὲν συναντᾶμε τὸ φαινόμενο συνεχοῦς λατρείας σὲ παλιοὺς τάφους ἀργὰ μέσα στὰ ἱστορικὰ χρόνια, ὅπως συμβαίνει στήν Ἑλλάδα. Ἐτσι, ἐνῶ δὲν μπορεῖ νά ἐξηγηθῆ ή ταφικὴ λατρεία στήν Κρήτη ἀπὸ τήν ἠρωικὴ, ὅπως τονίζει ὁ DIETRICH (Origins, 161), ή ἠρωικὴ λατρεία στήν Ἑλλάδα συνδέεται με τήν ταφικὴ.

κατά την ταφή ή και αργότερα. Ούτε είναι ανάγκη να ληφθῆ ὑπόψη ἡ θρησκευτική - ἱερατική ἐξουσία τοῦ βασιλιᾶ ἢ τῆς βασίλισσας καὶ ἡ πιθανὴ ἐμφάνισή τους ὡς θεῶν σὲ τελετουργίες. Ἀρκεῖ μόνο ἡ προαιώνια ἀντίληψη ὅτι ὁ νεκρὸς ἀνήκει στὴ σφαῖρα τῆς χθόνιας θεότητας. Πρέπει γι' αὐτὸ νὰ κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στὴ θεοποίηση καὶ στὴν ἱερότητα τοῦ νεκροῦ. Ἡ ἱερότητα αὐτὴ ἐξηγεῖ καὶ τὸν Temple Tomb καὶ ἀκόμη τὸ πῆλινο ὁμοίωμα τοῦ Καμηλάρη¹, ὅπου οἱ παριστανόμενοι πρέπει νὰ εἶναι θεοί. Ἐξάλλου καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα συνηγοροῦν. Ἄν οἱ λατρευτικὲς πράξεις ἀποδίδονταν σὲ θεοποιημένο νεκρὸ θὰ ἔπρεπε νὰ συνεχίζονται στὸν τάφο του γιὰ πολὺ καιρὸ μετὰ τὴν ταφή, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ προσφορὲς στοὺς λατρευτικοὺς χώρους τῶν τάφων ἢ κοντὰ στὶς ταφές εἶναι χρονικὰ περιορισμένες. Ἄρα ἡ τέλεση λατρείας διαρκοῦσε ὅσο ἡ ἀνάμνηση τοῦ νεκροῦ ἦταν ζωντανή². Ὅπως παρατηρήθηκε, ἀκόμη καὶ τὸ γεγονὸς τοῦ παραμερισμοῦ ἔστω καὶ προσεκτικὰ παλιότερων νεκρῶν γιὰ νὰ γίνουν νέες ταφές, δείχνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν συγκεκριμένοι νεκροὶ μὲ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τοὺς ἐπιζῶντες.

Πληγωμένα ζῶα

2

Ἐννέα ἀπλὰ σφραγίσματα ἀντιπροσωπεύουν τὴν παράσταση 2. Πρέπει κι αὐτὴ νὰ ἀνήκει σὲ χρυσοῦ ἐλλειψοειδὲς δαχτυλίδι, ὅπως δείχνει ἡ μεταλλική ὑφή μερικῶν λεπτῶν γραμμῶν σὲ περιγράμματα καὶ στοιχεῖα τῆς μορφῆς. Λεῖπει τὸ ὄριο τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας πάνω καὶ κάτω δεξιὰ (πίν. 1β, 12 - 13).

Μέσα σὲ βραχῶδες τοπίο³ παριστάνεται σὲ στιγμιαία στάση τὸ παλλό-

Σχετικὰ μὲ τίς ἐνδείξεις καὶ τὴν ὕπαρξη ταφικῆς λατρείας σὲ μυκηναϊκοὺς τάφους βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Totenkult, 1968, 126 κέ. Beiträge, 71, σημ. 837, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

Ἡ θεωρία ὅτι ἡ ταφικὴ - ἡρωικὴ λατρεία ἐμφανίζεται τῆ γεωμετρικῆ ἐποχῆ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς λαϊκῆς - ἐπικῆς ἢ τῆς ὀμηρικῆς ποίησης (Beiträge, 71 - 72. LONG, ὁ.π. 81), μὲ τρόπο δηλ. τεχνητό, δὲν ἐξηγεῖ ἓνα ἱστορικὸ φαινόμενο ποὺ ἔχει φανερά πανάρχαιες ρίζες.

1. D. LEVI, ASAtene 39 - 40 (1961 - 62), 122 κέ. Ὁ Levi δέχεται ὅτι ἀποδεικνύει τὴν τέλεση ταφικῆς λατρείας, ἐνῶ ἄλλοι (Minoische Kultur, 302, Beiträge, 64 - 65) στέκουν ἐπιφυλακτικοὶ ἀπέναντι στὴν παράσταση αὐτῆ, ἐξαιτίας τῆς μοναδικότητάς της.

2. Beiträge, 33 (γιὰ τὴν ΠΜ καὶ ΜΜ ἐποχῆ).

3. Γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους βλ. ΜΣ, 81. Στὴν παράσταση 2 ὑπάρχει σχηματικότητα, ἐνῶ στὴ σφραγίδα ποὺ ἔχει ἀποτυπωθῆ στὸ δισκίο 2004 (CMS V, 234) ὁ βράχος, ποὺ ἀπὸ πάνω του φεροκοπᾶ ἓνα πουλί, δίνεται πιο ρεαλιστικά. Στὴν παράσταση 26 δηλώνεται μᾶλλον βλάβση, παρὰ βραχῶδες ἔδαφος.

μενο σώμα του νεαρού ταύρου προς τα δεξιά. Το κεφάλι με το ρύγχος ανοικτό τινάζεται έντονα επάνω και τα μπροστινά σκέλη χάνουν την άντοχί τους και λυγίζουν, το ένα οριζόντια, το άλλο ὄρθια, ενώ το πίσω προσπαθεί να αποσπάσει το βέλος που μοιάζει με κλαδί και έχει βυθισθή στη ράχη του ζώου. Το ισχνό αυτό πόδι, που σηκώνεται σε τελευταία προσπάθεια σωτηρίας και εξαιρείται προβαλλόμενο πάνω στο μακρύ σώμα, δίνει το περιεχόμενο του θέματος καλύτερα από κάθε άλλο στοιχείο στη μορφή.

Τά θεματικά συστατικά μορφώνει ο γλύπτης με τον πιο επιδέξιο τρόπο στην προσπάθεια να προσαρμόσει τη μορφή του πληγωμένου ζώου στο σχήμα των καμπύλων αντιθετικών κινήσεων. Παράλληλα, μορφές όπως των μπροστινών ποδιών, του ανυψωμένου λαιμού και του στρογγυλεμένου πλαστικού ὄγκου του πίσω μέρους του σώματος είναι υποδείγματα αρμονικής προσαρμογής στο έλλειψοειδές πεδίο της σφραγιστικής επιφάνειας.

3

Το θέμα του πληγωμένου ζώου που προσπαθεί να αποσπάσει το βέλος δίνει και η παράσταση 3 σε τέσσερα πρισματικά σφραγίσματα. Ο σφραγιδόλιθος ήταν φακοειδής. Τα ὄρια της σφραγιστικής επιφάνειας σώζονται σε μεγάλο μέρος και μπορούν να αποκατασταθούν (πίν. 3γ, 14α, 15α).

Ο νεαρός ταύρος κινείται προς τα αριστερά, έχει σχεδόν πέσει στα λυγισμένα μπροστινά σκέλη και ενώ τεντώνει το λαιμό και ανορθώνει κάθετα το κεφάλι, προσπαθεί να φθάσει με το πίσω αριστερό σκέλος το βέλος στη ράχη, που καταλήγει σε ιχθυάκανθα. Με την απότομη και δυνατή ανόρθωση του κεφαλιού ο λαιμός διαγράφει πλατιά καμπύλη. Αυτή και η φορά των σκελών που ανήμπορα να σταθούν ὄρθια λυγίζουν και κλείνουν προς το κέντρο, αποτελούν κίνηση αντίθετη από εκείνη που διαγράφουν τα πίσω σκέλη. Το βασικό μινωικό σιγμοειδές σχήμα σε πολλαπλή ανταπόκριση είναι ο σκελετός της διαμόρφωσης αυτής, όπως και της προηγούμενης. Η ἄκρη του λαιμού και της κοιλιάς τονίζεται με πρόσθετη λεπτή ανάγλυφη γραμμή¹. Λεπτή γραμμή δηλώνει και το έδαφος.

Το θέμα των παραστάσεων 2 και 3 αντιπροσωπεύεται και σε σφραγίσματα από την 'Αγία Τριάδα' παλιότερες λίγο, αλλά ὅμοιες τυπο-

1. Είναι η Konturrippe που ο Biesantz προσγράφει στον ὕστερο ρυθμό (βλ. σ. 104, σημ. 3).

λογικά, είναι οί παραστάσεις 52 και 53 όπου ή κίνηση είναι πιό συγκρατημένη.

Διαφορετικό τύπο πληγωμένου ζώου, σύγχρονο με τούς δικούς μας, δίνει τὸ σφράγισμα 48 τῆς Ἁγίας Τριάδας (εἰκ. 7). Τὸ πληγωμένο σῶμα, λιονταριοῦ αὐτῆ τῆ φορά, συστρέφεται, τὸ πίσω πόδι ὑψώνεται πρὸς τὴν πληγή, τὸ κεφάλι πὸν βλέπει τὸ θεατὴ πέφτει πρὸς τὴ γῆ. Τὰ διεσταλμένα νύχια τοῦ ποδιοῦ προβάλλονται μέσα στὸ τόξο τοῦ σώματος. Παρ' ὅλη τὴ συστροφή δὲν χάνεται ὁ παλμὸς καὶ ἡ φυσικότητα. Ἡ στάση εἶναι τόσο ἀληθινή, ὅσο καὶ στοὺς δύο τύπους τῶν Χανίων. Παραλλαγή τῆς στάσης τοῦ τύπου 48 εἶναι ὁ σύγχρονος τύπος τῆς Ἁγίας Τριάδας 78. Τὸ κεφάλι τοῦ ταύρου, βαριὰ πεσμένο πρὸς τὰ κάτω, στρέφει τὰ νῶτα του στὸ θεατὴ. Ἐνας ἄλλος τύπος πληγωμένου ζώου εἶναι ἐκεῖνος πὸν ἀντιπροσωπεύει τὸ σφράγισμα τῆς Ἁγίας Τριάδας 47. Ἡ λέαινα (:), ἐνῶ σηκώνει τὸ πόδι, γιὰ νὰ βγάλῃ τὸ βέλος, στρέφει τὸ κεφάλι πίσω. Τὸ σχῆμα αὐτῆς τῆς κίνησης χρησιμοποιήθηκε καὶ στὸ θέμα τοῦ σκυλιοῦ πὸν ξύνει τὸ λαιμό, ἢ τὸ ρύγχος¹.

Ὁ Evans ἔγραφε ὅτι ἀρχικὰ τὸ θέμα τοῦ πληγωμένου ζώου σχετιζόταν με τὸ ἀγρίμι καὶ οἱ σφραγίδες ἦταν ὄργανα συμπαθητικῆς μαγείας στὰ χέρια κρητικῶν κυνηγῶν²· καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ θέμα συνδέεται με τὸ σκοπὸ αὐτό. Παραστάθηκαν ὅμως καὶ ἄλλα ζῶα, τὸ θέμα ἔγινε ἀγαπητὸ καὶ συχνό, ἀκόμη καὶ σὲ χρυσά, ἴσως ἡγεμονικά, δαχτυλίδια, ὅπως ἡ παράσταση 2 καὶ γιὰ ἄλλους λόγους: γιὰ τὴ δυνατότητα προσαρμογῆς στὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς μινωικῆς δομῆς καὶ ἂν ἦταν ταῦρος, γιὰ τὴ θρησκευτικότητα τοῦ ζώου πὸν εὐκόλα μπορούσε νὰ θεωρηθῆ ἔκφραση τοῦ «πάσχοντος θεοῦ».

Ζῶο πὸν γλύφει τὸ πόδι

4

Τὴν παράσταση 4 μᾶς δίνει τὸ μοναδικὸ ἀποτύπωμα ἐνὸς πρισματικοῦ σφραγίσματος. Ἡ σφραγίδα ἦταν φακοειδῆς. Τὰ ὄρια διατηροῦνται ἐν μέρει (πίν. 1γ, 14β, 15β).

Ταῦρος ἀναδιπλώνει τὸ λαιμό καὶ στρέφει τὸ κεφάλι, γιὰ νὰ γλύψῃ τὸ πίσω σκέλος (μήπως πληγωμένο;) με τὴ γλώσσα πὸν κιόλας τὸ ἀγγίζει. Πατᾶ σὲ ὀριζόντια γραμμὴ τοῦ ἐδάφους.

1. PM IV, 544 - 545.

2. PM IV, 543 - 544.

Ἡ παράσταση τοῦ στιγμιότυπου αὐτοῦ εἶναι γνωστή καὶ συχνὴ ἀπὸ τὴν ΥΜ I ἐποχὴ¹.

Μεγάλες λεῖψες ἐπιφάνειες, ἐνιαῖο ἀπαλὸ πλάσιμο χωρὶς κυματισμοὺς καὶ φωτοσκιάσεις, εὐκρίνεια περιγραμμάτων, χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ τὸ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς παραστάσεις 1 (κυρίως) καὶ 2 ἢ 3. Ἡ ἀναδίπλωση, παρὰ τὴν πρόδηλη τάση τῆς διακοσμητικῆς σχηματοποίησης μὲ ὠραῖες καμπύλες πὺ ἀρμόζουν στὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου, δὲν χάνει τὴ φυσικότητά της καὶ οἱ ὄγκοι δὲν ἀτονοῦν, παρὰ τὴν ἀπουσία πλασίματος τῶν μυῶν. Ἡ κίνηση τοῦ πίσω ποδιοῦ ἐπαναλαμβάνει τὸ θέμα τῆς ἀναδίπλωσης τοῦ κεφαλοῦ συμμετρικά, μὲ τοὺς ἴδιους λεπτοὺς καὶ καλλιγραμμοὺς πλαστικοὺς ὄγκους. Τὸ ἔργο εἶναι εὐγλωττο παράδειγμα τῆς μινωικῆς σύζευξης τῆς φυσιοκρατίας μὲ τὶς πρωτεϊκῆς διακοσμητικῆς καὶ δομικῆς ἀρχές. Ἀποτελεῖ ἐπίσης χαρακτηριστικὴ ἔκφραση βασικῆς τεχνοτροπικῆς τάσης τῆς μινωικῆς φυσιοκρατικῆς σφραγιδογλυφίας, πὺ θὰ διακρίνωμε στὸ εἰδικὸ κεφάλαιο.

Ζῶο πὺ ξύνει τὸν αὐχένα

5

Ἡ παράσταση 5 ἀπαντᾷ σὲ τρία πρισματικὰ σφραγίσματα καὶ σὲ τέσσερα δισκία. Κανένα δὲν δίνει πλῆρες οὔτε καθαρὸ ἀποτύπωμα. Ἡ ἀποκατάσταση μὲ βάση ὄλα τὰ ἀποτυπώματα δείχνει ὅτι ἡ σφραγίδα ἦταν φακοειδῆς. Μέρος τοῦ ὀρίου σῶζεται ἐπάνω (πίν. 1δ, 16α, 17α - β).

Παριστάνεται ζῶο, πιθανῶς λιοντάρι² πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἀναδιπλώνει τὸ μπροστινὸ σῶμα καὶ σκύβει τὸ κεφάλι, ἐνῶ σηκώνει τὸ πίσω σκέλος, προφανῶς γιὰ νὰ ξύση τὸν αὐχένα. Τὸ κεφάλι ἀποδίδεται μὲ ἕνα μεγαλύτερο

1. ΜΣ, 50 - 51. Παραδείγματα: ΡΜ IV, 560 εἰκ. 523 - 525 (τῆς εἰκ. 524 βρίσκεται στὸ Βρετ. Μουσεῖο: CMS VII, 99). CMS I, 235. Coll. Giam., ἀρ. 224, πίν. VIII. CMS IX, 109. Στὴ φακοειδῆ σφραγίδα τῆς Πύλου CMS I, 298 τὸ ζῶο στὴν ἴδια στάση πάει νὰ γλύψη τὸ μπροστινὸ τοῦ πόδι, ἐνῶ στὸν ταῦρο τῆς σφραγίδας CMS I, 64 ἡ κίνηση εἶναι πιά σχηματικὴ καὶ τὸ θέμα μόλις γίνεται ἀντιληπτὸ. Τὸ κεφάλι δὲν ἀναδιπλώνεται στὸ πλάι, ἀλλὰ κρέμεται μετωπικά πρὸς τὰ κάτω.

2. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ λιονταριοῦ στὴ μινωικὴ σφραγιδογλυφία γίνεται στὶς ἐλεφάντινες σφραγίδες τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς ἀπὸ ἀνατολικὴ ἐπίδραση (FS, 110, πίν. II K. 59. CMS II, 408, 224 κ.ἀ. Coll. Giam., 45). Οἱ μορφές αὐτῆς ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴ μιᾶς πλούσιας παράδοσης. Ἡ ἄποψη ὅτι τὸ λιοντάρι παίρνει σπουδαία θέση μόνον ἔπειτα ἀπὸ ἑλλαδικὴ ἐπίδραση (ΡΜ IV, 525 - 529) δὲν στέκει, γιὰ τὴν εὐρήματα δείχνουν σήμερα ἀδιάκοπη παρουσία στὴ μινωικὴ σφραγιδογλυφία. Γιὰ τὸ κυνήγι λιονταριοῦ βλ. σ. 69, σημ. 2. Σχετικὰ μὲ τὸ νόημα τῆς μορφῆς τοῦ λιονταριοῦ μόνου, ἢ σὲ σκηνῆς σπαραγμοῦ ἄλλου ζῴου βλ. ΜΑΤΖ, Κρητ. Χρον. 15 - 16 (1961 - 62), 222 - 3.

καὶ ἓνα συνεχόμενο μικρότερο «κουμπί»¹. Τὰ «κουμπιά» ἐπαναλαμβάνονται στὰ ἄκρα τῶν δύο προστινῶν σκελῶν.

Ἡ μορφή ἔχει, παρὰ τὴν ἔλλειψη διαβαθμίσεων, ἀμείωτη σωματικότητα. Οἱ ὄγκοι τοῦ ἀναδιπλωμένου μέρους εἶναι καμπύλοι, ἀντίθετα μὲ τὴν ἐπιπεδικότητα στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ προηγούμενου τύπου. Ἡ ἀφηρημένη ὁμως ἀπόδοση τοῦ κεφαλιοῦ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πλάσιμο τοῦ σώματος. Ὡστόσο ἡ περιληπτικὴ καὶ ἀπλὴ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ σχεδίαση τοῦ συνόλου τῆς μορφῆς δείχνει τὴν τάση τοῦ σφραγιδογλύφου πρὸς τὴν ἀπλοποίηση καὶ δικαιολογεῖ τὴν τυπικὰ ἀφηρημένη μορφή τοῦ κεφαλιοῦ.

Στὴν παράσταση αὐτὴ τὸ σῶμα τοῦ ζώου σχηματίζει μία εὐκαμπτη, σχεδὸν κλειστὴ καμπύλη. Μέσα στὴν προσπάθεια τῆς συστροφῆς τῶν μερῶν καὶ τοῦ συνόλου, καμπυλώνουν ἀφύσικα καὶ τὰ μπρὸς πόδια. Ἡ κίνηση ὁμως τοῦ ἀνυψωμένου πίσω σκέλους εἶναι ἀπὸ τὶς φυσικότερες τοῦ εἶδους². Ὡς πρὸς τὴ δομὴ τοῦ συνόλου ἀντιπροσωπεύει ὅ,τι καὶ ἡ παράσταση 4.

Λιοντάρι ἢ ἄλλο ζῶο ποὺ ξύνει τὸν ἀχένα ἢ τὸ κεφάλι ἐμφανίζεται στὸν τύπο αὐτὸ καὶ στὴ μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία π.χ. στοὺς σφραγιδόλιθους ἀπὸ τὶς Μυκῆνες CMS I, 41, 44, 49 (στὸν δεῦτερο μὲ ἀτελῆ διαμόρφωση). Στὸν 49 ἔντονος εἶναι ὁ τοξωτὸς σχηματισμὸς τοῦ σώματος, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν κρητικὸ αὐτὸ τύπο. Στὸ ὕστερο παράδειγμα τῆς Πύλου CMS I, 380 τὸ θέμα δίνει ἀφορμὴ σὲ μία ἀναδίπλωση τῶν μερῶν τοῦ σώματος, ποὺ ἀγνοεῖ τὴν ὀργανικὴ λειτουργικότητα καὶ βασίζεται σὲ σύνθεση τῶν πλαστικῶν ὄγκων. Ἡ παράσταση θυμίζει τὶς ἀρχές τοῦ κυβισμοῦ τῆς ἐποχῆς μας, ἀποτελεῖ ὁμως ἔντονη ἐκδήλωση τῆς μυκηναϊκῆς τάσης γιὰ «γεωμετρικὴ» σύνθεση τῶν μερῶν τῆς συνεστραμμένης μορφῆς.

Ἡ Σακελλαρίου πιστεύει ὅτι ὁ τύπος γενικὰ κατάγεται ἀπὸ τὴν Κρήτη. Εὐστοχα σημειώνει ὅτι ἡ ἐμφάνισή του ἐδῶ «μόνο ἀπὸ τὴν ΥΜ III ἐποχῆ» εἶναι ἴσως τυχαία³. Πραγματικά, τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ τὴν ΥΜ I ἐποχῆ.

Ἡ κίνηση τοῦ πίσω ποδιοῦ εἶναι ἐκείνη τοῦ πληγωμένου ζώου ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀποσπάσῃ τὸ βέλος, ἐνῶ τοῦ κεφαλιοῦ θυμίζει τὴ στροφή τοῦ ζώου ποὺ γλύφει τὸ πίσω πόδι ἢ ποὺ θηλάζει τὸ νεογνό⁴. Στὶς δύο τελευταῖες

1. Πρβ. Coll. Giam., ἀρ. 261, πίν. IX.

2. Πρβ. τὴ μορφή στὴ μεταγενέστερη σφραγίδα τῆς Coll. Giam., ἀρ. 227, πίν. VII.

3. ΜΣ, 52.

4. Ὁ Evans βρίσκει κάποια σχέση τῆς στάσης αὐτῆς μὲ τοῦ σκυλιοῦ ποὺ ξύνει τὸ στραμμένο πρὸς τὰ πάνω κεφάλι του, στὸ γνωστὸ στιγμιότυπο. Καὶ τὴ στάση αὐτὴ συνδέει μὲ τὸν πληγωμένο νεαρὸ ταῦρο ποὺ προσπαθεῖ νὰ βγάλῃ τὸ βέλος (PM IV, 561, 544 - 546 εἰκ. 500 - 506). Στὸ σκυλί ὁμως ἡ ἀπόδοση τῆς χαρακτηριστικῆς στιγμῆς τῆς φυσικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ζώου δὲν θὰ πρέπει νὰ συνδεθῇ μὲ τὴν κίνηση τοῦ τύπου τῆς 5, παρὰ μόνο θεματικά.

περιπτώσεις έχομε κατὰ κανόνα στροφή και ἀναδίπλωση τοῦ κεφαλιοῦ κατὰ 180°, ὥστε αὐτὸ ἢ προβάλλεται ἀπὸ τὸ πλάι, πάνω στὸ πλευρὸ του, ἢ πέφτει πρὸς τὰ κάτω, παράλληλα μὲ τὰ πόδια (CMS I, 277). Στροφή κατὰ 90°, δηλ. μετωπικὰ σκυμμένο στὴ γῆ κεφάλι, ἐμφανίζεται ἐπίσης στὰ παραπάνω θέματα, ἀλλὰ αὐτὸ συμβαίνει στὴ μεταγενέστερη ἐποχὴ και μάλιστα σὲ ἐλλαδικὰ ἔργα, π.χ. στὸ ζῶο ποὺ σκύβει γιὰ νὰ γλύψη τὸ σκέλος του στὴ CMS I, 43 ἢ στὴν παράσταση θηλασμοῦ μὲ λιοντάρι τῆς CMS I, 106. Στὴν Κρήτη, ὡς τὴν ὕστερη ἐποχὴ τῶν νέων ἀνακτόρων, μετωπικὴ στροφή δὲν γίνεται σὲ τύπους τῶν παραστάσεων 4 και 5. Αὐτὴ ὅμως ἀπαντᾷ ἤδη στὸ θέμα τοῦ πληγωμένου ζώου ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀποσπᾷ τὸ βέλος, ὅπως εἶδαμε πιὸ πάνω και γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται στὸ σφράγισμα τῆς Ἀγίας Τριάδας 48 (εἰκ. 7).

Στὸ ἐρώτημα τῆς καταγωγῆς τοῦ σχήματος μὲ τὸ μετωπικὸ κεφάλι ἢ ἀπάντηση τοῦ Boardman εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ρεαλιστικὴ ἀπόδοση τοῦ ξαπλωμένου ζώου, κυτταγμένου ἀπὸ ψηλά, ὅπως παριστάνεται και ὀλόγλυφο σὲ καλύμματα πρώιμων πυξίδων¹. Πιστεύω ἀντίθετα ὅτι ὁ καλλιτεχνικὸς λόγος, και συγκεκριμένα ἐδῶ ἡ γνωστὴ τάση τῆς συστροφῆς εἶναι αὐτὴ ποὺ καθόρισε πρωταρχικὰ τὴ συχνὴ χρῆση του στὶς νεώτερες ἐποχὲς τῆς μινωικῆς και τῆς μυκηναϊκῆς σφραγιδογλυφίας. Ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι ἀποφασιστικὸς στὴν ἐκλογή τῶν θεμάτων και στὴ δημιουργία τῶν τύπων τῆς σφραγιδογλυφίας και μάλιστα ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ, δείχνουν οἱ ἀφύσικες στροφές τῶν σωμάτων σὲ παραστάσεις ζώων στὶς πρώιμες σφραγίδες CMS Π₁, 245, 249, 250a, 252a, ὅπου τὰ πίσω ἄκρα μαζί μὲ τοὺς γλουτοὺς στρέφονται πάνω ἀπὸ τὸ σῶμα κατὰ 180°. Τὴν παράσταση αὐτὴ καμιά φυσικὴ στάση δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογήσῃ και μόνο σφαιερὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ χαρακτήρα τοῦ μινωικοῦ ρεαλισμοῦ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς μὲ βάση κάποια στιγμιαία στάση τοῦ ζώου. Τὸ σχῆμα ὑπακούει στὶς ἐπιταγές τῆς μινωικῆς διακοσμητικῆς νομοτέλειας και ὄχι στὸ φυσικὸ φαινόμενο. Τὸ ἴδιο μάλιστα χρησιμοποιεῖται σὲ ὕστερες ἐποχὲς στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ ἤδη εἶχε μεσολαβήσει ἡ θητεία στὴ φυσιοκρατία, ὅπως δείχνουν τὰ παραδείγματα τῶν Μυκηνῶν και τῆς Περαιτῆς (CMS I, 51, 60, 393). Ἀλλὰ και ὅταν οἱ στάσεις εἶναι ἐνεξηγήτες, γίνεται φανερὸ ὅτι βασικὰ ἀνάγκες δομῆς τῆς ὅλης παράστασης τὶς ἐπιβάλλουν. Παράδειγμα εἶναι οἱ τυπικὲς ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς σφραγιδογλυφίας στροφές τοῦ λαιμοῦ τῶν πουλιῶν και ἄλλων ζώων πρὸς τὰ πίσω, ποὺ ἀκολουθοῦν μόνο τὴν ἀρχὴ τῆς συστροφῆς και τὸ στοιχειῶδες σχῆμα τῆς σιγμοειδοῦς σπείρας. Ἡ ἐπιλογή κατάλληλων στάσεων (ὅπως και τοῦ ξαπλωμένου ζώου) μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο φυσικὸ ἐπακόλουθο τῆς τάσης αὐτῆς. Πάντως, ἐνῶ τὰ παραδείγματα

1. GG, 24 - 26. Πυξίδα ἀπὸ τὸ Μόχλο: MAR. - HIR., πίν. 6.

ὅπου τὸ μετωπικὰ σκυμμένο κεφάλι χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν παράσταση τοῦ ξαπλωμένου ζώου εἶναι ἐλάχιστα καὶ ἀμφίβολα¹, πολλὰ θέματα σὲ ὕστερες μυκηναϊκὲς σφραγίδες ποὺ δέχονται τὸν τύπο αὐτὸ δὲν ἔχουν ἀσφαλῶς σχέση μετὰ ξαπλωμένο ζῶο². Ἀκόμη καὶ σὲ συνθέσεις συμπλεκόμενων ζώων τὸ λιοντάρι ποὺ σπαράζει ταῦρο παρουσιάζεται μετὰ κεφάλι μετωπικὰ³. Ἀναμφισβήτητο εἶναι, ἰδίως στὶς παραστάσεις τοῦ σπαραγμοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν συμβολικὸ νόημα, ὅτι δημιουργεῖται μιὰ ἰσχυρὴ ἐντύπωση καὶ ἡ μορφή τοῦ ζώου παίρνει τὸ χαρακτῆρα δαιμονικῆς ὄψης, σκοπὸς ποὺ ὄχι λιγότερο θὰ κίνησε τοὺς Μινωίτες καλλιτέχνες⁴. Οἱ τύποι ἐναλλάσσονται καὶ δὲν περιορίζονται ὅπου ἀρχικὰ χρησιμοποιήθηκαν. Οἱ ἴδιες κινήσεις καὶ στάσεις χρησιμοποιοῦνται σὲ διάφορα θέματα καὶ τὸ ἴδιο θέμα δίνεται μετὰ διάφορους τύπους. Παράδειγμα εἶναι ἡ ποικιλία τύπων πληγωμένου ζώου στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ στὴ μινωικὴ Κρήτη, ποὺ σημειώσαμε μετὰ τὴν εὐκαιρία τῶν παραστάσεων 2 καὶ 3 καὶ οἱ τύποι ποὺ ἀναφέραμε σὲ σχέση μετὰ τὶς παραστάσεις 4 καὶ 5.

Ἡ ἐπανεμφάνιση τοῦ θέματος τῆς παράστασης 5 στὴν ἑλληνικὴ νομισματικὴ τέχνη τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ὅπως καὶ τοῦ ταύρου ποὺ γλύφει τὸ πόδι⁵ καὶ τοῦ θηλασμοῦ εἶναι δύσκολο νὰ ὀφείλεται, ὅπως ὑποστηρίχθηκε⁶, σὲ ἀμεση ἀντιγραφή μινωικῶν σφραγίδων. Δείχνει πῶς ἓνα δοκιμασμένο θέμα δημιουργεῖ παράδοση μέσα στὴν ἐργαστηριακὴ διάρκεια.

Σκυλί

6

Τὸ «κρητικὸ σκυλί» ἔχομε σὲ πέντε, ὄχι ἰδιαίτερα καθαρὰ, ἀποτυπώματα ἀπὸ φακοειδῆ σφραγιδόλιθο σὲ ἓνα μόνο δισκίο. Ὅρια τῆς σφραγίδας δὲν σώζονται. Λεῖπουν ἐπίσης τὸ κεφάλι καὶ τὰ ἀριστερὰ ἄκρα τοῦ ζώου (πίν. 3δ, 16β, 17γ).

Τὸ σκυλί βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ, ἡ οὐρὰ στρέφει ἐπάνω καὶ κοσμεῖ κυκλικὰ τὸ κενὸ πεδίο· ἐνῶ τὸ δεξιὸ μπροστινὸ πόδι στέκει ἀκίνητο, τὸ χαμένο ἀριστερὸ προχωροῦσε, προφανῶς λυγισμένο. Ἐλαστικὰ κάμπτεται καὶ τὸ ἀνορθωμένο πίσω δεξί, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ φερόταν πρὸς τὰ πίσω. Στὴ βάση τοῦ

1. Π.χ. CMS I, 248. Ἀγίας Τριάδας 48. CS, ἀρ. 314. GG, πίν. 91. CMS IX, 107.

2. Π.χ. CMS I, 43, 64, 84, 106, 265, 287.

3. CMS I, 77, 116, 278, κτλ.

4. Μετωπικὲς παραστάσεις ὀλόκληρων μορφῶν ζώων: ΜΣ, 88.

5. J. BOARDMAN, *Archaic Greek Gems*, πίν. 37 (569).

6. PM IV, 557. Γ. ΚΟΡΡΕΣ, *Πεπραγμένα Γ' I*, 457.

λαιμού υπάρχει περιλαίμιο. Το έδαφος δηλώνεται με όριζόντια παχιά γραμμή.

Ἡ παράσταση σκυλιού υπάρχει στη μινωική σφραγιδογλυφία από τα πρώτα βήματα¹. Για την ιερότητα του ζώου αυτού, που συνδέεται κάποτε με παραστάσεις της θεάς ή συνοδεύει τον νεαρό θεό, μίλησαν ο Evans και ο Matz².

Πίθηκος ή κυνοκέφαλος

7

Της παράστασης 7 σώθηκαν δύο αποτυπώματα σε ένα δισκίο από φακοειδή σφραγίδα. Ἡ διατήρηση είναι κακή. Ὅρια σώζονται εν μέρει (πίν. 18α, 19α).

Παριστάνεται, πιθανότατα, πίθηκος ή κυνοκέφαλος· ο δεύτερος συνήθως εικονίζεται με ύψωμένα τα μπρός άκρα. Το κεφάλι διακρίνεται ελάχιστα, θά είχε όμως αποδοθη μόνο άδρομερῶς. Το ζώο όκλάζει και στρέφει τα νῶτα κατά τρία τέταρτα προς το θεατή. Τα μπρός άκρα είναι ύψωμένα. Ἐάν ή μηνοειδής ανάμεσά τους γραμμή δέν είναι τυχαία, τότε ή μορφή κάτι κρατούσε. Ἡ οὐρά καταλήγει σε διακλαδώσεις και στρέφεται με καμπύλη φορά προς τα πάνω.

Ἡ παράσταση πιθήκου και κυνοκέφαλου, γνωστή από παλιά, δέν παύει νά εμφανίζεται στη μινωική σφραγιδογλυφία³. Ὅμοια στάση με του τύπου της παράστασης 7 έχει και ο πίθηκος στο σφράγισμα της Φαιστοῦ CMS II₅, 297, που έχει επίσης την κίνηση των ύψωμένων χεριῶν (διακρίνεται μόνο το ένα). Ἡ κίνηση αυτή και ή παράσταση μπροστά στη θεότητα⁴ ή άπέναντι από λατρευτή⁵, δείχνουν τον ιερό χαρακτήρα του ζώου⁶. Πάντως όταν πρόκειται για πιθήκους μέσα σε κήπους ή σε φυσικό τοπίο με βράχους⁷, δέν

1. Π.χ. CMS VII, 5, 6. VIII, 3, 5, 9.

2. PM IV, 580 κέ. Κρητ. Χρον. 15 - 16 (1961 - 62), 217.

3. Πρώμοι αντίστοιχοι κυνοκέφαλοι υπάρχουν στην έλεφάντινη σφραγίδα από το Μόχλο CMS II₁, 473. Δύο αντίστοιχοι, καθιστοί κυνοκέφαλοι εμφανίζονται σε αποτύπωμα, ίσως πρισματικής σφραγίδας, σε μεγάλο σφράγισμα της άνασκαφής της Ἁγίας Αικατερίνης του Καστελλίου Χανίων, που έχει αποτυπώματα έννεα διαφορετικῶν σφραγίδων και, όπως πληροφορήθηκα, προέρχεται από στρώμα καταστροφής της YM IB εποχής.

4. Δαχτυλίδι της Φαιστοῦ: MAR. - HIR., πίν. 111 (πάνω δεξιά). PERSSON, 51 - 52.

5. Σφραγίδες: Coll. Giam., άρ. 359 (ο κυνοκέφαλος κρατεί και άγγειο) και 372. Σφράγισμα Ζάκρου άρ. 5. Σφράγισμα Κνωσοῦ που ο Evans πίστευε ότι παριστάνει τον Μινώταυρο (PM IV 387, εικ. 321. ΠΛΑΤΩΝ, Κρητ. Χρον. 1 (1947), 523. 13 (1959), 335) και σφράγισμα Πύλου CMS I, 377. Στο τελευταίο ή οὐρά του πιθήκου διχάζεται στην άκρη.

6. Προβ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, AE 1939 - 41, 86. ΠΛΑΤΩΝΑ, Κρητ. Χρον. 1 (1947), 505 κέ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 13 (1959), 351 - 352. ΜΣ, 12, 68.

7. F. MATZ, Kreta, Mykene, Troja, πίν. 34 - 35, 48 - 49. PM II, πίν. X (σ. 447). M.A.S.

μπορεί να γίνει λόγος χωρίς άλλο για θρησκευτικό περιεχόμενο. Από το περιβάλλον των μινωικών κήπων προέρχονται και την ατμόσφαιρά τους υποβάλλουν οι τρεις αιώρούμενοι πίθηκοι μέσα στο κυκλικό πεδίο της σφραγίδας που έχει αποτυπωθή στο δισκίο CMS V, 233 από την Αγία Αικατερίνη των Χανίων.

Ξαπλωμένα ζώα

8

Τῆς σφραγίδας με την παράσταση 8 σώθηκε μόνο ένα αποτύπωμα σε απλό σφράγισμα. Όρια τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας δὲν σώζονται. Ἴσως ἡ σφραγίδα ἦταν φακοειδῆς (πίν. 18β, 19β).

Παριστάνεται ζῶο (βοοειδῆς ἢ αἰγοειδῆς), πιθανότατα ξαπλωμένο πρὸς ἄριστερά, με τὸ λαιμὸ ἀναδιπλωμένο πρὸς τὰ πίσω καὶ τὰ σκέλη συνεσταλμένα. Μοιάζει ἢ ἀπόδοση ἀπλοποιημένη κατὰ τὴ διάπλαση, ὅπως στὴν παράσταση 4, ἀλλὰ με ἐντονώτερη σχηματικότητα ἢ καὶ ἀφαίρεση σὲ ὀρισμένα στοιχεῖα. Ἀσυνήθιστες γιὰ τὴν ἐποχὴ εἶναι οἱ δυσαναλογίες τοῦ ἀναδιπλωμένου μέρους καὶ τῶν πίσω γλουτῶν.

9

Δύο ἀποτυπώματα καὶ ἓνα πιθανὸ τρίτο με τὴν παράσταση αὐτὴ σώζονται σὲ τρία ἀπλά σφράγισματα. Πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ ἐλλειψοειδῆ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια δαχτυλιδιοῦ. Ὅχι μόνο ἡ διατήρηση τῶν ἀποτυπωμάτων εἶναι κακὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀποτύπωση στὸν πηλὸ ἄτονη. Ἡ σχεδίαση ὅμως τῶν σωζόμενων στοιχείων βοηθεῖ στὴν πιθανὴ ταύτιση τῆς παράστασης (πίν. 20α, 21α).

Πρόκειται ἴσως γιὰ παράσταση δύο ἀντιθετικὰ ξαπλωμένων βοοειδῶν, ἀνάλογη με τοῦ δαχτυλιδιοῦ ἀπὸ τῆς Μυκῆνες CMS I, 91. Κάτω ὑπάρχει τριπλῆ βαθμιδωτὴ βάση, ἀντίστοιχη με τὴν ἀρχιτεκτονικὴ βάση ποὺ μιμεῖται μορφὴ ἰσοδομικῆς τοιχοδομίας στὸ ἴδιο δαχτυλίδι τῶν Μυκηνῶν καὶ στὶς σφραγίδες CMS XII, 249 με ξαπλωμένο ταῦρο δεμένο ἀπὸ τὸν κορμὸ δέντρου καὶ 137 με ἐπίσης ξαπλωμένο βοοειδῆς. Τὸ πρότυπο τῶν σφραγιδογλυφικῶν

CAMERON, BSA 63 (1968), 1 κέ. εἰκ. 13. S. MARINATOS, Excavations at Thera V, πίν. D. BOSSERT, εἰκ. 241 - 246.

και άλλων ανάγλυφων παραστάσεων με αρχιτεκτονική βάση είναι οί τοιχογραφίες του ανάκτορου, που είχαν στο κάτω μέρος βαθμιδωτή βάση ή ζώνη από λίθινους δόμους ή από κονίαμα με ζωγραφιστή σπείρα ή μίμηση ζωφόρου τριγλύφων-ροδάκων ή τοιχοδομίας¹. Θραύσμα βαθμιδωτής διακόσμησης με ζωγραφιστό κονίαμα που μιμείται τοιχοδομία προέρχεται από ανάγλυφη ζωφόρο γυρτών στο ανάκτορο της Κνωσού². Η συχνή παρουσία του στοιχείου αυτού σε παραστάσεις ταυροπαιδιάς, θέματος που εμφανίζεται στις τοιχογραφίες, δείχνει ότι και το θέμα του ξαπλωμένου ταύρου με την αρχιτεκτονική βάση τοιχογραφία αντιγράφει³.

Ζῶα πού θηλάζουν νεογνὸ

10

Ἡ παράσταση 10 ἐμφανίζεται σὲ πέντε δισκία. Πιθανότατα ἀνήκει σὲ χρυσὸ ἐλλειψοειδὲς δαχτυλίδι. Τὰ ὄρια τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας σχεδὸν σῶζονται (πίν. 1ε, 20β, 21β - γ).

Παριστάνεται τὸ ἀγαπητὸ θέμα τῆς κρητομυκηναϊκῆς σφραγιδολογίας, ζῶο πού θηλάζει τὸ νεογνὸ του⁴. Ἐδῶ, αἶγαγρος πρὸς δεξιὰ ἀναδιπλώνει τὸ λαιμὸ καὶ σκύβει τὸ κεφάλι, γιὰ νὰ γλύψη τὸ μικρὸ πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἐτοιμάζεται νὰ θηλάσῃ. Ἡ διάπλαση τῆς μορφῆς τοῦ ζῶου μὲ εὐρεῖες καθαρὲς ἐπιφάνειες ἀνήκει στὴν ἰδιαίτερη τάση πού ἀντιπροσωπεύει ἡ παράσταση 4.

11

Τὰ ἀποτυπώματα τῆς παράστασης 11 σὲ δώδεκα δισκία προέρχονται ἀπὸ φακοειδῆ σφραγίδα. Τὰ ὄρια μποροῦν νὰ ἀποκατασταθοῦν (πίν. 3ε, 22α, 23α).

Τὴ φορὰ αὐτὴ ἀγελάδα πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀναδιπλώνει τὸ μπρὸς μέρος τοῦ σώματος καὶ γλύφει τὸ νεογνὸ πού στέκει πρὸς δεξιὰ ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα

1. PM I, 685 κέ. ΜΣ, 79 - 80. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΑΕ, ὀ.π. 92.

2. PM I, 688, εἰκ. 506. III, 513, εἰκ. 539. Βλ. καὶ ΜΣ, 79.

3. Γιὰ τὴ σχέση τῶν σφραγιδολογικῶν παραστάσεων μὲ τὴν τοιχογραφία βλ. Siegelbilder, 24 - 25. PERSSON, 28 - 29. I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΕ 1972, 249. Κριτικὴ τῆς ἄποψης τοῦ Biesantz σχετικὰ μὲ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς «κλειστῆς» σφραγιδολογικῆς παράστασης ἀπὸ τὴν τοιχογραφία βλ. H. REUSCH, OLZ 52 (1957), 216.

4. PM I, 510. IV, 552 κέ. ΜΣ, 49. I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Atti Micenologia I, 252. J. SCHAFER, AM 73 (1958), 73 κέ.

της, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο καὶ ὑψώνει τὸ κεφάλι ἀνάμεσα στὰ πίσω σκέλη τῆς μητέρας του, γιὰ νὰ θηλάση.

Ἡ διαγραφὴ τοῦ τόξου ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ἀναδιπλωμένο μπροστὰ σῶμα καὶ τὸ καμπύλο ἰσχίο εἶναι ἔντονη. Ἡ ἀναδίπλωση τοῦ λαιμοῦ γίνεται μὲ ἄνεση καὶ οἱ ὄγκοι τοῦ σώματος εἶναι παντοῦ πλήρεις. Στὸ πλάσιμο αὐτῶν τῶν ἐπάλληλων ὄγκων, μαλακῶν καὶ χωρὶς καθαρόγραμμα διάκριση, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς λεπτοὺς καὶ γραμμικὰ καθορισμένους, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τοῦτο λιγότερο ρεαλιστικοὺς πλαστικοὺς ὄγκους τοῦ προηγούμενου τύπου, ἔχομε μία διαφορετικὴ καλλιτεχνικὴ ἰδιοσυγκρασία καὶ μαζὶ τεχνοτροπία ποὺ συγγενεὺει μὲ ἐκείνη τῶν κινημένων μορφῶν τῶν παραστάσεων 1, 2 καὶ 3. Ἡ δημιουργία τριῶν ἐπάλληλων ἐπιπέδων πρὸς τὸ βάθος (νεογνό, λαιμὸς-ἰσχίο, σῶμα ἀγελάδας) ἐντείνει μὲ σπάνιο τρόπο γιὰ τὴ μινωικὴ σφραγιδο-γλυφία τὴν ἀπόδοση τοῦ βάθους στὴ σύνθεση ποὺ δὲν εἶναι πιά στατική.

Στὴ ρεαλιστικὴ αὐτὴ σύνθεση τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ ζῶου ταυτίζεται ὀργανικὰ ἓνα πολλαπλὸ σύστημα καμπύλων ἀντιθετικῶν μορφῶν καὶ κινήσεων. Τὸ συνιστᾷ ἡ ἀναδίπλωση τοῦ λαιμοῦ τοῦ βοοειδοῦς σὲ σχέση μὲ τὴ στροφὴ τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ μικροῦ, ποὺ μὲ τὴ σειρά της βρίσκει ἀνταπόκριση στὴν κίνηση τοῦ πίσω σκέλους τοῦ μεγάλου ζῶου κ.ο.κ. Τὸ «σχῆμα» δικαιώνεται πλήρως ἀπὸ τὴ φυσιοκρατία.

Ὁ τύπος αὐτὸς μὲ τὸ νεογνὸ ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ μεγάλου ζῶου, ποὺ ἐν μέρει καλύπτει, εἶναι ὅσο γνωρίζω μοναδικός.

12

Ἡ παράσταση 12 ὑπάρχει σὲ ἓνα πρισματικὸ σφράγισμα καὶ προέρχεται ἀπὸ φακοειδῆ σφραγιδόλιθο. Ὅρια σώζονται ἐν μέρει (πίν. 3β, 22β, 23β).

Αἰγοειδὲς στέκει ἤρεμο πρὸς τὰ δεξιά. Τὰ πίσω πόδια εἶναι λυγισμένα, τὰ μπροστινὰ λοξὰ τεντωμένα. Κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιά τὸ νεογνὸ μὲ λυγισμένα σκέλη σηκώνει τὸ κεφάλι γιὰ νὰ θηλάση. Τρία κλαδιὰ στὸ βάθος καταλήγουν σὲ μεγάλα φύλλα μὲ βελονωτὲς διακλαδώσεις. Ὅμοια φύλλα, ποὺ ὑπάρχουν καὶ σὲ σφραγίδες ἀπὸ τὶς Μυκῆνες καὶ τὴ Μιδέα, ταυτίστηκαν μὲ τὸ κακτοειδὲς *oruntia*¹, ἂν καὶ ἡ ὑπαρξὴ κακτοειδῶν στὸν κρητομυκηναϊκὸ κόσμος εἶναι ἀμφισβητήσιμη.

Τὸ σῶμα τοῦ αἰγοειδοῦς εἶναι κρουστό, οἱ ἐπιφάνειες, χωρὶς πλούσια διαβάθμιση, ἔχουν καθαρὴ ἄρθρωση. Ἡ σύνθεση τῶν ἤρεμων μορφῶν εἶναι παρατακτικὴ καὶ γι' αὐτὸ ἡ σκηνὴ δὲν μοιάζει στιγμιότυπο, ὅπως οἱ δύο προηγούμενοι τύποι, ἀλλὰ χρονικὰ ἀφηρημένη. Ὅμοια ἀκίνητο κρατεῖ τὸ κε-

1. CMS I, 122, 188. ΜΣ, 32.

φάλι ή αϊγαγρος στο ένα πλακίδιο φαγεντιανής του αποθέτη του Ίεροῦ τῆς Κνωσοῦ τοῦ 1500¹. Για τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ σύνθεση στῆ 12 πρέπει νὰ λογισθῆ παλιότερη ἀπὸ τὶς 10 καὶ 11 ἀκόμη καὶ ἂν ἡ κατασκευὴ εἶναι σύγχρονη, ὅπως μπορεῖ νὰ υποδηλώσῃ τὸ ἀνεπτυγμένο φακοειδὲς σχῆμα τῆς σφραγίδας.

Σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς παραστάσεις θηλασμοῦ τὸ νεογνὸ ἔχει κατεύθυνση ἀντίθετη ἀπὸ τῆς μητέρας του². Μὲ τὴ στροφή τοῦ κεφαλιοῦ τῆς δεύτερης, γίνεται ἡ προσέγγιση καὶ ἡ σύνθεση τῶν μορφῶν σὲ σιγμοειδὲς σχῆμα. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ τύπου τοῦ νεογνοῦ ποὺ θηλάζει κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιά τοῦ μεγάλου ζώου μὲ τὸ ἀναδιπλωμένο καὶ σκυμμένο πρὸς τὸ μικρὸ κεφάλι τοποθετήθηκε στῆ σφραγιδογλυφία τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας, ἀπ' ὅπου ἀργότερα διαδόθηκε στὴν Κρήτη, ἐνῶ ὁ τύπος μὲ τὸ νεογνὸ «ἀνάμεσα στὰ πόδια τῆς μητέρας του» θεωρήθηκε κρητικὸς³. Στὰ παραδείγματα ὁμοῦ τῶν πλακιδίων ἀπὸ φαγεντιανὴ τοῦ αποθέτη τοῦ Ίεροῦ⁴, τὸ μικρὸ ζῶο δὲν βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ μεγάλου, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιά τῆς μητέρας του στὸ πρῶτο καὶ πλάι στὸ σῶμα τῆς ἀγελάδας ποὺ καλύπτει ἐν μέρει, στὸ δεύτερο. Ἐπομένως φαίνεται ὅτι ὁ τύπος τοῦ θηλασμοῦ εἶναι κρητικὸς. Τὰ σφραγίσματα μάλιστα τῶν Χανίων δείχνουν ὅτι ἤδη στὴν ΥΜ I ἐποχὴ ἦταν ἐδῶ τελείως διαμορφωμένος καὶ εἰδικὰ ἡ ἀναδίπλωση τοῦ λαιμοῦ πάνω στὸ σῶμα καὶ τὸ σκύψιμο τοῦ κεφαλιοῦ εἶχαν πάρει τὴν ὀριστικὴ τους διατύπωση. Ἀπὸ τὴν Κρήτη φαίνεται πέρασε ὁ τύπος τὴν ἴδια κιόλας ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα. Στὸ πλακίδιο τῆς ἀγελάδας τὸ ζῶο ἀναδιπλώνει τὸ λαιμὸ καὶ στρέφει τὸ κεφάλι μὲ μικρὴ κλίση πρὸς τὰ κάτω, γιὰ νὰ γλύψῃ τὸ μικρὸ, χωρὶς νὰ σκύβῃ στὸ βαθμὸ τῶν παραστάσεων 10 καὶ 11. Εἶναι φανερὸ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὅτι οἱ δύο τύποι τῶν Χανίων εἶναι νεώτεροι ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο ἐκεῖνο τῆς Κνωσοῦ.

Στὴ φαντασία τοῦ Μινωίτη τὸ θηλυκὸ ζῶο ποὺ θηλάζει τὸ νεογνὸ του θὰ ἀνακαλοῦσε τὴν ιδιότητα τῆς θεᾶς ὡς προστάτισσας-μητέρας τῆς φύσης, στὴν πιὸ τρυφερὴ ἀγροτικὴ τῆς ὑπόσταση⁵. Στους ὕμνους τῆς Ugarit ἡ θεὰ

1. PM I, 510, εἰκ. 366.

2. Στὴν παράσταση τοῦ σφραγιδόλιθου τῶν Μυκηνῶν CMS I, 104 τὰ ζῶα ἔχουν τὴν ἴδια κατεύθυνση. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὸ σκύμνο τῆς CMS I, 106. Ἀλλὰ ἐκεῖ τὸ σκυμμένο μετωπικὸ κεφάλι τῆς λέαινας ἔρχεται σὲ ὑπολογισμένη ἀντίθεση πλάι ἀκριβῶς στὸ κάθετα ὑψωμένο κεφάλι τοῦ νεογνοῦ.

3. MS, 49 - 50.

4. PM I, (α) 510, εἰκ. 366, (β), 511, εἰκ. 367. BOSSERT, εἰκ. 259, 260. MAR. - HIR., πίν. 71.

5. Πρβ. τὴ σημασία τῆς παράστασης ὡς ἰδιογράμματος στὴν Αἴγυπτο: «χαρὰ καὶ φροντίδα γιὰ τὴ μητέρα ἢ τὸ παιδί...». Ἐκεῖ ὑπῆρχε καὶ ὁ συμβολισμὸς τῆς σχέσης Ἰσιδος καὶ Ὡρου (SCHÄFER, ὁ.π. 76).

ἐμφανίζεται ὡς ἀγελάδα πού θηλάζει. Καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ σχέση τῆς φοινικικῆς αὐτῆς πόλης μὲ τὴ μινωικὴ Κρήτη. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ μορφή τῆς Πασιφάης, πού ὡς ἀγελάδα ἐνώνεται μὲ τὸν ταῦρο. Στὸ νοῦ ἔρχεται ἐπίσης ἡ ἱερὴ αἶγα Ἀμάλθεια τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, πού ἔθρεψε τὸν μικρὸ Δία στὴν Κρήτη. Πολὺ ἀπέχουν οἱ παραστάσεις αὐτὲς γιὰ νὰ λογιθοῦν ἔστω καὶ πρῶιμες ἀναφορὲς στὸ μῦθο πού εἶναι κρητικὸς¹, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ὑστερῶτερος. Ἐπειδὴ εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθῇ ὅτι τὸ ζῶο ἐκφράζει τὴ θεότητα, μπορεῖ παραστάσεις σὰν αὐτὲς νὰ βοήθησαν καὶ στὴ διαμόρφωση, μὲ τὸν καιρὸ, τοῦ μῦθου. Ἡ αἶγα γρος τῶν σκηνῶν αὐτῶν γίνεται τὸ ἱερὸ ζῶο πού τρέφει τὸν νεαρὸ θεό. Ἡ ἀνεύρεση ἐξάλλου τῶν πλακιδίων ἀπὸ φαγεντιανῆ στὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ Ἱεροῦ, μαζί μὲ ἄλλα πράγματα λατρείας, μαρτυρεῖ τὴ θρησκευτικὴ σημασία τοῦ θέματος.

Ἡ αἴσθησις ἢ ἡ πίστις ὅτι τὸ ζῶο εἶναι «θεϊκό», καὶ ἡ συμβολικὴ λειτουργία τῆς μορφῆς του, δὲν ἦταν χωρὶς παραδοσιακὰς ρίζες. Στὰ ἱερὰ τοῦ Catal Hüyük ἡ θεότητα παρουσιάζεται μὲ μορφή ζώου ἢ μιζογενῆς. Ὁ Dietrich προχωρεῖ καὶ δέχεται ὅτι ἐκεῖ ἡ θεὰ συγχωνεύεται ἀκόμη καὶ μὲ ζῶα πού τὴν περιβάλλουν ἢ τὴ συνοδεύουν, ὅπως π.χ. ἡ καθιστὴ στὸ θρόνο θεὰ ἀνάμεσα σὲ λιοντάρια². Ὁ θεὸς μπορεῖ ἐπίσης νὰ γεννηθῇ μὲ τὴ μορφή ζώου. Ἄν καὶ δὲν ἀποκλείει γενικὰ τὴν ιδιότητα τῶν ἀκολούθων πιστεύει ὅτι καὶ στὴν Κρήτη ἡ σχέση μὲ τὰ ζῶα παραμένει τόσο ἰσχυρὴ, ὥστε φθάνει πολ- λὲς φορὲς στὴν ταύτισις³.

Στὴν Κρήτη πιθανῶς ἡ θεότητα ἐπιφαίνεται κάποτε μὲ τὴ μορφή πουλιοῦ ἢ φιδιοῦ⁴, ὑπάρξουν πού ἡ ξαφνικὴ τους ἐμφάνισις ἀνταποκρίνεται στὸ αἴσθημα τοῦ φευγαλέου δραματισμοῦ τῆς θεότητας, πού κατεῖχε τοὺς Μινωίτες. Ἀλλὰ τὰ μνημεῖα δὲν παρουσιάζουν, πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ιδιότυπη ζωομορφικὴ παρουσία, ἄλλου εἶδους παράστασις τῆς θεότητας μὲ μορφή ζώου. Τὰ ὁμοιώματα ζώων στὰ ἱερὰ εἶναι ἐξάλλου ἢ ὑποκατάστατα τῶν θυσιαζόμενων ζώων ἢ προσφέρονται στὴ θεὰ ὡς εὐχὴ γιὰ τὴν προστασία τους ἢ ὡς ἐπίκλησις γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τῆς βλαπτικῆς τους ἐπίδρασις, καὶ δὲν ἀποτελοῦν ἐνσάρκωσις τοῦ θεοῦ. Καὶ οἱ σφραγιδογλυφικὲς παραστάσεις ζώων δὲν ἀποδίδουν τὴν ἴδια τὴ θεότητα, ἀλλὰ πολῦτιμα γιὰ τὴ ζωὴ ἢ συνδεόμενα

1. W. H. ROSCHER, *Lexikon der Mythologie*, 265. MMR, 537. Πρβ. καὶ τὸ σφράγισμα τοῦ ἀποθέτη τῶν ἱερογλυφικῶν τῆς Κνωσοῦ μὲ παράστασις παιδιοῦ καθισμένου κάτω ἀπὸ αἶγα (PM I, 515, εἰκ. 373). Κατὰ τὸν K. MÜLLER (*JdI* 13 (1915), 275) ἡ παράστασις αὐτὴ ἔχει ἱερογλυφικὸ χαρακτῆρα.

2. *Historia* 16 (1967), 409 κέ. *Historia* 18 (1969), 271. *Origins*, 103, 117 κέ. *AnatSt* 13, πίν. XXIV.

3. Τὸ αἴλουροειδὲς π.χ. στὸ κεφάλι τῆς «θεᾶς τῶν ὄψεων» (PM I, 502, εἰκ. 360. MAR. - HIR., πίν. XXIV. BOSSERT, εἰκ. 290) θεωρεῖ παράστασις τῆς ἴδιας τῆς θεότητας.

4. MMR, 330, 396, 552. PICARD, 112 - 113.

μέ θρησκευτικό ἢ μαγικό περιεχόμενο ζῶα. Οἱ ὄριμες μινωικὲς παραστάσεις τῆς θεότητας μετὰ τὴ συνοδεία ζώου, ποὺ ἔνα παράδειγμά τους θὰ συναντήσωμε στὴν παράσταση 32, δὲν ἀφήνουν πολλὰ περιθώρια ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ἐξελιγμένη ἀντίληψη ποὺ ἀντιπροσωπεύουν καὶ τὴ σχέση τῆς θεᾶς μετὰ τὰ ζῶα. Ἡ θεὰ προστατεύει τὰ ζῶα ποὺ τὴν ἀκολουθοῦν ἢ τὴν ὑπηρετοῦν. Μαζὶ δηλώνεται γενικὰ ἡ κυριαρχία τῆς στὸν φυσικὸ κόσμον καὶ συμβολίζεται ἡ ιδιότητά τῆς¹.

Καθιστὰ λιοντάρια

13

Πολυάριθμα εἶναι τὰ ἀποτυπώματα σὲ δεκαπέντε δισκία τῆς ἀμυγδαλόσχημης σφραγίδας μετὰ τὴν παράσταση αὐτή². Τὰ ὄριά τῆς δὲν μποροῦν ἀκριβῶς νὰ ἀποκατασταθοῦν. Περισσότερο μέρος λείπει κάτω ἀριστερὰ (πίν. 1ζ', 24α, 25α - β).

Λιοντάρια κάθεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ σὲ πλάγια ὄψη. Πίσω ἀπὸ τὴ ράχη καὶ τὸ ἰσχίον τοῦ προβάλλει τὸ κεφάλι καὶ τὰ λυγισμένα μπροστινὰ σκέλη ἄλλου λιονταριοῦ μετὰ φορὰ ἀντίθετη. Τὰ κεφάλια εἶναι ἀδιαμόρφωτα καὶ ἡ χαίτη γραμμικὴ καὶ σχηματικὴ. Τὰ μάτια καὶ τὰ αὐτιά δηλώνονται μετὰ κοκκίδες. Τὸ περίγραμμα τῆς κοιλιᾶς τονίζεται μετὰ πρόσθετη ἀνάγλυφη γραμμὴ. Τὰ σκέλη, ἄπλαστες γλυφές, συνδέονται ἀνόργανα μετὰ τὸ σῶμα. Στὴν ἀρι-

1. Βλ. καὶ σ. 86, σημ. 5. Τὸ ζήτημα τῆς ζωολατρίας καὶ τῆς ζωόμορφης παραστάσεως τοῦ θεοῦ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆται κλειστό. Ἐν τὸ δαχτυλίδι τοῦ Νέστορος εἶναι γνήσιο, τὸ πρόβλημα ἀποκτᾶ νέα ὀξύτητα: (Γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ δαχτυλιδιοῦ αὐτοῦ βλ. I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Πειραγμένα Γ' I, 303 κέ.). Ὡς πρὸς τὴ μορφὴ μετὰ τὸ κεφάλι πουλιοῦ στὸ δαχτυλίδι αὐτὸ καὶ στὸ δαχτυλίδι τῶν Ἰσοπάτων καὶ τὴ «γυναίκα πουλι» σὲ πολλὰ σφραγίδες (Coll. Giam., 63) πρέπει νὰ ἐξετάζεται ἡ μεταμπίση ἢ ἡ χρησιμοποίησις προσωπίου (βλ. σ. 38, σημ. 1 καὶ σ. 39, σημ. 4). Τὸ ἐνδεχόμενον κατάλοιπων ζωομορφικῆς ἢ μεταβατικῆς παραστάσεως ἀπὸ τῆς ζωόμορφης στὴν ἀνθρωπόμορφον ἀπεικόνισιν δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθῆ, γιὰτὶ λείπουν σχετικὰ στάδια: οὔτε βεβαιώνονται πρῶτες ζωομορφες παραστάσεις τῆς θεότητος στὴν Κρήτη. Στὸ σφράγισμα τῆς Κνωσοῦ (GILL, ὁ.π. U12, πίν. 7) ἡ συνύπαρξις τοῦ κεφαλοῦ ταύρου σὲ κατατόμη καὶ ἀδρομεροῦς, σχεδὸν ἀνεικονικῆς ἀνθρώπινης μορφῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύῃ τέτοια μετάβασις, γιὰτὶ, ἐνῶ ἴσως ἡ ἀνθρωπόμορφον παράστασις ἔχει ἀνεικονικὸν χαρακτῆρα, τὸ κεφάλι τοῦ ταύρου δὲν εἶναι πλέον τίποτε ἄλλο παρὰ ἔμβλημά τῆς. Γιὰ τὸ ζωομορφισμὸν καὶ τὴ ζωολατρεία βλ. καὶ PICARD, 85, 94. GLOTZ, 278 κέ. Γενικότερα O. KERN, Die Religion der Griechen I, 1 κέ. (ὅπου καὶ ἡ διάκρισις ἀπὸ τὸν τοτεμισμὸν, 19).

2. Ἡ ἴδια σφραγίδα ἔχει ἀποτυπωθῆ στὰ δισκία 2001 - 2003 ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸ Καστέλλι (CMS V, 236).

στερή ἄκρη ὑπάρχουν γραμμὲς ποὺ πλαισιώνουν τὴν παράσταση, ὅπως π.χ. στοὺς ἐπίσης ἀμυγδαλόσχημους σφραγιδόλιθους τῆς Συλλογῆς Μεταξῶ CMS IV, 218, 225. Σὲ γλυφὲς προσαρμοζόταν τὸ χρυσὸ κάλυμμα τῶν ἄκρων, ὅπως γνωρίζομε ἀπὸ σωζόμενα παραδείγματα. Ἀλλὰ τέτοιες γλυφὲς χρησίμευαν προφανῶς καὶ ὡς πλαίσια τῆς παράστασης.

Ἡ σύνθεση προσφέρεται ἰδιαίτερα στὴν ἀμυγδαλόσχημη ἐπιφάνεια. Μιὰ ἀμυγδαλοειδῆς σφραγίδα μὲ τὸ ἴδιο θέμα καὶ μὲ μορφολογικοὺς χαρακτῆρες ποὺ προαναγγέλλουν τὴν ἀφαίρεση τῆς παράστασης 13 προέρχεται ἀπὸ τάφο στὸν Πόρο Ἡρακλείου¹. Χρονολογημένη ἀπὸ τὰ συνευρήματα ἢ σφραγίδα αὐτὴ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς παράστασης 13, ὅπως θὰ φανῆ στὸ εἰδικὸ κεφάλαιο. Ἀφηρημένο ἢ φυσιοκρατικὸ συναντᾶμε τὸν τύπο τῆς σύνθεσης καὶ ἀργότερα². Στὸ σφραγιδόλιθο τοῦ Cabinet des Médailles CMS IX, 112 τὸ θέμα εἶναι ἐλαφρὰ παραλλαγμένο, γιὰ τὸ πίσω λιοντάρι, ἂν καὶ κάθετα ἀντίθετα, στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ πρώτου. Ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Γιούχτα προέρχεται ἡ 2621 φακοειδῆς σφραγίδα ποὺ παρουσιάζει στὸν ἴδιο συνθετικὸ τύπο ταῦρο καὶ πίσω λιοντάρι, ὅπως καὶ ἡ σφραγίδα ἀπὸ τὴ Μιδέα³.

14

Σὲ ἀμυγδαλοειδῆ ἐπίσης σφραγιδόλιθο ὀφείλεται καὶ τὸ μοναδικὸ ἀποτύπωμα σὲ θραῦσμα δισκίου τῆς παράστασης 14. Τὰ ὄρια μποροῦν νὰ ἀποκατασταθοῦν (πίν. 1ζ, 24β, 25γ).

Παριστάνεται λιοντάρι καθιστὸ πρὸς ἀριστερὰ μὲ τὸ κεφάλι στραμμένο στὸ βάθος, ὅπου εἰκονίζεται ριπιδοειδὲς φυτὸ, πιθανότατα φοινικόφυλλο. Οἱ γλυφὲς πλάι στὸ κεφάλι δὲν εἶναι δυνατὸ γιὰ τὴν ὥρα νὰ ἐξηγηθοῦν.

Τὸ σῶμα τοῦ λιονταριοῦ ἔχει συμπαγῆ πλαστικὴ διαμόρφωση καὶ ἀτάραχη ἐπιφάνεια. Ἡ μάζα τῆς χაίτης εἶναι πλούσια, ἀλλὰ χωρὶς λεπτομέρειες μόνον στὶς ἄκρες δηλώνονται γραμμικά, ἀραιοὶ καὶ κινημένοι βόστρυχοι. Τὰ πόδια εἶναι σχηματικὰ καὶ ἀνόργανα, σὰν τοῦ προηγούμενου λιονταριοῦ. Ἡ οὐρὰ γυρίζει πρὸς τὰ πάνω καὶ καμπυλώνει.

Ὁ τύπος τοῦ καθιστοῦ μοναχοῦ λιονταριοῦ μὲ τὸ φυτὸ στὸ βάθος εἶναι

1. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, ΠΑΕ 1967, πίν. 190.

2. Παραδείγματα φυσιοκρατικῶν παραστάσεων: ἀμυγδαλόσχημη σφραγίδα ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Κρήτη (CS, 329. GG, πίν. 21), σφραγίδα ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Μενιδιοῦ (CMS I, 385), ποὺ συνδέεται μὲ ΥΜ ΠΙΒ κεραμεικῆ. Οἱ μορφὲς ἐδῶ ἔχουν χαρακτῆρα «κλασικισμοῦ» ποὺ ἐκφράζεται μὲ παγερὴ ρεαλιστικὴ ἀπόδοση καὶ καλλιγραφικὴ διάθεση. Τὴν ἀφηρημένη ἀπόδοση τοῦ θέματος θὰ συζητήσωμε στὸ πέμπτο κεφάλαιο.

3. MAR. - HIR., πίν. 210 πάνω δεξιά.

συχνότατος στην κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία. Έμφανίζεται κυρίως στον ιδιαίτερο ρυθμό της άφηρημένης τάσης που θα εξετάσωμε αργότερα. Την τάση αυτή έχει και η παράσταση 14 και στέκει στις αρχές μιας ολόκληρης σειράς άφηρημένων lionταριών. Πιο προχωρημένα από την άποψη του ρυθμού της αφαίρεσης είναι τα lionτάρια της προηγούμενης σφραγίδας και το σύγχρονο όμοιου τύπου στο σφράγισμα 42 της Άγίας Τριάδας. Το θέμα της παράστασης 14 βρίσκομε επίσης και σε φυσιοκρατικό τύπο¹.

Ο μνημειώδης τρόπος παράστασης του lionταριού στους τύπους αυτούς, πηγάζει αναμφίβολα από τη θρησκευτική σημασία του ζώου, ως ακόλουθου της θεάς ή συμβόλου της θείας δύναμης.

Γ ρ ύ π α ς

15

Η παράσταση 15 έμφανίζεται σε δύο δισκία. Η διατήρηση των άποτυπωμάτων στον πηλό είναι κακή. Το σχήμα τους είναι άκανόνιστο και πουθενά δέν σώζονται τα όρια της σφραγιστικής επιφάνειας. Φαίνεται όμως ότι η σφραγίδα ήταν φακοειδής (πίν. 1η, 26α, 27α - β).

Γρύπας² κάθεται προς άριστερά στα μπροστινά συνεπτυγμένα σκέλη και λυγίζει έλαφρά τα πίσω. Το φτερό ήταν άπλωμένο στο βάθος. Το κεφάλι με το άνυψωμένο μακρú ράμφος μοιάζει με άετοú, όπως άλλωστε συνηθίζεται στους κρητικούς γρύπες. Δεξιά και άριστερά από το ράμφος υπάρχουν παράλληλες γραμμές· οί δεξιά φαίνεται ότι συνδέονται με μία όριζόντια γραμμή: ίσως άνήκουν σε λοφίο³. Κάτω διπλή γραμμή δηλώνει το έδαφος και πιθανώς σχετίζεται και αυτή με άρχιτεκτονικό στοιχείο που υπάρχει σε άλλες παραστάσεις γρυπών σε σφραγίδες και τοιχογραφίες⁴.

1. Μυκηναϊκός σφραγιδόλιθος από την Κύπρο CMS VII, 168. Στη σφραγίδα της Συλλογής Μεταξά CMS IV, 230 το ρεαλιστικό lionτάρι σε πλάγια όψη, μοιάζει να κινείται. Πρέπει να σημειωθεί ότι πολλά lionτάρια του τύπου της 14, ιδίως τα ύστερότερα άφηρημένα, δέν είναι βέβαιο άν κινούνται ή κάθονται. Το ίδιο ισχύει και για το lionτάρι στη μία όψη της πρισματικής σφραγίδας στην Όξφόρδη «άπό την περιοχή των Άρχανών» (CS, 147. PM IV, 526, εικ. 472), που προφανώς δέν είναι της «ΜΜ II έποχής» αλλά νεώτερη.

2. Βλ. τελευταία Α. ΤΑΜΝΑΚΙ, BSA 69 (1974), 288, με βιβλιογραφία.

3. Θυμίζουν το «κλαδί» που υπάρχει πλάι στο γρύπα του δαχτυλιδιού από τα Καλύβια Μεσαράς (ΚΕΝΝΑ, Κρητ. Χρον. 17 (1963), 327, πίν. IB', εικ. 2. MonAnt XIV (1904), 522 - 523, εικ. 12).

4. PM IV, 168, εικ. 131. III, 511, εικ. 355.

Ἀμυγδαλόσχημο ρομβοειδῆ σφραγιδόλιθο, ἀντιπροσωπεύει ἡ παράσταση 16, πού διασώθηκε σὲ πέντε δισκία. Τὰ ὄρια τῆς σφραγίδας σώζονται ἐν μέρει καὶ μποροῦν νὰ ἀποκατασταθοῦν (πίν. 2α, 26β, 27γ).

Παριστάνεται πουλί πού πετᾶ. Ἐνῶ τὸ σῶμα καὶ τὸ κεφάλι ἀποδίδονται σὲ πλάγια ὄψη, τὰ ἀπλωμένα φτερά καὶ ἡ οὐρά δείχνουν τὴν κάτω τους ἐπιφάνεια. Τὸ περίγραμμα τῶν φτερῶν ἀκολουθεῖ τὰ ὄρια τῆς σφραγίδας. Κάτω ἀπὸ τὸ κεφάλι εἰκονίζεται κωνικὸ ἀντικείμενο μὲ δύο κεραῖες στὰ πλάγια. Θυμίζει τὸ σημεῖο τῆς Γραμμικῆς Α L95 πού ἔχει ὑποθετικὰ χαρακτηρισθῆ κωδωνόσχημο εἰδῶλιο¹ ἢ ἔχει θεωρηθῆ σχηματοποιημένη παράσταση κεφαλιοῦ γάτας². Μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι κάποιον ἄλλο σημεῖο, μαγικόν, ἀφοῦ καὶ ἡ παράσταση τοῦ πουλιοῦ μπορεῖ νὰ χαρίζῃ στὸ σφραγιδόλιθο μαγικὴ δύναμη.

Οἱ πρώτες ἐμφανίσεις πουλιοῦ στὴν Κρήτη ἔχουν ἀνατολικά πρότυπα³. Ἐδῶ ὅμως ἡ παράσταση ἐξελίχθηκε πρὸς τὴν πλήρη φυσιοκρατία, ἐνῶ παράλληλα ἀναπτύχθηκε καὶ σὲ ἀφηρημένη μορφή.

Ἡ πιὸ κοντινὴ παράσταση πουλιοῦ πού πετᾶ, στὴν κίνηση καὶ στὸ ρυθμό, βρίσκεται στὸ σύγχρονο σφράγισμα 28 τῆς Ἁγίας Τριάδας. Σύγχρονο ἐπίσης, ἀλλὰ μὲ γραμμικὸ χαρακτήρα, εἶναι τὸ πουλί στὴ μία ὄψη τῆς σφραγίδας CMS XII, 150a. Στὴν ἄλλη ὄψη ὑπάρχει τὸ ἴδιο θέμα σὲ τύπο ἀφηρημένο. Σὲ μικρότερο βαθμὸ τὴν ἴδια τάση ἀφαίρεσης, πού ἐκφράζεται μὲ ξηρὴ γραμμικότητα καὶ μειωμένη σωματικότητα, ἔχουν καὶ τὰ πουλιὰ στὰ σφράγισμα 14 - 18 τοῦ ἀρχείου τῆς Ἁγίας Τριάδας.

Ἑδρόβια

Σὲ πρισματικὸ σφραγιδόλιθο μὲ στρογγυλὲς ὄψεις πρέπει νὰ ὀφείλονται τὰ ἀποτυπώματα τῆς παράστασης 17 σὲ ἓνα μόνον δισκίον. Τὸ ὄριο τῆς σφραγίδας σώζεται δεξιὰ (πίν. 3ζ, 28α, 29α).

Δύο ὑδρόβια πουλιὰ, ἴσως χῆνες, στέκουν τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο: ἔτσι

1. Mallia II, 59.

2. Γραμμικὴ Α Χανίων, XXXVIII. Βλ. καὶ PM IV, 688.

3. FS, 119. Γιά τὴν παράσταση πουλιοῦ, KENNA, OpAth VIII, 23 κέ.

αὐτὸ πὸ εἶναι στὸ πρῶτο ἐπίπεδο σκεπάζει μέρος ἐκείνου πὸ βρίσκεται στὸ βάθος. Ὁ τρόπος αὐτὸς εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους πὸ διέθετε ἡ μινωικὴ τέχνη γιὰ νὰ δώση τὴν αἴσθηση τοῦ βάθους στὴν ἀνάγλυφη εἰκόνα.

Ζεύγη πουλιῶν δὲν εἶναι σπάνια. Ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα ἔχομε τὰ σφραγίσματα 20 καὶ 22 μὲ τὸ ἴδιο θέμα καὶ τὸν ἴδιο τύπο. Δύο σφραγίδες στὴν Ὁξφόρδη ἔχουν πορόμοιο τεχνοτροπικὸ χαρακτῆρα¹. Στὴ σφραγίδα CMS XII, 203 δύο κύκνοι, φανερά σύγχρονοι καὶ ὅμοιοι στὸ ρυθμὸ μὲ τὰ δικά μας πουλιά, δὲν διασταυρώνονται, ἀλλὰ παριστάνονται ὁ ἕνας πάνω ἀπὸ τὸν ἄλλο, σὲ διαφορετικὸ ὕψος. Ἄλλα σχετικὰ παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα στὰ σφραγίσματα 25 καὶ 26. Στὸ πρῶτο τὰ πουλιὰ πὸ πετοῦν παριστάνονται ἀπὸ τὸ πλάι σὲ διαφορετικὰ ὕψη. Καὶ ἡ διάταξη αὐτὴ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ δήλωση τοῦ βάθους. Στὶς παραστάσεις δύο σφραγίδων, πὸ ἄφησαν τὰ ἀποτυπώματά τους σὲ σφραγίσματα τῶν ὕστερων ἀνακτορικῶν ἀποθετῶν τῆς Κνωσοῦ, τὸ κυκλικὸ πεδίο χωρίζεται στὴ μέση². Στὴ μιά, οἱ δύο κυματιστὲς γραμμὲς πὸ διαιροῦν τὴν παράσταση δηλώνουν τὴ θάλασσα ὅπου πλέουν τὰ πουλιὰ τῆς πάνω σειρᾶς. Τὰ πουλιὰ ἐδῶ δὲν διασταυρώνονται καὶ ἀνάμεσά τους ὑπάρχει κενό, δηλ. ἀνοργάνωτος χῶρος. Ὅστόσο, ἡ διαφοροποιημένη στάση καὶ τὰ λουλούδια δίνουν τὴν ἀμυδρὴ αἴσθηση τῆς ὑπαρξης τοῦ χῶρου ἀνάμεσα στὶς μορφές³.

1. CS, ἀρ. 289 - 290.

2. PM IV, 609, εἰκ. 597 Bc καὶ 615, εἰκ. 602.

3. Ὁ V. MÜLLER (JdI 40 (1925), 85 κέ.) πιστεύει ὅτι ὁ χῶρος στὶς μινωικὲς παραστάσεις εἶναι γενικὰ οὐδέτερος. Καὶ στὴν περίπτωση τῆς διασταύρωσης δὲν ὑπάρχει ὀργανωμένος χῶρος ἀνάμεσα στὶς μορφές πὸ ἀποτελοῦν ἐνιαῖο «κυβικὸ σῶμα» καὶ διαμορφώνουν τὸν «κυβικὸ χῶρο», τὸ χῶρο δηλ. πὸ δὲν διασπᾶται. Ἡ θέση αὐτὴ δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἔχη γενικὴ ἰσχὺ στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς φυσιοκρατίας. Πρβ. π.χ. τὴν παράσταση 11 καὶ τὶς ἄλλες δυναμικὲς μορφές τῆς ἐποχῆς.

Στὴ μινωικὴ τέχνη δὲν ὑπάρχει γραμμικὴ προοπτικὴ. Ἐνας τρόπος προοπτικῆς ἀπόδοσης πὸ ἀναλύει ὁ O. WALTER (Jahreshefte 38 (1950), 17 κέ.) καὶ καθορίζει ὡς *zentri retale* καὶ *zentrifugale Anordnung*, φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς περικεντρικῆς ὀργάνωσης στὸ ὀρθογώνιο πεδίο. Ὁ O. Walter φέρνει ὡς παράδειγμα τὴ γνωστὴ τοιχογραφία τοῦ κροκοσυλλέκτη, ὅπου βρίσκει ὅτι οἱ βράχοι φαίνονται ἀπὸ τὸ πλάι καὶ παριστάνονται ὡς νὰ ἔχουν διπλωθῆ πρὸς τὰ μέσα (BOSSERT, εἰκ. 224). Σὲ μιὰ νέα λάρνακα ἀπὸ τὸ Μαρουλᾶ Ρεθύμνου (ΠΑΕ 1974, πίν. 187) παριστάνεται σὲ ὀρθογώνιο πεδίο καὶ τῶν δύο μακριῶν πλευρῶν θαλασσινὸ πολύποδο, τοῦ ὁποῖου τὸ μπροστινὸ μέρος ἔχει διασπασθῆ καὶ δίνεται ἀνάστροφα, μὲ τὰ μάτια καὶ τὶς κεραίες πρὸς τὰ κάτω, ἀντικρουσθὰ στὸ ὑπόλοιπο σῶμα. Ἐδῶ βέβαια δὲν πρόκειται γιὰ προοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ θαλασσινοῦ, ἀλλὰ γιὰ φανερὴ τᾶση στροφῆς πρὸς τὸ κέντρο, ὡς νὰ ἦταν τὸ πεδίο κυκλικό. Ἔτσι φαίνεται ὅτι καὶ στὸν κροκοσυλλέκτη πρόκειται γιὰ ἀνάπτυξη κυκλικῆς σύνθεσης σὲ ὀρθογώνιο πεδίο, ὅπως τὴν ἐρμήνευσε ὁ MATZ (GK, 50).

Ἡ παράσταση 18 ἀνήκει σὲ φακοειδῆ σφραγιδόλιθο τυπωμένο σὲ ἓνα μόνο πρισματικό σφράγισμα. Ἐπάνω σώζεται τὸ ὄριο τῆς σφραγίδας. Παριστάνεται ὑδρόβιο πουλί καὶ δελφίνι (πίν. 3ζ, 28β, 29β).

Τοῦ πουλιοῦ κάτω ὁ μακρὺς λαιμὸς καὶ τὸ κεφάλι μὲ τεντωμένο ράμφος, στρέφουν πίσω, σχηματίζοντας καμπύλη γραμμὴ πάνω ἀπὸ τὰ ἀνορθωμένα ἄκαμπτα φτερά. Ἡ καμπύλη ἐπαναλαμβάνεται πιὸ πάνω μὲ τὴν κίνηση τοῦ δελφινιοῦ.

Πρώιμη ἐμφάνιση τοῦ τύπου τοῦ πουλιοῦ μὲ τὸν ψηλὸ λαιμὸ στραμμένο πίσω γίνεται σὲ προανακτορικές πρισματικές σφραγίδες¹. Τὴ σύνθεση τῆς παράστασης 18 συναντᾶμε, πρώιμα, ἴσως στὴ σφραγίδα CMS VII, 4, ἐνῶ ἡ CMS VII, 209 (ἐπίσης προανακτορική) μᾶς δίνει τὸν ἴδιο τύπο σὲ ὀλοκληρωμένη κίόλας μορφή. Στὰ χρόνια τοῦ ἀρχείου ἢ λίγο μετὰ πρέπει νὰ ἀνήκη ὁ φακοειδῆς σφραγιδόλιθος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη μὲ δύο πουλιὰ κάτω ἀπὸ τὸ δελφίνι².

Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς παραστάσεις ὑπόκειται μὲ ἐλαφρὲς παραλλαγὲς τὸ σχῆμα κίνηση - ἀντικίνηση, πού εἶναι βασικὴ ἐνέργεια δημιουργίας τῆς μινωικῆς δομῆς. Ἐδῶ μάλιστα γίνεται καὶ συμπλοκὴ δύο ἀντιθετικῶν σιγμοειδῶν τάσεων. Στὸ ζεύγος τῶν βασικῶν ἀντίρροπων κινήσεων, τοῦ δελφινιοῦ πρὸς ἄριστερά καὶ τοῦ σώματος τοῦ πουλιοῦ πρὸς δεξιὰ, παρεμβάλλονται δύο νέες, δευτερεύουσες κινήσεις, πάλι ἀντίρροπες μεταξύ τους καὶ πρὸς τὶς πρῶτες, τῆς οὐρᾶς τοῦ δελφινιοῦ πρὸς δεξιὰ καὶ τοῦ λαιμοῦ τοῦ πουλιοῦ πρὸς ἄριστερά. Ἡ σύνθεση διατηρεῖ τὸν σχηματικὸ διακοσμητικὸ χαρακτήρα, σὰν νὰ ἔχουν πάρει οἱ μορφὲς τὴ θέση τῶν γραμμικῶν στοιχείων τοῦ σχήματος.

Μιὰ πρώιμη παρόμοια ἀντικατάσταση βλέπομε στὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ CMS II₅, 197, 198, ὅπου τὰ σκέλη τοῦ στροβίλου πῆραν τὴ μορφή φύλλων. Ἡ παράσταση σὲ σχῆμα σιγμοειδοῦς σπείρας μὲ ψάρι πάνω ἀπὸ βρόχο διχτυοῦ σὲ καμαραϊκὸ πιθάρι ἀπὸ τὴ Φαιστό³, εἶναι ἐπίσης παράδειγμα ἀνάλογης προσαρμογῆς. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο πού εἶδαμε σὲ ἐλεύθερες συνθέσεις ζώων. Αὐτὲς συλλαμβάνονται ἐξαρχῆς μὲ βάση ἓνα σκελετὸ καμπύλων ἀντιθετικῶν τάσεων πού ὑποτάσσεται στὴ νατουραλιστικὴ σύνθεση, ἐνῶ στὸν τύπο τῆς παράστασης 18 καὶ στοὺς παρόμοιους κυριαρχεῖ ἡ ἀρχέτυπη γεωμετρικὴ σχηματικότητα.

Ἄρρυθμος τῶν παραστάσεων 17 καὶ 18 εἶναι ἴδιος· ἐκφράζει, χωρὶς νὰ ξε-

1. FS, 118, σημ. 13. CMS VII, 15c. CS, K9.

2. Coll. Giam., ἀρ. 328, πίν. X.

3. MAR. - HIR., πίν. XI.

φεύγη από το επίπεδο της φυσιοκρατίας, τη γραμμική τάση που αντιπροσωπεύουν και άλλες παραστάσεις του αρχείου. Στη 18 δείχνει κάποια τραχύτητα πέρα από το αίσθημα του ρεαλισμού.

19

Στον υδρόβιο κόσμο ανήκει και η σύνθεση της παράστασης 19 από φακοειδή σφραγιδόλιθο σε τρία πρισματικά σφραγίσματα. Η διατήρηση των αποτυπωμάτων είναι μέτρια και τα όρια δεν σώζονται παντού (πίν. 3η, 30α, 31α - β).

Παριστάνονται αντιθετικά πουλί και κοχύλι. Η άποψη ότι το δεύτερο θα μπορούσε να θεωρηθῆ ναυτίλος¹ πρέπει να αποκλεισθῆ, γιατί σε κανένα από τα τρία αποτυπώματα δεν σώζονται ίχνη του μισού μέρους του σώματος που πρέπει να αποκατασταθῆ κάτω δεξιά για να ἔχωμε το ναυτίλο ολοκληρωμένο. Αντίθετα μάλιστα, φαίνεται ότι δεν ὑπάρχει φθορά ἢ σπάσιμο και ἡ μορφή σώζεται ἀκέραιη. Ούτε ἶχνος τρίτου πλοκαμιού παρατηρεῖται, ἐνῶ ἡ διπλή ἑλικοειδῆς μορφή εἶναι ἐνιαία και κρέμεται με ἓνα στέλεχος, καθαρὰ διακρινόμενο, ἀπὸ τὴν κορυφή τοῦ κοχυλιοῦ. Αὐτὸ ἴσως εἶναι θαλασσινὸ φυτό.

Τὸ πουλί ἔχει φτερά μαζεμένα και τὸ κεφάλι με κοντὸ λαιμὸ στραμμένο πίσω. Τὸ περίγραμμά του θυμίζει τὸ σχῆμα τῶν πουλιῶν στὰ σφραγίσματα 22 και 23 τῆς Ἁγίας Τριάδας και στὴ σφραγίδα CMS XII, 221 στὴ Ν. Ὑόρκη. Τὸ μακρόστενο ἀντικείμενο πάνω ἀριστερὰ μένει ἀκαθόριστο, θὰ ἔχη ὅμως και αὐτὸ σχέση με τὸν παραθαλάσσιο χῶρο, ὅπως και ἡ παράσταση, πιθανῶς ἀνθεματοῦ φυτοῦ δεξιά ἀπὸ τὸ κοχύλι.

Ἡ παράσταση 19 ἔχει ἀπὸ κάθε ἄποψη χαρακτήρα διαφορετικὸ ἀπὸ τις δύο προηγούμενες που δίνουν μορφές τοῦ ἴδιου φυσικοῦ χώρου. Ἡ σύνθεση ἐδῶ δὲν ὑποτάσσεται σε κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ γραμμικὰ σχήματα. Ὑπάρχει μόνο ἐλεύθερη περικεντρικὴ ὀργάνωση τῶν μορφῶν, καθὼς ἔχουν ὅλες μία τάση πρὸς τὸ κέντρο τοῦ πεδίου. Ἡ πιὸ κοντινὴ ἀρχὴ εἶναι τοῦ ἀπείρωσ ἐκτατοῦ κοσμήματος που πραγματοποιεῖται και στὴ σύγχρονη ἀγγειογραφία τοῦ «θαλάσσιου ρυθμοῦ». Τὸν ἴδιο χαρακτήρα παρουσιάζουν και ἄλλες παραστάσεις που συγκεντρώνουν πουλιά και ἔντομα². Στὸν παραστατικὸ

1. Τὸν συναντᾶμε σε πολλὰ παραδείγματα, π.χ. στὸ σφράγισμα 35 τῆς Ἁγίας Τριάδας, στὴ σφραγίδα στὴ Ν. Ὑόρκη CMS XII, 246 μαζί με τὸ υδρόβιο πουλί, στὴ σφραγίδα στὴν Ὁξφόρδη CS, ἀρ. 302. GG, πίν. 99 μαζί με πουλί, πεταλούδα και ἄνθη, και στὴ φακοειδῆ σφραγίδα ἀρ. 948 τοῦ Μ. Ἡρακλείου (ζεῦγος ναυτίλων).

2. Οἱ σφραγίδες στὴν Ὁξφόρδη CS, ἀρ. 302, 344. GG πίν. 97, 99. PM II, 789, εἰκ. 515.

αὐτὸ τρόπο ἔχει περισσότερο ἀπὸ ὁπουδήποτε ἄλλου ἐφαρμογή ἢ ἀρχὴ τοῦ οὐδέτερου χώρου. Οἱ μορφές μοιάζουν προσηλωμένες σὲ ἓνα ἐπίπεδο κάθετο καὶ παράλληλο στὸ θεατὴ. Ἐπὶ τὴν ἀποψη ἐπίσης τοῦ ρυθμοῦ διαφέρει ἢ παράσταση 19 ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες, γιατί δὲν ἔχει τὴ γραμμικότητα ἐκείνων καὶ οἱ μορφές τῆς εἶναι πλαστικά μεστές. Ἡ δροσερή τους παρουσία ὑποβάλλει τὴν αἴσθησι τοῦ παραθαλάσσιου χώρου.

« Π ε τ α λ ο ὕ δ ε ς »

20

Ἐκ τῆς πρισματικῆς σφραγιδόλιθο με στρογγυλῆς ἐπιφάνειες πρέπει νὰ προέρχονται τὰ ἀποτυπώματα τῆς παράστασης 20 ποὺ ἐμφανίζεται σὲ ὀκτώ πρισματικὰ σφραγίσματα καὶ ὀκτώ δισκία. Πολλὲς φορὲς ἡ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια σώζεται ἀκέραιη (πίν. 2γ, 30β, 31γ).

Παριστάνεται ἔντομο, πιθανῶς πεταλούδα με ἀπλωμένα φτερά ποὺ ἔχουν σχῆμα ματιοῦ καὶ συμπληρώνονται κάτω ἀπὸ τρεῖς ὁμόρροπες καμπύλες γραμμῆς. Τὸ σῶμα εἶναι ἀτρακτόσχημο με λεία ἐπιφάνεια.

Ραβδωτὰ ἐν μέρει, ὅπως ἐδῶ, ἀλλὰ με εὐθύγραμμες γλυφές εἶναι τὰ φτερά σὲ μία σύγχρονη «πεταλούδα» στὴ σφραγίδα στὸ Βρετ. Μουσεῖο CMS VII, 71 καὶ σὲ ἄλλη ἰδιωτικῆς συλλογῆς στὴν Ἀγγλία CMS VIII, 152.

21

Σὲ ὅμοιο σφραγιδόλιθο ἀνήκουν καὶ τὰ ἀποτυπώματα τῆς ἐπίσης σύνθετης μορφῆς ἐντόμου τῆς παράστασης 21 ποὺ ἀπαντᾷ σὲ πέντε δισκία. Λίγο-πολὺ τὰ ὄρια μποροῦν νὰ ἀποκατασταθοῦν (πίν. 2δ, 32α, 33α).

Ἐδῶ ὁ «θώραξ» εἶναι ἀρθρωμένος με ὀριζόντιες ραβδώσεις, τὰ «ὀφθαλμωτὰ» φτερά ἔχουν τονισμένο πρόσθετο περίγραμμα καὶ ἀπὸ κάτω ὑπάρχουν τριγωνικὰ διάφανα φτερά με τονισμένο ἐπίσης περίγραμμα. Συγγενικὰ εἶναι τὰ φτερά μιᾶς πεταλούδας σὲ σφραγίδα ἀπὸ τὰ Γουρνιά¹.

Συμβατικῶς καλοῦνται ὅλα τὰ ἔντομα τῆς μορφῆς αὐτῆς πεταλοῦδες. Μαζὶ με τὴ φαντασία ὑπάρχει καὶ πιστὴ ἀπόδοσι στοιχείων σὲ διάφορους συνδυασμούς. Τὰ διάφανα φτερά τῆς 21 προδίδουν ἴσως συνδυασμὸ με μορφὴ νυχτερινοῦ ἐντόμου ἢ ἀκόμη καὶ με μέλισσα, στὴν ὁποία μάλιστα ταιριάζει τὸ ραβδωτὸ σῶμα. Ὅπωςδήποτε ἀμιγεῖς τύποι συγκεκριμένων εἰδῶν ἐντόμων δὲν ὑπάρχουν. Κάποτε τὰ φτερά πλησιάζουν περισσότερο τὶς παραστά-

1. Gournia, 54, εἰκ. 30 (2).

σεις ματιῶν, ὅπως σὲ σφραγίσματα ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ τὴν Ἁγία Τριάδα¹. Μία «πεταλούδα» στὴν Ἁγία Τριάδα ἔχει φτερά νυχτερίδας, ὅπως καὶ οἱ πεταλοῦδες στὰ χρυσὰ ἐλάσματα ἀπὸ τὸν τρίτο λακκοειδῆ τάφο τῶν Μυκηνῶν. Τὰ ἴδια φτερά ἔχουν καὶ δαιμονικὲς μορφές τῶν σφραγισμάτων τῆς Ζάκρου.

Οἱ δύο ἀντιθετικὲς «πεταλοῦδες» σὲ ἀμυγδαλοειδῆ σφραγιδόλιθο ἀπὸ τὸ Ρούτσι τῆς Πύλου (CMS I, 270)², ἔχουν ἐλευθερία καὶ δροσερότητα, καὶ μὲ ὅλη τὴν ἀπλότητα, τὰ ἴδια στοιχεῖα τῶν μορφῶν τῶν 20 καὶ 21. Πρέπει νὰ εἶναι περίπου σύγχρονες μὲ τὶς δικές μας.

Ὁ Evans τονίζει τὴ συμβολικὴ σημασία τῆς παράστασης τῆς πεταλούδας, ὅπως καὶ τῆς χρυσαλλίδας, γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Πιστεύει ἀκόμη ὅτι οἱ σφραγίδες μὲ πεταλοῦδες κατέχουν μαγικὴ δύναμη γιὰ τὴν προφύλαξη ἀπὸ τὰ «πνεύματα». Ἀντίθετα ὁ Nilsson δὲν δέχεται τὸ συμβολισμό αὐτὸ τῆς πεταλούδας σὲ λατρευτικὲς παραστάσεις. Μόνο ἀπὸ τὸν 6ο π.Χ. αἰ. ταυτίζεται, πιστεύει, μὲ τὴν ψυχὴ³. Ὁ Evans ἐσχέτισε καὶ τὰ χρυσὰ δισκοειδῆ ἐλάσματα ἀπὸ τὸν τρίτο λακκοειδῆ τάφο τῶν Μυκηνῶν, ποὺ ἀποκαταστάθηκαν σὲ ζυγαριά, μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς ἑλληνικῆς ψυχοστασίας⁴. Καὶ τὰ ἐλάσματα αὐτὰ χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ I ἐποχῇ. Εἶναι οἱ χρόνοι ποὺ ἔδωσαν ὅλη τὴν ἐξαιρετικὴ ποικιλία τοῦ εἶδους. Οἱ παραστάσεις πεταλούδας καὶ μέλισσας στὰ χθόνια ἱερά τοῦ Catal Hüyük⁵ ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῇ τὸ ἀρχικὸ συμβολικὸ νόημα τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου ποὺ ὑπόκειται στὶς μορφές αὐτές. Αὐτὸ τὸ νόημα ἄραγε ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ παράσταση στὸ χρυσὸ δαχτυλίδι τῶν Ἀρχανῶν, ὅπου δύο πεταλοῦδες πετοῦν κοντὰ στὸ θρηνωδὸ⁶, ἢ μήπως ἐκεῖ ἡ πεταλούδα δηλώνει κιόλας τὴν παρουσία τοῦ ἴδιου τοῦ νεκροῦ;

Βούκρανα

22

Σὲ πολυάριθμα ἀποτυπώματα εἴκοσι ἑννέα δισκίων ἐμφανίζεται ἡ παράσταση 22. Προέρχεται ἀπὸ φακοειδῆ σφραγίδα καὶ ὄχι ἀπὸ πρισματικὴ, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ἐξαιτίας τοῦ μικροῦ μεγέθους· γιὰτὶ

1. Κνωσοῦ, ἀπὸ τὸ Μικρὸ Ἀνάκτορο: PM II, 789 εἰκ. 515. Ἁγίας Τριάδας 29.

2. ΜΣ, 15, 107.

3. PM I, 705. II, 788 - 9. III, 149 - 151, 154. MMR, 47.

4. MAR. - HIR., πίν. 202. PM III, 151, σημ. 1 εἰκ. 100a.

5. Historia 16 (1967), 411 - 413. Origins, 119 κέ.

6. GG, 53, εἰκ. 125. Archaeology 20 (1967), 280, εἰκ. 13.

σὲ ὀρισμένα ἀποτυπώματα τὸ περίγραμμα πάνω διακόπτεται ἀπὸ μία μικρὴ καμπύλη ἐσοχὴ πού ὀφείλεται σὲ τριβὴ καὶ φθορὰ στὸ σημεῖο τῆς τρύπας φακοειδοῦς σφραγιδόλιθου. Τέτοια φθορὰ συναντᾶμε σὲ πολλὰ πρωτότυπα παραδείγματα. Τὰ ὄρια τῆς σφραγίδας μποροῦν νὰ ἀποκατασταθοῦν (πίν. 2β, 32β, 33β-γ).

Παριστάνονται δύο ἀντικρυστὰ βούκρανα σὲ πλάγια ὄψη. Οἱ πλαστικὲς ἐπιφάνειες εἶναι ἀπλές, τὰ μάτια καὶ τὸ ρύγχος δηλώνονται μὲ κοκκίδες, τὰ κέρατα στρέφουν πρὸς τὰ πίσω ὁμόρροπα μὲ τὸ περίγραμμα τῆς σφραγίδας. Τὰ αὐτιά εἶναι δύο μικρὲς κάθετες γλυφές κάτω ἀπὸ τὰ κέρατα. Ἕνας κεντρικὸς ἄξονας δημιουργεῖται ἀπὸ τὶς παράλληλες γραμμὲς τῶν ἀντικρυστῶν μετώπων, πού φθάνουν εὐθύγραμμα ἕως τὸ ρύγχος. Ἡ σημασία του ὡστόσο ἀτονεῖ, γιατί ἡ γραμμὴ τῶν κεράτων καὶ τὰ καμπύλα πίσω περιγράμματα τῶν κεφαλιῶν ἐμποδίζουν τὴ δημιουργία τριγωνικῶν μορφῶν. Πιὸ πολὺ ὁ κάθετος ἄξονας χωρίζει τὸ πεδίο σὲ δύο ἡμικύκλια ὅπου ἐναρμονίζονται τὰ βούκρανα.

Ὁ Evans, σχολιάζοντας τὸ σφραγιδόλιθο μὲ παράσταση κεφαλιοῦ μόσχου σὲ πλάγια ὄψη, συνοδεῖα πιθανῶς ἀριθμητικοῦ σημείου τῆς Γραμμικῆς Α, διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ σφραγίδα σχετίζεται μὲ διανομὴ θυσιασμένων ζώων¹. Καὶ ὁ Nilsson πιστεύει ὅτι τὰ βούκρανα δηλώνουν θυσιασμένα ζῶα πού τὰ κranία τους φυλάγονταν καὶ ἔπαιζαν κάποιο ρόλο στὴ λατρεία². Τέτοιο λατρευτικὸ κλίμα φαίνεται ὅτι ἀπηχοῦν τὰ κεφάλια ζώων πού παριστάνονται μετωπικὰ σὲ δύο σειρὲς μαζὶ μὲ ἱερὰ κλαδιὰ στὸ δαχτυλίδι τῶν Μυκηνῶν CMS I, 18. Ἡ παράδοση κράτησε μέχρι τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ βούκρανα κοσμοῦν βωμοὺς καὶ ἱερὰ κτίρια.

Παραστάσεις ὅμως βουκράνων μὲ τὸ ἡλιακὸ σύμβολο ἢ τὸν διπλὸ πέλεκυ ἀνάμεσα στὰ κέρατα ἢ καὶ ρυτὰ σὲ σχῆμα ταυροκεφαλῆς ἔχουν ἀναντίρρητα συμβολικὸ θρησκευτικὸ νόημα, σχετιζόμενο μὲ τὸν θεϊκὸ χαρακτήρα τοῦ ταύρου³. Ὅπωςδήποτε ὅμως ἡ παράσταση τῶν βουκράνων, συχνὴ ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ, μαζὶ μὲ τὴν πανάρχαια ἱερότητα τῆς μορφῆς, προσφέρει καὶ ἓνα διακοσμητικὸ θέμα· ὄχι λιγότερο γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ χρησιμοποιοῦντο στὴν ὄριμη σφραγιδογλυφία. Τέτοιο χαρακτήρα ἔχει καὶ ἡ δική μας σύνθεση καὶ ἄλλες, ὅπως στὸ σφράγισμα τῆς Ἁγίας Τριάδας 7 μὲ δύο μετωπικὰ ἀντιθετικὰ βούκρανα ἢ οἱ πολλὲς παραστάσεις κεφαλιῶν ζώων σὲ πλάγια ὄψη, π.χ. τὰ κριοκέφαλα σὲ μία σύνθεση μὲ θαυμαστὰ ἐνιαῖο ρυθμὸ κίνησης στὴ σφραγίδα τοῦ Βαφειοῦ CMS I, 257. Πόσο παλιὸς ἦταν ὁ τρόπος παρά-

1. PM IV, 491.

2. MMR, 231 κέ.

3. Πρβ. Origins 99. Βλ. ἐδῶ σ. 35 κέ.

στασης σὲ πλάγια ὄψη, δείχνει ἡ πρώτη MM σφραγίδα τῆς Συλλογῆς Μεταξὺ CMS IV, 71 μὲ τρία παράλληλα κεφάλια ἀγριμιῶν¹.

«Προσωπεῖα λιονταριοῦ»

23

Ἀμυγδαλοειδῆς σφραγιδόλιθος μέτριου σχήματος ἔδωσε τὰ ἀποτυπώματα σὲ δύο πρισματικά σφραγίσματα τῆς παράστασης 23. Τὸ ὄριο σώζεται πάνω ἀριστερά. Ἡ διατήρηση τῶν ἀποτυπωμάτων εἶναι καλὴ (πίν. 4α, 34α, 35α - β).

Παριστάνεται ἡ «μαγικὴ» μορφή τοῦ «προσωπεῖου λιονταριοῦ». Ἡ «χαίτη» καὶ τὰ «μουστάκια» δίνονται σὰν φυτικὰ κλαδιά, καὶ ἀπὸ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἄποψη ἢ παράσταση εἶναι μοναδική. Κάθετη ράχη μὲγωνιώδη ἀκμὴ παριστάνει τὸ «ρύγχος», ὀριζόντια μὲ πρόσθετο περίγραμμα τὸ «στόμα». Κάτω ὑπάρχει διπλὴ zig-zag γραμμὴ. Τὰ μάτια δηλώνονται μὲ κοκκίδες.

24

Ἄλλη παράσταση «προσωπεῖου λιονταριοῦ», τοῦ γνωστοῦ ἀπλοῦ γραμμικοῦ τύπου, ἐμφανίζεται σὲ τέσσερα δισκία. Προέρχεται ἀπὸ ἀμυγδαλόσχημη ἐπίσης σφραγίδα πού ἄφησε στὰ ἀποτυπώματα σχεδὸν πλήρη τὰ ὄριά της. Ἡ κατάσταση διατήρησης εἶναι καλὴ (πίν. 2ε, 34β, 35γ).

Ὅριζόντιες ραβδώσεις δηλώνουν τὴ «χαίτη». Κάθετη ὀξεῖα ράχη καὶ ἐλλειψοειδῆς ὀριζόντια ταινία μὲ τονισμένα περιγράμματα δηλώνουν καὶ ἐδῶ «ρύγχος» καὶ «στόμα». Οἱ δύο γραμμὲς τοῦ «μουστακιοῦ» ἀνεβαίνουν λοξὰ ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ «ρύγχους». Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι συχνὸς καὶ τὸν συναντᾶμε σὲ σφραγίδες ἀπὸ τὰ Μάλια καὶ τὴ Φαιστό στὴ Συλλογὴ Γιαμαλάκη, ὅπου οἱ γραμμὲς πού ὀρίζουν τὴ χαίτη εἶναι ὅπως ἐδῶ λοξὲς καὶ σχηματίζουν μορφή σὰν «ἄνθος παπύρου», καὶ ἀκόμη σὲ σφραγίδες ἀπὸ τὸν Μόχλο καὶ τὴν Κνωσό².

Ἡ προέλευση τοῦ «προσωπεῖου λιονταριοῦ» ἀπὸ τὴν παράσταση «κεφαλίου γάτας», ὅπως ἀρχικὰ ὑπέθεσε ὁ Evans, ἀμφισβητήθηκε καὶ τὸ κεφάλι

1. Παραστάσεις κεφαλιῶν ζῶων (καὶ ταύρων) κατὰ μέτωπο καὶ σὲ κατατομὴ βλ. I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, PZ ὁ.π. 190.

2. Coll. Giam., ἀρ. 396, 397, πίν. XXX. R. SEAGER, Explorations in the Island of Mochlos, 1912, 91, εἰκ. 53. Κνωσοῦ: ἀρ. M. Ἡρακλείου 2107. Ἐπίσης στὴν Ὁξφόρδη: CS, ἀρ. 275, 276.

τῆς γάτας θεωρήθηκε ὅτι ἀνήκει πράγματι σὲ γάτα ἢ σὲ λύγκα¹. Ὁ τύπος καὶ ἡ προέλευσή του θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἀργότερα. Ἀπὸ τώρα ὅμως θὰ πρέπει νὰ σημειώσωμε ὅτι ἡ ταύτισή του μὲ ἀφηρημένη ὄψη λιονταριοῦ καὶ κατὰ συνέπεια μὲ προσωπεῖο θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ πιὸ πιθανὴ ὑπόθεση, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες δυνατές, ὅπως ὅτι πρόκειται γιὰ ἀφηρημένη παράσταση κατασκευῆς, π.χ. βωμοῦ τῆς βλάστησης μὲ ἱερὰ κλαδιά². Τὰ ρεαλιστικὰ κλαδιά στὴν παράσταση 23 ὀφείλονται σὲ τάση συνδυασμοῦ ἀφηρημένων μὲ φυσιοκρατικὰ στοιχεῖα, χωρὶς ἀνταπόκριση σὲ πραγματικὲς μορφές, ἢ σὲ συνδυασμὸ δύο διαφορετικῶν τύπων.

Ἀγροτικὴ σκηνή

25

Ἡ παράσταση 25 βρίσκεται σὲ ἑπτὰ ἀπλὰ σφραγίσματα καὶ προέρχεται ἀπὸ φακοειδῆ σφραγιδόλιθο. Τὰ ὄρια σώζονται ἐν μέρει. Ἡ διατήρηση τῶν ἀποτυπωμάτων εἶναι καλὴ (πίν. 3α, 36α, 37α - β).

Ἡ παράσταση ἀνήκει προφανῶς στὴν ἀγροτικὴ ζωή. Ἄντρας πρὸς δεξιὰ ὀδηγεῖ βοοειδές. Κρατεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι τὸ λουρὶ ποῦ εἶναι δεμένο γύρω στὸ λαιμὸ τοῦ ζώου καὶ χειρονομεῖ ζωηρὰ μὲ τὸ ἀριστερό. Τὸ ζῶο ὑψώνει τὸ κεφάλι μὲ τὸ στόμα ἀνοικτό³. Κάτω δηλώνεται ἡ εὐθεία γραμμὴ τοῦ ἐδάφους.

Τὸ θέμα τοῦ ἄντρα ποῦ ὀδηγεῖ ζῶο, ὅπως παρουσιάζεται στὴ σύνθεση τῆς παράστασης 25, εἶναι γνωστὸς κρητικὸς τύπος. Οἱ κρητικὲς παραστάσεις μὲ ταῦρο στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, CMS VII, 102 καὶ σὲ σφραγίδα στὴ Γενεύη⁴ εἶναι νεώτερες ἀπὸ τὴ δική μας. Στὴν πρώτη ὁ ταῦρος στέκει ἤρεμα, ὁ ὀδηγός, μὲ τὸ πάνω σῶμα μετωπικά, δὲν χειρονομεῖ. Στὴ δεύτερη ὁ ταῦρος ἔχει τὸ κεφάλι σκυμμένο. Μία ὁμάδα σφραγίδων ἀπὸ τὴν Κρήτη παριστάνει

1. Coll. Giam., 81 - 82.

2. Γνώμη ποῦ μοῦ ἀνακοίνωσε ὁ καθηγητὴς κ. Πλάτων. Ἡ σχέση μὲ προσωπεῖο ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα μὲ τὴν παράσταση τοῦ κεφαλιοῦ τῆς θεᾶς στὴ σφραγίδα ἀπὸ τάφο στὸν Ἅγιο Ἰωάννη (GG, εἰκ. 113): εἶναι πιθανὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνεικονικὴ παράσταση τοῦ προσώπου τῆς θεᾶς, τὸ ὁποῖο ἐξομοιώνεται μὲ τὴν ἀφηρημένη μορφή τοῦ προσωπεῖου λιονταριοῦ ποῦ μπορεῖ νὰ χρησίμευε στὴ λατρεία.

3. Ἡ γραμμὴ ἀπὸ τὸ ρύγχος ἕως τὴν κοιλιά, δοσμένη στὸ σχέδιο μὲ ἔνταση — γιὰ τὴν εἶναι φωτισμένη ἀπὸ δεξιὰ — εἶναι ἡ πτυχὴ τοῦ τεντωμένου δέρματος τοῦ ζώου.

4. J. DÖRIG, Art antique, Coll. privées de Suisse Romande, 1975, ἀρ. 58. Χωρὶς σχέδιο δὲν εἶναι δυνατό νὰ κρίνωμε σχετικὰ μὲ τὸν ἐνδιαφέροντα χαρακτήρα τοῦ ρυθμοῦ αὐτῆς τῆς σφραγίδας.

στην ίδια περίπου σύνθεση τῆ θεᾶ ἢ ἄντρα μὲ λιοντάρι¹. Ἐπιπλέον συνοδεύει τὸ ζῶο ὁ «μινωικὸς δαίμονας»². Σὲ πρισματικὴ σφραγίδα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη τὸ θέμα διπλασιάζεται κατὰ τὸν γνωστὸ τρόπο τῆς ἐπανάληψης προτομῶν ζῶων στὸ σχῆμα τῶν μορφῶν τῆς τράπουλας: τοῦ ὁδηγοῦ παριστάνεται κάθε φορὰ τὸ πάνω σῶμα³.

Γίνεται φανερό ὅτι ὁ τύπος τῆς παράστασης 25 χρησιμοποιεῖται κάποτε μὲ ἀπόχρωση θρησκευτικότητας, ὅταν τὸ ζῶο εἶναι ἱερό, θυσιαζόμενο, ὅπως ὁ ταῦρος, καὶ τότε παριστάνεται ἴσως ἡ συνοδεία τοῦ ζῴου πρὸς τὴ θυσία. Ὅταν ὑπάρχει λιοντάρι μὲ ἀντρικὴ μορφή, κάποτε μάλιστα ὀπλισμένη, ἡ παράσταση ἔχει ἐπίσης χαρακτῆρα θρησκευτικό. Ἡ ἀναφορὰ τῶν παραστάσεων αὐτῶν στὸν ἀντρικὸ θεό, ὡς πολεμιστὴ - κυνηγό, ὅπως ὁ σύντροφος τῆς συριακῆς Ἀστάρτης Baal, ὁ κατοπινὸς Ἄδωνις ἢ ἤδη ὡς «πότνιο θηρῶν», εἶναι ζήτημα γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ὁποῦοῦ δὲν προσφέρονται νέα στοιχεῖα.

Σκηνὴ κυνηγοῦ

26

Ἴσως σὲ φακοειδῆ σφραγιδόλιθο ἀνήκουν τὰ ἀποτυπώματα τῆς παράστασης 26, ποὺ βρίσκονται σὲ δύο ἀπλὰ σφραγίσματα καὶ σὲ ἓνα δισκίο. Ἡ διατήρηση εἶναι ἀτελής. Ὅριο τῆς σφραγίδας σώζεται μόνο δεξιὰ (πίν. 4β, 36β, 37γ).

Ἄντρας πρὸς δεξιὰ συγκρατεῖ, προφανῶς ἀπὸ τὸ περιλαίμιο, ζῶο, πιθανότατα σκυλί, ἀνορθωμένο στὰ πίσω πόδια του. Ἐνδύμα δὲν διακρίνεται. Τὸ ἀχνὸ μακρὸ ἀντικείμενο, πλατύτερο στὸ ἓνα ἄκρο, ποὺ κρατεῖ ἡ μορφή στὸν ἀριστερὸ ὄμο, διακρίνεται πολὺ ἀμυδρὰ καὶ ἡ προσθήκη του στὸ σχέδιο εἶναι πιὸ πολὺ ὑποθετικὴ. Ἄν πράγματι ὑπάρχει θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸ κυνήγι. Κάτω δεξιὰ ἀνεβαίνει, ἀκολουθώντας τὸ καμπύλο περίγραμμα τῆς σφραγίδας, φυτὸ ἢ βράχος.

Στὴν προσπάθεια τοῦ ἄντρα, τὰ γόνατα λυγίζουν καὶ τὸ σῶμα γέρνει πρὸς τὸ μέρος τοῦ σκυλιοῦ ποὺ στραμμένο καὶ αὐτὸ δεξιὰ, καθὼς κάμπτεται πρὸς τὸ μέρος τοῦ κυνηγοῦ, σχηματίζει μία δεύτερη, ἀντικρυστὴ στὸ σῶμα ἐκείνου καμπύλη. Ἐτσι, ἐνῶ τὰ πόδια τῶν δύο μορφῶν, ποὺ πλησιάζουν κάτω,

1. Σφραγίσματα Ἱεροῦ: PM I, 505, εἰκ. 363 a, b. Ἁγίας Τριάδας 134. Σφραγίδες: BSA 28 (1926 - 7), πίν. XIX (III, 13). AE 1907, πίν. 7 (50). PM IV, 500, εἰκ. 442. (GG, 47, εἰκ. 104. BOSSERT, εἰκ. 396b). CMS XII, 207.

2. PM IV, 443, εἰκ. 368. (GG, πίν. 118 - 119).

3. Coll. Giam., ἀρ. 190, πίν. VIIb.

βρίσκονται σὲ κατακόρυφες σχεδὸν θέσεις, τὰ σώματα συνθέτουν κύκλο πού πάει νὰ κλείση μὲ τὰ κεφάλια. Μία συγκεντρωμένη, γνήσια κρητική σύνθεση δημιουργεῖται¹. Ὁ τύπος τῆς σύνθεσης αὐτῆς εἶναι ἴδιος μὲ ἐκεῖνον πού παριστάνει ἄντρα νὰ κτυπᾷ στὴ ράχη ἢ στὸν αὐχένα λιοντάρι, ὅπως τὸν συναντᾶμε ἀργότερα στὸν μυκηναϊκὸ κόσμο². Στὸ σφράγισμα τῆς Πύλου CMS I, 331 ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς κυνηγούς, πού βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸ λιοντάρι καὶ βυθίζει τὸ ξίφος στὸν αὐχένα του, δίνει ἀκριβῶς τὸ σχῆμα αὐτό. Ἀπὸ ἄποψη δομῆς εἶναι ἡ σύνθεση αὐτὴ χαρακτηριστικὰ ἑλλαδικὴ καὶ ἡ σύγκρισή της μὲ τὴν κρητικὴ τῆς 26 εἶναι πολὺ διδακτικὴ. Ὁ ἴδιος χαρακτήρας ὑπάρχει στὴν ὁμοίωτη παράσταση τῆς σφραγίδας ἀπὸ τὴν Ἀσίνη CMS I, 199. Ἡ σφραγίδα CMS V₂, 656 ἀπὸ τὴν Ἰαλυσὸ δίνει τὸν τύπο μὲ «μινωικότερο» τρόπο.

Λατρευτικὲς σκηνές

27

Σὲ ἑλλειψοειδῆ δαχτυλιόλιθο ὀφείλονται τὰ ἀποτυπώματα δύο δισκίων, πού μᾶς προσφέρουν τὴν παράσταση 27 (πίν. 2ζ, 38α, 39α - β).

Δύο γυναῖκες μὲ φορέματα λατρείας στέκουν ἀντικρυστὰ ἀνάμεσα σὲ ἱερὲς κατασκευὲς στεφανωμένες μὲ κέρατα καὶ πλαισιώνουν, τείνοντας τὰ χέρια, τὴν παράσταση στὴ μέση τοῦ πεδίου, πού δηλώνει βωμὸ μὲ κλαδὶ ἢ ἴσως δέντρο μὲ τὸ περίφραγμά του. Τὰ πρόσωπα τῶν γυναικῶν δίνονται χωρὶς λεπτομέρειες. Ἡ δήλωση τῆς κόμης γίνεται ἐπίσης χωρὶς ἐπὶ μέρος διαφοροποίηση. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν εἶναι οἱ πλόκαμοι πού πέφτουν ὡς τὴ μέση

1. Στάση παρόμοια μὲ τοῦ κυνηγοῦ ἔχει ὁ τοξότης στὸ σφράγισμα τῆς Ἀγίας Τριάδας 112.

2. ΜΣ, 60 κέ. ΡΜ III, 118 κέ. IV, 574 κέ. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ θέμα τοῦ κυνηγοῦ λιονταριοῦ δὲν εἶναι βέβαιο γιὰ τὴν ὥρα ἂν θὰ πρέπει νὰ δοθῆ ἡ πρωτοπορία τῆς ἀπεικόνισής του σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο κόσμους. Ἐνῶ ἡ χρυσὴ σφραγίδα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες CMS I, 9 δίνει ἕνα γνήσιο στὴ δομὴ τοῦ ἑλλαδικοῦ ἔργο μὲ τὸ θέμα αὐτό, ἔχομε — μπορεῖ λίγο ἀργότερα — ἕνα γνήσιο κρητικὸ, πλήρως διαμορφωμένο παράδειγμα στὸ μεγάλο σφράγισμα ἀπὸ τὴν Ἀγία Αἰκατερίνη (σ. 50, σημ. 3): ἄντρας ὀρμᾷ καὶ κτυπᾷ μὲ ἀκόντιο λιοντάρι πού στέκει ὄρθιο ἀπέναντί του (πρβ. τὸ μυκηναϊκὸ σφράγισμα CMS I, 165). Κρητικὴ, ἀλλὰ μεταγενέστερη, πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ ὅμοια τυπικὰ παράσταση στὴν ἀμυγαλόσχημη σφραγίδα τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ, CMS IV, 233. (Πρβ. καὶ CMS I, 290.) Ἀσφαλῶς ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἀνατολὴ σὲ μία ἐποχὴ ἀκμῆς, ὑπερπόντιων σχέσεων καὶ γνωριμίας μὲ ξένα ἔργα τέχνης θὰ κίνησε τὴν ἐμπνευση τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κόσμου. Ἀλλὰ καὶ πραγματικὰ κυνήγια λιονταριοῦ στὴν Ἀφρική καὶ στὴν Ἑλλάδα θὰ εἶχαν ζήσει οἱ Μινωῖτες καὶ οἱ Μυκηναῖοι (ΡΜ III, 122). Γιὰ τὴν ταυτόχρονη ἐμφάνιση σκηνῶν κυνηγοῦ λιονταριοῦ στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἑλλάδα βλ. καὶ E. T. VERMEULE, *The Art of the Shaft Graves of Mycenae*, 1975, 44.

τῆς ἀριστερῆς μορφῆς καὶ ἀκόμη χαμηλότερα τῆς δεξιᾶς ἢ ταινίες ποὺ κρέμονται ἀπὸ τὸ κεφάλι¹.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συγκροτοῦν ἀναμφίβολα λατρευτικὴ σκηνὴ σὲ μοναδικὸ συνδυασμό. Οἱ κατασκευές στὰ ἄκρα, παρὰ τὶς διαφορές τους, πρέπει νὰ εἶναι ὅμοιες. Ἡ ἀπεικόνιση, ἀδρομερῆς καὶ προφανῶς συμβατικὴ, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ταύτιση μὲ ἄλλες γνωστὲς σχετικὲς παραστάσεις. Ἡ γνωστὴ πρόσοψη τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ², ποὺ μία νέα μνημειακὴ ἀπεικόνισή της μᾶς χάρισε ἡ παράσταση ἱεροῦ κορυφῆς στὸ λίθινο ρυτὸ τῆς Ζάκρου, ἔχει μέχρι τώρα παρασταθῆ στὴ σφραγιδογλυφία μὲ παρόμοια σαφήνεια μόνο στὸ δαχτυλίδι τῶν Ἀρχανῶν. Ἡ περιληπτικὴ ἀπόδοση στὴν παράσταση 27 δὲν ἔχει σχέση μὲ αὐτή. Ἐπειδὴ ἡ κάτω ὀριζόντια διπλὴ γλυφὴ συνεχίζεται πέρα ἀπὸ τὴν ὑπερκείμενη ἐπίσης διπλὴ παραστάδα, ἴσως ὑπῆρχε κατώτερο εὐρύτερο μέρος. Γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἔχωμε καὶ ἐδῶ τὴ μικρὴ βαθμιδωτὴ κατασκευὴ ποὺ θὰ συναντήσωμε στὴν ἐπόμενη παράσταση. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλη δυνατότητα: νὰ παριστάνωνται βωμοὶ στεφανωμένοι μὲ κέρατα ποὺ στέκουν σὲ διπλὴ ἢ τριπλὴ ἐξέχουσα ἐπίστεψη³. Πολλαπλὸ γείσωμα ὑπάρχει στὸν μεγάλο κτιστὸ ἰσοδομικὰ βωμὸ τοῦ ρυτοῦ τῆς Ζάκρου. Ἡ προεξέχουσα ἐπίστεψη, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀκραιῆς παραστάδες εἶναι στοιχεῖα γνωστὰ ἀπὸ τετράγωνους βωμούς, πιθανῶς κτιστοὺς καὶ ἐπιχρισμένους, μὲ σανίδες στὶς γωνίες ἢ ἐξέχουσες κτιστὲς παραστάδες καὶ ἐπάνω πλάκα μὲ προεξο-

1. Βλ. Ι. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΕ 1972, 252 - 253.

2. MMR, 173. J. W. GRAHAM, *The Palaces of Crete*, 1962, 76. Μικρογραφικὴ τοιχογραφία Κνωσοῦ: PM III, πίν. XVI (σ. 47). Χρυσὰ ἐλάσματα Μυκηνῶν: G. KARO, *Die Schachtgräber von Mykene*, πίν. 18 (242 - 244). MAR. - HIR., πίν. 205. Τριμερὲς ἱερὸ στὸ μέγαρο τοῦ Βαθύπετρου: ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1952, 607 - 610. Ρυτὸ Κνωσοῦ: Κρητ. Χρον. 5 (1951), 154 κέ. 13 (1959), 346 κέ. πίν. ΛΕ'. Ρυτὸ Ζάκρου: ΠΛΑΤΩΝ, Ζάκρος, 153 εἰκ. 94-AAA II (1969), 85 εἰκ. 1. Χρυσὸ ἐλάσμα Βόλου: ΑΕ 1906, πίν. 14. Δαχτυλίδι Ἀρχανῶν: GG, εἰκ. 125. *Archaeology* 20 (1967), 280, εἰκ. 13. Πεπραγμένα Γ', I, πίν. 95a.

3. Τὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ ἱερὸ σύμβολο σχετίζεται πάντα στὴν Κρήτη μὲ κάποιο ἄλλο ἀντικείμενο, κλαδί, διπλὸ πέλεκυ, πρόχου (MMR, 183 κέ. B. SCHWEITZER, *Gnomon* 4 (1928), 171. *Minoische Kultur*, 157). Πρβ. καὶ τὴν ἄποψη τοῦ DIETRICH (*Origins*, 100), ὅτι τὰ κέρατα σημαίνουν λατρεία θεότητας σχετικῆς μὲ τὸν ταῦρο.

Ἄν ὁ ὄρος βωμὸς «κεραυόχος» ποὺ ἀπαντᾷ μιά μόνο φορὰ στὸν ἐπιγραμματοποῖο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Ἀντίπατρο τὸν Σιδώνιο, «θεωρητικῶς θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι παλαιότερος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων» (X. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, ΑΕ 1953 - 54, Γ', 29), τότε γιατί νὰ μὴ δεχθοῦμε ὅτι ἡ καταγωγὴ τῆς ἔννοιας εἶναι τόσο παλιά, ὅσο καὶ ὁ στεφανωμένος μὲ κέρατα κρητομυκηναϊκὸς βωμὸς; Βέβαια τὰ ἀκρωτήρια τῶν ἐλληνιστικῶν βωμῶν, στοὺς ὁποίους θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθῆ ὁ ὄρος βωμὸς κεραυόχος, δὲν ἀντικατέστησαν κέρατα, ἀλλὰ μιμοῦνται ἀνθεματὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἀκρωτήρια (W. DEONNA, BCH 58 (1934), 381 - 441. *Délos* 18, πίν. 111. C. YAVIS, *Greek Altars*, 1949, 165). Στὴ Συρία ὅμως καὶ στὴν Κύπρο ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ (DEONNA, ὁ.π. 402). Μήπως αὐτὸ ὑποδηλώνει κάποια ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ κέρατα τῶν μινωικῶν κατασκευῶν;

χές¹. "Ότι πολλοί από τούς βωμούς αυτούς μπορεί να ήταν κατασκευασμένοι δλόκληροι ή εν μέρει από γυμνό ξύλο φαίνεται και από τὸ βωμὸ πὸ ἀποκατέστησε ὁ Σακελλαράκης με βάση μερική του παράσταση σὲ σφράγισμα τῆς Ζάκρου². Ἡ ποικιλία τῆς μορφῆς τῶν βωμῶν, ἀντίστοιχη πιθανῶς σὲ ἐξειδικευμένους τελετουργικούς τύπους, προβάλλει μέσα ἀπὸ τὶς μινωικές παραστάσεις και ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ εὐρήματα. Τὸ ρυτὸ τῆς Ζάκρου με τὰ τρία διαφορετικὰ εἶδη «βωμῶν» πὸν περιλαμβάνονται στὸν περίβολο τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς, μᾶς προσφέρει εἰκόνα αὐτῆς τῆς ποικιλίας.

Ἡ παρουσία τῶν κατασκευῶν στὴν παράσταση 27 χαρακτηρίζει τὸ χῶρο χωρὶς νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ πραγματικὴ ὁμοία διάταξη ὑπαίθριου ἱεροῦ. Ἡ τοποθέτησή τους στὰ ἄκρα τῆς παράστασης γίνεται γιὰ λόγους πὸν ἐπιβάλλει ἡ κλειστή, αὐτὴ τὴ φορά, σφραγιδογλυφικὴ σύνθεση.

Λιγότερο σαφῆς ἐμφανίζεται ἡ κατασκευὴ στὴ μέση τῆς σκηνῆς. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κάθετες και δύο ὑπερκείμενες ὀριζόντιες γλυφές — οἱ δευτέρες συναντιοῦνται με ἐκείνες πὸν ἀποδίδουν τούς βραχίονες. Μπορεῖ νὰ δηλώνη και αὐτὴ βωμὸ με κλαδί, ἀλλὰ και περίφραγμα φυτοῦ, παρ' ὅλο πὸν αὐτὸ δὲν μοιάζει με τὶς γνωστὲς ὡς τώρα παραστάσεις ἱεροῦ δέντρου πὸν εἶναι πολὺκλαδο και πολὺφυλλο.

Τὸ κλαδί εἶναι γνωστὸ ὡς σύμβολο τῆς θεότητος τῆς βλάστησης. Εἶναι ἐπίσης ὄργανο λατρείας και μαγείας και παριστάνεται σὲ λατρευτικὲς σκηνές μαζί με ἄλλα ἱερὰ ἀντικείμενα, πρόχους, διπλοὺς πελέκεις, κέρατα καθοσίωσης ἢ και μόνο του σὲ σφραγίδες με πιθανὸ μαγικὸ προορισμό. Σὲ ἓνα σφραγιδόλιθο ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο³ ἡ ἱέρεια κρατεῖ ἓνα κοχύλι (τριτώνιο) μπροστὰ στὸ βωμὸ με τὰ ἱερὰ κέρατα και τὸ κλαδί ἀνάμεσά τους. Στὴν παράσταση ὑπάρχει και δέντρο, ἴσως φοίνικας και κοντὰ στὸ βωμὸ ἀντικείμενο πὸν ἴσως εἶναι ἀνεικονικὸ εἶδωλο. Ὁ Nilsson πιστεύει ὅτι τὸ κλαδί δέχεται τὸ ἴδιο λατρεία⁴. Στὴ θέση πὸν στέκει αὐτὸ, ἀνάμεσα στὰ κέρατα, ἐμφανίζεται στὴ σφραγίδα CMS V, 201 «ἀπὸ τὴν Κυδωνία» στὸ Μουσεῖο Μπενάκη⁵ γυμνὴ νεανικὴ μορφή, πιθανότατα, ὁ νεαρὸς θεὸς πλαισιωμένος ἀπὸ φτερωτὸ ἀγρίμι και ἀπὸ δαιμονικὸ πὸν κρατεῖ σπονδικὸ ἀγγεῖο. Μήπως τὸ κλαδί στὴν ἴδια θέση ἐκπροσωπεῖ ἄλλοῦ τὸν ἴδιο τὸ θεό; Ἡ μήπως στὴ σφραγίδα «τῆς Κυδωνίας» γίνεται ἐπιφάνεια τῆς θεότητος στὴν καθαγιασμένη θέση,

1. MMR, 117 κέ. Πρβ. τούς «Roadside Shrines» (C. YAVIS, ὁ.π. 22, 30). Βλ. και E.T. VERMEULE, *Götterkult*, 1974, 12, σημ. 17.

2. AE 1972, πίν. 95 γ - δ.

3. GG, πίν. 188. BOSSERT, εἰκ. 397a. MMR, 153, εἰκ. 161. PM IV, 210, εἰκ. 162.

4. MMR, 262 κέ. Ἡ ἄποψη ἀνάγεται στὴ γνωστὴ θέση τοῦ Evans πὸν βλέπει μάλιστα στὰ τρία κλαδιά τῆς σφραγίδας τοῦ Ἰδαίου τριαδικῆ θεότητα (TPC, 138 κέ.).

5. Ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητά του: J. BETTS, BSA 60 (1965), 203 κέ.

όπου άλλοτε υπάρχει το κλαδί ή ακόμη ή σπονδική πρόχους¹; Η τελευταία αυτή περίπτωση φαίνεται να αποκλείει τη δυνατότητα ενσάρκωσης της θεότητας στο κλαδί: το άγγειο είναι μόνο όργανο της λατρείας. Έπομένως μπορεί και το κλαδί ανάμεσα στα ιερά κέρατα να ανήκη άπλως στην καθαγιασμένη θέση, όπου θα γίνη ή θεοφάνεια και ή παρουσία του να όφείλεται στη δύναμη που είχε να μαγέψη το θείο.

Αν όμως στην παράσταση των Χανίων έχωμε πράγματι κλαδί στο βωμό, τότε θα μπορούσε να υποστηριχθή ότι ή παρουσία του αποκτᾶ ιδιαίτερη σημασία, γιατί βρίσκεται στο κέντρο της λατρευτικής πράξης. Προς αυτό τείνουν τὰ χέρια οί δύο ίερείς με μιᾶ χειρονομία προσφοράς ή επίκλησης. Μήπως έπομένως ή παράσταση 27 αποδεικνύει ότι το κλαδί δέχεται το ίδιο λατρεία; Είναι όμως, πιστεύω, όρθότερο να δεχθούμε άπλως ότι ή σκηνή είναι μέρος σειράς λατρευτικών πράξεων στο χώρο ιεροῦ και ότι δείχνει τη στιγμή της επίκλησης της θεότητας από δύο ίερείς γύρω από το βωμό της, το «βωμό της βλάστησης», όπως τον χαρακτηρίζει το κλαδί. Έτσι ή παράσταση 27 δέν προσθέτει νέα στοιχεία σχετικά με τη λατρεία του κλαδιού καθαυτοῦ.

Ιδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζει όμως ως προς το λατρευτικό τυπικό. Το άξιόλογο στοιχείο είναι ή παρουσία δύο ίερείων που έκτελοῦν όμοίωτη λατρευτική χειρονομία. Αν μάλιστα πρόκειται για δεντρολατρεία, στην όποία συνηθισμένη πράξη είναι ό χορός ή ή χειρονομία του ύψωμένου χεριού από την ίερεία, τότε ή παράσταση 27 είναι μοναδική.

Η τέλεση λατρευτικής πράξης από δύο μορφές που παισιώνουν αντικείμενο είναι γνωστή από την πρώιμη έποχή. Στην ΠΜ σφραγίδα από το Καστέλλι Πεδιάδος² δύο γυναίκες χορεύουν και ανάμεσά τους παριστάνεται το ήλιακό σύμβολο. Ασφαλώς ή παράσταση αυτή δέν σημαίνει λατρεία συγκεκριμένου αντικειμένου, πιθανώς όμως σχετίζεται με τη θεότητα που μπορεί να συμβολίζει ό κύκλος με τις άκτίνες και έτσι μπορεί να δείχνη λατρευτική χορευτική πράξη, τελούμενη από δύο γυναίκες. Άμεση σύνδεση με το αντικείμενο που βρίσκεται μεταξύ των δύο μορφών παρουσιάζει ή παράσταση στην ΠΜ κύλικα της Φαιστοῦ, όπου οί δύο λάτρισες παισιώνουν, πιθανώς χορεύοντας, τριγωνικό κατασκεύασμα που καταλήγει σε ανθρώπινο κεφάλι³. Το ίδιο δείχνει και ή λατρεία ιεροῦ φορέματος από δύο μορφές στη σφραγίδα από τὰ Μάλια⁴, όπως και ή λατρεία που τελούν

1. PM IV, 450, εικ. 375a. Πίνακας Ψυχροῦ: MMR, 171 εικ. 72.

2. PM I, 124, εικ. 93 A (b1).

3. BdA 41 (1956), 250. GK, 38, εικ. 25: είδωλο της θεᾶς και μαζί χώρος επιφάνειάς της.

4. P. DEMARGNE, Mélanges Ch. Picard, RA 29 - 30 (1948), 280 κέ. εικ. 1.

οί δύο γυναίκες, ακίνητες, με τή χειρονομία τοῦ ὑψωμένου χεριοῦ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν αἰνιγματικὴ κατασκευὴ στὸ δαχτυλίδι τῶν Μυκηθῶν CMS I, 127¹. Στὸ σφράγισμα ἐπίσης τῆς Ἁγίας Τριάδας 137 δύο ἱέρειες χορεύουν κοντὰ στὸ ἱερὸ δέντρο. Ἡ ἐλεύθερη συμμετρία τῆς σύνθεσης καὶ ὁ χορὸς δείχνουν εἶδος λατρείας ἢ φάση διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποῦ παρουσιάζει ἡ παράσταση 27. Μία παλαιοανακτορικὴ παράσταση λατρευτικῆς πράξης στὸ σφράγισμα τῆς Φαιστοῦ CMS II₅, 323 ἐμφανίζει δύο μορφές κατὰ μέτωπο με ἀπλὸ μακρὸ γυναικεῖο φόρεμα. Τὰ κεφάλια, σὲ πλάγια ὄψη, ἔχουν ὑπερβολικὰ μεγάλες μύτες ποῦ μοιάζουν με ράμφη πουλιῶν. Ἴσως πρόκειται γιὰ ἱέρειες με προσωπεῖα. Ὑψώνουν τὸν ἓνα βραχίονα καὶ φαίνεται ὅτι ἐνώνουν τὰ χέρια. Ἀνάμεσα στὰ κεφάλια τους ὑπάρχει τρίφυλλο πού, ἐνῶ με πρώτη ματιὰ θὰ μπορούσε νὰ θυμίσῃ τὸ «κλαδί» τῆς παράστασης 27, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ παραπληρωματικὸ κόσμημα. Οἱ στάσεις ὅμως καὶ οἱ χειρονομίες, ὅμοιες καὶ στὶς δύο γυναίκες, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖες· τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀνήκουν στὸ τυπικὸ λατρευτικῆς πράξης, ὅπως καὶ οἱ ἀνάλογες, ὅμοιες ἐπίσης μεταξύ τους, κινήσεις τῶν δύο γυναικῶν τῆς παράστασης 27. Τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τῆς λατρευτικῆς μας πράξης εἶναι ἀναμφισβήτητο. Πρόκειται γιὰ τέλεση τῆς λατρείας τῆς βλάστησης, με συμμετοχὴ δύο ἱερείων, σὲ χῶρο ὑπαίθριου ἱεροῦ.

28

Ἡ παράσταση 28 πρέπει νὰ ἀνήκῃ σὲ ἐλλειψοειδὲς δαχτυλίδι. Κανένα ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματα, σὲ ἕξι δισκία καὶ σὲ ἓνα πρισματικὸ σφράγισμα, δὲν εἶναι ἔντονο. Τὸ ἀριστερὸ μέρος δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποκατασταθῇ. Ὅριο σώζεται μόνο δεξιὰ. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ δαχτυλίδι δὲν θὰ εἶχε καλὰ διατηρηθῆ (πίν. 2η, 38β, 39γ).

Γυναίκα με μακρὸ λατρευτικὸ φόρεμα βρίσκεται στὴ μέση τοῦ πεδίου. Τὸ σῶμα παριστάνεται μετωπικά, τὸ κεφάλι ποῦ γέρνει πρὸς τὸν δεξιὸν τῆς ὄμο σὲ πλάγια ὄψη. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὅπως συνήθως ἀδιάπλαστο, ἢ κόμη μακριά. Ἀκουμπᾷ τὸ δεξιὸν τῆς χέρι στὸ στήθος, ἐνῶ ἀπλώνει τὸ ἀριστερὸ (ὑπερβολικὰ μακρὸ) πρὸς τὸ μέρος τοῦ δέντρου (συκιά;) ² ποῦ ἀνεβαίνει δεξιὰ πάνω ἀπὸ κατασκευὴ καὶ γέρνει πρὸς τὸ μέρος τῆς γυναίκας. Ἡ

1. MMR, 182. TPC, 183. ΜΣ, 66.

2. Πρβ. PM II, 615. TPC, 101 κέ. Ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ (ΙΕΕ Α', 225) λέγει ὅτι τὸ «κατ' ἐξοχὴν ἱερὸ δέντρο εἶναι ἡ ἐλιά». Στὶς παραστάσεις δεντρολατρείας δὲν φαίνεται ὅτι παριστάνεται ἐλιά, σὰν αὐτὲς τοῦ «ἱεροῦ ἄλσους» στὴν τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ PM III, πίν. XVIII, σ. 67.

κατασκευή είναι διμερής και παριστάνεται αποσπασματικά. Το ευρύτερο κάτω και το στενότερο πάνω μέρος, στεφανωμένο με ιερά κέρατα, έχουν διπλό γείσωμα που εξέχει πέρα από τις παραστάδες των άκρων. Ἀνάμεσα σε αυτές, στο πάνω μέρος, διακρίνεται αμυδρά προφανώς κιονίσκος, όπως στις περισσότερες παρόμοιες παραστάσεις της κρητομυκηναϊκής σφραγιδογλυφίας με ιερό δέντρο και κατασκευή¹.

Ἡ κίνηση τῶν χειρῶν καὶ τοῦ κεφαλοῦ τῆς γυναίκας δηλώνει λατρευτικό χορό. Μόνο ἡ ἀκίνησία τοῦ κάτω σώματος ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ μορφές που χορεύουν σὲ ἄλλες παραστάσεις, ὅπως στὸ σφράγισμα τῆς Ἀγίας Τριάδας 138 καὶ στὸ χρυσὸ δαχτυλίδι τῆς Ὁξφόρδης². Τὸ σχέδιο ὁμως τῆς παράστασης 28 βασίστηκε στὰ ἄτονα καὶ ὄχι καλὰ διατηρημένα ἀποτυπώματα, στὰ ὁποῖα ἡ κίνηση τοῦ κάτω σώματος τῆς γυναίκας μπορεῖ νὰ μὴν κράτησε τὴ μορφή που εἶχε στὴν ἀρνητικὴ παράσταση τοῦ δαχτυλιδιοῦ. Στὰ ἰσχία ὡστόσο τῆς μορφῆς παρατηρεῖται κάποια διαφοροποίηση που μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα κίνησης. Σὲ ἄλλες χορευτικὲς παραστάσεις, στὸ δαχτυλίδι π.χ. τῆς Μιδέας CMS I, 191, τὸ ἀριστερὸ χέρι ὑψώνεται στὴ χαρακτηριστικὴ λατρευτικὴ χειρονομία καὶ τὸ ἄλλο ἐκτείνεται πλάγια, ὅπως ἐδῶ. Ἄλλοτε ἡ χορεύτρια φέρνει τὰ δύο χέρια στὴ μέση, ὅπως στὸ σφράγισμα 140 τῆς Ἀγίας Τριάδας ἢ στὸ χρυσὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν CMS I, 126. Μὲ τὶς διαφορετικὲς κινήσεις τῶν χειρῶν δηλώνεται κάθε φορὰ ἄλλο εἶδος χοροῦ ἢ φάσεις τῆς ἴδιας χορευτικῆς ἱεραουργίας³. Αὐτὴ ἀποτελοῦσε βασικὸ μέρος τῆς δεντρολατρείας καὶ ὀδηγοῦσε σὲ ἔκσταση καὶ στὸν ὀραματισμὸ τῆς θεότητας μέσα στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, που τὸ χαρακτήρα του προσδιόριζε ἡ κατασκευή μὲ τὸν κιονίσκο καὶ τὸ δέντρο.

Ἡ δεντρολατρεία, ἀπὸ τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς μινωικῆς θρησκευτικῆς πράξης, ἔχει ἀπασχολήσει εὐρύτατα τὴν ἔρευνα. Ὁ πρωτεϊκὸς συνδυασμὸς τοῦ δέντρου μὲ τὴ λατρεία τοῦ κύκλου τῆς βλάστησης γίνεται γενικὰ δεκτός⁴. Ἡ λατρεία αὐτὴ τελεῖται σὲ ἱερά τῆς ὑπαίθρου. Ὁ Nilsson ὁμως

1. MMR, 254 κέ. TPC, 105 κέ. PM III, 514 - 515. GK, 11 κέ. B. RUTKOWSKI, *Cult Places in the Aegean World*, 1972, 204 κέ. E. O. JAMES, *The Tree of Life*, 1966, 47. ΜΣ, 39.

2. Ἀρ. 1919. 56. CS, πίν. 20. PERSSON, 32 κέ. Siegelbilder, 114 κέ., ὅπου θεωρεῖται πλαστό.

3. RUTKOWSKI, ὁ.π. 208. *Minoische Kultur*, 136. Τὸ πλῆθος τῶν χορευτριῶν στὶς λατρεῖες θὰ ἦταν ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ τυπικόν. Στὶς σφραγίδες ὑπάρχουν ἕως τρεῖς. Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δεχθοῦμε μαζὶ μὲ τὸν Rutkowski ὡς κανόνα ὅτι οἱ σφραγιδογλυφικὲς παραστάσεις δίνουν μόνο μέρος συνόλου χορευουσῶν ἱεραίων.

4. MMR, 262 κέ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. WILLETS, ὁ.π. 67 κέ. GK, 9 - 10, 27 - 28. PICARD, 191. GLOTZ, 276, 286 (βλ. εἰδικὰ γιὰ τὸ τελετουργικὸ ξερίζωμα τοῦ δέντρου). Ὁ Nilsson καταλήγει στὴν παραδοχὴ ὅτι ὑπάρχει πρωταρχικὴ λατρεία τοῦ δέντρου καθαυτοῦ. Ἡ ἄποψη πάντως αὐτὴ ἀπέχει ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Evans ὅτι τὸ δέντρο καὶ ὁ βαί-
τυλος λατρεύονται ὡς ἐνσάρκωση τῆς θεότητος που μόνο σὲ προηγμένο στάδιο ἐμφα-

συνεδύασε τὰ ἱερά κέρατα μετὰ τὰ οἰκιακὰ ἱερά¹. Τὸ παράδειγμα τῆς παράστασης 28 τῶν Χανίων ἔρχεται νὰ προστεθῇ στὶς παραστάσεις ὅπου καθαρὰ συνδυάζεται ἡ δεντρολατρεία τοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ χώρου, μετὰ τὰ κέρατα καθοσίωσης². Ἐπομένως αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ περιορισθοῦν σὲ οἰκιακὰ ἱερά. Ὅτι μάλιστα ἀνήκουν σὲ κάθε ἱερὸν χῶρον, ἔδειξε τέλος καὶ ἡ παράσταση τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς στὸ ρυτὸ τῆς Ζάκρου. Ἐκεῖ ἀποτελοῦν τὸ κύριο στοιχεῖο χαρακτηρισμοῦ τῆς ἱερότητας τῶν κατασκευῶν καὶ τοῦ περιβάλου. Ἡ ἴδια σπουδαία παράσταση μᾶς διδάσκει κάπως καὶ γιὰ τὴν σχέση τοῦ δέντρου μετὰ τὴν κατασκευὴ πού τὸ συνοδεύει καὶ γιὰ τὸ γενικὸ τῆς σχῆμα. Ἀριστερά, μπροστὰ στὸ κλιμακωτὸ βᾶθρον τοῦ τριμεροῦς κτιρίου, ὑπάρχει κτιστὴ βαθμιδωτὴ κατασκευὴ μετὰ κέρατα. Δύο μακριὰ κλαδιὰ ἔχουν τοποθετηθῆ ἔτσι, ὥστε νὰ προβάλλουν πίσω ἀπὸ τὴν κατασκευὴ καὶ νὰ γέρνουν ἀπὸ πάνω της. Δὲν μπορεῖ τελείως νὰ ἀποκλεισθῇ ὅτι πρόκειται καὶ γιὰ θάμνον ἢ μικρὸ δέντρο πού φυτρώνει ἐκεῖ. Ἡ κατασκευὴ αὕτη εἶναι ὁ γνωστὸς «βαθμιδωτὸς βωμός». Πρόκειται γιὰ βαθμιδωτὸ θρανίον ἢ βᾶθρον πού στεκόταν σὲ ὑπαίθριους χώρους λατρείας καὶ δεχόταν προσφορές, σκεύη καὶ σύμβολα λατρείας, σὰν αὐτὰ πού βρέθηκαν στὴν ὅμοια κατασκευὴ τῆς ΝΔ γωνίας τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ³. Στὸ μέγαρον τοῦ Νίρου παρόμοια βαθμιδωτὴ βάση, πάνω στὴν ὁποία βρέθηκε ζευγάρι λίθινων ἱερῶν κεράτων, χαρακτηρίστηκε «εἶδος βωμοῦ»⁴. Ὅμοια μετὰ τοῦ ἀγγείου τῆς Ζάκρου εἶναι καὶ ἡ τριπλῆ βαθμιδωτὴ κατασκευὴ μπροστὰ ἀπὸ δέντρο, ὅπου κατευθύνεται ἡ πομπὴ τῶν προσφορῶν στὴ σαρκοφάγον τῆς Ἁγίας Τριάδας. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἴδιο ἱερὸ βᾶθρον παριστάνεται καὶ στὸ σφράγισμα 1 τῆς Ζάκρου καὶ στὴν παράσταση 28 τῶν Χανίων. Παρόμοια

νίζεται μετὰ ἀνθρωπόμορφη παράσταση πλάι σὲ αὐτὰ καὶ τέλος τὰ ἀντικαθιστᾶ (TPC, 123, 163). Ἐνδείξεις δεντρολατρείας σημειώθηκαν ἀπὸ τὸν J. Sundwall σὲ πινακίδες Γραμμικῆς Α τῆς Ἁγίας Τριάδας: ὑποδηλώνουν σύνολον τελετουργικῶν πράξεων καὶ συνδέουν μετὰ αὐτὲς τὴν παπαρούνα, πού μπορεῖ νὰ συνέβαλλε στοὺς ἐκστατικούς ὀραματισμούς (Acta Academiae Aboensis, 1943). Πρβ. καὶ G. A. S. SNIJDER, *Kretische Kunst*, 1936, 140 κέ.

1. MMR, 272, 184.

2. Σφράγισμα Ζάκρου ἀρ. 1. Θραῦσμα ἀνάγλυφου ρυτοῦ ἀπὸ τοὺς Γυψάδες (PM II, 614 εἰκ. 386). Πρβ. B. SCHWEITZER, *Gnomon* 4 (1928), 180. Ἡ παράσταση τῆς πρόσοψης τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ μαζὶ μετὰ τὸ δέντρο στὸ δαχτυλίδι τῶν Ἀρχανῶν θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἔνδειξιν ὅτι ἡ δεντρολατρεία γινόταν καὶ σὲ ἀνακτορικὸν χῶρον, ἂν δὲν ἦταν μᾶλλον βέβαιον ὅτι οἱ κατασκευὲς πού συνδέονται γενικὰ μετὰ τὸ ἱερὸ δέντρο εἶναι μικρὲς καὶ, πάντως, ἀνάλογες μετὰ τὸ μέγεθος τοῦ δέντρου. Ἐπομένως δὲν παριστάνεται ἐκεῖ ἀνακτορικὸν ἱερόν. Ἡ μορφή τῆς τριμεροῦς πρόσοψης δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ περιορισθῇ στὴ μνημειώδη ἀρχιτεκτονικὴ. Πιὸ πολὺ, πιστεύω, τὸ δαχτυλίδι τῶν Ἀρχανῶν βεβαιώνει ὅτι ἡ τριμερὴς κατασκευὴ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ καὶ ἐκτὸς ἀνακτόρου.

3. *MonAnt* XIV (1904), πίν. 29 (2) καὶ 31 (2). MMR, 118, εἰκ. 34.

4. AE 1922, 4, εἰκ. 2.

είναι και η κατασκευή χωρίς ιερό δέντρο, αλλά με την παρουσία της θεότητας στα σφραγίσματα της ύστερης ανακτορικής εποχής από την Κνωσό και στο χρυσό δαχτυλίδι των Θηβών με τη συγγενική παράσταση επιφάνειας¹. Στις παραστάσεις όμως αυτές δεν είναι κτιστή ή συμπαγής. Ίσως ήταν ελαφριά κατασκευή από ξύλο και την αποτελούσαν κιονίσκοι που στήριζαν πλάκα με κυματοφόρα γείσα. Άνάμεσα στα στηρίγματα θα στεκόταν ο κιονίσκος ή βαίτυλος του Evans, που ονόμασε πολλές από τις κατασκευές αυτές *baetylic cells*². Στο χαμένο χρυσό δαχτυλίδι του Μόχλου ή κατασκευή πλάι ή μέσα στο πλοίο με το ιερό δέντρο, τον ίδιο χαρακτήρα και γενικό σχήμα έχει, αποτελείται όμως προφανώς από ξύλινο κιγκλιδωτό σκελετό, σαν σκαλωσιά³. Η κατασκευή αυτή πρέπει να διασταλῆ από τις συνήθως λεγόμενες «πρόσοψη ιεροῦ» ή «περίβολος με πύλη» ή «ἐλεύθερα στεκόμενος πύλωνας» που αποτελούσαν το σκηνογραφικό βάθος της τελετουργίας ή περιέβαλλαν το ιερό δέντρο⁴. Άλλο είδος είναι επίσης και το απλό περίφραγμα, που παράδειγμά του μάς δίνει το νέο σχέδιο της σφραγίδας από τη Λιγόρτυνο⁵. Χαμηλά και άπλά περιφράγματα θα ὑπῆρχαν σε πολλά δέντρα λογιζόμενα ιερά, μέσα στην ἐξοχή ή στον περίβολο ιερῶν. Η παράσταση τέλος στο χρυσό δαχτυλίδι των Ἀρχανῶν δείχνει σε σχέση με ιερό δέντρο τριμερῆ κατασκευή με ὑπερυψωμένο το μεσαίο τμήμα, πάνω σε κτιστό βάθρο. Και ἐδῶ ἀσφαλῶς πρόκειται για μικροῦ μεγέθους κατασκευή, ἴσως ξύλινη ή πλίνθινη, που μιμείται την πρόσοψη τοῦ ἀβαθοῦς τριμεροῦς ιεροῦ. Ὑπάρχουν ἐπομένως περισσότερα εἶδη κατασκευῶν που σχετίζονται με το ιερό δέντρο και το παραστέκουν ή το πλαισιώνουν ή τοῦ δίνουν «βάθος σκηνογραφικό».

1. Κνωσοῦ, PM II, 767, εἰκ. 498. Θηβῶν, CMS V, 199.

2. PC, 112 κέ.

3. SEAGER, ὁ.π. εἰκ. 52. BOSSERT, εἰκ. 399b. MMR, 269 εἰκ. 136. Τελευταία ή C. SOURVINOU - INWOOD (Kadmos 12 (1973), 152 - 3) προτείνει προέλευση τῆς κατασκευῆς ἀπὸ αἰγυπτιακὸ πρότυπο που προσαρμόζεται στὴ μορφή τοῦ «μινωικοῦ βωμοῦ». Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ἡ ὁμοιότητα τοῦ συνόλου αὐτοῦ (πλοῖο και βαθμιδωτὴ κατασκευή) με τὸ σπάνιο, ἄλλωστε, σημεῖο ἢ ιδεόγραμμα τῆς Γραμμικῆς A, Lc 36 τῶν δισκίων 2058 - 2062 (Γραμμικὴ A Χανίων, 146 - 147).

4. MMR, 270 - 271. GK, 11 - 12. Ἡ ἄποψη τοῦ Nilsson ὅτι ὅταν τὸ δέντρο δὲν φαίνεται ὀλόκληρο, τότε περιβάλλεται ἀπὸ τὴν κατασκευή, δὲν εἶναι πέρα γιὰ πέρα σωστὴ, γιατί οἱ κατασκευές τῆς περισσότερες φορές παριστάνονται στὴν ἄκρη τοῦ σφραγιστικοῦ πεδίου και εἶναι ἀποσπασματικές. Ἐπίσης, μπορεῖ νὰ παριστάνεται μόνο ἡ ὄψη που ἀντίκρυζε ὁ λατρευτῆς. Ἐπομένως εἶναι δυνατό νὰ βρισκόταν στὴν πραγματικότητα τὸ δέντρο πλάι ἢ πίσω ἀπὸ τὴν κτιστὴ ἢ τὴν ξύλινη βαθμιδωτὴ κατασκευή και ὁμως στὴν παράσταση νὰ μὴ φαίνονταν ὀλόκληρο. Ἡ γνώμη τοῦ VALLOIS (REA 28 (1926), 121) ὅτι τὰ δέντρα φυτρῶνουν πάνω σὲ βωμοὺς δὲν ἔγινε γενικὰ δεκτὴ.

5. CMS IX, 163. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ξύλινο περίφραγμα πάνω σὲ ὑψωμα προσιτὸ ἴσως με ξύλινη σκάλα.

Οί κατασκευές που παριστάνονται στις λατρευτικές σκηνές δεν είναι σε θέση να φανερώσουν το είδος του ιερού. Και ίσως αυτό αποδειχθή τελικώς ακατόρθωτο, γιατί συνήθως δεν είναι δυνατό να ορισθῆ ακριβῶς ἡ πραγματική μορφή τῶν ἀπεικονίσεων αὐτῶν. Μοιάζουν νὰ ὑπακούουν σὲ συμβατικές καλλιτεχνικές ἐπίνοιες καὶ νὰ ἀποτελοῦν τύπους, δηλωτικούς βέβαια πραγματικῶν κατασκευῶν, ἀλλὰ ὄχι εἰκονικά ὁμοιώματά τους. Παράδειγμα ἡ κατασκευή που φαίνεται ὅτι περιβάλλει τὸ δέντρο στὴ σκηνὴ τῆς θυσίας τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγίας Τριάδας, που ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀκάλυπτη. Καὶ ὅμως δείχνει τὰ ἄκρα τῶν δοκῶν ὀροφῆς. Πρόκειται πολλὲς φορές γιὰ συμφυρμὸ περισσότερων διακοσμητικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν. Μνημειωδέστερες καὶ ἐπιμελέστερες παραστάσεις προσόψεων ἱερῶν, ὅπως τῆς μικρογραφικῆς τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ καὶ τοῦ ἀνάγλυφου ρυτοῦ τῆς Ζάκρου, δείχνουν τὸ ἴδιο γενικὸ σχῆμα: ἰσόγειο κτίσμα μὲ ὑπερυψωμένο τὸ μεσαῖο τμήμα. Πρόκειται ὅμως γιὰ δύο διαφορετικὰ εἶδη ἱερῶν, ἀνακτορικὸ τὸ πρῶτο καὶ ἱερὸ κορυφῆς τὸ δεύτερο. Γι' αὐτὸ οἱ ἰδιομορφίες, κολῶνες ἀνάμεσα σὲ παραστάδες καὶ ἔλλειψη κρηπιδώματος τὴ μία φορά, θυρώματα ἢ κόγχες, κτιστὴ βάση καὶ κλίμακες τὴν ἄλλη, πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιο ὅτι ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Ἡ παράσταση στὸ ἀγγεῖο τῆς Ζάκρου φανερῶνει τὴν ἀνδηρωτὴ, ἴσως μὲ βαθμιδωτὰ ἀναλήμματα, διαμόρφωση τῆς πλαγιᾶς ὅπου ἀπλωνόταν τὸ ἱερὸ κορυφῆς.

29

Σὲ χρυσὸ ἴσως, ἐλλειψοειδῆς δαχτυλίδι πρέπει νὰ ἀνήκουν τὰ ἀποτυπώματα τῆς παράστασης 29 σὲ δύο ἀπλὰ σφραγίσματα καὶ τὶς δύο φορὲς μαζί μὲ ἀποτυπώματα τῆς παράστασης 9 (πίν. 40α - β, 41α - β). Δεξιὰ σώζεται μέρος ὀρίου τῆς σφραγίδας. Ἡ διατήρηση καὶ στὰ δύο εἶναι ἀποσπασματική. Ἀκόμη περισσότερο ζημιώνεται ἡ παράσταση ἀπὸ τὰ ἴχνη νημάτων πάνω στὸ ἀποτύπωμα τοῦ 1528β. Ἀλληλοσυμπλήρωση γιὰ πλήρη σχεδίαση δὲν εἶναι δυνατὴ καὶ γι' αὐτὸ ἐγίναν δύο χωριστὰ σχέδια που δίνουν πιστὰ ὅ,τι σώζεται. Ἡ διαφορετικὴ κατάσταση διατήρησης στὸ καθένα, εἶναι δυνατό νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὲς σφραγίδες. Ἐν τούτοις, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἔχομε ἀποτυπώματα τῆς ἴδιας σφραγίδας. Τὰ στοιχεῖα που σώζονται εἶναι ἀρκετὰ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς νέας λατρευτικῆς σκηνῆς.

Στὴ μέση κάθεται γυναικεία μορφή πάνω σὲ κιονίσκο ἢ κυλινδρικό σκαμνί, πιθανῶς μὲ λοξὲς ραβδώσεις¹, στὴν κοινὴ στάση, μὲ τὸν κορμὸ κατὰ

1. Σὲ σφραγίδα «ἀπὸ τὴν Κυδωνία» PM IV, 518, εἰκ. 461, ἡ γυναικεία μορφή στὴ μέση

μέτωπο και τὸ κάτω σῶμα σὲ πλάγια ὄψη. Τὸ κεφάλι λείπει. Ἡ κίνηση τῶν χειρῶν εἶναι καθαρὴ: ὑψώνει τὸ ἀριστερὸ λυγισμένο μπροστὰ στὸ πρόσωπο και τείνει τὸ χαμηλωμένο δεξί πρὸς τὰ πλάγια. Τὴν καθιστὴ περιβάλλουν δύο μορφές: τῆς ἀριστερῆς σώζονται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κάτω σώματος και ἐλάχιστο τοῦ κορμοῦ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Φορεῖ μακρὸ φόρεμα μὲ κατακόρυφη λεῖα ταινία στὸ πλάι, ἀνάμεσα σὲ ὀριζόντιες πτυχώσεις¹. Τὸ χέρι λυγίζει και φαίνεται νὰ ἀκουμπᾶ περίπου στὴ μέση. Τῆς μορφῆς δεξιά σώζεται μικρὸ μέρος τοῦ κάτω σώματος μὲ ὅμοιο ροῦχο και ὁ δεξιὸς βραχίονας χαμηλωμένος. Ἐὰν γιὰ τὴν παράσταση τῆς σφραγίδας «ἀπὸ τὴν Κυδωνία» θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξη ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸν θρησκευτικὸ της χαρακτήρα, οἱ κινήσεις τῶν χειρῶν ἐδῶ φαίνεται νὰ ἀποκλείουν ἄλλη ἐρμηνεῖα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λατρευτικὴ. Πιθανῶς μάλιστα οἱ δύο ὄρθιες μορφές χορεύουν και ἡ στάση και ἡ χειρονομία τῆς καθιστῆς στὸ σκαμνὶ δείχνει ὅτι εἶναι ἡ ἴδια ἡ θεὰ ποὺ φανερώνεται μέσα στὴν τέλεση τῆς ἱερουργίας και κάθετα στὴν προορισμένη γι' αὐτὴν θέση². Ἡ διατήρηση δὲν ἐπιτρέπει νὰ βεβαιωθοῦμε ἂν ἡ θεὰ παριστάνεται γυμνή. Στὸ χρυσὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῆς Φαιστοῦ ἡ καθιστὴ θεὰ πλάι σὲ κίονα μὲ ἐπιστύλιο ἴσως εἶναι γυμνή³. Καὶ στὰ χρυσὰ περίμμητα ἐλάσματα τοῦ τρίτου λακκοειδοῦ τάφου τῶν Μυκηνηῶν, θεότητα εἶναι ἡ γυμνὴ μορφή ποὺ τριγυρίζουν περιστερία. Πρόκειται φανερά γιὰ τονισμό μιᾶς ιδιότητος τῆς θεᾶς ποὺ τῆς ἐπιβάλλει τὴ γυμνότητα⁴.

30

Τὰ ἀποτυπώματα τῆς παράστασης 30 σὲ ἓνα μόνο δισκίῳ, προέρχονται ἀπὸ ἐλλειψοειδές, ἴσως χρυσὸ δαχτυλίδι. Ὁριο τῆς σφραγίδας σώζεται ἐπάνω. (πίν. 4γ, 42-43).

Δεξιά, κάθετα σὲ βαθμιδωτὸ ἔδρανο γυναικεῖα μορφή στὴ στάση τῆς γυναίκας τῆς προηγούμενης παράστασης. Τὸ κεφάλι ἐμφανίζεται ἀδιαμόρφωτο. Τὸ δεξί της χέρι ἔχει στὸ στήθος, τὸ ἄλλο χαμηλωμένο. Φο-

κάθεται σὲ ὅμοιο κιονίσκο. Γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ καθίσματος: ΠΛΑΤΩΝ, Κρητ. Χρον. 5 (1951), 405.

1. Ὁμοιο φόρεμα ἔχει ἡ μεσαία, πιθανῶς, Ἱέρεια στὸ σφράγισμα 135 τῆς Ἁγίας Τριᾶδας και ἡ μία ἀπὸ τίς δύο μορφές ἀριστερά, στὴν παράσταση τοῦ δαχτυλιδιοῦ τῶν Ἴσοπάτων (BOSSERT, εἰκ. 400g. MAR. - HIR., πίν. 111 (πάνω ἀριστερά). GG, ἔγχρ. πίν. σ. 49(1).

2. Ὑπάρχει και ἡ ἐναλλακτικὴ, γνωστὴ ἀπὸ παλιὰ ἀποψη ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἱέρεια ποὺ ὑποδύεται τὴ θεὰ (GLOTZ, 308 - 9. GK, 33 κέ.).

3. MonAnt XIV (1904), 578 εἰκ. 51. MAR. - HIR., πίν. 111 (πάνω δεξιά).

4. Γιὰ γυμνὴ θεότητα: MMR, 397. PICARD, 110, 194. GLOTZ 282. Θέμα σχετικὸ μὲ τὴν παράσταση 29, προφανῶς, ἔχει και ἡ CMS I, 159, ὅπου ἡ θεὰ ὄρθια περιβάλλεται ἀπὸ δύο μικρὲς γυναικεῖες μορφές.

ρεί τὸ ἔνδυμα μὲ τὴ μεσαία ραφή ποὺ μοιάζει μὲ παντελόνι. Τοῦ σχήματος στὸ βάθος δεξιά, πίσω ἀπὸ τὴν καθιστή, δὲν εἶναι εὐκολὴ ἢ ἐρμηνεύει. Ὡς ὑπόθεση μόνο θὰ μπορούσε νὰ σημειωθῆ ὅτι παριστάνει ἐρεισίνωτο θρόνου. Ἀριστερὰ ὑπάρχει νεανικὴ γυναικεία προφανῶς μορφὴ μὲ κοντὸ φόρεμα. Τὰ γόνατα φαίνονται λυγισμένα καὶ ἡ στάση τῶν διεσταλμένων σκελῶν δίνει τὴν ἐντύπωση χοροῦ. Τὸ δεξιὸ χέρι βρίσκεται στὴ μέση, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ ἴσως κρατοῦσε τὸ μακρὸ στέλεχος ποὺ μοιάζει νὰ σείεται μπροστὰ στὴν καθιστή. Στὴν ἄκρη του ὑπάρχει ὀριζόντιο σὰν κυλινδρικό μέλος, στερεωμένο στὸν μακρὸ ἄξονα ποὺ πιθανῶς τὸ διαπερνᾷ καὶ ἐξέχει πέρα ἀπὸ αὐτό. Ἡ μορφὴ αὐτὴ βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν καθιστή καὶ πατεῖ σὲ χωριστὴ κατασκευὴ ποὺ διακρίνεται ἀμυδρὰ κάτω ἀπὸ τὰ πόδια της.

Ἡ σκηνὴ εἶναι λατρευτικὴ καὶ παριστάνει πάλι τὴ φανέρωση τῆς θεᾶς, ἐνῶ ἡ ἱέρεια ἐκτελεῖ τὴ λατρευτικὴ πράξη ποὺ πιθανῶς συνδέεται μὲ χορό. Τὸ κοντὸ ροῦχο τῆς συναντᾶμε σὲ μορφὲς τῶν σφραγισμάτων τῆς Ἁγίας Τριάδας, ὅπως στὸ 142, ὅπου ἡ γυναίκα μὲ τὸ κοντὸ φόρεμα κάνει σπονδὴ μπρὸς στὴν καθιστὴ θεὰ καὶ ἀλλοῦ¹. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἀμφίσεσης πρέπει νὰ ἀνῆκε στὸ τυπικὸ ὀρισμένης τελετουργίας. Τὸ ἀντικείμενο ποὺ ἴσως κρατεῖ ἡ μορφὴ στὴν παράσταση μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ καλύτερα μὲ σφύρα ποὺ εἶναι, ὅπως καὶ ὁ διπλὸς πέλεκυς, ἱερὸ ἔμβλημα². Στὸ σφράγισμα τῆς Ἁγίας Τριάδας 126 ὁ ἱερέας μὲ τὸν μακρὸ χιτῶνα κρατεῖ συρικὸ πέλεκυ, ὅπως καὶ ὁ ἱερέας στὴν ἀμυγδαλόσχημη σφραγίδα ἀπὸ τὸ Βαφειὸ CMS I, 225. Στὸ σφράγισμα τῆς Ἁγίας Τριάδας 124 οἱ δύο μορφὲς (ἴσως γυναίκα καὶ ἄντρας καὶ πιθανῶς σὲ πομπή) κρατοῦν διπλὸ πέλεκυ. Στὸ σφραγιδόλιθο ἀπὸ τὸ Βαφειὸ CMS I, 226 ἡ γυμνόστηθη ἱέρεια χορεύει κρατώντας μὲ τὰ δύο χέρια, πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι της ραβδί. Ραβδί κρατεῖ καὶ μία ἀπὸ τὶς λατρευτικὲς μορφὲς στὸ σφράγισμα 135 τῆς Ἁγίας Τριάδας³. Τὰ ἀντικείμενα αὐτά, ὄργανα ἢ σύμβολα λατρείας, ἦταν ἔμβλήματα τοῦ ἱερατείου. Τὴ σημασία τοῦ ἱερατικοῦ ἔμβλήματος πρέπει νὰ ἔχη καὶ τὸ στέλεχος μὲ τὸ στρογγυλὸ ἀντικείμενο στὴν ἄκρη, ποὺ κρατεῖ ἡ ἀντρικὴ μορφὴ πλάι στὸ

1. LEVI, 155, εἰκ. 164.

2. Σφύρες βρέθηκαν στὸ θησαυροφυλάκιο τῆς Ζάκρου (ΠΛΑΤΩΝ, Ζάκρος, 127, εἰκ. 22) καὶ στοὺς ἀποθέτες τοῦ Ἱεροῦ στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ (PM I, 469, εἰκ. 336). Σφυροπέλεκυς προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Πόρου Ἡρακλείου (ΠΑΕ 1967, πίν. 193α). Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματα τῆς παράστασης 30 διακρίνεται ἀνάμεσα στὴ «σφύρα» καὶ στὸ κεφάλι τῆς γυναίκας κάτι σὰν λεπτὸ καὶ μακρὸ ἀντικείμενο μὲ διογκωμένη ἀπόληξη στὸ ἄκρο. Μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ τὸ λεγόμενο σύμβολο τοῦ κιονίσκου ἢ γιὰ ἀντικείμενο σὰν αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει πάνω ἀπὸ τὸ «snake frame» τῆς θεᾶς στὸ CMS I, 379 καὶ ἴσως εἶναι διπλὸς πέλεκυς. Ἀλλὰ μπορεῖ ἢ «διογκωση» νὰ ἀνήκη καὶ στὴν κόμμωση.

3. Γιὰ τὸ θέμα βλ. P. DEMARGNE, BCH 70 (1946), 148 κέ. S. MARINATOS, Kleidung, 1967, 24. GG, 394.

ζῶο πού μοιάζει νά θηλάζη στὴ λάρνακα τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Ἱεράπετρας¹.

Τὸ βαθμιδωτὸ ἔδρανο πρέπει νά παραλληλισθῆ μὲ τὴν κατασκευὴ ὅπου κάθεται γυναικεία μορφή σὲ τοιχογραφία τῆς Θήρας². Ἐκεῖ μοιάζει νά ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀμφίκοιλα σκαμνιά σὲ πυραμιδωτὴ διάταξη. Τὸ νόημα τῆς παράστασης στὴν τοιχογραφία τῆς Θήρας καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ χώρου τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου βρέθηκε, δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐρευνηθῆ. Ὅπωςδὴποτε, τὸ βαθμιδωτὸ ἔδρανο, τὸ σχῆμα τῆς καθιστῆς καὶ ἀκόμη περισσότερο ὁ γρῦπας καὶ ὁ πίθηκος πού τὴν παραστέκουν, μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ θεότητα ἢ γιὰ μορφή βασίλισσας. Στὰ Χανιά ἔχομε ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο κάθισμα σὲ ἀπλούστερη μορφή. Κατασκευὴ παρόμοια ἴσως ἀποτελοῦσε τὸ κρηπίδωμα μὲ τὸ τετράγωνο βάθρο, ὅπου θὰ ὑπῆρχε θρόνος, στὴν «Οἰκία τοῦ Ἱεροῦ Βήματος» στὴν Κνωσό³.

Ὅταν στὶς παραστάσεις λατρείας παριστάνεται ἡ φανερωμένη θεότητα καθιστή, ὁ ἱερὸς χώρος προσδιορίζεται ἀπὸ κάποια κατασκευὴ ἢ τὸν κίονα ἢ τὸ δέντρο ἢ ἀκόμη τὴν πλαγιὰ βουνοῦ (χώρος ἱεροῦ κορυφῆς). Ἐδῶ, φαίνεται ὅτι τὴ λειτουργία αὐτὴ ἔχει βασικὰ τὸ ἀκαθόριστο ἀντικείμενο πίσω ἀπὸ τὴ μορφή τῆς καθιστῆς θεᾶς. Ἄν μάλιστα εἶναι θρόνος ἢ λατρευτικὴ σκηνὴ στέκει ταιριαστὰ σὲ οἰκιακὸ ἱερό.

31

Τὸ πρισματικὸ σφράγισμα 1024 ἔδωσε τὸ μοναδικὸ ἀποτύπωμα τῆς παράστασης 31, πού φανερὰ προέρχεται ἀπὸ χρυσὸ ἐλλειψοειδὲς δαχτυλίδι. Τὰ ὄρια σώζονται σχεδὸν πλήρη καὶ μποροῦν νά ἀποκατασταθοῦν. Μόνο στὴν ἀριστερὴ ἄκρη δὲν ἔχει ἀποτυπωθῆ ἐλάχιστο μέρος τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας. Ἡ διατήρηση τοῦ ἀποτυπώματος δὲν εἶναι καλὴ, ἀλλὰ καὶ τὸ τύπωμα ἦταν ἄτονο ἢ τὸ σκάλισμα τοῦ δαχτυλιδιοῦ εἶχε κιόλας χάσει τὴ φρεσκάδα του (πίν. 4δ, 44α, 45α - β).

Γυναικεία μορφή δεξιὰ, βαδίζει ζωηρὰ πρὸς τὸ κέντρο καὶ ὑψώνει τὸ δεξιὸ χέρι. Ἀπέναντι ἄντρας προχωρεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ὑψωμένο⁴. Στρεπτὸς κίονας μπορεῖ μὲ σχετικὴ πιθανότητα νά ἀποκατασταθῆ ἀνάμεσα στὶς

1. IEE A, 336. MAR. - HIR., Kreta, Thera und das mykenische Hellas, πίν. 132.

2. Ἄνασκαφαὶ Θήρας VII, 32 κέ.

3. PM II, 392, εἰκ. 224, 393, εἰκ. 225. ΠΛΑΤΩΝ, Κρητ. Χρον. 5 (1951), 395.

4. Ἐξέταση τῆς μορφῆς αὐτῆς μὲ ἰσχυρὸ φακὸ ἔδειξε ἀμυδρὰ ἶχνη περιζώματος στοὺς γλουτοὺς καὶ ἴσως ζώνης καὶ αἰδοιοθήκης. Στὸ πρωτότυπο δαχτυλίδι ἦταν τὸ δεξιὸ χέρι ὑψωμένο, ὅπως καὶ στὰ εἰδῶλια τῶν λάτρων.

δύο μορφές¹. Βάση και ἐπίστεψη δὲν διακρίνονται². Πίσω ἀπὸ τὸν ἄντρα, στὴν ἀριστερὴ ἄκρη, παριστάνεται δίλοβο ἀντικείμενο μὲ ἀκανόνιστα ἔλ-

1. Στρεπτοὶ κίονες σὲ σφραγίδα ἀπὸ τάφο τῆς Ζαφὲρ - Παπούρας (Archaeologia LIX (1906), 58, εἰκ. 61) καὶ στὴν κυλινδρική σφραγίδα τῶν Μυκηνηῶν CMS I, 107. Τὸ νόημα τοῦ ἀνεικονικοῦ εἰδώλου ποῦ ὑπόκειται στὴν παράσταση ἢ στὴν πραγματικὴ ὑπαρξὴ λίθων καὶ κιονίσκων (τουλάχιστον αὐτῶν ποῦ δὲν ἔχουν δομικὴ ἢ ψευδοδομικὴ λειτουργία) δὲν πρέπει νὰ ἐρευνηθῶνται σὲ συνάρτηση μὲ τὸ πρόβλημα τῆς καθιέρωσης ἀνθρωπόμορφων εἰδώλων, τὰ ὁποῖα ὁ Matz ἀποκλείει πρὶν ἀπὸ τὴν ΥΜ III ἐποχὴ (GK, 37 κέ.). Γιατὶ εἶναι δυνατὴ, πιστεύω, παρὰ τὶς διαφορετικὰς ἀπόψεις (V. MÜLLER, RE, Suppl. V, 486 κέ. καὶ ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 12 (1958), 252 κέ.) ἡ διατήρησις παλιῶν λίθων ποῦ εἶχαν τὸ νόημα τοῦ ἀνεικονικοῦ εἰδώλου καὶ λατρεύονταν, ἀκόμη καὶ ἂν ὑπῆρχαν ἀνθρωπόμορφα εἴδωλα. Στὴν κορυφὴ τοῦ μεσαίου μέρους τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ στοῦ ρυτὸ τῆς Ζάκρου ὑπάρχει λίθος μὲ κυματιστὸ περίγραμμα ἀνάμεσα στὰ ἀγρίμια. Προφανῶς στέκει ὡς ἀνεικονικὸ εἶδωλο. Ἡ παράστασις τοῦ ἄντρα μὲ τὴ λατρευτικὴ χειρονομία ἀνάμεσα στυοὺς στρεπτοὺς κιονίσκους τοῦ κυλίνδρου τῶν Μυκηνηῶν εἶναι εἰκόνα λατρείας. Καὶ οἱ κιονίσκοι μαζί μὲ τὰ ἱερὰ δέντρα στὶς σφραγιδογλυφικὰς παραστάσεις δὲν μποροῦν νὰ ἀπογυμνωθοῦν ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν τῆς θεϊκῆς ἐνσάρκωσης ποῦ ὑποστήριξε ὁ Evans (βλ. σ. 74 σημ. 4). Ἐνας σφραγιδολίθος στοῦ Cambridge (CMS XIII, 39) παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Πάνω ἀπὸ ἀμφίκολο βωμὸ περιστοιχιζόμενον ἀπὸ δύο γρύπες μὲ ἀπλωμένα τὰ φτερά, ὑπάρχει κιονίσκος ποῦ φαίνεται ὅτι καταλήγει σὲ τρίφυλλο (δῆλωσις ἱεροῦ δέντρου;). Πάνω ἀπὸ τὸν κιονίσκο στέκει ἢ αἰωρεῖται μικρὴ γυναικεία μορφή ἀκέφαλη μὲ ὑψωμένα χέρια καὶ τὸ λεγόμενον «snake frame» σύμβολο στὴ θέσιν τοῦ κεφαλιοῦ. Ἡ μορφή αὐτὴ παριστάνει θεότητα, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφὲς ἂν πρόκειται γιὰ ἐπιφάνεια ἢ νοεῖται εἶδωλο τῆς θεᾶς. Ἄν ἀληθεύει, ὅπως νομίζω, τὸ δεύτερον, τότε τὸ γεγονός ὅτι τῆς λείπει τὸ κεφάλι μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἀνεικονικὴ λατρεία σὲ προηγμένο στάδιόν της. Ἀπὸ τὴν αἴθουσα τῶν τελετουργιῶν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου προέρχεται σφράγισμα μὲ παράστασις γυναικῆς γονατιστῆς «πρὸ λίθου, ἴσως βαϊτύλου», ἐνῶ πίσω της πετὰ «ψυχὴ» (ΠΛΑΤΩΝ, Ζάκρος, 145). Δὲν εἶδα τὸ σφράγισμα. Ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῇ καὶ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ πρόκειται γιὰ θρῆνον κοντὰ στοῦ ἐλλειψοειδὲς ἀντικείμενον. Στὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸ σπήλαιον τοῦ Ψυχροῦ στὴν Ὁξφόρδη (CS, ἀρ. 351. GG, πίν. 145) ἡ θεὰ μὲ ὑψωμένα χέρια ποῦ περιβάλλεται ἀπὸ γρύπες δὲν ἔχει ἀνθρώπινον κεφάλι. Πιὸ πολὺ μοιάζει ἀνεικονικὸν παρὰ πουλίσιο. Ἀνεικονικὴ ἐμφάνισις ἔχει καὶ τὸ πρόσωπον τῆς θεᾶς στὴ σφραγίδα ἀπὸ τάφο τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη (GG, εἰκ. 113) ἐδῶ ἔχει μάλιστα πάρει τὴν μορφή προσώπειον, πιθανῶς σάν τὰ χρησιμοποιούμενα στὴ λατρεία. Καὶ στοῦ ὑστεροανακτορικοῦ σφράγισμα τῆς Κνωσοῦ (GILL, ὁ.π. U12, πίν. 7) παρατηρήσαμε τὴν πιθανὴν παράστασις ἀνεικονικοῦ εἰδώλου. Τὸ φαινόμενον τῆς διατήρησις ἀνεικονικῶν λίθων συνεχίσθηκε ἀργὰ στὰ ἑλληνικὰ χρόνια καὶ ὁ Πausanias εἶδε σὲ πολλοὺς τόπους τέτοια εἴδωλα (βλ. PERSSON, 151 - 152. Ἐπίσης AE 1973, 168). Τὴ σπουδαιότητα τῶν ἀνεικονικῶν λίθων στὴ μινωικὴ ἐποχὴ, τὴν ταυτόχρονη μὲ εἰκονικὰς μορφὰς παρουσία τους καὶ τὴν πιθανὴν προέλευσιν ἀπὸ σταλακτίτες ἢ σταλαγμίτες διαπραγματεύθηκε τελευταῖα ὁ DIETRICH (Origins, 84, 92, 106 κέ., 111 κέ.). Ἡ μαρτυρία τοῦ Catal Hüyük ἀποτέλεσε καὶ πάλι τὴν ἀφετηρίαν. Ὡς δηλωτικὸν μόνον τοῦ χώρου ἐπιφάνειας τῆς θεότητος ἐρμήνευσε τὸν κίονα, ὅπως καὶ τὸ δέντρο ὁ MATZ (GK, 40 κέ.). Πρβ. καὶ MMR, 243 κέ. GLOTZ, 265 κέ.

2. Αὐτὸς δὲν εἶναι ἀποφασιστικὸς λόγος γιὰ νὰ ἀμφισβητηθῇ ἐδῶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τόσο ἀχνὰ διακρινόμενου στρεπτοῦ κίονα.

λειψοειδή μέρη και ανώμαλες επιφάνειες. 'Από πάνω φυτρώνουν φύλλα και ανεβαίνει βλαστάρι· καλύτερα διακρίνεται η κορυφή του. 'Η εϋθεία γραμμή πάνω από το δίλοβο είναι ασφαλώς τυχαία φθορά: τὰ φύλλα ανεβαίνουν αδιάσπαστα. Κάτω υπάρχει γραμμή που ακολουθεί σχεδόν τὸ περίγραμμα τῆς σφραγιστικῆς επιφάνειας και δηλώνει τὸ ἔδαφος.

Τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου ὅπου γίνεται ἡ συνάντηση τῶν δύο μορφῶν προσδιορίζουν ὁ κίονας και τὸ δίλοβο ἀντικείμενο, τὸ ἴδιο πὸς σὲ ἄλλες θρησκευτικὲς παραστάσεις συνδυάζεται συχνὰ μὲ θρῆνο. 'Η ἄποψη ὅτι ὁ θρῆνος πάνω στὸ δίλοβο ἢ τὸ μονὸ ἔλλειψοειδὲς ἀντικείμενο σχετίζεται μὲ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς και τοῦ θανάτου τῆς βλάστησης εἶναι ἡ πιὸ κατάλληλη γιὰ τὸ θέμα¹. 'Ο Hood ρώτησε κιόλας μήπως ὁ θρῆνος εἶναι γιὰ τὸν πεθαμένο νεαρό θεό². Στὸ δαχτυλίδι τῆς 'Οξφόρδης, ὅπου μιὰ γυναικεία μορφή φαίνεται νὰ θρηνῆ σκυμμένη πάνω ἀπὸ ὠσειδῆ ἀντικείμενα, ἐνῶ ἡ ἰέρεια χορεύει, ὁ νεαρός θεὸς ἐμφανίζεται ὀρμητικὰ στὸν ἀέρα³. Στὰ δαχτυλίδια τοῦ Σελλόπουλου και τῆς Φαιστοῦ, ἓνα πουλί, ἢ ἴδια ἢ θεότητα πετᾷ πρὸς τὸ θρηνωδό⁴, ἐνῶ στὸ δαχτυλίδι τῶν 'Αρχανῶν γύρω ἀπὸ τὸν ἄντρα πὸς θρηνεῖ φτερουγίζουν πεταλοῦδες. Μήπως τὸ δίλοβο ἀντικείμενο σχετίζεται πράγματι μὲ τὸν τάφο τοῦ πεθαμένου θεοῦ, πὸς σὲ λίγο θὰ ἀναστηθῆ μέσα ἀπὸ τὸ θρῆνο και τὸν ἐκστατικὸ χορὸ; Τὰ βλαστάρια μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ σύμβολο τῆς ἀναγεννημένης ζωῆς ἢ τὰ μαγικὰ βότανα πὸς ξαναφέρνουν στὴ ζωὴ, ὅπως τὸν Γλαῦκο, τὸν πεθαμένο γιὸ τοῦ Μίνωα⁵.

Θὰ μπορούσε ἀκόμη νὰ διατυπωθῆ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ δίλοβο εἶναι παράσταση σπέρματος, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο φυτρώνει ὁ νέος βλαστός. 'Η παράσταση σπέρματος σὲ σφραγίδες ἔχει ἐπισημανθῆ ἀπὸ τὸν Evans⁶. Τὸ σφράγισμα PM IV, εἰκ. 615 δείχνει ἀκριβῶς βλαστημένο σπόρο κριθαριοῦ. 'Ομοίως ὑπάρχει σὲ σφράγισμα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τῶν ἱερογλυφικῶν⁷. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ εἶχε κανεὶς νὰ ἀντιτάξῃ ὅτι στὶς ρεαλιστικὲς σκηνὲς λατρείας δὲν

1. Βλ. SOURVINOU - INNWOOD, ὁ.π. 155 κέ., ὅπου και τὰ σχετικὰ παραδείγματα. 'Ο RUTKOWSKI (ὁ.π. 206) δὲν δέχεται τὸ θρῆνο και ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ πέτρες ἢ σταλακτίτες πὸς εἶχαν τὴ σημασία ἀνεικονικῆς παράστασης τῆς θεότητας. 'Η ἀπομόνωση ὅμως τοῦ ἀντικειμένου στὴν παράσταση τῶν Χανίων και ἡ τοποθέτησή του πίσω ἀπὸ τὴ μορφή, ἀλλὰ και οἱ βλαστοὶ πὸς φυτρώνουν ἐπάνω του δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴν ἄποψη αὐτή. Πολὺ περισσότερο ἂν ὁ ἄντρας ἐδῶ εἶναι ὁ λατρευτής.

2. The Minoans, 1971, 138.

3. Βλ. σ. 74, σημ. 2.

4. Σελλόπουλου: BSA 69 (1974), 218, εἰκ. 14D, πίν. 37a - b. Φαιστοῦ: MAR. - HIR., 111 (μέσο ἀριστερά).

5. Στὸ μῦθο τοῦ Γλαύκου ὑπάρχουν τὰ στοιχεῖα τῆς θρησκείας τῆς βλάστησης, ὅπως ἔδειξε ὁ PERSSON, 23.

6. PM IV, 626 εἰκ. 613 - 616.

7. 'Οπ. εἰκ. 617.

ανατρέπονται οί σχέσεις τών ἀναλογιῶν γιά χάρη ἑνός συμβόλου πού θά παριστανόταν ἔτσι ἀφύσικα μεγάλο.

“Ὅλες οί ἀπόψεις γιά τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἀναγνωρίζουν συμβολικὸ νόημα. Συμβολικὸ νόημα θά εἶχε καὶ στίς πραγματικὲς σκηνὲς λατρείας ὅπου ἀσφαλῶς παρευρισκόταν· γιὰ τὴν ἢ παρουσία τών εἰκονιζόμενων ἀντικειμένων στίς ἴδιες τίς τελετουργίες μέσα στοὺς ἱεροὺς χώρους, πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιη. Ἀσυνήθιστη εἶναι ἡ ἀπομόνωση τοῦ δίλοβου στὴν ἄκρη τῆς παράστασης, πίσω ἀπὸ τὴν ἀντρικὴ μορφή, ἐνῶ καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν συνδυάζεται με θρῆνο (σφράγισμα 138 Ἀγίας Τριάδας) βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς λατρείας ἢ μπροστὰ στὴν ἱερὴ κατασκευή.

Ποιὸς εἶναι ὁ χαρακτήρας τῆς σκηνῆς; Πρόκειται γιά σκηνὴ λατρείας ἢ γιά θρησκευτικὴ παράσταση με ὑπερβατικὴ ὑπόσταση; Εἶναι φανερὸ ὅτι ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς μορφὲς μία ἐπικοινωνία πού διατυπώνεται με τὴν ὅμοια καὶ ἰσότιμη χειρονομία. Καὶ αὐτὴ θυμίζει τὴ χειρονομία τοῦ μεσαίου ζευγαριοῦ στὸ δαχτυλίδι τῆς Τύρινθος¹, ὅπου ὅμως ἡ σκηνὴ δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ θρησκευτικὴ. Ἡ δευτέρη ὑπόθεση θά ὀδηγοῦσε μοιραῖα σὲ παράσταση ἱερῆς συνομιλίας καὶ σαφέστερα ἱεροῦ γάμου.

Ἄν καὶ τὸ θέμα τῆς ἱερογαμίας, παρά τὴν ἀντίθετη ἄποψη τοῦ Nilsson², φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ξένο στὴ μινωικὴ θεολογία καὶ συγκεκριμένα στὴν ἰδέα τῆς γέννησης καὶ τοῦ θανάτου τοῦ νεαροῦ θεοῦ τῆς βλάστησης, ἡ εἰκονογράφησή του στὴν Κρήτη εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτη. Σὲ μία σφραγίδα τῆς ΠΜ III ἐποχῆς ἀπὸ τάφο τῆς Βιάννου (CMS II, 446) παριστάνεται ἄντρας καὶ γυναίκα καθιστῆ στὰ γόνατά του σὲ σκηνὴ ἐναγκαλισμοῦ. Ἡ παράσταση αὐτὴ εἶναι μοναδικὴ καὶ πάντως αἰνιγματικὴ. Ἡ ἐρμηνεία πού ἔδωσε ὁ Evans στὴ παράσταση τοῦ δαχτυλιδιοῦ τῆς Κνωσοῦ³, ὅτι δηλ. ἡ μεγάλῃ θεὰ προκαλεῖ τὴν ἔλευση τοῦ νεαροῦ συντρόφου της, δὲν γίνεται δεκτὴ, γιὰ τὴν εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιά σκηνὴ λατρείας καὶ ἡ γυναικεία μορφή εἶναι ἱέρεια. Στὸ δαχτυλίδι τῶν Μυκηνῶν CMS I, 17, ὅπου ἡ θεὰ, καθιστῆ κάτω ἀπὸ τὸ δέντρο, δέχεται λατρεία, παριστάνεται στὸ βάθος τοῦ πεδίου μικρὴ μορφή με ἀσπίδα πού πολλὰ φορὲς θεωρήθηκε ὡς ὁ ἐρχόμενος νεαρὸς θεός. Σωστότερη ὅμως φαίνεται ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιά παλλάδιο. Ἐλάχιστες παραστάσεις τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κόσμου θά μπορούσαν νὰ ἀγγίξουν τὴ σφαῖρα τῆς ἱερογαμίας. Τέτοια εἶναι ἡ σύνθεση τῆς καθιστῆς γυναικείας μορφῆς καὶ τοῦ ὄρθιου ἄντρα με τὸ δόρυ στὸ χρυσὸ δαχτυλίδι τῶν Μυκηνῶν,

1. CMS I, 180. ΜΣ, 76.

2. MMR, 555 κέ. Γιά τὴ θεὰ καὶ τὸν «πάρεδρο» γιὸ ἡ ἑραστὴ βλ. καὶ PICARD, 111 καὶ GLOTZ, 281 κέ. Ὁ δευτέρος δέχεται τὴν ὑπαρξὴ καὶ «Κόρης» πού φθάνει κάποτε σὲ ταῦτιση με τὴ θεὰ-μητέρα (289) καὶ ἔρχεται καὶ σὲ σχέση με τὸν ἀντρικὸ θεό.

3. TPC, 170, εἰκ. 48. MMR, 256, εἰκ. 123. PERSSON, εἰκ. 15. CS, ἀρ. 250. GG, πίν. 50.

CMS I, 101¹. Ἀλλὰ πρέπει νὰ λάβωμε ὑπόψη ὅτι ἡ παράσταση αὐτὴ ἀνήκει σὲ ἄλλο κόσμον, ὅπου οἱ βασικὲς θρησκευτικὲς δοξασίαι τῆς Κρήτης εἶχαν ἐμπλουτισθῆ καὶ ἀναπτυχθῆ κυρίως γιὰτὶ ἐπικρατοῦσε ἤδη ἡ πολυθεΐα. Μὲ τὸ ἴδιο νόημα μπορεῖ ἴσως νὰ σχετισθῆ καὶ ἡ παράσταση στὸν ἀμυγδαλοειδῆ σφραγιδόλιθο CMS IX, 115: ἄντρας σπεύδει μὲ τὸ ἓνα χέρι τεντωμένο πάνω ἀπὸ τὴν καθιστὴ μορφή πού ἔχει τοὺς βραχίονες ἀνοικτούς. Ὁ ρυθμὸς ἐδῶ δὲν ἐπιτρέπει νὰ κρίνωμε γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν κινήσεων, ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ σκηνὴ αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἀγνοηθῆ.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης δὲν προβάλλει καθαρὰ ἡ σχέση τῆς θεᾶς μὲ τὸν νεαρὸ θεό, καὶ συγκεκριμένα δὲν εἶναι σαφὲς ἂν καὶ πότε αὐτὸς θεωρεῖται γιὸς τῆς, προερχόμενος ἀπὸ τὴν ἔνωση μὲ τὴ γονιμοποιὸ ἀντρικὴ θεότητα ἢ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ σύντροφος τῆς θεᾶς. Ἡ νέα παράσταση τῶν Χανίων, μοναδικὴ καθὼς εἶναι στὰ στοιχεῖα πού τὴ συγκροτοῦν καὶ στὴν ἐμφάνιση τῶν μορφῶν, ἴσως ἀποτελεῖ σπάνια σκηνὴ ἱερῆς συνομιλίας στὴ νεοανακτορικὴ Κρήτη.

Μένει ὅμως νὰ ἐξετάσωμε καὶ ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ τὴ σκηνή, συγκεκριμένα ὡς λατρευτικὴ καὶ ὡς παράσταση θεοφάνειας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δύσκολο εἶναι νὰ κριθῆ ποιὰ ἀπὸ τὶς δύο μορφὲς εἶναι ἡ θεότητα. Ἡ κίνηση τῶν χεριῶν τοὺς ἐπαναλαμβάνεται σὲ λατρευτὲς καὶ σὲ θεότητες. Κατὰ κανόνα ἡ θεότητα ὑψώνει καὶ τὰ δύο χέρια ἤδη στὴν πρώιμη ΥΜ ἐποχὴ². Ἔχομε ὅμως καθιστὲς θεὲς πού ὑψώνουν τὸ ἓνα χέρι, ὅπως στὰ δαχτυλίδια τοῦ Μόχλου, τῶν Μυκηνῶν (CMS I, 17) καὶ στὴν παράσταση 29 τῶν Χανίων. Ἡ θεὰ τῆς παράστασης 30 φέρνει τὸ χέρι στὸ στήθος. Ἐξάλλου ὅλες οἱ ἐμφανιζόμενες ἀπὸ τὸν οὐρανὸ θεότητες δὲν ὑψώνουν καὶ τὰ δύο χέρια. Πραγματικά, ἡ πανάρχαια αὐτὴ κίνηση ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ νόημα καὶ τὴν καταγωγὴ τῆς³, ἔχει ἀποκτήσει ἤδη στὴν ἐξελιγμένη θεματογραφία τῆς μινωικῆς θρησκευτικῆς τέχνης περιεχόμενο εὐρύτατο, ὥστε νὰ μπορῆ νὰ συμπεριλάβῃ τὴν ἔκφραση καὶ τῆς θεότητας καὶ τοῦ λατρευτῆ μέσα στὸ κλίμα τῆς μυστικῆς ἐπικοινωνίας καὶ τοῦ δράματισμοῦ. Ἐπομένως εἶναι δυνατό τυπολογικὰ νὰ θεωρηθῆ εἴτε ἡ μία εἴτε ἡ ἄλλη μορφή θεϊκῆ. Στὸ δαχτυλίδι τοῦ Βερολίνου⁴ ὁ ἄντρας μπροστὰ ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ ἱεροῦ δέντρου προτείνει τὸ χέρι πρὸς τὴ γυναίκα, πού ἡ κίνηση τῶν χεριῶν τῆς δὲν διακρίνεται καθαρὰ. Ὁ Persson καὶ ὁ Matz ἀντίθετα μὲ τὸν Nilsson καὶ προφανῶς σωστά, ἔκριναν ὡς θεότητα τὴν ἀντρικὴ μορφή γιὰ τὴν τυπολογικὴ

1. ΜΣ, 73 - 74. PERSSON, 69 - 70.

2. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 12 (1958), 228 κέ.

3. ΑΛΕΞΙΟΥ, ὁ.π. 243 κέ. E. BRANDT, Gruss und Gebet, 1965. (Κριτικὴ S. ΑΛΕΞΙΟΥ, Gnomon 39 (1967), 609 κέ.)

4. BOSSERT, εἰκ. 399a. MMR, 266, εἰκ. 130.

συγγένεια τῆς χειρονομίας μὲ τὶς ἐπιφαινόμενες θεότητες¹. Πέρα ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ ἀντρικοῦ θεοῦ(;) μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ κυνηγοῦ - πολεμιστῆ καὶ τοῦ πότνιου θηρῶν², ὑπάρχουν καὶ οἱ σκηνές τῆς ἐπιφάνειας τοῦ θεοῦ μὲ δόρυ, συνήθως μικροῦ, ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ οὐρανοῦ³. Ἡ νεανικὴ ἐμφάνιση τοῦ ἄντρα στὴν παράσταση 31, πού δικαιολογεῖ ἀκόμη καὶ τὸ μικρότερο κάπως μέγεθός του ἀπὸ τὴ γυναίκα, καὶ ἡ παρουσία του κοντὰ στὸ δίλοβο ἀντικείμενο, ἴσως τὸ ταφικὸ σύμβολο τοῦ θεοῦ, εἶναι στοιχεῖα πού θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἐπικαλεσθῆ, γιὰ νὰ ὑποστηρίξη τὴν ταύτιση τῆς ἀντρικῆς μορφῆς μὲ τὸν μινωικὸ θεό. Ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ μπροστὰ ἴσως στὸν τάφο, ἀπ' ὅπου βλασταίνει ἡ νέα ζωὴ, θὰ σήμαινε τότε τὸν ἐρχομὸ του τὴ στιγμή πού ἡ Φύση ἀναγεννιέται καὶ ἡ ἰέρεια τελεῖ τὴν κατάλληλη λατρευτικὴ πράξη. Τοῦ ἄντρα ὅμως τὴ στάση καὶ τὴν κίνηση ἔχουν οἱ λατρευτὲς στὸ χρυσὸ δαχτυλίδι τῶν Θηβῶν, στὸ χρυσὸ δαχτυλίδι τῆς Πύλου καὶ στὸ σφράγισμα ἀπὸ τὴν Κνωσό⁴. Ἡ ὁμοιότητα αὐτῆ, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γυναικεία μορφή ἐξαίρεται μὲ τὸ μέγεθός της καὶ ὅτι εἶναι κινήμενη, σὰν νὰ ἐμφανίστηκε μόλις στὰ μάτια τοῦ εὐλαβικοῦ λατρευτῆ, καὶ ἀκόμη τὸ ὅτι στὸ πρωτότυπο δαχτυλίδι παριστάνεται ἀριστερά, εἶναι στοιχεῖα πού ἀντίθετα θὰ ἐνίσχυαν τὴ θεώρηση τῆς γυναίκας ὡς θεᾶς.

Ἡ θεὰ τρέφει τὴν αἶγαγρο

32

Εἴκοσι ἕξι ἀπλὰ σφραγίσματα δίνουν τὴν παράσταση 32. Προφανῶς ἦταν σὲ χρυσὸ δαχτυλίδι. Τὰ ὄρια σώθηκαν ἐπάνω καὶ ἀριστερά. Τὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα μπορεῖ νὰ συμπληρωθῆ μὲ ἀσφάλεια (πίν. 2ς', 44β, 45γ - δ).

Δεξιὰ κάθετα γυναικεία μορφή. Ὑψώνει λυγισμένο τὸ ἀριστερό της χέρι στὴ χαρακτηριστικὴ κίνηση, ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο δίνει τροφή στὸ ἀγρίμι πού στέκει ἀπέναντί της καὶ σηκώνει τὸ κεφάλι γιὰ νὰ τὴ δεχθῆ. Τὰ μακριὰ καμπύλα κέρατα ἀγγίζουν τὸ πίσω σῶμα του, ἐνῶ τὸ σκέλος πού σηκώνεται λυγισμένο ἀκουμπᾶ στὴν προβαλλόμενη κνήμη τῆς καθιστῆς. Ἡ κατασκευὴ ἢ εἶναι θρανίο μὲ ἔδρα πού προεξέχει, δοκίδα ζεύξης τῶν ποδιῶν καὶ πίσω

1. PERSSON, 67. GK, 15 - 16.

2. Βλ. σ. 68, σημ. 1.

3. Δαχτυλίδι Κνωσοῦ: βλ. σ. 83, σημ. 3. Δαχτυλίδι Πύλου: CMS I, 292. Δαχτυλίδι Ὁξφόρδης: CS, πίν. 20. Σαρκοφάγος Μιλᾶτου: EVANS, Prehistoric Tombs at Knossos, 99, εἰκ. 107. TPC, 174, εἰκ. 50.

4. Θηβῶν: CMS V, 199. Πύλου: CMS I, 292. Σφράγισμα Κνωσοῦ: PM IV, 602 εἰκ. 596.

πιθανῶς ἐρεισίνωτο ἢ εἶναι τὸ γνωστὸ βαθμιδωτὸ βᾶθρο, ὅπου καὶ ἄλλοτε ἐμφανίζεται καθιστὴ ἢ θεά, π.χ. στὸ δαχτυλίδι τῶν Θηβῶν CMS V, 199.

Ὁ παραστατικὸς αὐτὸς τύπος εἶναι γνωστὸς καὶ ἡ ταύτιση τῆς μορφῆς μετὰ τὴ θεότητα πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀναμφίβολη. Παρόμοιος ὑπάρχει καὶ στὸ σφράγισμα 128 τῆς Ἁγίας Τριάδας. Ἡ αἵγαγρος, λιγότερο κινημένη ἐκεῖ, ἀγγίζει τὸ γόνατο τῆς θεᾶς. Παραλλαγμένο συναντᾶμε τὸν τύπο καὶ ἄλλου: ἡ θεὰ κάθεται σὲ βράχο καὶ ἀπέναντί της ὑπάρχει καθιστὸ λιοντάρι σὲ σφράγισμα τῆς ὕστερης ἀνακτορικῆς ἐποχῆς¹. Στὴ σφραγίδα CMS V, 253 ἀπὸ τὸν τάφο 24 τῶν Ἀρμένων, ποὺ περιεῖχε κεραμεικὴ τῆς ΥΜ ΠΙΑ2 καὶ τῆς ΥΜ ΠΙΒ2 ἐποχῆς, λιοντάρι κάθεται στὰ πίσω πόδια καὶ πλάι στὴ θεὰ φυτρώνει ἄνθος. Ἡ θεὰ στὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα καὶ στὸ σφράγισμα τῆς Ἁγίας Τριάδας δὲν ὑψώνει τὸ χέρι. Στῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ στῶν Ἀρμένων τὸ φέρνει κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος, ἐνῶ στῆς Κνωσοῦ τὸ ἀκουμπᾶ στὸ βράχο. Στὸ σφράγισμα 191 τῆς Ζάκρου ἡ γυναικεία μορφή ποὺ τείνει τὸ χέρι πρὸς τὸ ζῶο στέκει ὄρθια ἀπέναντί του².

Οἱ τύποι αὐτοὶ ἀνήκουν στὸν εὐρὺ κύκλο τοῦ θέματος τῆς γυναίκας ἀντίκρου σὲ ζῶο³. Δὲν ἀπεικονίζουν σκηνὲς τῆς καθημερινῆς λατρευτικῆς πρακτικῆς⁴, ἀλλὰ, ὅπως καὶ ἡ παράσταση στὸ ἐραλδικὸ σχῆμα τῆς «πότνιας θηρῶν», τὴν ἴδια ἀκριβῶς τὴ θεὰ στὴ συγκεκριμένη της ὑπόσταση, τῆς κυρίας καὶ προστάτισσας τῶν ζώων⁵. Τὰ ζῶα, ὅποια σχέση καὶ ἂν εἰκονογραφεῖται μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς θεᾶς, εἶναι πρὸ πάντων τὰ ἐμβλήματα τῆς. Καὶ τῆς παράστασης 32 τὸ θρησκευτικὸ περιεχόμενο εἶναι καθαρὸ. Ἡ καθιστὴ εἶναι ἡ μινωικὴ θεὰ ποὺ τρέφει τὸ νεαρὸ ἱερὸ ἀγρίμι. Παριστάνεται ὅπως

1. BSA 60 (1965), πίν. 7 καὶ 16 (R91).

2. Τὸ θέμα τῆς θεᾶς ποὺ τρέφει ζῶο χρησιμοποιήθηκε καὶ στὸν ἐραλδικὸ τύπο τῆς «πότνιας θηρῶν» στὸν μυκηναϊκὸ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸν σύγχρονο ἀνατολικὸ κόσμο. Μερικὰ στοιχεῖα τοῦ μινωικοῦ τύπου τῆς 32, ὅπως ἡ στάση τῆς καθιστῆς, πέρασαν ἐπίσης στὸν τύπο τῆς «πότνιας θηρῶν». Αὐτὸ δείχνουν τὰ ἐλεφάντινα ἀνάγλυφα τοῦ Minet el Beida, ἀσφαλῶς ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα. Βλ. σχετικὰ Ε. SPARTZ, Das Wappenbild des Herrn und der Herrin der Tiere in der minoisch - mykenischen und frühgriechischen Kunst, 1962, 37. Ε. ΚΑΝΤΟΡ, AJA 51 (1947), 86 κέ. πίν. 22.

3. Βλ. παραδείγματα I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΕ 1972, 245 κέ. Α. ΤΑΜΒΑΚΙ, ὁ.π. 287.

4. Ἐξαίρεση πιθανῶς ἀποτελεῖ ὁ παραπλήσιος τύπος τῆς γυναίκας «ποῦ φέρει» ζῶο (I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ὁ.π.).

5. Ἡ ὀνομασία «πότνια θηρῶν» ταιριάζει καὶ πρέπει νὰ ἀποδίδεται στὴν ὑπόσταση αὐτῆ τῆς θεᾶς καὶ ὄχι μόνο στὴ μορφή τῆς θεᾶς τοῦ ἐραλδικοῦ τύπου. Ὅτι στὸν τύπο τῆς «πότνιας θηρῶν» πρέπει νὰ δοῦμε τὴ μία καὶ μεγάλη θεότητα ποὺ παριστάνεται μὲ διαφορετικοὺς τρόπους καὶ ποικίλα σύμβολα, ὑποστηρίζει ὁ ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ (Potnia Theron, 1968, 171, 187). Ὁ Dietrich πιστεύει ὅτι τὰ ζῶα δὲν εἶναι μόνο ἀκόλουθοι τῆς θεᾶς. Ἡ σχέση εἶναι τόσο στενὴ, ὥστε πολλὲς φορὲς ἡ θεὰ ταυτίζεται μὲ αὐτά. Ἡ ἀμφίρροπη αὐτὴ σχέση τῆς θεᾶς μὲ τὰ ζῶα ἐπιβάλλει, ὑποστηρίζει ὁ Dietrich, τὴν ἀναθεώρηση τῆς σημασίας τοῦ θέματος τῆς «πότνιας θηρῶν» (βλ. στὶς παραστάσεις 10 - 12, σ. 55).

μπορούσε νὰ τὴν φαντασθῆ ὁ Μινωΐτης, ὅταν κυριαρχοῦσε ἡ ιδιότητα τῆς προστάτισσας τῶν ὑπάρξεων τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Ἡ σκηνὴ παρ' ὄλο αὐτὸ τὸ ἰδεατὸ της περιεχόμενον ἔχει σύμφωνα μὲ τὸ μινωικὸ αἶσθημα ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ στιγμιότυπου. Τὸ λυγισμένο πόδι τοῦ ἀγριμιοῦ, στάση γνωστὴ, «βρίσκεται στὸ μεταίχμιο ἀνάμεσα στὴν ἡρεμία καὶ στὴν κίνηση»¹. Καὶ τῆς θεᾶς τὰ πόδια, σὲ στάση ἐπίσης τυπικὴ, τέτοια κρυσταλλωμένη κίνηση ἔχουν καὶ θυμίζουν ἀνάλογες ἐλαστικὲς στάσεις καθιστῶν μορφῶν στὴν ἑλληνικὴ τέχνη. Ἔτσι ἡ σκηνὴ παίρνει κάτι τὸ φευγαλέο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ προσεγγίζει τὶς σκηνὲς ἐπιφάνειας τῆς θεότητος, χωρὶς νὰ ταυτίζεται κατὰ τὸ περιεχόμενον μὲ αὐτές.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἐξειδικευμένους τύπους ἢ κύκλους λατρείας ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὰ διάφορα ἱερά, ἡ παράσταση τῆς θεᾶς μὲ τὸ ζῶο ἦταν δυνατὸ νὰ βρίσκεται σὲ κάθε εἶδους ἱερὸ χῶρο, ἀφοῦ καὶ τὰ ζῶα ἀνήκουν στὸν φυσικὸ κόσμον ποὺ αὐτὴ ἐξουσιάζει.

1. ΜΣ, 82.

Χρονολογικός Προσδιορισμός

Τὰ ἀνασκαφικά δεδομένα δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία ὅτι τὰ σφραγίσματα ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἀρχεῖο καὶ ὅτι στεγάζονταν σὲ ἓνα κτίριο ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαϊά. Ἡ καταστροφή αὐτὴ χρονολογεῖται μὲ βάση τὴ στρωματογραφία στὸ τέλος τῆς ΥΜ Ι ἐποχῆς. Πρέπει γι' αὐτὸ ὅλες οἱ σφραγίδες ποὺ ἔδωσαν τὰ ἀποτυπώματά τους νὰ ἦταν παλιότερες ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΜ Ι κεραμεικῆς φάσης στὰ Χανιά καὶ νὰ βρίσκονταν σὲ χρῆση ὅταν ἐγινε ἡ καταστροφή. Τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτὸ δὲν ἐπιβάλλει τὴ χρονολόγηση ὅλων τῶν σφραγίδων στὰ χρόνια ποὺ προηγήθηκαν ἄμεσα τῆς καταστροφῆς. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι σφραγίδες καὶ πιὸ πολὺ χρυσὰ δαχτυλίδια παλιότερης ἐποχῆς μπορεῖ νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ πολλὰ χρόνια. Ἐπομένως εἶναι καταρχὴν δυνατό, γιὰ λόγους ἐξωτερικούς, μέρος σφραγισμάτων ἑνὸς ἀρχείου νὰ δίνει σφραγίδες σύγχρονες καὶ ἄλλο παλιότερες τῆς καταστροφῆς. Στὸ ἀρχεῖο τῶν Χανίων τὴ χρονολογικὴ αὐτὴ διάκριση ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ τεχνοτροπικὴ ἐξέταση.

Στὴν προσπάθεια χρονολόγησης σημαντικὰ συμβάλλει τὸ *terminus ante quem* ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, καὶ γιὰ τὴν προσφέρει ἓνα σταθερὸ σημεῖο γιὰ τὸ ξεκίνημα τῆς χρονολόγησης, ἀλλὰ καὶ κυρίως γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ καταστροφή στὴν ὁποία ὀφείλομε τὸ σταθερὸ αὐτὸ σημεῖο εἶναι σύγχρονη μὲ τὸν ἀφανισμό τῶν μινωικῶν κέντρων ἐκτὸς τῆς Κνωσοῦ. Ἔτσι αὐτόματα γίνεται ὁ συσχετισμὸς μὲ τὰ σφραγίσματα τῶν γνωστῶν ἀρχείων τῆς Ἁγίας Τριάδας, τῆς Ζάκρου καὶ τοῦ Σκλαβόκαμπου ποὺ καταστράφηκαν στὴν ἴδια ἐποχὴ¹. Ἡ ἐξωτερικὴ αὐτὴ σύμπτωση ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ

1. Τῆς Ζάκρου τὰ σφραγίσματα ποὺ βρῆκε ὁ Hogarth στὸ σπῆτι Α ἔχουν χρονολογηθῆ μὲ βάση τὰ κεραμικὰ συνευρήματα στὴν ΥΜ ΙΑ ἐποχὴ (BSA 7 (1900 - 1), 132 κέ. καὶ ΠΛΑΤΩΝ - BRICE, ὁ.π. 39). Ἐντούτοις τὸ κτίριο ἐπισκευάστηκε καὶ ξαναχρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴν ΥΜ ΙΒ φάση. Ἐπομένως, καὶ ἀφοῦ δὲν ἔχομε λεπτομερῆ στρωματογραφικὴ ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῆ ἡ προέλευση τοῦ συνόλου ἢ μέρους — τοῦ μεγαλύτερου — τῶν σφραγισμάτων ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ τέλους τῆς ΥΜ Ι φάσης. Ἄν γιὰ τοὺς τύπους μὲ τις ἐξωτικές μορφές καὶ ὀρισμένα ἄλλα ἡ χρονολόγηση

τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν, δηλ. τὴν σχέσιν σχημάτων, θεμάτων καὶ ρυθμοῦ ἐποχῆς τῶν σφραγίδων τῶν Χανίων μὲ τὰ παραπάνω σύνολα¹.

Ἀπὸ τὴν ἀνίχνευση τῶν σχημάτων τῶν σφραγίδων ποὺ διαφαίνονται στὰ ἀποτυπώματά τους, μποροῦμε νὰ συμπεράνωμε ὅτι τὰ σχήματα στὰ Χανιά βρίσκονται στὸ ἴδιο σημεῖο μὲ τοὺς πιὸ προχωρημένους τύπους τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τῆς Ζάκρου. Τῆς Ζάκρου τὸ σύνολο θεωρεῖται ὡς πρὸς τὰ σχήματα πιὸ ἐξελιγμένο, γιατί τὰ φακοειδῆ κατέχουν τὴν πρώτη θέση, ἐνῶ φαίνεται ὅτι λείπουν οἱ δίσκοι ποὺ συναντᾶμε στὴν Ἁγία Τριάδα. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ τύποι τῶν Χανίων στέκουν πιὸ κοντὰ στῆς Ζάκρου παρὰ στῆς Ἁγίας Τριάδας. Μὲ τὰ σχήματα τῆς Ἁγίας Τριάδας συμφωνοῦν τὰ δικά μας ὡς πρὸς τὴν κλίμακα. Ἀντίθετα τῆς Ζάκρου εἶναι πιὸ μεγαλοδιάστατα. Τοῦ Σκλαβόκαμπου τὰ περισσότερα ἀποτυπώματα βγήκαν ἀπὸ ἐλλειψοειδῆ δαχτυλίδια χρυσὰ ἢ λίθινα, σὰν τὰ ἀντίστοιχα τῶν ἄλλων συνόλων. Ὅρισμένες ὁμως σφραγίδες πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἐκεῖ φακοειδεῖς (13, 14, 17). Στὴν ἴδια τάξιν σχημάτων ἀνήκουν καὶ τῶν Γουρνιῶν οἱ τύποι. Ἡ χρονολογικὴ ὁμοιογένεια ὡς πρὸς τὰ σχήματα ὄλων αὐτῶν τῶν συνόλων μεταξύ τους καὶ μέσα στὸ καθένα χωριστὰ εἶναι φανερὴ. Στὰ Χανιά τὴ συνιστᾷ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν φακοειδῶν, ἡ παρουσία πρισματικῶν μὲ στρογγυλὲς κυρτὲς ἐπιφάνειες², ἡ ἀπουσία ἐπιπέδων κυλίνδρων, δίσκων λίγο πολὺ ἐπιπεδικῶν καὶ σφραγίδων μὲ τορνευτὴ λαβή³. Ἄς σημειωθῇ ἐπίσης καὶ ἡ ἀπουσία πρισμάτων μὲ ὀρθογώνιες ἢ ἐλλειψοειδεῖς ὄψεις καὶ ἱερογλυφικὲς παραστάσεις, ποὺ ἐμφανίζονται ἀκόμη στὴ Ζάκρο καὶ στὴν Ἁγία Τριάδα καὶ συνδέουν τὰ σύνολα αὐτὰ μὲ τὴν παλιότερη ἐποχὴ⁴. Ὅλα δείχνουν ὅτι βρισκόμαστε σὲ προχωρημένη ΥΜ Ι φάση. Ὁ ἀμυγδαλοειδῆς τύπος στὰ Χανιά διατηρεῖται στὴ μέτρια, κλασικὴ του μορφῇ. Ἐντονα στενόμακρος, ὅπως γίνεται ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΜ Ι ἐποχῆς, δὲν ἀπαντᾷ στὸ περιορισμένο ὑλικὸ τῶν Χανίων. Πιὸ στενόμακρο εἶναι τὸ σχῆμα στὶς 13 καὶ 23, πιὸ στρογγυλεμένο στὶς 14,

στὴν ΥΜ ΙΑ ἐποχὴ εἶναι δυνατὴ, παραστάσεις ὅπως τῆς ταυροπαιδιᾶς τοῦ γνωστοῦ τύπου ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς ΥΜ ΙΒ φάσης ἢ οἱ ἐραλδικές (βλ. σ. 90, σημ. 2) κτλ. δὲν πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΒ ἐποχὴ.

1. Πρβ. CS, 50. Εὐχερέστερες θὰ γίνουιν οἱ συγκρίσεις μὲ τὰ σφραγίσματα αὐτὰ ὅταν δημοσιευθοῦν νέα σχέδια καὶ φωτογραφίες τους στὸ CMS τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου.

2. Α. ΧΕΝΑΚΙ - ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μίνοικα, 451 κέ. Τὸ σχῆμα γίνεται βέβαια λιγότερο συχνὸ ἀπὸ τὰ νεοανακτορικὰ χρόνια, ἀπαντᾷ ὁμως καὶ ἀργὰ στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ (μὲ στρογγυλὲς ἐπιφάνειες), ὅπως δείχνουν τὰ παραδείγματα BSA 47 (1952), 275, εἰκ. 16 (III, 22). Βλ. καὶ GG, 47, 391.

3. Τὰ τελευταῖα συναντᾶμε ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀποθέτη τῶν ἱερογλυφικῶν. Κυλινδρικές σφραγίδες δείχνουν ὀρισμένα ἀποτυπώματα στὸ ἀδημοσίευτο μεγάλο σφράγισμα τοῦ τέλους τῆς ΥΜ Ι ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης.

4. LEVI, Ἁγ. Τριάδας: 4, εἰκ. 31, Ζάκρου: 137, εἰκ. 181 καὶ JHS 22 (1902), πίν. 10 (137).

16, 24. Ἡ παράσταση 16 μπόρεῖ ἀπὸ ἄποψη ρυθμοῦ νὰ συγκαταλεγῆ ἀνάμεσα στὶς παλιότερες, ὄχι ὅμως καὶ τὸ λιοντάρι τῆς 14 καὶ τὸ προσωπεῖο τῆς 24 πού, μαζί μὲ τὸ προσωπεῖο τῆς 23 καὶ τὰ δύο λιοντάρια τῆς 13, φαίνεται ὅτι συμπίπτουν μὲ τὴν ΥΜ ΙΒ φάση. Ἐπομένως καὶ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ στενόμακρος τύπος δὲν εἶχε ἀντικαταστήσει τὸν πλατύτερο ἀμυγδαλόσχημο πού ἐξακολουθεῖ νὰ παράγεται. Στὴν Ἁγία Τριάδα καὶ στὴ Ζάκρο ὁ στενόμακρος ἀμυγδαλοειδῆς τύπος εἶναι πολὺ σπάνιος. Ἐκεῖ τὸ σχῆμα δὲν φθάνει κἂν στὴ μορφή τῆς 23.

Ἐπὶ ἄποψη θεμάτων ὑπάρχει μεγαλύτερη ἀναλογία μὲ τῆς Ἁγίας Τριάδας τὴν ποικιλία. Μερικὰ θέματα τῆς Ἁγίας Τριάδας, ὅπως τὸ πουλί πού πετᾷ (28), οἱ «πεταλοῦδες» (29 καὶ 30), τὰ ὑδρόβια (22), ἡ θεὰ πού τρέφει τὸ ἀγρίμι (128), ἡ ἰέρεια πού χορεύει (138), ὁ πίθηκος (106) ταυτίζονται μὲ θέματα τῶν Χανίων. Στῆς Ἁγίας Τριάδας τὰ σφραγίσματα ὑπάρχει πλῆθος λατρευτικῶν σκηνῶν καὶ παραστάσεων ζώων σὲ ποικιλία μορφῶν πού ξεκινᾷ ἀπὸ τύπους τῆς ΜΜ ΙΙΙ φάσης, ὅπως ὁ 39 ἢ ὁ 70, πού φθάνει σὲ μορφές μὲ τολμηρὲς στροφές, ὅπως στὸν 48 καὶ στὸν 60 ἢ στὴ σύνθεση δύο ζώων τοῦ 58, πού ὀδηγεῖ στὶς στερεότυπες στάσεις τῆς ὕστερης ἀνακτορικῆς ἐποχῆς¹, ἀλλὰ ἔχει ἀκόμη τὴν πρώτη ζωντάνια τοῦ ρεαλισμοῦ τῆς ἀκμῆς. Ὅμοια καὶ οἱ ἐραλδικοὶ τύποι καὶ οἱ σκηνῆς ἐπιτιθέμενων ζώων τῆς Ζάκρου καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας² εἶναι εἶδη πού ἔχουν ἰδιαίτερη ἐπίδοση στὴν ἐπόμενη ἐποχῇ. Μὲ τὰ δύο αὐτὰ σύνολα σχετίζονται καὶ τὰ σφραγίσματα τοῦ Σκλαβόκαμπου, ὅπου μάλιστα ἔχει διαπιστωθῆ ἡ χρῆση σφραγίδων πού συναντᾶμε καὶ στὰ ἄλλα ἀρχεῖα³.

Εἶναι φανερὸ ὅτι στὰ Χανιά λείπουν μορφές κινήσεων καὶ στάσεις σὰν τῶν τύπων 48, 55 καὶ 78 τῆς Ἁγίας Τριάδας. Οἱ κινήσεις τῶν ζώων τῶν Χανίων δὲν περνοῦν πέρα ἀπὸ τὴν ἰσορροπία τοῦ κλασικῆς φυσιοκρατίας. Καὶ καθαυτὸ ἐραλδικοὶ τύποι, ὅπως καὶ συνθέσεις συμπλεκόμενων ζώων δὲν ὑπάρχουν⁴. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, στὴ Ζάκρο καὶ στὴν Ἁγία Τριάδα βρίσκο-

1. Ἡδὴ τὸ ἀρ. 58 δίνει τὸν τύπο σχεδὸν ὅπως ἀποκρυσταλλώνεται τὴν ἐπόμενη ἐποχῇ.

2. Ἐραλδικοὶ τύποι Ζάκρου, 112, 128: JHS, ὅ.π. πίν. 10. Ἁγίας Τριάδας 96: LEVI, εἰκ. 113. Ἐπιτιθέμενα ζῶα Ζάκρου, 110, 114, 117: JHS, ὅ.π. πίν. 10. Ἁγίας Τριάδας 84-86: LEVI, εἰκ. 101-103.

3. BETTS, Kadmos 6 (1967), 17 κέ.

4. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ διατυπώνεται μὲ ἐπιφύλαξη, γιατί μελλοντικὰ εὐρήματα μπορεῖ νὰ τὴν ἀνατρέψουν. Τὸ σφράγισμα CMS V, 235. OrAth XI (1975), 62 πίν. 9 μὲ παράσταση λιονταριοῦ πού σπαράζει ταῦρο βρέθηκε σὲ ἀποθέτη τοῦ χώρου τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸ Καστέλλι, μὲ κεραμεικὴ μέχρι καὶ τῆς ΥΜ ΙΙΙΒ φάσης. Ἀπὸ τεχνολογικὴ ἄποψη, νομίζω, πρέπει νὰ χρονολογηθῆ τὸ νωρίτερο στὴν ΥΜ ΙΙ ἐποχῇ. Τὸ εἶδος ἄλλωστε τοῦ σφραγίσματος, μικρὸς ἐπιπεδικὸς δίσκος διάτρητος, δὲν ἀντιπροσωπεύεται στὸ ἀρχεῖο τῆς ὁδοῦ Κατρέ καὶ πλησιάζει τὴ μορφή τῶν σφραγισμάτων τῶν ὕστερων ἀνακτορικῶν ἀποθετῶν τῆς Κνωσοῦ.

με, όπως σημειώθηκε, αποτυπώματα πρισμάτων με ιερογλυφικά, που είναι οι παλιότερες αντιπροσωπευόμενες εκεί σφραγίδες και ανήκουν στη ΜΜ III εποχή. Τέτοιο είδος λείπει στα Χανιά.

Πέρα από τις διαφορές και τις ομοιότητες στα σχήματα, στα θέματα και στην τυπολογία των στάσεων και των κινήσεων ανάμεσα στα τρία σύνολα (που θα μπορούσαν την κάθε στιγμή να σβήσουν ή να ενισχυθούν από νέα εύρηματα του αρχείου), πέρα ακόμη από τις εργαστηριακές διαφορές ή συγγένειες, που έδω δέν πρόκειται να ερευνηθούν¹, υπάρχει απ' άκρη σ' άκρη ένότητα ύφους και ρυθμού της εποχής. Η διατήρηση στοιχείων του παρελθόντος, ή εμφάνιση χαρακτήρων της νεώτερης εποχής και ή ύπαρξη διαφορότροπων παραδόσεων παρατηρούνται συχνά στα μεγάλα σύνολα αρχαικών σφραγισμάτων και δέν ζημιώνουν την ένότητα που γίνεται με την πρώτη ματιά αισθητή.

Έκτός από τα δύο μαγικά «προσωπεΐα λιονταριού» (23 και 24), τις μορφές των λιονταριών (13 και 14) και έν μέρος τις μορφές των 5 και 8 οι άλλες σφραγίδες είναι φυσιοκρατικά έργα της μινωικής σφραγιδογλυφίας. Η καινούρια μαρτυρία που προσφέρουν πλουτίζει την εικόνα της, στην εποχή που μās είχαν γνωρίσει έως τώρα κατεξοχήν τα σύνολα της Αγίας Τριάδας, της Ζάκρου και του Σκλαβόκαμπου. Η φυσιοκρατία βρίσκεται στα σύνολα αυτά, έπειτα από την τολμηρή της εμφάνιση στους αποθέτες του Ίερού², πέρα για πέρα στην καλή της ώρα. Υπάρχει ή δροσιά και ή ζωντάνια μαζί με την ισορροπία και τὸ μέτρο της ώριμης μορφής. Μορφές όπως των σφραγισμάτων της Αγίας Τριάδας 47, 48, 55, 86, 112, 113, της Ζάκρου 177, 123 και του Σκλαβόκαμπου 3 και 4, είναι παραδείγματα αντιπροσωπευτικά του χαρακτήρα αυτής της άκμης.

Έπειτα από μακρινή και συνεπή διαδικασία στην ίδια τή σφραγιδογλυφία, ή πρωταρχική φυσιοκρατική όρμη που υπάρχει στην τέχνη αυτή από την τρίτη χιλιετηρίδα δένεται άρμονικά με τή νομοτέλεια της μινωικής δομής³.

1. Τὸ πρόβλημα εργαστηρίου σφραγιδογλυφίας στην Κυδωνία δέν τίγεται, γιατί δέν υπάρχουν σταθερά σημεία. Ἀκόμη και αν διαπιστωνόταν (πράγμα δύσκολο ή αδύνατο) ότι όρισμένα σφραγίσματα κατασκευάζονταν όπου βρέθηκαν, δέν θα ήταν άσφαλές ότι οι σφραγίδες τους προέρχονται από τοπικά εργαστήρια.

2. ΡΜ Ι, 696, εικ. 518 I, 697, εικ. 519.

3. Συνοπτική διατύπωση της μινωικής δομής έδωσε ό Matz με την έκφραση «zentral gebundene dekorative Naturalismus, που ταυτοχρόνως χαρακτηρίζει και τὸ είδος της μινωικής φυσιοκρατίας (βλ. του ίδιου: KfG, 136 κέ. GK, 46 κέ. Torsion, AbhMainz, (1951), 1000. Geschichte der griechischen Kunst, 1950, 97. Studium Generale 17 (1964), 213). Γίνεται φανερό όμως από τις παρατηρήσεις και τις συγκρίσεις που ακολουθούν ότι δέν πρέπει να περιορισθούμε στο στοιχείο της περικεντρικής όργάνωσης που έκρινε ό Matz ως την κυρίαρχη σταθερή αρχή. Είναι βέβαια φανερό ή ύπαρξη αυτής της

Ἡ τάση αὐτὴ ἐκδηλώνεται σὲ δύο ἐπίπεδα. Τὸ ἕνα ἀποτελοῦν τὰ γραμμικὰ διακοσμητικὰ σχήματα καὶ οἱ ἀντίστοιχοι τύποι τῶν φυτικῶν καὶ ζωικῶν μορφῶν ποὺ παίρνουν τὴ θέση τῶν γραμμικῶν στοιχείων. Παράδειγμα εἶναι ἡ παράσταση 18. Τὸ ἄλλο ἐπίπεδο ἀποτελοῦν οἱ μορφές ζώων καὶ ἀνθρώπων ποὺ ἐξελίσσονται πρὸς τὴ φυσιοκρατία. Στὴ γλώσσα τῶν μορφῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἐλεύθερων συνθέσεων τοὺς τῆς ὄριμης ἐποχῆς ἐκφράζεται ἡ τάση αὐτὴ ὡς παλινδρομικὴ ἀνταπόκριση καμπύλων κινήσεων. Ἡ ἐξέλιξη προχωρεῖ ἀπὸ τὴ στατικὴ σχηματικότητα πρὸς τὴ δυναμικὴ ὀργανικότητα. Αὐτὸ πετυχαίνεται μὲ τὴν ἐναρμόνιση τῶν καμπύλων ἀντιθετικῶν κινήσεων στὴ φυσιοκρατικὴ μορφή ἢ σύνθεση, χωρὶς νὰ θίγεται ἡ ὀργανικὴ ἐνότητα. Στὸ σύνολο τῶν Χανίων εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ περιγράψωμε τὸ γεγονός αὐτὸ στὶς παραστάσεις 1 - 5, 10 καὶ 11. Μὲ βάση τὸ κριτήριό τοῦ τρόπου πραγμάτωσης τοῦ ιδεώδους αὐτοῦ καὶ μὲ ἀφετηρία τὰ χρονολογημένα σύνολα, εἶναι δυνατὴ ἡ περιγραφή τῆς χρονολογικῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τὴ ΜΜ ΙΒ ἐποχὴ ἕως τὸ τέλος τῶν ΥΜ Ι χρόνων.

Ἡ σύγκριση μὲ τὰ σφραγίσματα τῶν ἀποθετῶν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Κνωσοῦ¹ φανερώνει ὅτι πολλὰς μορφές τῶν Χανίων ἔχουν ξεπεράσει τὴ βαθμίδα ποὺ ἔφθασαν οἱ σφραγίδες ἐκείνων. Ὁ ταῦρος τῆς παράστασης 1 εἶναι τὸ τελευταῖο βῆμα πρὸς τὴν πλήρη φυσιοκρατία τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας. Εἶναι ἀσφαλῶς νεώτερος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο, μὲ τὸν ἴδιο περίπου πλαστικὸ χαρακτήρα, σὲ σφράγισμα ταυροπαιδιᾶς ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Κνωσοῦ (πίν. 46γ)². Ἐκεῖ ἡ ὄρμη τοῦ ζώου δηλώνεται κυρίως μὲ τὸ σχῆμα τοῦ «ἰπτάμενου καλπασμοῦ» κατὰ τὴν παλιότερη, ἀπὸ τὴ ΜΜ Ι ἐποχὴ, παράδοση ποὺ μᾶς γνώρισε τὸ ἀρχεῖο τῆς Φαιστοῦ. Στὸν ταῦρο τῶν Χανίων ἡ ἔνταση στὸ ἐξωτερικὸ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ σχεδιάσμα καὶ στὸ πλάσιμο κορυφώνεται. Ἡ αἴσθησις τῆς ὀρμητικῆς κίνησης δὲν ὑποβάλλεται πιά μόνον ἀπὸ τὸ γενικὸ σχῆμα, δὲν εἶναι δηλ. στατικὴ, ἀλλὰ πηγάζει καὶ ἀπὸ κάθε πλαστικὴ ἐσωτερικὴ λεπτομέρεια καὶ γίνεται ὀργανικὸ στοιχεῖο τῆς μορφῆς.

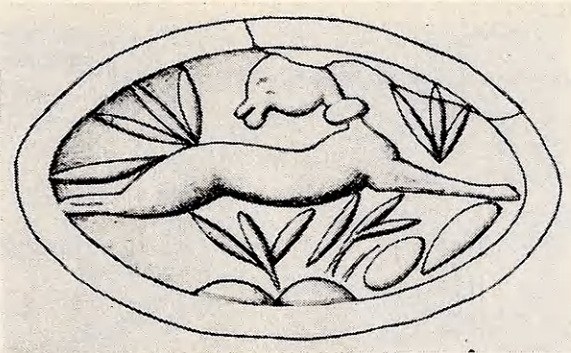
δύναμης, ἀλλὰ δὲν χαρακτηρίζει κατὰ τρόπο ἀπόλυτο τὴ μινωικὴ μορφή καὶ σύνθεση στὴ σφραγιδογλυφία, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ ΜΑΤΖ (GK, 51) παραδέχεται. Καθολικότερη θεωροῦμε τὴν ἀρχὴ ὀργάνωσης ποὺ περιγράψαμε στὶς συγκεκριμένες παραστάσεις καὶ θὰ ὀρίσωμε στὴ συνέχεια. Καὶ πάλι δὲν ὑποστηρίζεται ἐδῶ ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθῇ σὲ κάθε παραστατικὴ μορφή στὴ σφραγιδογλυφία, ὅπου καθὼς εἶναι πιά φανερὸ διασταυρῶνονται πολλὰς ροπές.

Ὁ ΚΑΣΧΝΙΤΖ δέχεται ἔλλειψη ἐσωτερικῆς δομῆς: τὴ μινωικὴ μορφή συνιστᾷ τὸ στοιχεῖο «Voluminös» ἐνωμένο μὲ τὸ «irrational - Dynamische». Ὁ χαρακτήρας τῆς Masse παραμένει κυρίαρχος (Mittelmeerische Kunst, Ausgewählte Schriften III (1965), 213 κέ.).

1. BSA 9 (1902 - 3), 54. PM I, 505, εἰκ. 363, α, β' 689, εἰκ. 509· 694, εἰκ. 514· 696 - 699, εἰκ. 518a, 519, 520, 522a. GILL, BSA 60 (1965), 70.

2. PM I, 694, εἰκ. 514.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ σχέσηη ποὺ καθορίζει ὁ Kaschnitz ἀνάμεσα στὴ μορφή τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ στὴν «ὄρμη τῆς ζωῆς» φαίνεται νὰ χάνη τὸ ἔδαφός της. Γιατὶ ἐδῶ βλέπομε ὅτι ἡ κίνηση δὲν μένει ἔξω ἀπὸ τὴν ὀργανικὴ μορφή, ὅπως πιστεύει, ἀλλὰ γίνεται λειτουργία της καὶ ταυτίζεται μὲ τὰ σωματικὰ ὀργανικὰ στοιχεῖα¹. Ἀνάλογες δυναμικὲς μορφές εἶναι καὶ οἱ ταῦροι στὰ σφραγίσματα μὲ ταυροπαιδιὰ τῆς Ἁγίας Τριάδας, τῆς Ζάκρου, τοῦ Σκλαβόκαμπου καὶ τῶν Γουρνιῶν². Τὸ βαθμὸ τῆς ὀργανικῆς τους ἐνό- τητας διαπιστώνομε ὅταν συγκρίνωμε τοὺς ταύρους αὐτοὺς μὲ τοὺς στατι-



Εἰκ. 3. CMS II₅, 276.

κοὺς σχηματισμοὺς τοῦ «ἰπτάμενου καλπασμοῦ» στὶς ἀρχαϊκὲς μορφές τοῦ ἀρχείου τῆς Φαιστοῦ CMS II₅, 276 (εἰκ. 3), 277. Ἡ σχηματικὴ καὶ ἡ ὁμοιόμορφη κίνηση ἔρχεται ἀμέσως σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ γεμάτη ἀνταποκρίσεις ἔνταση τῶν ταύρων τῶν παραπάνω σφραγισμάτων.

Τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμη γνωρίσει τὸ ζῶο στὴν παράσταση 12 ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὰ ζῶα τῶν ἀποθετῶν τοῦ Ἱεροῦ μὲ παρόμοια στάση³ (εἰκ. 4) καὶ στὶς μορφές σφραγισμάτων τῆς περιοχῆς τοῦ Jewel Fresko⁴. Ὁ τύπος τῆς 12 ἔχει ἀρχαϊκότητα καὶ στὴν πλαστικὴ διαμόρφωση τῶν σωμάτων τῶν ζώων καὶ στὴ σύνθεση. Οἱ πλαστικὲς ἐπιφάνειες ἔχουν παρατακτικὰ διαρθρωθῆ. Ἡ κίνηση δὲν συνέχει ὀργανικὰ τὸ σύνολο καὶ οἱ ἀνταπο-

1. Ὁ.π. 226. Στὸ ἀγγεῖο τῶν θεριστῶν τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ στὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ, ἀναγνωρίζει ὡστόσο ὁ Kaschnitz ὅτι τὸ «irrational bewegte» ταυτίζεται μὲ τὴν ὀργανικὴ μορφή (ὁ.π. 227).

2. Βλ. συγκεντρωμένα σχέδια τῶν παραστάσεων τῶν σφραγισμάτων αὐτῶν: BETTS, ὁ.π. εἰκ. 1 - 4, 6, 7.

3. PM I, εἰκ. 518a, b.

4. GILL, ὁ.π. 68, πίν. 10, 11. Ἡ συσχέτιση μὲ πινακίδες Γραμμικῆς Β (Vase Tablets) (EVANS, BSA 7 (1900 - 1), 50), ὅσο καὶ ἂν αὐτὲς μπορεῖ νὰ ἀνήκουν στὰ παλιότερα δείγματα τῆς γραφῆς (PM IV, 729), κάνει ἀμφίβολη τὴν πρῶμην χρονολόγησι, στὴν YM

κρίσεις είναι χαλαρές. Μια σφραγίδα από MM III τάφο στους Γυνάδες της Κνωσού¹ με αίγα καθιστή σε βραχῶδες τοπίο, πού βρίσκεται κοντά στις μορφές ζώων των ἀποθετών του Ἱεροῦ (π.χ. PM I, 696 εἰκ. 518c), μπορεί νὰ συγκριθῆ με τὸ ζῶο τῆς 12. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο στέκουν καὶ οἱ μορφές τοῦ ἀποθέτη τῶν ἱερογλυφικῶν PM I, 273, εἰκ. 202a, 203 πού εἶναι πιὸ προχωρημένες, κυρίως ὡς πρὸς τὴν κίνηση, ἀπὸ τὶς παλιότερες τοῦ ἀρχείου τῆς Φαιστοῦ, συγκεκριμένα τὸ λιοντάρι πού στρέφει πίσω (εἰκ. 5) καὶ τὸν ταῦρο πού βαδίζει με χαμηλωμένο κεφάλι (εἰκ. 6). Βρίσκονται ὅλες αὐ-



Εἰκ. 4. Σφραγίδα ἀποθέτη Ἱεροῦ τῆς Κνωσοῦ.



Εἰκ. 5. CMS II₅, 279.

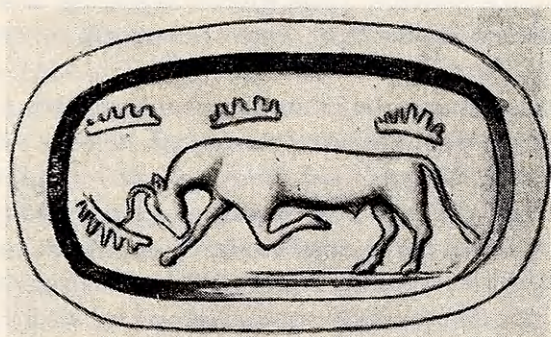
τὲς οἱ μορφές στατικά στὸ χῶρο καὶ οἱ καμπύλες κινήσεις τους εἶναι σχηματικές. Χωρὶς συγκεκριμένα προστάδια, ἡ σύνθεση τῆς παράστασης 11 διασπᾶ τὸν στατικὸ χῶρο καὶ ὑπάρχει ὡς δυναμικὸς ὀργανισμὸς.

Σὲ λιγότερο βαθμὸ ἀπὸ τὴν 11 ἔχει τὸ χαρακτῆρα αὐτὸ ἡ παράσταση 10. Ὡστόσο ἀνήκει καὶ αὐτὴ στὴν ἴδια βαθμίδα. Πόσο ἡ σιγμοειδῆς κίνηση ἢ ἡ συστροφή, πού μορφοποιεῖται στὴν ἀναδίπλωση τοῦ λαιμοῦ καὶ στὴ στροφή τοῦ κεφαλοῦ, ἀπὸ σχηματικὴ γίνεται ὀργανικὴ, δείχνει ἢ σύγκριση τῶν παραστάσεων 10 καὶ 11 με τὴν παρόμοια θεματικὰ τοῦ ἀποθέτη τῶν ἱερογλυφικῶν καὶ τὸ λιοντάρι τῆς 279 τῆς Φαιστοῦ (εἰκ. 5).

IA ἐποχή. Οἱ παραστάσεις πάντως πού περιέχονται στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Evans (GILL, ὅ.π. πίν. 10, K5 - K10) ἔχουν ἐνότητα ρυθμοῦ ἐποχῆς καὶ φανερὴ διαφορὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα ὑστεροανακτορικὰ σφραγίσματα. Θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν, ἂν εἶναι δυνατό, οἱ ἀκριβεῖς στραματογραφικὲς τὸς σχέσεις. Στὴν YM IA ἐποχή μπορεί ἐπίσης νὰ χρονολογηθῆ καὶ τὸ ἀποδιδόμενο στὴν ἴδια περιοχὴ σφραγίσμα PM I, 716, εἰκ. 539b, ὅπως καὶ ἡ λατρευτικὴ σκηνὴ PM IV, 602, εἰκ. 596 καὶ τὸ σκυλί εἰκ. 597 Bj (K2 καὶ K4 στὸν κατάλογο τῆς GILL).

1. BSA 53 - 54 (1958 - 59), πίν. 62 (XVIII), 63.

Τονίσθηκε ὅτι στὰ σφραγίσματα τῶν ἀποθετῶν τοῦ Ἱεροῦ παρατηρεῖται ἐπιστροφή πρὸς τοὺς τύπους τοῦ στροβίλου καὶ τῶν περικεντρικῶν καὶ ἀντιθετικῶν συνθέσεων τῆς παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς¹. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴ σφραγιδογλυφία δὲν ὑπάρχουν κενὰ στὴν ἐφαρμογὴ τῆς μινωικῆς διακοσμητικῆς νομοτέλειας, εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ σφραγίσματα τῶν ἀποθετῶν τοῦ Ἱεροῦ προσφέρουν παραδείγματα ἀντικατάστασης γραμμικῶν διακοσμητικῶν σχημάτων ἀπὸ φυσικὲς μορφές ποὺ διατηροῦν μὲ γεωμετρικὴ καθαρότητα τὸν διακοσμητικὸ χαρακτῆρα τῶν γραμμικῶν στοι-



Εἰκ. 6. CMS II, 268.

χείων. Ἡ ἀντιθετικὴ σύνθεση τῶν βουκράνων (22) καὶ τοῦ πουλιοῦ μὲ τὸ δελφίνι (18) τῶν Χανίων, ἀνήκει στὴ χορεία τοῦ συρμοῦ ποὺ ἀποκαλύπτουν συνθέσεις ὅπως τὸ PM I, 696, εἰκ. 518h μὲ τὰ δύο ἀντιθετικὰ κοχύλια, f μὲ τὰ δύο ζεύγη τῶν πουλιῶν κ.ἄ., π.χ. ἀρ. Μ. Ἡρακλείου 397 (πίν. 46β). Ἡ σχέση αὐτὴ στοὺς ἀποθέτες τοῦ Ἱεροῦ δὲν περιορίζεται μόνο στὸ πεδίο αὐτό, ἀλλὰ προχωρεῖ σὲ ὀλοκλήρωση καὶ πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση: Ἐδῶ ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα ἐπιτεύγματα τῆς πλήρους ἐσωτερικῆς ταύτισης τῆς φυσιοκρατικῆς μορφῆς μὲ τὶς καμπύλες ἀντιθετικὲς τάσεις. Παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ πλάκα μὲ τὴν παράσταση τῆς ἀγελάδας καὶ τοῦ νεογνοῦ τῆς ἀπὸ τὸ ἴδιο εὔρημα. Ἐδῶ ἐπίσης διασπᾶται ὁ στατικὸς χῶρος καὶ παρουσιάζονται μορφές, ἴσως γιὰ πρώτη φορὰ συστηματικά, ὡς δυναμικοὶ ὄργανισμοί, ὅπως οἱ PM I, εἰκ. 509, 514, 520.

Στοὺς ἀποθέτες τοῦ Ἱεροῦ παρατηρεῖται ἀκόμη γιὰ πρώτη φορὰ σχέση σφραγιδογλυφικῶν παραστάσεων μὲ τὶς τοιχογραφίες. Τὸ φαινόμενο βρῖσκεται σὲ μεγαλύτερη ἔκταση στὰ Χανιά, ὅπως καὶ στὴν Ἁγία Τριάδα, στὴ Ζάκρο καὶ στὸ Σκλαβόκαμπο, ὅπου οἱ ταυροπαιδιές, πολλὲς μορφές μεμονω-

1. GG, 38.

μένων ζώων και λατρευτικές σκηνές είναι έμπνευσμένες από τη μνημειώδη ζωγραφική¹. Τέλος ή σύνθεση του άγρότη με το βοοειδές (25) συμβαδίζει με την ανάλογη της θεάς ή του πολεμιστή - κυνηγού με το λιοντάρι από τους ίδιους αποθέτες.

Από τις έως σήμερα αναλύσεις² έχει σταθερά φανή ότι οι παραστάσεις των αποθετών του Ίερού είναι νεώτερες από τις σφραγίδες που μας γνώρισε ο αποθέτης των ιερογλυφικών. Μετά την αποκάλυψη του άρχείου της Φαιστού, ή χρονολόγηση του συνόλου των παραστάσεων του αποθέτη των ιερογλυφικών στη MM III εποχή άρχισε να κλονίζεται³. Γιατί έγινε πια φανερό ότι πολλές μορφές του αποθέτη αυτού βρίσκονται στην ίδια ή λίγο πιο προχωρημένη βαθμίδα από τις νεώτερες παραστάσεις του άσφαλώς χρονολογημένου άρχείου της Φαιστού που δεν ξεπερνούν τη MM IIΒ εποχή⁴. Στη Φαιστό συναντάμε για πρώτη φορά μιάν εδρύτερη ανάπτυξη της φυσιοκρατίας που είναι όμως ακόμη στατική, μάλιστα σπάνια φέρνει σε άρμονία τις αντίθετες δυνάμεις και δεν οδηγεί ακόμη στην οργανική πληρότητα. Ωστόσο θα μπορούσαμε να τοποθετήσωμε τις συγκεκριμένες αρχαϊκές αυτές παραστάσεις στην άρχή της νέας εποχής, της εποχής της άκμης της φυσιοκρατίας στη σφραγιδογλυφία (πρώιμη νεοανακτορική εποχή)⁵. Άσφαλώς όρισμένοι τύποι του αποθέτη των ιερογλυφικών πρέπει επομένως να αναχθούν στη MM IIΒ εποχή, ενώ άλλοι, πιθανώς λίγο νεώτεροι⁶, προχωρούν στην άμέσως επόμενη εποχή. Τα σφραγίσματα του αποθέτη των ιερογλυφικών δείχνουν επίσης και διαφορετικό από τή καθαυτό νεοανακτορικά άρχεία γραφειοκρατικό σύστημα. Όπωςδήποτε τή βήμα από τόν αποθέτη των ιερογλυφικών στους αποθέτες του Ίερού είναι σημαντικό και αποφασιστική ή πρόοδος στην

1. Στα Χανιά οί 1, 9, 15 (βλ. και παράσταση 9).

2. CS, 41 - 43. GG, 38. Γενικότερα V. KENNA, Πειπραγμένα Β', I, 189 κέ.

3. Για τή χρονολόγηση της επικάλυψης του αποθέτη των ιερογλυφικών στη MM III εποχή βλ. SM I, 19 - 20. Άργότερα ο EVANS (PM I, 272) χρονολόγησε τήν πλήρωση του αποθέτη στη MM II εποχή. Πρβ. και τις παρατηρήσεις του στο BSA 9 (1902 - 3), 20 - 21, όπου τόν χρονολογεί στο τέλος του πρώτου ανακτόρου ή στην άρχή του νέου. Ο MATZ, αφού καθόρισε με σειρά παραδειγμάτων από τή θέμα του άγριμιού τή χρονική άκολουθία που οδηγεί στον αποθέτη των ιερογλυφικών (FS, 111 - 112. Βλ. και Siegelbilder, 60 - 61), τοποθέτησε τις σφραγίδες, από τις όποιες προέρχονται τή σφραγίσματα στον αποθέτη αυτό, στη MM III εποχή (Historia I (1950), 180. Ägäis στο HdArch. II (1954), 240, σημ. 12). Βλ. και GG, 34 - 36.

4. Για τή χρονολόγηση του άρχείου της Φαιστού βλ. I. PINI, CMS II₃, XV - XVI.

5. Μαζί πηγαινει και τή σφράγιση που βρέθηκε κάτω από τή δάπεδο «έλαιοτριβείου» στο ανάκτορο της Κνωσού σε σχέση με MM II κεραμική (BSA 9 (1902 - 3), 22, εικ. 9). Πρωιμότερα, αλλά στις άρχές κιόλας της γραμμής προς τήν εποχή αυτή, πρέπει να θεωρηθή ότι άνήκουν οί σφραγίδες από τόν θολωτό τάφο της Άγίας Τριάδας CMS II₁, 64 και 70.

6. PM I, 273, εικ. 202b· 272, εικ. 201a, b.

έσωτερική σύνδεση με τις αρχές της μινωικής δομής. Η καταστροφή στο τέλος της ΥΜ ΙΑ εποχής μάς δίνει το έξωτερικό κατώτατο όριο για τη χρονολόγηση των αποθετών του Ίεροϋ¹. Έπομένως αν οι σφραγίδες των αποτυπωμάτων από τον αποθέτη των ιερογλυφικών πρέπει να τοποθετηθούν στη ΜΜ ΙΒ - ΜΜ ΙΙΑ εποχή, εκείνες του αποθέτη του Ίεροϋ αντιπροσωπεύουν κατεξοχήν τη ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ φάση. Και τούτο συμφωνεί με τις χρονολογικές ενδείξεις και για τα άλλα αντικείμενα από τους αποθέτες αυτών. Οί συγκρίσεις με τις παραστάσεις των Χανίων έδειξαν ότι όρισμένες από αυτές θά μπορούσαν να χρονολογηθούν στην ίδια εποχή, δηλαδή παλιότερα από την ΥΜ ΙΒ φάση. Θά μπορούσε συγκεκριμένα να υποστηριχθή ότι παλιότερες είναι οι σφραγίδες 12, 18, 22, 25, 26. Στην ΥΜ ΙΑ εποχή πρέπει ακόμη να ανήκη και το πουλι που πετᾶ (16) γιατί ταιριάζει στη φαντασία και στον τολμηρό νατουραλισμό των χρόνων.

Στο αρχείο των Χανίων υπάρχουν χαρακτηριστικοί τύποι και θέματα, αλλά και επίπεδο ρεαλισμού σε μορφές ζώων, που δέν άπαντούν στους αποθέτες του Ίεροϋ και σκοπεύουν καθαρά προς νεώτερους χρόνους, όπως αποδεικνύεται από την έκτεταμένη παρουσία τους σε χρονολογημένες ύστερες ανακτορικές ομάδες. Τα πολύτιμα σύνολα των ύστερων ανακτορικών σφραγισμάτων που βρέθηκαν σε αποθέτες των χρόνων της καταστροφής του ανακτόρου και μένουν ακόμη σχεδόν άγνωστα, ανήκουν σε σφραγίδες που χρονολογούνται εν μέρει στην ΥΜ ΙΒ και κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στην ΥΜ ΙΙ - ΥΜ ΙΙΑ1 φάση². Οί σφραγίδες αυτές βοηθούν στη διάκριση του ύφους της φυσιοκρατίας της ύστερης ανακτορικής εποχής. Κάνουν φανερή την εξέλιξη προς την τελειοποίηση της σωματικής διάπλασης και την ολο-

1. ΠΛΑΤΩΝ, Πεπραγμένα Γ', Ι, 241 κέ.

2. ΡΜ ΙV, 591 κέ. GILL, δ.π. 58 κέ. CS, 56 κέ. KENNA, Kadmos 4 (1965), 74 κέ. GG, 46. Άλλα χρονολογημένα σύνολα της ίδιας εποχής GG, 393. Πρέπει να προστεθούν οι τρεις σφραγίδες από το «άνεξερευνητο μέγαρο» της Κνωσού (JHS 93 (1973), Arch. Reports, 59 εικ. 39) και όρισμένες σφραγίδες του Βαφειού. Μόνο όσες βρέθηκαν στο σφραγισμένο λάκκο μπορούν να χρονολογηθούν άσφαλώς στην ΥΜ ΙΒ (ΥΕ ΙΙΑ) εποχή, αν και από αυτές μερικές κλίνουν ήδη προς νεώτερους χρόνους, όπως π.χ. οι CMS I, 235, 237, 242, 251. Είναι χαρακτηριστικό ότι εκείνες οι σφραγίδες που θά πρέπει για τεχνολογικούς λόγους να χρονολογηθούν στην ΥΜ ΙΙ εποχή, δέν βρέθηκαν στον κλειστό λάκκο, αλλά πάνω στο έδαφος του τάφου. Ο Porpham που συζήτησε τελευταία το θέμα σε σχέση με το χρυσό δαχτυλίδι CMS I, 219 (BSA 69 (1974), 219, 223, Πεπραγμένα Γ', Ι, 271) έπεσήμανε ήδη το γεγονός αυτό, αλλά και το ότι όστρακα από το δρόμο του τάφου μπορεί να χρονολογηθούν στην ΥΕ ΙΙΒ και ακόμη, ίσως, στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΑ1 εποχή. Όπωςδήποτε παραστάσεις όπως οι CMS I, 219, 233, 239 (πρβ. τις σφραγίδες από τα Καλύβια των εικ. 21 και 9: Κρητ. Χρον. 17 (1963), 327 κέ.), 240, 241, 248 που βρέθηκαν έξω από το λάκκο, έχουν ξεπεράσει τη βαθμίδα της ώριμης νεοανακτορικής εποχής και του άκμαίου ρεαλισμού.

κλήρωση τῆς ὀργανικῆς σύνοχῆς. Ταυτόχρονα ὅμως οἱ στάσεις μετὰ τὴν ἐκλέπτυνση καὶ οἱ κινήσεις μετὰ τὴν κορύφωση τῆς ὀρμῆς φθάνουν σὲ μανιερισμὸ καὶ στερεοτυπία, ἐνῶ φαίνονται τὰ πρῶτα δείγματα τῆς διάλυσης. Ἡ συγκεντρωμένη καὶ δυναμικὴ ὀργανικὴ πλαστικὴ ἐνότητα ἀρχίζει νὰ διασπᾶται χωρὶς νὰ δίνει τὴ θέση της σὲ νέα. Ἰδιαίτερα καλλιεργῶνται οἱ ἐραλδικῆς συνθέσεις, τὰ συμπλέγματα ζῶων καὶ οἱ τύποι τῶν συνεστραμμένων στάσεων. Στὰ Χανιά ὑπάρχουν τύποι ποὺ προσεγγίζουν κινήσεις, στάσεις, πλαστικῆς μορφῆς καὶ συνθέσεις τῆς ὕστερης αὐτῆς ἐποχῆς. Τέτοιες παραστάσεις εἶναι οἱ ταῦροι μὲ τὰ ἀνεστραμμένα καὶ ἀναδιπλωμένα κεφάλια (2, 3, 4), ἡ ταυροπαιδιὰ (1), τὸ λιοντάρι ποὺ ξύνει τὸν αὐχένα (5), τὰ ζῶα ποὺ θηλάζουν (10 καὶ 11), τὰ πιθανῶς ξαπλωμένα ζῶα (8, 9), ἡ σύνθεση τῆς 19, ἡ δυναμικὴ σύνθεση τοῦ κυνηγοῦ μὲ τὸ σκυλί (26). Οἱ παραστάσεις αὐτὲς βρίσκονται ἀκριβῶς στὴν κορύφωση μιᾶς μακρινῆς πλαστικῆς διαδικασίας γιὰ τὴν προσέγγιση στὸ φυσιοκρατικὸ μινωικὸ ἰδεῶδες, εἶναι δηλαδὴ κλασικῆς. Τὸ ἐπόμενο βῆμα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σημάνη τὴν ἀλλαγὴ τῆς πορείας.

Ὁ πληγωμένος ταῦρος ποὺ ὑψώνει βίαια τὸ κεφάλι καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὸ σῶμα τὸ βέλος, ὅπως ἀποδεικνύεται τώρα, ἀνήκει κιόλας στὴν YM IB ἐποχῇ. Οἱ τύποι τῶν παραστάσεων 2 καὶ 3 ποὺ τὸν ἀντιπροσωπεύουν συνδυάζουν ρεαλισμὸ καὶ ὀρμητικὴ κίνηση μὲ ἰσορροπία. Τὸ στάδιο αὐτὸ ἔχει κιόλας ξεπεράσει ἢ ἀπόδοση τοῦ ἴδιου τύπου, στὶς δύο σφραγίδες τοῦ Βαφειοῦ CMS I, 234 (πίν. 46ε), 242, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐλλαδικῆς ἢ στὴ CS, ἀρ. 317. Ἐνα ἔργο ποὺ μοιάζει τεχνοτροπικὰ μὲ τὶς παραστάσεις 2 καὶ 3 εἶναι τὸ λιοντάρι ποὺ κάθεται ἢ τρέχει πάνω ἀπὸ βάση μὲ σπειρομαϊάνδρο, στὸ σφράγισμα ἀπὸ τὸν βασιλικὸ τάφο τῶν Ἰσοπάτων¹. Διακρίνεται ὡστόσο, σὲ σχέση μὲ τὶς μορφῆς τῶν Χανίων, κάποια ἐξέλιξη πρὸς τὴν τυποποίησιν καὶ τὴ μείωση τῆς λεπτῆς πλαστικῆς διαφοροποίησης τῆς ἐπιφάνειας. Καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ τάφου συμφωνεῖ μὲ τὴ χρονολόγησιν στὴν YM II φάσιν.

Ὁ ταῦρος τῆς ταυροπαιδιᾶς τῆς παράστασης 1, ὅπως καὶ οἱ ὅμοιοι τῶν σφραγισμάτων τῆς Ἁγίας Τριάδας, τῆς Ζάκρου, τοῦ Σκλαβόκαμπου καὶ τῶν Γουρνιῶν, ἔχει φθάσει σὲ τέτοιο σημεῖο ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὴν ἔνταση τοῦ πλέγματος τῶν σιγμοειδῶν κινήσεων καὶ στὴν πλαστικὴ ἐμψύχωση τοῦ σωματικοῦ ὄγκου, ποὺ ἡ μόνη δυνατὴ ἐξέλιξις ὀδηγεῖ στὴ μανιέρα καὶ στὴν ἐκτόνωση τῆς ὀρμῆς. Μολονότι ἡ ὑπαρξὴ ἰσχυροῦ ἐσωτερικοῦ σκελετοῦ ἐμποδίζει τὴ διάλυση τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ στὰ ὕστερα παρόμοια

1. PM IV, 562 εἰκ. 530. GG, πίν. 98.

ἀνακτορικὰ σφραγίσματα τῆς Κνωσοῦ, ἡ κίνησή τους παύει νὰ εἶναι ἐσωτερικὴ δυναμικὴ (πίν. 46δ)¹.

Σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ παρουσιάζουν τὸ χαρακτῆρα αὐτὸ ἄλλες παραστάσεις. Τὸ ζῶο ποὺ θηλάζει τὸ νεογνὸ του στοὺς τύπους τῶν παραστάσεων 10 καὶ 11, εἶναι θέμα συχνὸ ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα, ἀλλὰ τὸ ἐπόμενο βῆμα δίνει ἀποξηραμένη τῇ σύνθεσῃ². Μαζὶ μὲ τὸ σχῆμα χάνουν καὶ οἱ ὄγκοι τὴν πλαστικὴ τους αὐθυπαρξία καὶ ἀποτελοῦν ἀπλὴ διαβάθμιση ἐπιπεδικῶν ἐπιφανειῶν.

Ἡ συμβατικὴ ἐπανάληψη συνθέσεων καὶ τύπων ποὺ εἶχε δημιουργήσει



Εἰκ. 7. Σφράγισμα Ἁγίας Τριάδας 48.



Εἰκ. 8. ΑΔ 4, πίν. 5(5).

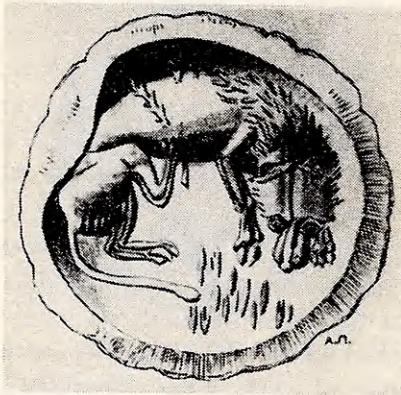
ἡ ΥΜ Ι ἐποχῇ, ἡ διάλυση ἰδίως τῆς ὀργανικῆς ἀρμογῆς τῶν συνεστραμμένων καὶ ἀναδιπλωμένων μελῶν τῶν ζώων φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν παραστάσεων 4, 5 τῶν Χανίων, 48 τῆς Ἁγίας Τριάδας (εἰκ. 7) καὶ τοῦ λιονταριοῦ μὲ σκυμμένο τὸ κεφάλι ἀνάμεσα στὰ πόδια, σὲ ἀποτύπωμα σφραγίδας στὸ σφράγισμα τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης³ (πίν. 46α) μὲ παρόμοιους τύπους σὲ σφραγίδες τῆς Κνωσοῦ (CS, ἀρ. 315 εἰκ. 115) τῶν Γουρνῶν (εἰκ. 8), τοῦ Βαφειοῦ (εἰκ. 9), καὶ τοῦ Σελλόπουλου (εἰκ. 10). Στῆς Κνωσοῦ, τὸ σῶμα τοῦ λιονταριοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ σχεδὸν ἀνόργανα ἀρμοσμένα μέρη, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ σωματικὴ ἐνότητα ποὺ ἔχει, παρὰ τὴν περιληπτικὴ καὶ σχεδὸν ἀδιαφοροποίητη διάπλαση, τὸ ζῶο στὴν 5 Χανίων. Στὴ 248 τοῦ Βαφειοῦ, ποὺ πιθανότατα εἶναι κρητικὴ καὶ βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸ λάκκο τῆς ΥΕ ΙΙΑ ἐποχῆς, ἡ ἐνότητα τοῦ σώματος διατηρεῖται, ἀλλὰ κυριαρχεῖ ἡ σχηματικὴ ἀξία τοῦ μοτίβου, ποὺ εἶναι ἓνα κανονικὸ τόξο, γιὰ νὰ προσαρμοσθῇ στὴν κυκλικὴ ἐπιφάνεια. Ἡ κίνηση κρυστάλλωσε σὲ ἓνα

1. GILL, ὁ.π. πίν. 16 (R 86). Βλ. καὶ PM IV, εἰκ. 597 Bk,η καὶ ἄλλα στὸ Μ. Ἡρακλείου ἀδημοσίευτα.

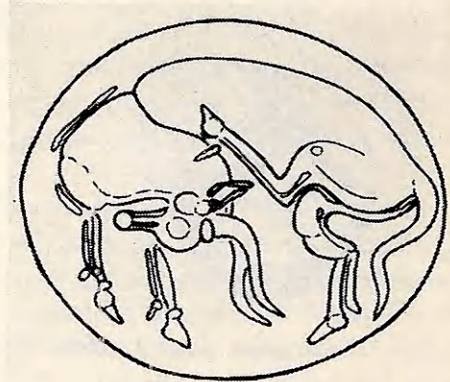
2. PM IV, εἰκ. 597 Bd. ΑΔ 4 (1918), πίν. 5 (4, 6).

3. Βλ. σ. 50, σημ. 3.

κατάλληλο και δοκιμασμένο σχήμα. Τέτοιο χαρακτήρα δείχνει και τὸ λιοντάρι σὲ πρισματικὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη¹. Ἀντίθετα ὁ ἴδιος τύπος στὸ σφράγισμα 48 τῆς Ἁγίας Τριάδας δὲν παρουσιάζει στοιχεῖα μανιερισμοῦ· ἡ στάση τοῦ ζώου μοιάζει νὰ μὴν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας. Στὴ σφραγίδα ἀπὸ τὶς Γοῦρνες, μὲ ὄλη τὴ φανερὴ ὠριμότητα τῆς φυσιοκρατίας, διακρίνεται κάποια συμβατικὴ μεταχείριση καὶ κερματισμὸς τοῦ σχήματος, ἐνῶ ἀντίθετα στὴν 4 τῶν Χανίων, παρὰ τὴν τμῆση τῶν ἐπιπέδων, τὴ φανερὴ ἔλλειψη ἰσχυροῦ ἐσωτερικοῦ σκελετοῦ καὶ τὴ σχηματικότητα, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μορφὴ κλειστή, μὲ



Εἰκ. 9. CMS I, 248.



Εἰκ. 10. BSA 69, 218 εἰκ. 14c.

ἰσορροπημένη περικεντρικὴ ὀργάνωση, τῆς ὁποίας ἡ ὀργανικὴ ἐνότητα δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ σχήματος. Παράδειγμα χαρακτηριστικὸ τῆς πολλαπλότητας τῶν συστροφῶν τοῦ σώματος, ἀκόμη καὶ τῆς ξηρότητας (βλ. τὰ μπροστινὰ πόδια) στὸν τύπο αὐτὸ κατὰ τὴν ὕστατη ἀνακτορικὴ ἐποχὴ, δίνει ἡ σφραγίδα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Σελλόπουλου, ὅπου τὸ ζῶο ξύνει ἢ προσπαθεῖ νὰ βγάλῃ βέλος ἀπὸ τὸν αὐχένα. Τὸ ἔργο αὐτὸ διατηρεῖ τὴν πλαστικὴ πληρότητα τῆς φυσιοκρατίας, ἀλλὰ μὲ ἓνα χαρακτήρα «κλασικισμοῦ», μὲ στιλπνότητα καὶ σχηματικότητα πού συναντᾶμε συχνὰ σὲ ὕστερες φυσιοκρατικὲς μορφές τῆς σφραγιδόγλυφίας. Φανερὴ γίνεται ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἐποχὴ ὅταν συγκρίνωμε τὴ σφραγίδα αὐτὴ μὲ τὴν παράσταση τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ὅπου στὸ συσπειρωμένο σῶμα τοῦ ζώου ὑπάρχει μεστὴ πλαστικὴ ὑπόσταση.

Στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου βρίσκονται πολλὰ σφραγίσματα ἀπὸ τοὺς ὕστερους ἀνακτορικοὺς ἀποθέτες, πού δίνουν τὸν τύπο τοῦ συνεστραμμένου

1. BSA 47 (1952), 275, εἰκ. 16 (III, 22). Πρβ. ἐπίσης καὶ BSA 51 (1956), 94, εἰκ. 5(4).

ζώου και καθρεφτίζουν το χαρακτήρα της εποχής αυτής (πίν. 46ς')¹.

Αν ή αυστηρή σύνθεση της παράστασης 18 συμφωνή με τις διακοσμητικές συμμετρικές συνθέσεις φυσιοκρατικών μορφών από τους αποθέτες του Ίερου, ή ελεύθερη και ρευστή περικεντρική οργάνωση της 19 μπορεί να συγκριθῆ με τὸν τρόπο της διακόσμησης ἀγγείων τοῦ «θαλάσσιου ρυθμοῦ» της ΥΜ ΙΒ φάσης, πὸν τὸν διέπει ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀπείρωσ ἐκτατοῦ. Κατεξοχὴν ἐπομένως ἀρεστὲς θὰ ἦταν τότε συνθέσεις σὰν της παράστασης 19 πὸν πρέπει νὰ χρονολογηθῆ ἀνάμεσα στὶς νεώτερες.

Οἱ δύο ἀμυγδαλόσχημες σφραγίδες μετὰ τὰ λιοντάρια (παραστάσεις 13 καὶ 14) πὸν ἀνήκουν στὴν τάση της ἀφαίρεσης, ἔχουν μεταξύ τους μικρὴ χρονικὴ διαφορά. Ἡ 14 φαίνεται παλιότερη, γιατί εἶναι λιγότερο ἀφηρημένη ἀπὸ τὴ 13. Μαζί της σχεδὸν πάει τὸ λιοντάρι σὲ σφραγίδα ἀπὸ τάφο στὸν Ἅγιο Ἰωάννη². Ὁ τάφος ἀνήκει στὴν ΥΜ Π φάση, ἡ ἀμυγδαλόσχημη ὅμως σφραγίδα πρέπει νὰ εἶναι παλιότερη. Ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, οἱ δύο παραστάσεις τῶν Χανίων στέκουν στὴν ἀρχὴ της κανονικῆς ἀφηρημένης παράστασης τοῦ τύπου. Οἱ τρεῖς σφραγίδες τοῦ ἴδιου ρυθμοῦ ἀπὸ τὸ «ἀνεξερεύνητο μέγαρο» της Κνωσοῦ, πὸν σχετίζονται «σταθερὰ» μετὰ τὴν ΥΜ Π καταστροφῆ, εἶναι φανερὰ κάπως περισσότερο ἐξελιγμένες πρὸς τὴν ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν παράσταση 13. Ἐπομένως αὐτὴ δίκαια παίρνει τὴ θέση της στὴν ἐποχὴ της καταστροφῆς τοῦ ἀρχαίου. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ὁδηγεῖ καὶ ἡ χρονολόγησις της τυπικὰ ὁμοίας μετὰ τὴ 13 σφραγίδας ἀπὸ τάφο στὸν Πόρο Ἡρακλείου μετὰ κεραμεικὴ της ΥΜ ΙΑ φάσης³. Στὴ σφραγίδα αὐτὴ μοιάζει νὰ εἰσάγεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀφηρημένη ἀπόδοσις μετὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου τῶν δύο καθιστῶν λιονταριῶν. Ἔτσι ἡ χρονολόγησίς της, μετὰ βάση τὴν κεραμεικὴ της ΥΜ ΙΑ φάσης, πὸν μᾶς δίνει τὸ κατώτατο ὄριο, φαίνεται δυνατὴ καὶ ἀπὸ ἄποψη ρυθμοῦ καὶ μπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ γιὰ τὴν τοποθέτησις τοῦ ἀντίστοιχου τύπου της περισσότερο ἐξελιγμένης παράστασης 13 τῶν Χανίων σὲ νεώτερη βαθμίδα.

Οἱ λατρευτικὲς σκηνὲς στὰ Χανιά εἶναι μionoπρόσωπες ἢ ὀλιγοπρόσωπες καὶ ἀπλὲς σὲ ἀντίθεσις μετὰ τὶς σύνθετες καὶ πλούσιες σκηνὲς της ὕστερης ἀνακτορικῆς ἐποχῆς, ὅπως π.χ. στὰ χρυσὰ δαχτυλίδια ἀπὸ τὸν τάφο τῶν διπλῶν πελέκεων της Κνωσοῦ, ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, τὴ Φαιστὸ καὶ τὸ Βαφειό⁴.

1. Μ. Ἡρακλείου, 253, 265, 366. GILL, ὁ.π. 80, R18, πίν. 13 καὶ 72, N1, N10, πίν. 11.

2. BSA 51 (1956), 94, εἰκ. 5 (3).

3. ΠΑΕ 1967, πίν. 190.

4. Κνωσοῦ: PM III, εἰκ. 38. MAR. - HIR., πίν. 111. GG, ἔγχρ. πίν. σ. 49 (1). Ἀρχανῶν: GG, εἰκ. 125. Archaeology, 20 (1967), 280, εἰκ. 13. Φαιστοῦ: MAR. - HIR., πίν. 111. Βαφειοῦ: CMS I, 219.

Γι' αὐτὸ οἱ λατρευτικὲς παραστάσεις τῶν Χανίων πιθανῶς δὲν ἀνήκουν στὶς νεώτερες σφραγίδες¹.

Ἡ ἀναφορὰ στὶς φάσεις πού ἔχουν καθορισθῆ με βάση τὴν ἐξέλιξη τῆς κεραμεικῆς δὲν σημαίνει σύμπτωση με αὐτὲς καὶ γίνεται μόνο γιὰ λόγους πρακτικῶς καὶ συμβατικά, γιὰ νὰ διακριθοῦν δηλ. οἱ παλιότερες καὶ οἱ νεώτερες σφραγίδες, χωρὶς νὰ θεωρῆται ὅτι οἱ ἀλλαγές συμπίπτουν με τὰ ὄρια τῶν ἐποχῶν τῆς κεραμεικῆς². Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ χρῆση τῶν ὀνομασιῶν πού ὀρίσθηκαν με βάση γενικότερες πολιτικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἀλλαγές, ὅπως ἡ ἴδρυση - οἰκοδόμηση ἀνακτόρων (παλαιοανακτορική, νεοανακτορική καὶ μετανακτορική ἐποχή), βοηθεῖ μόνο στὴ γενικὴ ταξινομησιὴ τῆς πορείας μέσα ἀπὸ τὶς τρεῖς μεγάλες περιόδους, τὴν πρῶιμη, τὴν ὄριμη καὶ τὴν ὕστερη.

Ἀσφαλὲς εἶναι ὅτι τὸ τέλος τῆς χρήσης τοῦ συστήματος τῆς Γραμμικῆς Α συμπίπτει με τὸ ρυθμὸ τῶν σφραγισμάτων τῶν Χανίων καὶ τῶν ἄλλων τόπων πού καταστράφηκαν ταυτόχρονα. Ἡ πολιτικὴ ἀλλαγὴ ὅμως πού ἔφερε τὴν καθιέρωση τῆς Γραμμικῆς Β, δὲν πρέπει νὰ σχετίζεται με τὴν ἀλλαγὴ τῶν ρυθμῶν, οὔτε στὴν κεραμεικὴ οὔτε στὴ σφραγιδογλυφία³. Τὸ ὀρόσημο πού προσφέρουν τὰ ἀρχεῖα με τὸ τέλος τῆς Γραμμικῆς Α δὲν θέλει νὰ δηλώσῃ ὅτι ἐκεῖ κλείνει ὁ κύκλος μιᾶς ἐξέλιξης. Συμβαίνει ὡστόσο νὰ μᾶς προσφέρῃ ἡ στιγμὴ αὐτὴ τὴ φυσιοκρατικὴ τάση στὸ κορύφωμά της. Ἀκμαῖες φυσιοκρατικὲς μορφές βρίσκονται ὅμως καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ, ἐνῶ ἐνυπάρχουν ἤδη στὴν ΥΜ ΙΒ φάση τὰ στοιχεῖα τῆς ἐπόμενης ἐποχῆς, ὅπως τὰ μηνύματα τῆς «διάλυσης». Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ εὔρημα τοῦ Βαφειοῦ. Οἱ σφραγίδες πού βρέθηκαν στὸν κλειστὸ λάκκο με συνεννήματα τῆς ΥΕ ΙΙΑ (ΥΜ ΙΒ) ἐποχῆς, ὄχι μόνο δὲν ἔχουν ἐνότητα τεχνοτροπιῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ρυθμοῦ ἐποχῆς. Σὲ ὀρισμένες ἐμφανίζονται στοιχεῖα καὶ χαρακτῆρες τῆς ὕστερης νεοανακτορικῆς σφραγιδογλυφίας (CMS I, 235, 237, 242, 251. Βλ. καὶ σ. 97, σημ. 2). Αὐτὸ δείχνει πόσο ἀνεπαρκῆς καὶ λειψὴ μπορεῖ νὰ φανῆ ἡ προσπάθεια χρονολόγησις με ἀποκλειστικὴ προσήλωσις στὰ ἐξωτερικὰ δεδομένα, χωρὶς τὴν ἀνάλυση τῆς δομῆς καὶ τῆς τεχνοτροπίας.

Οἱ φάσεις, ὅπως πάντα, διασταυρῶνονται καὶ τὰ ὄρια ἔχουν συμβατικὴ.

1. Ἀπὸ τὶς ἄλλες παραστάσεις πού δὲν ἀναφέρθηκαν, τὸ σκυλί (6) καὶ ὁ γρύπας (15) ταιριάζουν καλύτερα στὸ τέλος τῆς ἐποχῆς. Ὁ γρύπας δὲν εἶναι «διαλυμένος» ἀλλὰ ἔχει τυπωθῆ λειψά. Ἡ ἀβεβαιότητα τῆς στάσις του μπορεῖ νὰ συγκριθῆ με ὕστεροανακτορικὲς παραστάσεις (πρβ. τῶν Καλυβιῶν: Κρητ. Χρον., ὅ.π. εἰκ. 2 καὶ τοῦ Σελλόπουλου: ὅ.π. πίν. 37f).

2. Πρβ. Siegelbilder, 77 κέ. I. PINI, Forschungsbericht, 96 κέ.

3. Μόνο ἡ ἐφυραϊκὴ κύλιξ σχετίζεται με τὴν ἀλλαγὴ. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ρυθμοῦ στὴ μιναϊκὴ κεραμεικὴ δείχνει ἀδιάσπαστη συνέχεια.

ἀξία, ἀφοῦ ἡ ἐξέλιξη πού σημαδεύεται ἀπὸ ἐξωτερικὰ γεγονότα, ὅσο καὶ ἂν ἐπηρεάζεται ἢ καθορίζεται ἀπὸ αὐτά, δὲν τέμνεται ριζικὰ καὶ ἡ πορεία τοῦ συγκεκριμένου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀδιάσπαστη. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν εἰκόνα πού μᾶς ἀποκαλύπτουν τὰ ἀρχεῖα τῆς Γραμμικῆς Α ἕως τὸ σταθμὸ πού φθάνομε μὲ τοὺς ὕστερους ἀνακτορικοὺς ἀποθέτες, ἔχει ἀσφαλῶς συντελεσθῆ μία ἀλλαγὴ καὶ ἔχουν ἐπιμερισθῆ καὶ διαμορφωθῆ συγκεκριμένες ἐργαστηριακὲς τάσεις, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσωμε τὴ χρονικὴ αὐτὴ φάση ὡς ἰδιαίτερη ἐποχὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς ὀριμῆς περιόδου τῆς σφραγιδογλυφίας. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν ὕστερων νέων ἀνακτόρων¹. Ἡ ἀμέσως προηγούμενη εἶναι ἡ ὀριμη (κλασικὴ) νεοανακτορικὴ ἐποχὴ πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ ἀποθέτες τοῦ Ἱεροῦ τῆς Κνωσοῦ καὶ κυρίως τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων, τῆς Ζάκρου, τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τοῦ Σκλαβόκαμπου, γιὰ νὰ περιορισθοῦμε στὰ μεγάλα σύνολα. Ἡ πρῶμη (ἀρχαϊκὴ) ἐποχὴ τῆς περιόδου αὐτῆς (τῆς δευτέρης) τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας ἀρχίζει μὲ τὸ πρῶτο συνεπὲς καὶ μεγάλο βῆμα πρὸς τὴ φυσιοκρατία, πού παρουσιάζεται ἡδὴ σὲ ὀρισμένα, τὰ περισσότερα προηγμένα ἀπὸ τὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ. Στὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ ὀρισμένα σφραγίσματα τοῦ ἀποθέτη τῶν ἱερογλυφικῶν τῆς Κνωσοῦ².

1. Κριτήρια γιὰ τὴ διάκριση τοῦ ρυθμοῦ μεταξὺ τῆς ΥΜ Π καὶ ΥΜ ΙΙΑ1 ἐποχῆς δὲν μποροῦν, νομίζω, ἀκόμη πλήρως νὰ καθορισθοῦν. Ἡ πιστοποίηση τῆς μεγαλύτερης ξηρότητας, σχηματοποίησης καὶ διάλυσης τοῦ πλαστικοῦ ὄργανισμοῦ στὰ νεώτερα χρόνια ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα, ἀλλὰ ὄχι κατὰ τρόπο ἀπόλυτο.

Μέχρις ὅτου βρεθοῦν νέα πλουσιότερα σύνολα, χρονολογημένα ἀπὸ συνευρήματα σὲ δύο ἢ περισσότερες περιόδους καὶ γίνῃ δυνατὴ καὶ σαφὴς ἡ τεχνολογικὴ μεταξὺ τους διάκριση, θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζωμε τὴν ὕστερη νεοανακτορικὴ ἐποχὴ (ΥΜ Π - ΙΙΑ1) ὡς χρονολογικὴ ἐνότητα. Ὁ ΚΕΝΝΑ ἀντίθετα ὑποστηρίζει, ὅπως εἶναι γνωστὸ (Κadmos 3 (1963), 33 κέ.), ὅτι ὑπάρχει στὴ σφραγιδογλυφία ρυθμὸς πού πρέπει νὰ προσγραφῆ στὴν ΥΜ Π ἐποχὴ, παράλληλα μὲ τὴν ἀντίστοιχη φάση τῆς κεραμεικῆς καὶ νὰ διακριθῆ ἀπὸ τὸ ρυθμὸ τῆς ΥΜ ΙΙΑ ἐποχῆς.

2. Ἐπομένως συμβατικὸς εἶναι καὶ ὁ ὅρος νεοανακτορικὸς γιὰ τὴ δευτέρη περίοδο τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας, ἀφοῦ περιλαμβάνει καὶ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ, τὸ ἀργότερο τῆς ΜΜ ΙΙΒ ἐποχῆς. Τὴ διατριβὴ τοῦ Η. G. JONGER, *Towards the Chronology of Aegean Glyptic in the Late Bronze Age*, 1973 (Ann Arbor University Microfilms, order no. 73-24, 869) δὲν μπόρεσα νὰ μελετήσω.

Θέματα Ρυθμοῦ

Ὁ καθορισμὸς καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ κριτηρίου τῆς «κίνησης», ὡς χαρακτηριστικοῦ στοιχείου διαμόρφωσης τῆς πορείας τῆς φυσιοκρατίας¹ στὴν κρητομυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία, εἶναι ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κέρδη τῆς ἔρευνας τοῦ Biesantz. Σύμφωνα μετὰ τὸ κριτήριον αὐτὸ ἡ ἐξέλιξις χωρίζεται σὲ τρεῖς ἐποχές, πὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν πάγια διαίρεση τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, τὴν πρῶμῃ, τὴν ὠριμῃ καὶ τὴν ὕστερῃ ἐποχῇ². Ὅταν ἡ κίνηση μένη ἔξω ἀπὸ τὴ μορφὴ, τὴν περιρρέει χωρὶς νὰ τὴ διαπερνᾷ, τότε δὲν ὑπάρχει πλάσιμο καὶ ἡ μορφὴ δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ βάθος. Αὐτὴ εἶναι ἡ *gehemmte Bewegung* — δεσμευμένη κίνηση κατὰ τὴ μετάφραση τοῦ ὄρου ἀπὸ τὴ Σακελλαρίου — πὺ χαρακτηρίζει τὴν πρῶμῃ ἐποχῇ (ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ ΙΙ). Ὅταν ἡ κίνηση διατρέχει ὅλη τὴ μορφὴ καὶ τὴ διαπλάθῃ, ἡ ἐξέλιξις ἔχει φθάσει στὴν ἀκμῇ, στὴν ἐποχῇ τῆς «ἐλευθέρῃς κίνησης». Ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙ φάση, τὴν ἐξέλιξις τοῦ ρυθμοῦ χαρακτηρίζει ἡ *nachlassende Bewegung* (χαλαρὴ κίνηση) σὲ δύο ἐκφάνσεις: τὴν *erstarrende Spielart* (ἀπολίθωση) μετὰ ἕνα πάγωμα στὴν κίνηση, ἀπότομες μεταβάσεις τῶν μερῶν τοῦ σώματος καὶ τραχιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βάθος. Τὰ περιγράμματα τὶς περισσότερες φορὲς ἐνισχύονται μετὰ πρόσθετες ἀνάγλυφες γραμμές, ἐνῶ στοὺς ἄρμους καὶ σὲ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῶν μορφῶν μπαίνουν «κουμπιά»³. Στὴν ἄλλη ἐκφάνση τοῦ ρυθμοῦ, τὴν *auflösende Spielart* (διάλυση) τὰ μέλη τῶν μορφῶν συρρικνώνονται καὶ διασπῶνται.

1. Ἡ γνωστὴ ἰδιοτυπία τῆς μινωικῆς φυσιοκρατίας γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀναλύσεις. Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι παρουσιάζεται καὶ ἐδῶ τὸ συχνὸ φαινόμενο τῆς νατουραλιστικῆς τέχνης, δηλ. ἡ «συμπλήρωση» τῶν μορφῶν τῆς μετὰ ἰδεαλιστικὰ στοιχεῖα. Γιατὶ τί ἄλλο ἀπὸ ἰδεαλιστικὴ τάση εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς μινωικῆς φυσιοκρατικῆς μορφῆς κατὰ τὰ ἀρχέτυπα σχήματα πὺ ἐκφράζουν τὴ μορφοποίησις τοῦ ἰδεώδους τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς τῆς; Τάση ἀντίθετη πρὸς τὴ φυσιοκρατία στὴ μινωικὴ σφραγιδογλυφία θεωροῦμε ἐδῶ ἐκείνη πὺ ἀποζητᾷ τὴν ἀφηρημένη ἀπόδοσις τῆς φυσικῆς μορφῆς.

2. *Siegelbilder*, 57 κέ.

3. Τὰ «κουμπιά» (*Gelenkknörpel*) αὐτά, πὺ μοιάζουν μετὰ κοκκίδες, πρέπει νὰ διακρι-

Τὸ κριτήριον τῆς κίνησης παρουσιάζει τὴ μοναδικότητα καὶ τὴ γενικότητα πού ταιριάζουν σὲ κριτήριον ἀνάλυσης τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς. Αὐτὸ κάνει τὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα τοῦ Biesantz κάπως ἄκαμπτο. Ἡ μέθοδος του, ἐνῶ βοηθεῖ στὴ γενικὴ χρονολόγησι, δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ ρυθμὸ τῆς ἐποχῆς καὶ σὲ τεχνοτροπίες πού ἀναπτύσσονται μέσα στὰ πλαίσια του καὶ καθορίζονται μὲ ἀντιθετικὰς ἔννοιες, ὅπως εἶναι οἱ ἔννοιες τοῦ ζωγραφικοῦ καὶ τοῦ γραμμικοῦ, ἢ στρογγυλότητα καὶ ἡ ἐπιπεδικότητα, ἡ ρευστότητα καὶ ἡ σταθερότητα καὶ πολυἀριθμὰ ἄλλα ἀντιθετικὰ ζεύγη πού μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν μὲ σχετικότητα στὸ ρυθμὸ κάθε ἐποχῆς¹. Ὁ Biesantz θεωρεῖ τὴ φυσιοκρατία ὄχι μόνον ὁμοιογενῆ ἀλλὰ καὶ μοναδικὴ τάση. Ὁ περιορισμὸς του σὲ μικρὸ ἀριθμὸ παραστάσεων, ὅπως ἔχει τοιςσὺν², συμβάλλει ἐπίσης στὴ γενικότητα τῶν συμπερασμῶν του.

Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς μελέτης του³ ἐκφράζει, ὡς «Arbeitshypothese», τὴ γνώμη ὅτι οἱ δύο τρόποι τῆς ὑστερης φάσης τοῦ ρυθμοῦ, ἀντίθετοι βασικὰ μεταξὺ τους, ἀντιστοιχοῦν στίς ἐπίσης ἀντίθετες ἀρχές τῆς δομῆς στὴν ὄριμη κρητομυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία, ὅπως τις ἀνέλυσε ὁ ἴδιος⁴. Ἡ τάση τῆς ἀπολίθωσης στὴν ἑλλαδικὴ δομῆ, πού τὴ χαρακτηρίζει ἡ καθαρὴ τεκτονικὴ συγκρότησι τῶν στοιχείων τῆς σύνθεσης καὶ οἱ κάθετοι ἢ διαγώνιοι ἄξονες πού διασποῦν τὰ κυκλικὰ ὄρια τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειας· ἡ τάση τῆς διάλυσης στὴν ἀτεκτονικὴ κρητικὴ δομῆ, πού ἀποφεύγει τὸν τονισμὸ τῶν κάθετων ἀξόνων καὶ προσαρμύζει τις γραμμὰς τῆς σύνθεσης στὰ καμπύλα ὄρια τοῦ πεδίου. Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὸ καταλήγει στὸ ἐρώτημα μήπως ἡ ἀπολίθωσι εἶναι μυκηναϊκὴ καὶ ἡ διάλυσι μινωικὴ ἐκφρασι τοῦ ὑστερου ρυθμοῦ. Ἐπισημαίνει μάλιστα προμηνύματα τῆς ἀπολίθωσης σὲ πρώιμες ΥΕ I παραστάσεις μυκηναϊκῶν σφραγίδων, ἐνῶ, ἀντίθετα, διαπιστώνει τὴν ἀπουσία ἀντίστοιχου φαινομένου σὲ ΥΜ I σφραγίδες. Ἡ ἐπέκτασι τῆς τοπικῆς διάκρισης, πέρα ἀπὸ τὰ εἶδη τῆς δομῆς, καὶ σὲ τοπικοὺς ρυθμοὺς, τὸν κρητικὸ καὶ τὸν ἑλλαδικὸ, στὴν ἀρχὴ χωριστοὺς καὶ ἀργότερα ἐνωμένους ἢ ἀλληλοεπηραζόμενους, εἶναι ἡ ὑπόθεσι στὴν ὁποία καταλήγει.

θοῦν ἀπὸ ἐκεῖνα πού ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἀφαίρεσης (βλ. σ. 143, 148). Ἡ πρόσθετη γραμμὴ στὸ περίγραμμα (Konturgriffe) δὲν πρέπει νὰ συνδεθῆ μὲ ἓνα ὀρισμένο ρυθμὸ οὔτε μὲ μία ἐποχὴ, πολὺ περισσότερο μὲ τὴν ἀπολίθωσι. Ἀπαντᾷ μὲ φυσιοκρατικὰς μορφὰς τουλάχιστον ἀπὸ τὴ ΜΜ II ἐποχὴ, π.χ. στὸ σφράγισμα τῆς Φαιστοῦ CMS II₅, 270 καὶ ἀργότερα, π.χ. στὸ λιοντάρι τῆς παράστασης 10 καὶ στὸν νεαρὸ ταῦρο τῆς παράστασης 3 τῶν Χανίων.

1. Σχετικὰ μὲ τὸ νόημα πού δίνουμε στίς ἔννοιες ρυθμὸς καὶ τεχνοτροπία βλ. στὸν πρόλογο.

2. ΜΣ, 105, 106.

3. Ὁ.π. 74 κέ.

4. Ὁ.π. 26 κέ. Ἀναλύει μόνον τὴ δομὴ τῆς σύνθεσης καὶ δὲν ἀναφέρεται στὴ δομὴ τῆς μορφῆς.

Ἡ διάκριση τῶν τάσεων τῆς ἀπολίθωσης καὶ τῆς διάλυσης στὴν ὕστερη ἐποχὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ. Ἡ σκέψη ἐπίσης νὰ ἀναζητηθοῦν προδρομικὲς μορφές τους εἶναι εὐλογη. Ὁ συσχετισμὸς ὅμως τῶν δύο αὐτῶν ἐκφράσεων ρυθμοῦ (τεχνοτροπιῶν) μὲ τὶς δύο ἀντίθετες ἀρχές τῆς δομῆς δὲν μπορεῖ νὰ εὐσταθήσῃ.

Ρυθμὸς καὶ δομὴ ἀπὸ τῆ φύση τους στέκουν σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Τὸ ρυθμὸ καθορίζουν ἡ ἐποχὴ, ἡ ἐργαστηριακὴ παράδοση καὶ οἱ ἀτομικὲς καλλιτεχνικὲς ιδιοσυγκρασίες ποὺ δὲν μποροῦν νὰ θίξουν τὶς ὑπερατομικὲς δυνάμεις τῆς ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης ποὺ συνιστοῦν τὴν ἔννοια τῆς δομῆς. Τὰ κριτήρια μὲ τὰ ὁποῖα γίνεται ἡ θεώρηση τῶν τεχνοτροπιῶν δὲν βοηθοῦν στὴ γνώση τῆς δομῆς, γιατί ἡ δομὴ ἐκφράζει τὸ σταθερὸ στοιχεῖο καὶ ἡ ἀνάλυσή της τείνει σὲ κατανόηση τῆς δημιουργίας μιᾶς μορφῆς. Οἱ τεχνοτροπίες, π.χ. ἡ ἀπολίθωση ἢ ἡ διάλυση - συρρίκνωση, εἶναι κατηγορίες ἐξωτερικὲς καὶ μποροῦν νὰ ἐκδηλώνωνται ταυτόχρονα καὶ ἐνῶ κυριαρχεῖ ἐνιαία καὶ ὁμοιογενὴς δομὴ. Ὡς μορφολογικὰ φαινόμενα εἶναι ἐξαρτημένους ἀπὸ διάφορους ὀπτικοὺς τρόπους καὶ δὲν ὀφείλονται σὲ αἰτίες βαθύτερες ὅπως εἶναι οἱ ἀρχές τῆς δομῆς. Λάθος θὰ ἦταν γιὰ τοῦτο ἡ ἀντίληψη ὅτι σὲ κάθε εἶδος δομῆς ταιριάζουν ἀπὸ τῆ φύση τους συγκεκριμένοι χαρακτήρες ρυθμοῦ, π.χ. ἡ συρρίκνωση καὶ ἡ διάλυση τῶν μορφῶν στὴ μινωικὴ δομὴ, ἐπειδὴ ἴσως αὐτὴ γενικὰ βασίζεται στὴ συστροφή τῶν σωμάτων ποὺ ξέρεται νὰ κἀνη τὰ σχήματα ρευστὰ καὶ νὰ θολώνῃ τὰ ὄρια καὶ τοὺς ἀρμούς, πρᾶγμα ποὺ χαρακτηρίζει τὴ διάλυση. Ἀλλὰ ἡ διάλυση, ποὺ εἶναι εὐρὸ κρητομυκηναϊκὸ φαινόμενο, δὲν ὀφείλεται στὴν ιδιοτυπία τῆς μινωικῆς δομῆς. Ὑπάρχουν παραστάσεις μὲ φανερὴ μινωικὴ δομὴ ποὺ δὲν μποροῦν νὰ φθάσουν στὴ συρρίκνωση ἢ τὴ διάλυση ὅπως τὴν ἔννοεῖ ὁ Biesantz (π.χ. οἱ παραστάσεις 4 καὶ 10 τῶν Χανίων). Καὶ ὑπάρχουν ἔργα μὲ ἐλλαδικὴ δομὴ, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐπίσης δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῆ αὐτὴ ἡ διάλυση (π.χ. οἱ μορφές τῶν χρυσῶν σφραγίδων τῶν Μυκητῶν CMS I, 9 - 11). Πραγματικὰ οἱ δύο γενικὲς καὶ παράλληλες ἐκφράσεις τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς, ἡ ἀπολίθωση καὶ ἡ διάλυση, ποὺ ἄς σημειωθῆ, δὲν εἶναι οὔτε ἀμιγεῖς οὔτε οἱ μόνες, εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξέλιξης, δηλ. ἐκδηλώσεις ρυθμοῦ τῆς ἐποχῆς καὶ κατάληξη διαφορετικῶν ἐργαστηριακῶν τάσεων ποὺ ὑπάρχουν στὴ φυσιοκρατία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὄριμης τουλάχιστον σφραγιδογλυφίας καὶ δὲν ἀφοροῦν στὴ δομὴ¹.

1. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν γίνονται μὲ σκοπὸ κριτικῆς τῆς δευτερεύουσας καὶ δοκιμαστικῆς, ἄλλωστε, αὐτῆς θέσης τοῦ Biesantz. Γίνονται πιὸ πολὺ, γιατί ἡ ἀποψὴ του σχετικὰ μὲ τὴ «διάλυση» καὶ τὴν «ἀπολίθωση» δίνει ἀφορμὴ νὰ ἀναπτυχθῆ ἡ βάση, ὅπου στηρίζομε τὶς ἀναλύσεις ποὺ ἀκολουθοῦν, δηλ. νὰ φανῆ ἡ διάκριση τοῦ ἐπιπέδου τῆς δομῆς ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ρυθμοῦ.

Πέρα από τις κατηγορίες του Biesantz, συμπληρώνοντας και τροποποιώντας, προχωρεί η Σακελλαρίου¹. Ένω εκεί γινόταν παραδεκτό ότι υπάρχει ένιαος κρητομυκηναϊκός ρυθμός κάτω από δύο διαφορετικές δομές, διακρίνονται τώρα δύο «στυλ», το Α και το Β. Το «στυλ» Α χαρακτηρίζεται από διαβαθμισμένο πλάσιμο της επιφάνειας, ρευστά σχήματα και ελευθερία της κίνησης. Είναι ακριβώς ο ρυθμός «της ελεύθερης κίνησης» του Biesantz και το «νατουραλιστικό στυλ» που όριζε η ίδια στη δημοσίευση της Συλλογής Γιαμαλάκη². Το στυλ Β χαρακτηρίζεται «από σκληρό πλάσιμο, που διαμορφώνει σχήματα καθαρά με σχεδιαστικές λε-

Θεωρητικές διαπραγματεύσεις της μεθόδου ανάλυσης της δομής στην Αρχαιολογία βλ. στην εισαγωγή του G. v. KASCHNITZ, *Mittelmeerische Kunst*, δ.π. MATZ, *Geschichte der griech. Kunst*, 1 - 36 με κατάλογο έργων βασισμένων στη μέθοδο της ανάλυσης της δομής. Του ίδιου, *Studium Generale*, δ.π. 203 κέ. N. HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, *MrbWpr* 1960, 13 κέ. B. SCHWEITZER, *Strukturforshung in Archäologie und Vorgeschichte. Neue Jahrb. für Antike u. Deutsche Bildung* N. F. 1 (1938) και *αναδημοσίευση: Zur Kunst der Antike*, I, 1963, 179 κέ. Του ίδιου, *Das Problem der Form*, *HdArch* I (1939) 363, κέ.

Τα σταθερά στοιχεία (Konstanten) της μινωικής δομής ανήκουν στον κρητικό χώρο και είναι τόσο παλιά όσο και οι αρχές του πολιτισμού στο νησί (βλ. κυρίως MATZ, *Torsion*, *AbhMainz* (1951), 1000. Του ίδιου *Mélanges Mansel* (1974), 171 κέ.). Η συνάντηση όμως κατά καιρούς με τον ανατολικό και τον βόρειο κόσμο έφερε νέες σταθερές αρχές και η αντίθεση των αρχών αυτών καθόρισε την εξέλιξη της δομής έως το τέλος του κρητομυκηναϊκού κόσμου. (Για την έννοια της εξέλιξης της δομής γενικώς και τη διαφορά της από την εξέλιξη του ρυθμού βλ. N. HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, δ.π. 21, 24 - 25 και MATZ, *Studium Generale*, δ.π. 210 - 11.) Είναι γνωστές οι αναφορές στις «τεκτονικές» τάσεις της μινωικής εν γένει δομής (A. Zois, *Der Kamares Stil*, 1968, 317 κέ.). Ο ίδιος ο Biesantz σημειώνει την αδυναμία προσαρμογής στην καθαυτό μινωική δομή των παραστάσεων στα πρώιμα πρίσματα (δ.π. 34 σημ. 15· επίσης FS, 17 - 21) και παρατηρεί ότι τα σφραγίσματα από τον αποθέτη των ιερογλυφικών της Κνωσού δεν δείχνουν καθαρούς μινωικούς χαρακτήρες (δ.π. 41). Στην πραγματικότητα δεν έχει γίνει ακόμη η μετάπτωση στο στάδιο που ονομάζουμε κλασικό. Για τις υστερότερες φάσεις παραδέχεται ο Biesantz *άλληλοεισδυσση*, κυρίως *έλλαδική* στην Κρήτη, που πιά δεν κρατά την παραδοσιακή της δομή στη σφραγιδογλυφία. Όσο και σε πρωιμότερες, YM I σφραγιδογλυφικές παραστάσεις της Κρήτης, θα ήταν δυνατό να δούμε στοιχεία της χαρακτηριζόμενης *έλλαδικής* συνθετικής δομής (π.χ. στις 14, 25, 27 των Χανίων, 2 της Ζάκρου κτλ.) και αντίστοιχα στη μυκηναϊκή Ελλάδα της YE II εποχής χαρακτηρες μινωικής δομής (π.χ. CMS I, 190). Και δεν είναι βέβαιο αν οφείλονται σε άμεσες επιδράσεις ή σε *άνεπηρέαστες* αποκλίσεις (βλ. και σ. 91 σημ. 3). Είναι όμως γεγονός ότι ήδη από τα μέσα του 15ου αϊ. τα δύο συστήματα αρχίζουν να *ένώνονται* και *παράλληλα* με τα καθαρά δείγματα υπάρχουν πολλές σφραγιδογλυφικές παραστάσεις που βγαίνουν μέσα από το συγκερασμό των δομικών αρχών των δύο κόσμων. Η *απόδοσή* τους σε *έργαστήρια* της Ελλάδας ή της Κρήτης με βάση μόνο το κριτήριο της δομής δεν είναι τις περισσότερες φορές δυνατή. Πρβ. και E. T. VERMEULE, *The Art of the Shaft Graves of Mycenai*, 1975, 33.

1. ΜΣ, 104 κέ.

2. Coll. Giam., σ. XVI κέ.

πτομέρειες και από τεκτονικό στήσιμο τής μορφής». Το ρυθμό αυτό ταυτίζει εν μέρει με το «διακοσμητικό - ανακτορικό στυλ» τής δημοσίευσης τής Συλλογής Γιαμαλάκη και, στην ύστερη φάση του, με τον «απολιθωμένο τρόπο» του Biesantz, ενώ πιστεύει ότι ή «διάλυση» του ίδιου και το «σηματικό στυλ» του καταλόγου τής Συλλογής Γιαμαλάκη «στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο από περιπτώσεις αδέξιας και κακότεχνης εφαρμογής των δύο βασικών στυλ, όπως εξελίσσονται προς τον έκφυλισμό».

Ἡ διάκριση των δύο τεχνοτροπιῶν στην ὄριμη φυσιοκρατική σφραγιδογλυφία, εἶναι ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς. Ἡ ἀπόδοσή τους ὁμως σὲ «δύο διαφορετικὲς καὶ ἀντίθετες θέσεις ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες κινεῖται ἡ μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία» εἶναι συζητήσιμη. Στὴ μινωικὴ σφραγιδογλυφία τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς καὶ στὴ σύγχρονη μυκηναϊκὴ, οἱ δύο ἀναντίρρητες τεχνοτροπικὲς τάσεις (Α καὶ Β) εἶναι μόνο διάφοροι ὀπτικοὶ τρόποι παράστασης μορφῶν ποὺ κινοῦνται μέσα στὸ ρεῦμα συγκεκριμένου ρυθμοῦ τῆς ἐποχῆς. Τὴν ιδιότητα καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ συνιστᾷ ἡ τάση πρὸς τὴ φυσιοκρατία. Τὸ στυλ Α ἢ ὁ ζωγραφικὸς χαρακτήρας καὶ τὸ στυλ Β ἢ ὁ γραμμικὸς χαρακτήρας, ὅπως θὰ μπορούσαν νὰ ὀρισθοῦν με χρῆση τοῦ ζεύγους των ἀρκετὰ γενικῶν ἀντιθετικῶν ἐννοιῶν τοῦ Wölflin, ἀποτελοῦν διαφορετικὲς ἐκφάνσεις ρυθμοῦ ἐνιαίου. Ἡ ζωγραφικότητα ἢ ἡ γραμμικότητα δὲν ἐπηρεάζουν τὴ γνήσια φυσιοκρατία καὶ τὴν ἐνάργεια τῆς κίνησης τῆς ὄριμης ἐποχῆς. Ἡ μορφή στην 4 δὲν εἶναι λιγότερο ρεαλιστικὴ οὔτε ἀκόμη χρονικὰ διάφορη ἢ καὶ τέλος «μυκηναϊκότερη» ἀπὸ τὸν ταῦρο τῆς 1, ἐπειδὴ ἔχει μειωμένο σωματικὸ πλάσιμο καὶ καθαρότερα περιγράμματα ποὺ συγκρατοῦν τὴν κίνηση σὲ κρυσταλλωμένο σχῆμα. Οἱ μορφὲς καὶ στὶς δύο παραστάσεις στέκουν στὴν ἴδια βαθμίδα τῆς μινωικῆς φυσιοκρατίας τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλὰ ἔχουν γίνει αἰσθητὲς με διαφορετικὸ πλαστικὸ αἶσθημα¹. Τὰ δύο στυλ ἐπομένως συγκροτοῦν μόνο τὸν ἓνα πό-

1. Οὔτε ἀκόμη τὸ εἶδος τοῦ θέματος ἢ τῆς φυσικῆς μορφῆς προσδιορίζει τὸ χαρακτήρα τοῦ ρυθμοῦ στὸ ἔργο τέχνης. Ἡ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (ΜΣ, 117) σημειώνει: «Ἀποφασιστικὸ ρόλο σὲ αὐτὲς τὶς στυλιστικὲς προτιμήσεις ἔχει ἀσφαλῶς τὸ σχῆμα τῆς κάθε μορφῆς, γιὰτι ἄλλες μορφὲς προσφέρονται σὲ ἀδρά καὶ καθαρὰ σχήματα καὶ ἄλλες σὲ περισσότερο ρευστά». Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν ἀληθεύει γιὰτι δὲν σημαίνει ὅτι π.χ. ὁ ζωγραφικὸς χαρακτήρας βρίσκεται κανονικὰ ὅπου τὸ φυσικὸ πρότυπο τὸν καλεῖ: ἡ ζωγραφικότητα εἶναι τρόπος με τὸν ὁποῖο τὸ μάτι βλέπει τὰ πράγματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸ τους χαρακτήρα. Σχετικὰ πολὺ διδακτικὴ εἶναι ἡ παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης των ρυθμῶν στὸ ἑλληνιστικὸ καὶ κυρίως στὸ ρωμαϊκὸ πλαστικὸ πορτραῖτο καὶ στὴν ἰδεαλιστικὴ καὶ ὄχι μόνο στὴ ρεαλιστικὴ του ἔκφραση. Ἀσφαλῶς τοὺς πλαστικὸς χαρακτήρες καθορίζουν ἐκεῖ ὄχι οἱ φυσιολογικὲς καὶ φυσικὲς ιδιότητες των παριστανομένων, ἀλλὰ ὁ ρυθμὸς τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς σχολῆς. Ἀνάλογες παρατηρήσεις ἔκανε τελευταῖα ὁ G. Κορσκε (ΑΜ 91 (1976), 1 κέ.) σχετικὰ με τὰ χρυσὰ νεκρικὰ προσώπεα των Μυκηνῶν. Τὴ διαφορὰ των τύπων ἐξαρτᾷ ἀπὸ διαφορετικὲς καλλιτεχνικὲς παραδόσεις. Ἡ διαφορὰ τοῦ

λο. Ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἄλλου πόλου, συγκεκριμένα τῆς ἀφαίρεσης, θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀργότερα.

Ἡ Σακελλαρίου ὀνομάζει τὸ στυλ Β μυκηναϊκὸ καὶ τὸ στυλ Α μινωικὸ καὶ δέχεται ὅτι οἱ σφραγίδες τῶν λακκοειδῶν τάφων τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνηῶν, δὲν μποροῦν «νὰ ἀποδοθοῦν στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο στυλ, Α ἢ Β, γιατί παρουσιάζουν χαρακτηριστικὰ πού δὲν ἐντάσσονται σὲ μιὰ ἐνιαία τάση» καὶ «γιατί μέσα σὲ αὐτὲς συντελεῖται ἡ γέννηση τοῦ στυλ Β, ἐνῶ ταυτόχρονα ὑφίστανται τὴν ἐπίδραση τοῦ στυλ Α, πού σχεδὸν τὴν ἴδια ἐποχὴ διαμορφώνεται στὴν Κρήτη» καὶ «εἰσχωρεῖ μὲ κάποια βραδύτητα στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα»¹. Πράγματι οἱ σφραγίδες τῶν λακκοειδῶν τάφων τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνηῶν κινοῦνται πλήρως μέσα στὸ ρεῦμα τῆς φυσιοκρατίας τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλὰ ἐφαρμόζουν διάφορους καὶ ἀντίθετους μορφολογικοὺς τρόπους. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς σφραγίδες ἀπὸ τὸ Ρούτσι. Σὲ πολλὰ παραδείγματα ὁ γραμμικὸς χαρακτήρας εἶναι καθαρὸς, ὅπως στὶς CMS 1,272, 273. Ἡ 274, παρατηρεῖ ἡ Σακελλαρίου, ἀνήκει στὸ στυλ Α πού ἔρχεται ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἐάν ἡ τάση αὐτὴ ὀφείλεται σὲ ἐργαστηριακὴ παράδοση κρητικὴ, πράγμα πού εἶναι βέβαιο², δὲν σημαίνει ὅτι μὲ αὐτὴ ἐξαντλεῖται ἡ μινωικὴ δημιουργία καὶ ὅτι αὐτὸς καὶ μόνος εἶναι ὁ γνήσιος χαρακτήρας τοῦ μινωικοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ. Αὐτὸ διδάσκουν τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων πού ἀνάμεσά τους δὲν λείπουν σύγχρονα δείγματα μὲ γραμμικὸ χαρακτήρα.

Τὸ εὔρημα τῶν Χανίων συγκεντρώνει πράγματι ἀντιπροσωπευτικὰ ἔργα καὶ τῶν δύο ἐκφράσεων πού κυριαρχοῦν στὴ φυσιοκρατικὴ τάση τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας. Ζωγραφικὸ χαρακτήρα μὲ ἰσχυρὸ πλάσιμο τῆς ἐπιφάνειας, πού τὴν ἐμψυχώνει ἡ κίνηση τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιάς, παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ ἡ παράσταση 1. Ἡ σημασία τῶν περιγραμμάτων ἀτονεῖ καὶ ἡ μορφή ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ οὐδέτερο πάντοτε βάθος μὲ πλήρη πλαστικὴ ὑπόσταση. Τὴν ἴδια τάση σὲ χαμηλότερο τόνο δείχνουν καὶ οἱ παραστάσεις 2, 3 καὶ 11. Στὴν τελευταία οἱ ὄγκοι εἶναι μαλακοί, οἱ μεταβάσεις γίνονται μὲ ἀπαλὸ πλάσιμο χωρὶς φανερὴ ἀρμολόγηση. Τὸ περίγραμμα δὲν ἔχει σχεδιαστικὸ χαρακτήρα, ἡ γραμμὴ πού ὀρίζει πάνω τὸ σῶμα, ἂν καὶ ἐνιαία, δὲν ἔχει διαύγεια ὀρίου καὶ ἔτσι ἐπιτρέπει στὸ βλέμμα ἀνεμπόδιστα νὰ πε-

ρυθμοῦ στὶς δύο ὄψεις τῆς σφραγίδας τοῦ Βαφειοῦ CMS I, 233, πού ἀναφέρει ἡ Σακελλαρίου, ὁ.π. ὡς παράδειγμα συνύπαρξης τῶν στυλ Α καὶ Β, ἂν δὲν ὀφείλεται σὲ δύο διαφορετικοὺς σφραγιδογλύφους, δείχνει διαφορετικὰ πρότυπα, καὶ συγκεκριμένα, στὴ μία ὄψη ἐπανάληψη τῆς σχηματικῆς τυπικῆς γυναικείας μορφῆς.

1. ΜΣ, 111, 116.

2. Εἶναι γεγονός ὅτι στὴν παράδοση τῆς μινωικῆς τεχντροπίας κατεξοχὴν ἀνήκουν συστατικὲς ιδιότητες τοῦ ζωγραφικοῦ.

ράση πέρα από αυτή και να αισθανθῆ τὴ μορφή μέσα στὸ χῶρο. Σύγκριση μὲ τὴν παράσταση 10 πού μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἀντιπροσωπεύει τάση ἀντίθετη, γραμμική, μὲ ἐπιφάνειες καθαρὰ ὀρισμένες καὶ συναρμοσμένες, ἀποσαφηνίζει τὸ γεγονός τῆς συνύπαρξης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδιομορφία τῶν δύο τρόπων. Αὐτὴ παρακολουθεῖται ἕως τὴν πιὸ μικρὴ λεπτομέρεια τῶν μορφῶν. Ζωγραφικὸ χαρακτήρα ἔχουν καὶ οἱ παραστάσεις 15 μὲ τὸν γρύπα καὶ 19 μὲ τὸ ὑδρόβιο πουλὶ καὶ τὸ κοχύλι. Ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις μὲ ἀνθρώπινες μορφές γνήσια ζωγραφικότητα παρουσιάζει ἡ 26 μὲ τὴν ἀπαράμιλλη ρευστότητα σχήματος καὶ τὴν ἄπιαστη κίνηση τῶν μορφῶν. Ἡ ἀντρικὴ μορφή στὴν 26 εἶναι πάριση τοῦ ταύρου 1. Ταυτόχρονα ἡ σύνθεση εἶναι ὡς πρὸς τὴ δομὴ τῆς τυπικὰ κρητικῆς.

Συμβαίνει στὸ σύνολο τῶν σφραγισμάτων τῶν Χανίων νὰ εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια ἡ ἀντιπροσώπευση τοῦ γραμμικοῦ - πλαστικοῦ χαρακτήρα. Ἡ κλιμάκωση τῶν ἀποχρώσεων μέσα στὸ πλαίσιο αὐτὸ εἶναι ἐκτεταμένη. Ξεκινᾷ ἀπὸ ἐπιπεδική - καλλιγραφικὴ τάση, ἕως πλήρη, χωρὶς ὅμως διαβαθμίσεις, ἀπόδοση τοῦ σωματικοῦ ὄγκου. Ὁ ταῦρος τῆς 4 εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τῆς γραμμικῆς τάσης μὲ ἐπιπεδικὴ καλλιγραφικὴ ἐμφάνιση. Τὴν ἰδιαίτερη τεχνοτροπικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἔργου δίνουν ἡ λεπτότητα τῶν ὀγκῶν, ἡ ἐκλεπτυσμένη καὶ ὡραία γραμμὴ τῶν ἐπιφανειῶν. Ἐπειδὴ ἀνήκει στὸν φυσιοκρατικὸ ρυθμὸ τῆς ἐποχῆς του, διόλου δὲν ζημιώνει ὁ χαρακτήρας αὐτός, πού δὲν τοῦ λείπει καὶ ἡ πρόθεση σχηματικότητας, τὴ φυσιοκρατικὴ πνοὴ τοῦ ἔργου. Τὸν ἴδιο τρόπο ἔχει καὶ ἡ μορφή τῆς παράστασης 8. Οἱ μορφές τῶν 5, 6, 7, 10 καὶ 12 εἶναι παραδείγματα πού, ἂν καὶ ἀνήκουν στὴν ἴδια βασικὰ τεχνοτροπία καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ καθαρότητα καὶ ἀπλότητα ἐπιφανειῶν καὶ περιγραμμάτων, διατηροῦν ὥστόσο στρογγυλοὺς καὶ μεστοὺς πλαστικοὺς ὄγκους. Τὸ σκυλὶ τῆς 6, τὸ λιοντάρι τῆς 5 καὶ περισσότερο ἡ αἶγαρος στὴ 10 μὲ τίς μεγάλες ἀπλές ἐπιφάνειες καὶ τὴν καθαρὴ γραμμὴ, παρὰ τὴν ἔλλειψη ἰσχυροῦ μυϊκοῦ πλασίματος ἔχουν διαφοροποιημένη σωματικὴ διάπλαση καὶ κίνηση ἐπιφανειῶν¹. Γίνεται ἔτσι φανερό ὅτι τὸ «στύλ Β» (ἡ γραμμικὴ τάση) δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ ἑλλαδικό, παρὰ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ δομὴ ἀποζητᾷ καθαρὴ περιγραφή - ἄρθρωση ἐπιφανειῶν καὶ μολονότι μὲ τὴ μινωικὴ παράδοση εἶναι συνδεδεμένη ἡ ζωγραφικότητα. Ἡ γραμμικὴ τάση ἀνθεῖ ἐξαιρετικὰ στὴν Κρήτη καὶ δὲν εἶναι παρὰ ἓνας τρόπος ἑκφρασης τῆς ὠριμῆς φυσιοκρατίας, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ἀνάλογα καὶ στὴν Ἑλλάδα τὴν ΥΜ Ι ἐποχῆ. Ἐπομένως ἡ διά-

1. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές δείχνουν πόσο οἱ μορφολογικοὶ χαρακτήρες ἀποτελοῦν ἀξίες σχετικές. Οἱ ἔννοιες πού τίς ἐκφράζουν, ὅταν χρησιμοποιοῦνται ὡς κριτήρια, ἰσχύουν συγκριτικὰ ἀνάμεσα σὰ ἔργα τῆς ἴδιας ἐποχῆς καὶ τῆς ἴδιας «σχολῆς», καὶ παραπέρα μεταξὺ ἐποχῶν καὶ μεταξὺ τοπικῶν ἐργαστηρίων ἢ ἀτομικῶν τεχνοτροπιῶν.

κριση τῶν δύο τεχνοτροπιῶν δὲν εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὸν τοπικὸ προσδιορισμό, ὅπως ἄλλωστε οὔτε γιὰ εἰδικότερη, μέσα στὰ πλαίσια τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς, χρονολογικὴ κατάταξη¹.

Ἡ προσγραφὴ τῆς γραμμικῆς τάσης στὸν μυκηναϊκὸ κόσμον ὀφείλεται, ἐν μέρει στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ τεκτονικὴ δομὴ, ποὺ ἀνήκει στὸν ἑλλαδικὸ χῶρον, σχετίζεται μὲ γραμμικὴ περιγραφὴ τῶν ὄγκων, καθαρότητα καὶ εὐκρίνεια ἄρθρωσης. Ὅχι λιγότερον ὅμως ὀφείλεται στὴ συσχέτιση τῆς τεχνοτροπίας μὲ τὴν ἔννοια τῆς δομῆς. Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς σχέσης τῆς «ἀπολίθωσης» καὶ τῆς «διάλυσης» πρὸς τὶς δύο διαφορετικὰς δομὰς, ἔγινε φανερὸ ὅτι ἡ συγκεκριμένη δομὴ μιᾶς τέχνης ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ παρουσιάζεται μὲ διάφορους καὶ ἀντιθετικοὺς μορφολογικοὺς χαρακτήρες. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι μαζὶ μὲ τὴ γεωμετρικότητα καὶ τὴν ἄξονικὴ τεκτονικότητα τῆς μυκηναϊκῆς δομῆς συμβαδίζει ἀναγκαῖα καὶ ἀποκλειστικὰ ἡ γραμμικότητα καὶ ἡ καθαρότητα τῆς πλαστικῆς μορφῆς καὶ ἀντίστοιχα ὅτι ἡ μινωικὴ μορφή μὲ τὴ ρευστὴ, καμπύλη ἢ περικεντρικὴ δομὴ τῆς ἐμφανίζει κανονικὰ μόνον χαρακτήρες ζωγραφικοὺς μὲ ἰσχυρὸ καὶ πολυκύμαντο πλάσιμο τῆς ἐπιφάνειας καὶ θολὰ περιγράμματα. Ἄς τονισθῆ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὅτι οἱ ἔννοιες μὲ τὶς ὁποῖες προσδιορίζομε τὸ ρυθμὸ ἀποδίδουν καθαρὰ ἐξωτερικοὺς μορφολογικοὺς χαρακτήρες καὶ δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν οὐσία τῆς ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης. Δομὴ καὶ τεχνοτροπία εἶναι ἔννοιες ποὺ δὲν ὑποτάσσονται ἢ μιὰ στὴν ἄλλη. Αὐτὸ φαίνεται καὶ στὰ ἀκόλουθα παραδείγματα: στὶς παραστάσεις 4 καὶ 5, ἐνῶ τὰ σώματα τῶν ζώων εἶναι στημένα σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὰς τῆς μινωικῆς δομῆς, ὥστόσο οἱ ὄγκοι καὶ οἱ ἐπιφάνειες περιγράφονται καθαρὰ, ὁ πλαστικὸς τους χαρακτήρας εἶναι γραμμικὸς. Στὴ σφραγίδα CMS I, 13 ἡ σύνθεσις ἔχει ἑλλαδικὴ δομὴ, ἀλλὰ τὸ ἐσωτερικὸ σχέδιο στὸ σῶμα τῶν ζώων — μικρὰς ὀριζόντιες γραμμὲς — δίνει τὴν ἐντύπωσιν μαλακοῦ, σωματικοῦ ὄγκου μὲ «ἄπιαστα» ὄρια. Στὶς σφραγίδες τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α τῶν Μυκηναίων τὸ μὴ κρητικὸ στοιχεῖο τῆς δομῆς στὴ σύνθεσις καὶ στὶς ἐπιμέρους μορφὰς εἶναι ἀναντίρρητο. Πρέπει γι' αὐτὸ νὰ βγῆκαν ἀπὸ χέρια Ἑλλαδιτῶν σφραγιδογλύφων. Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπία ὅμως πολλὰς προσεγγίζουν χαρακτήρες τοῦ «μινωικοῦ» στυλ Α. Ἀλλὰ ἀφοῦ ἦταν φυσικὸ καὶ εὐκόλον νὰ ἀποφύγη ὁ καλλιτέχνης τὴ μινωικὴ δομὴ τῶν προτύπων του, πράγμα ποὺ κατόρθωσε, θὰ ἦταν ἐξίσου φυσικὸ καὶ εὐκόλον

1. Οἱ ἀντιθετικὲς ἔννοιες ἐδῶ δὲν τοποθετοῦνται στὰ πλαίσια τοῦ γνωστοῦ ἐξελικτικοῦ σχήματος τοῦ Wölfflin. Ὅπως δὴποτε ὅμως σὲ γενικὰς γραμμὰς ἰσχύει καὶ ἐδῶ ἡ ἴδια ἐξέλιξις. Συγκεκριμένα ὁ γραμμικὸς χαρακτήρας εἶναι προγενέστερος τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς, στὸ τέλος τῆς ὁποίας κορυφώνεται ἡ ζωγραφικότητα. Τὸ ἀξίωμα τῆς περιοδικῆς ἀνακύκλωσης τῶν ἀντιθετικῶν χαρακτήρων (πρβ. τὸ «κάθε ἐποχὴ ἔχει τὸ μαρὸκ τῆς») ποὺ ἀφορᾷ σὲ μεγάλας περιόδους τῆς τέχνης εἶναι ζήτημα ποὺ θὰ μπορούσε κάποτε νὰ μεταφερθῆ μὲ τὴ γνωστὴ γενικότητα καὶ στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη.

νά ἀποφύγη καὶ τῇ «μινωικῇ» τεχνοτροπία στὶς μορφές· μάλιστα θὰ ἦταν ἀναγκαῖο, ἂν δεχθοῦμε ὅτι στὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τῆς μορφῆς ἀνταποκρίνεται συγκεκριμένη ἔκφραση ρυθμοῦ. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν χρειάστηκε. Στιγμένες μὲ ἑλλαδικὸ τρόπο δομῆς οἱ μορφές καὶ οἱ συνθέσεις δὲν διστάζουν νὰ δείχνουν στὸ πλάσιμο καὶ χαρακτήρες ζωγραφικούς, κυρίως γιατί τέτοιο ἦταν τὸ πλαστικὸ αἶσθημα — ἢ ἡ ἐκλεκτικὴ συγγένεια τῶν δημιουργῶν τους μὲ κρητικὰ ἔργα¹.

Τὸ συμπέρασμα τῆς ἀνάλυσης ποὺ προηγήθηκε εἶναι ὅτι οἱ γενικοὶ μορφολογικοὶ χαρακτήρες τοῦ ζωγραφικοῦ καὶ τοῦ γραμμικοῦ, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἀντιθετικὲς ἔννοιες τοῦ εἴδους, δὲν καθορίζουν παρὰ μόνο μὲ τρόπο σχετικὸ καὶ σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλα στοιχεῖα τῇ διαφορᾷ μεταξὺ τῆς κρητικῆς καὶ τῆς μυκηναϊκῆς σφραγιδογλυφίας κατὰ τὴν ΥΜ I, II καὶ IIIA ἐποχῇ. Κρητικὰ καὶ ἑλλαδικὰ ἐργαστήρια ἐμφανίζουν — μέχρι σημείου ἀδιακρίτως — μορφές ζωγραφικὲς ἢ γραμμικὲς ὅπως καὶ μαλακὲς ἢ τραχιές, ἐπιπεδικὲς ἢ στρογγυλές, ρευστὲς ἢ σταθερές². Ἴσως ὁ ἀσφαλέστερος δρόμος θὰ ἦταν ἡ ἀπόδοση σὲ χέρια σφραγιδογλύφων ἢ σὲ ἐπιμέρους ἐργαστηριακὲς ὁμάδες. Μετὰ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιδιωχθῇ ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ προσγραφή στὰ τοπικὰ ἐργαστήρια τῶν σφραγίδων ἐκείνων, γιὰ τὶς ὁποῖες τὰ γνωστὰ κριτήρια τῆς δομῆς δὲν προσφέρουν λύσεις. Στὴν ἐργασία αὐτῇ βασικὴ ἐξωτερικὴ βοήθεια μπορεῖ νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα. Ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι ὄχι μόνο οἱ καλλιτέχνες μετακινοῦνται, ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιες οἱ σφραγίδες εἶναι δυνατὸ νὰ μεταφέρονται ἀπὸ τόπο σὲ τόπο.

Πλαίι στὸ πλατὺ φυσιοκρατικὸ ρεῦμα ὀδεύει ἓνας ρυθμὸς ἀντίθετος ποὺ ἐκδηλώνεται κατεξοχὴν στὶς λεγόμενες μαγικὲς σφραγίδες, ἀλλὰ καὶ σὲ «καθαρὰ σφραγίδες» μὲ παραστάσεις ζώων. Στὸ δικὸ μας σύνολο ἡ τάση αὐτῇ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὰ δύο «προσωπεῖα λιονταριοῦ» (23 καὶ 24), τὰ λιοντάρια τῶν παραστάσεων 13 καὶ 14 καὶ ἀπὸ στοιχεῖα τῶν παραστάσεων 5 καὶ 8.

Πρόκειται γιὰ ἀνεξάρτητο καὶ πρωτογενές, κατεξοχὴν μορφολογικὸ φαινόμενο τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας, ποὺ εἶναι τόσο παλιὸ ὅσο καὶ τὰ δημιουργήματα αὐτῆς τῆς τέχνης. Ὁ βασικὸς χαρακτήρας τοῦ ρυθμοῦ εἶναι ἡ ἀφαίρεση μὲ γνωρίσματα τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὴ σχηματικότητα, τὴ διάσπαση τῶν μερῶν τῶν μορφῶν, τὴν παράλειψη λεπτομερειῶν, τὴν ἀπόδοση μόνο χαρακτηριστικῶν στοιχείων τῆς μορφῆς ἢ

1. Βλ. τελευταῖα Ε. Τ. VERMEULE, ὁ.π. 37.

2. Ἡ VERMEULE, ὁ.π. 33, 48 προβάλλει, μὲ ἀφορμὴ τὴν τέχνη στοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν, ἀνάλογες παρατηρήσεις, ποὺ μπόρεσα νὰ γνωρίσω μόνο ἀφοῦ ἡ διατριβὴ αὐτῇ εἶχε ὑποβληθῇ. Πιστεῖται πάντως ὅτι οἱ μορφολογικὲς «ἀξίες» ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ὄλη καὶ τὸ θέμα.

τῆς κίνησης, ἀλλὰ καὶ τὴν προσθήκη περισσότερων στοιχείων ἀπὸ ὅσα ὑπάρχουν ἢ εἶναι ἀπαραίτητα. Γι' αὐτὸ καὶ προτιμῶ νὰ ὀνομάζω τὴν τάση ἀφαίρεση¹.

Ἡ Σακελλαρίου διακρίνει κιόλας τὸν «μαγικὸ ρυθμὸ», τὸ ρυθμὸ τῶν «μαγικῶν σφραγίδων» «ποὺ ὀφείλει τὴν ἀνάπτυξή του στὸν εἰδικὸ σκοπὸ ποὺ ἐξυπηρετεῖ». Μολονότι ἀναγνωρίζει τὴν ἐπέκταση τοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν ΥΜ Π ἐποχὴ σὲ μορφὲς ζώων, βασικὰ τὸν συνδέει περισσότερο μὲ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο². Σαφέστερα καὶ ριζικὰ διακρίνει τὶς «μαγικὲς σφραγίδες» κατὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ χρήση ὁ Kenna³, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ Evans⁴ ὅτι ὁ ἰδιαιτερός αὐτὸς χαρακτήρας τῶν μορφῶν δείχνει καὶ διαφορετικὴ λειτουργία. Βρίσκει ὅτι τὸ στοιχεῖο ποὺ συνιστᾷ τὴν ἰδιαιτέρη τάξη εἶναι «ἡ ἐπανάληψη τῶν μοτίβων» καὶ ὀρίζει τὶς διαφορὰς ἀπὸ τὶς «καθαυτὸ σφραγίδες»: ἐκεῖ ἔχομε ἐπανάληψη τοῦ ἀντικειμένου - θέματος (subject) ἢ τῆς κύριας μορφῆς του καὶ ὄχι τοῦ «μοτίβου

1. Ο R. BIANCHI BANDINELLI, *Organicità e Astrazione*, 1956, διαπραγματεύεται τὸ φαινόμενο τῆς ἀφαίρεσης στὴν τέχνη ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ ὡς τὸν 20ὸ αἰ. καὶ ἐρμηνεύει βασικὰ μὲ «κοινωνιολογικὴ» μέθοδο τὸ δυαδικὸ σχῆμα νατουραλισμοῦ καὶ ἀφαίρεσης.

Στὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ ἀναζήτησις τῶν αἰτιῶν τῆς παρουσίας καὶ τῆς πορείας τῆς ἀφαιρετικῆς τάσης δὲν εἶναι νομίζω γιὰ τὴν ὥρα δυνατὴ καὶ πάντως δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι θέλομε νὰ ἀπογυμνώσωμε τὴ μορφή ἀπὸ κάθε ἐξάρτησις καὶ νὰ τὴ θεωρήσωμε ἀπόλυτα αὐτόνομη. Ἡ μινωικὴ ἀφαίρεσις, ὅπως ἐμφανίζεται στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς, εἶναι ἀσφαλῶς ἀποτέλεσμα ὠρίμανσης διαφόρων παραγόντων ποὺ ἔχουν βαθιὰς ρίζες. Ἡ γνώσις ὅμως τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἐξέλιξης τοῦ ρυθμοῦ πρέπει νὰ βασίζεται πρῶτα - πρῶτα σὲ ἀποκλειστικὰ μορφολογικὰ κριτήρια, γιὰτὶ πέρα ἀπὸ κάθε ἀλληλοεξάρτησις τέχνης, ἱστορικῆς στιγμῆς, ἰδεολογίας, κοινωνίας, οἰκονομίας, τεχνικῆς, ἢ καλλιτεχνικῆς μορφῆς ἔχει τοὺς δικούς της νόμους. Χρειάζεται γι' αὐτὸ, ἔστω καὶ μόνο γιὰ μεθοδικούς λόγους, ἡ μέχρι ὀρισμένου σημείου ἀπομόνωσις τοῦ καλλιτεχνικοῦ φαινομένου.

Γενικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὴ μινωικὴ Κρήτη ἡ συνύπαρξις φυσιοκρατίας καὶ ἀφαίρεσης ἔχει ὡς λόγο, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλους εἰδικότερους, τὴ συνάντησις δύο διαφορετικῶν πανάρχαιων παραδόσεων, βασισμένων στὴ δυαδικὴ ἰδεολογικὴ στάσις ἀπέναντι στὸν κόσμον (ὀρθολογισμὸς καὶ μεταφυσικὴ).

Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ BIANCHI BANDINELLI, ὀ.π. 115, λέγει, ἡ τάσις πρὸς τὸ ὑπερβατικὸ καὶ τὸ ἄλογο στοιχεῖο, πάνω στὴν ὁποία θεμελιώνεται ἡ ἀφαίρεσις τῆς μορφῆς, διαπιστώνεται σὲ κάθε ἐποχῇ. Ἡ ἐνεργοποίησις διαφόρων παραγόντων (π.χ. ἰδεολογικοῦ ρεύματος, ἐργαστηριακῆς παράδοσης, τεχνικῆς κτλ.) γιὰ τὴν ἔκφρασις τοῦ ἀφαιρετικοῦ ἰδεώδους στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχῇ, εἶναι ζήτημα ποὺ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ.

Ὡς πρὸς τὴν ἀφαίρεσις στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴ σύγχρονη ἀφαίρεσις βλ. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, *Ἀρχαία Τέχνη* (Ὁμιλίαι - Μελέταις) 1972, 67 κέ.

2. ΜΣ, 110 - 111.

3. CTS, 26 κέ. Κριτικὴ τῆς μελέτης: W. SCHIERING, *Gnomon* 44 (1972), 481 κέ. Βλ. καὶ E. GRUMACH, *Bibliographie der kretisch - mykenischen Epigraphik*, 1963, 23.

4. PM I, 672 - 674. IV, 446 - 50. Πρβ. καὶ GG, 27, 42 κέ.

ως συνόλου», ενώ στις μαγικές επαναλαμβάνεται όχι μόνο το θέμα αλλά και το ίδιο το μοτίβο (τύπος). Οι παραλλαγές επίσης των μορφών στις «καθαυτό σφραγίδες» σκοπεύουν να άποσαφηνίσουν το αντικείμενο και βρίσκονται μέσα στα όρια του φυσικού του περιεχομένου, ενώ στις «μαγικές» έφευρίσκονται τεχνητά (artificially contrived). Άπο άποψη μορφής βλέπει το χαρακτηριστικό γνώρισμα άκριβώς στις παραλλαγές αυτές. Ένω γενικώς τηρείται βασική όμοιομορφία, ή εξέλιξη άπο ένα στάδιο και ύστερα όδηγεί σε παραλλαγές. Για να καθορίση τη διαδικασία εισάγει ένα εύστοχο σύστημα έννοιών: Η παραλλαγή (variation) εκφράζεται με τη διάσπαση (fragmentation) και άκολουθείται άπο την άφαίρεση (abstraction), ενώ νέοι συνδυασμοί (combinations) δημιουργούνται και όδηγούν και σε πλήρεις μεταμορφώσεις του μοτίβου. Τήν άρχή τοποθέτησε στη ΜΜ ΙΙ έποχή με τις σφραγίδες του Σφουγγαρά¹. Ο Kennan πιστεύει ότι ή μορφολογική αυτή εξέλιξη συμπορεύεται με άλλαγή της σημασίας των θεμάτων. Οι σφραγίδες με τον συγκεκριμένο μορφολογικό χαρακτήρα άποκτούν τώρα μία νέα λειτουργία, τη μαγική. Έτσι συνδέει το ρυθμό με το είδικό περιεχόμενο. Ο ρυθμός, πιστεύει, έφευρίσκειται είδικώς για να δώση αυτή τη σημασία στην παράσταση: έπομένως τα θέματα των «μαγικών σφραγίδων», συγκεκριμένα, άγγελια, κλαδιά, πουλιά, ψάρια, θαλασσινά πολύποδα, βούκρανα, μάσκες, πλοία κτλ. άποκτούν για πρώτη φορά τώρα μαγική σημασία. Τη θέση αυτή ενισχύει άκόμη περισσότερο ή άποψη του ότι στην πρώιμη έποχή της σφραγιδολογίας φορέας μαγικής δύναμης ήταν ή σφραγίδα καθαυτή, συγκεκριμένα το τριεδρικό πρίσμα, ενώ άπο την ΥΜ έποχή ή ιδιότητα αυτή μεταφέρεται στο θέμα που χρησιμοποιείται πάνω σε διάφορα σχήματα σφραγίδων². Χωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο τις «μαγικές σφραγίδες» κατά τη μορφή και τη σημασία τους ριζικά άπο τις «καθαυτό σφραγίδες», προχωρεί στην άποψη ότι μόνο παρανόηση του σκοπού τους θα μπορούσε να όδηγήση σε σφραγιστική χρήση. Έτσι εξηγεί τα παραδείγματα σφραγισμάτων άπο την Άγία Τριάδα και τα Γουρνιά που προέρχονται άπο «μαγικές σφραγίδες»³.

Άφήνοντας για άργότερα το καθαυτό μορφολογικό πρόβλημα των «μαγικών σφραγίδων» που συνδέεται με την τάση για άφαίρεση, θα άσχοληθούμε πρώτα με την πλευρά του περιεχομένου, δηλ. με τη σχέση μαγικού νοήματος και ρυθμού, καθώς και τη σχέση των «μαγικών» με τις «καθαυτό σφραγίδες».

Ποιά είναι τα αντικειμενικά κριτήρια για τη θεώρηση μαγικών όλων των

1. E. HALL, Excavations in Eastern Crete, Sphoungaras, 1912, 75, εικ. 45.

2. CTS, 7.

3. CTS, 16, 12.

μορφῶν πού περιλαμβάνει στή μελέτη του ὁ Kennan; Εἶναι φανερό ὅτι τῆ βάση τῆς κατάταξης ἀποτελέσει ἀπό τὸν καιρὸ τοῦ Evans ὁ ἰδιαίτερος μορφολογικὸς χαρακτήρας. Ὅπωςδήποτε ἡ δύναμη τῆς ὑποβολῆς πού ἔχει ἡ ἀφηρημένη μορφή, ἡ ἀμεσώτερη καὶ δραστικότερη ἔκφραση τῆς οὐσίας τοῦ ἀντικειμένου, ὅπως καὶ τὸ δαιμονικὸ ὕφος πού πετυχαίνεται μὲ τὴν ἀφαίρεση εἶναι παράγοντες πού μποροῦν νὰ συμβάλουν στή «μαγικὴ» σημασία τῶν θεμάτων πού παρουσιάζονται στὸ ρυθμὸ αὐτό. Ἡ διαφορὰ ὅμως στὸ ρυθμὸ καὶ μόνο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει κριτήριον διαφοροποίησης τοῦ νοήματος. Στὴν εἰδικὴ περίπτωση ὁ ρυθμὸς, ὅπως θὰ φανῆ, δὲν ἐφευρέθηκε γιὰ τὴ μαγικὴ σφραγιδογλυφία, ἀλλὰ εἶναι τάση μὲ εὐρύτερη σημασία καὶ ἔχει βαθύτερες ρίζες, τὶς ὁποῖες μποροῦμε νὰ παρακολουθήσωμε ἕως τὰ προανακτορικὰ χρόνια. Ὁ συνδυασμὸς τῆς ἀφαιρετικῆς τάσης μὲ τὸν μαγικὸ προορισμὸ μόνο δευτερογενῆς μπορεῖ νὰ εἶναι. Ἡ ἀφαίρεση χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς μαγικῆς σφραγιδογλυφίας. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ ἀντιδιαστολὴ τοῦ Kennan ἀνάμεσα στή φύση τῶν παραλλαγῶν τῶν «καθαυτὸ» σφραγίδων καὶ σὲ ἐκείνη τῶν «μαγικῶν» χάνει τὴ σημασία της. Μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀφαιρετικῆς τάσης πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι καὶ στὶς «μαγικές», δηλ. στὶς ἀφηρημένες παραστάσεις, οἱ μεταβολὲς ἀποβλέπουν στὴν «ἀποσαφήνιση» τοῦ ἀντικειμένου», ὅπως καὶ στὶς παραστάσεις τῶν «καθαυτὸ σφραγίδων» καὶ ὄχι μόνο στὸ νὰ προσδώσουν ἢ νὰ ἐπιτείνουν ἓνα εἰδικὸ νόημα. Ἡ ἄσκηση πάνω σὲ ἓνα συγκεκριμένο μορφολογικὸ τύπο πού ὀδηγεῖ σὲ παραλλαγὰς καὶ μεγαλύτερη ἀφαίρεση, ἀποτελεῖ καὶ ἐμβάθυνση στὴν οὐσία του, ἀποκάλυψη τοῦ πυρήνα τῆς μορφῆς. Ἀποτελέσματα τέτοιας διεργασίας παρουσιάζονται π.χ. στὶς σφραγίδες CMS I, 458. XII, 184b. VII 85. Ὅπως θὰ φανῆ, ἡ ἀφαίρεση ἐφαρμόζεται καὶ σὲ σφραγίδες σαφῶς χωρὶς μαγικὸ χαρακτήρα, παλιότερα ἀπὸ ὅ,τι μέχρι τώρα πιστευόταν. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὑπάρχουν παραστάσεις πού στέκουν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀφαιρετικὴ τάση καὶ ὅμως θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι μαγικές. Ὁ ἴδιος ὁ Kennan σημειώνει ὅτι μαγικὰ θέματα, ὅπως ἡ πρόχους, τὰ ψάρια, τὰ πουλιὰ κτλ. ἐμφανίζονται καὶ μὲ φυσιοκρατικὸ τρόπο ἢ συνδυάζονται μὲ στοιχεῖα ἢ μορφὲς φυσιοκρατικῆς¹. Πιθανῶς δὲν θὰ ἦταν λιγότερο μαγικὸς ὁ προορισμὸς τῆς σφραγίδας μὲ τὸ πουλι πού πετᾷ στὴ 16 τῶν Χανίων ἢ στὴν ὁμοία τῆς Ἁγίας Τριάδας ἀπὸ ἄλλα ἀφηρημένα πουλιὰ (ἂν παραδεχθοῦμε γενικὰ δυνατότητα συμπαθητικῆς μαγείας γιὰ τὸ πουλι) οὔτε ἀκόμη τῶν σφραγίδων μὲ τὶς «πεταλοῦδες» τῶν Χανίων ἢ ἄλλες φυσιοκρατικῆς μορφῆς πού γιὰ τὸ θέμα τους θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν «μαγικές». Γιατὶ πραγματικὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσωμε τὴ δυνατότητα κατεξοχὴν

1. CTS, 27, πίν. 21, 24.

μαγικής - θρησκευτικής σημασίας για πολλά από αυτά τα θέματα, όπως τα άγγεϊα, τα κλαδιά, ίσως τα πλοία, τα πολύποδα και τα έντομα που συνδέονται με δοξασίες και λατρεία. Είναι ενδιαφέρον επίσης να θυμηθούμε ότι πολλοί ιερογλυφικοί τύποι στις αντίστοιχες σφραγίδες είχαν μαγικό-θρησκευτικό περιεχόμενο και οι σφραγίδες ήταν φυλαχτά ή «τελεσματικές»¹. Και όμως ο μορφολογικός τους χαρακτήρας κάθε άλλο παρά άφηρημένος μπορεί να ονομασθῆ². Δείχνει και αυτό ότι η σύνδεση του ρυθμού γενικῶς με το μαγικό νόημα δὲν εἶναι ἀπαραίτητη. Εἶναι ἐξάλλου γνωστό ὅτι κάθε τι μπορεί νὰ ἀποκτήσῃ μαγικὴ σημασία και ὅτι ἀκόμη ἢ ὑπαρξὴ παράστασης ἢ ἔστω κάποιου σημείου δὲν εἶναι ἀπαραίτητη γι' αὐτό. Ὅσον ἀφορᾷ μάλιστα στίς σφραγίδες εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό νὰ ληφθοῦν ὑπόψη οἱ μαγικὲς ιδιότητες πού εἶχαν στήν ἀρχαιότητα (καί ἀπό τότε ἕως σήμερα) τὰ διάφορα εἶδη τῶν λίθων³. Ὁ Ὀρφεὺς ἀναλαμβάνει νὰ διδάξῃ στοὺς ἀνθρώπους τίς ιδιότητες αὐτές. Τὸ ὄρφικὸ διδακτικὸ ἔπος «περὶ λίθων» τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. περιέχει πολλὰς ἀντιλήψεις πού ἀσφαλῶς ἔρχονται κατευθεῖαν ἀπὸ τὴν ἀρχαία παράδοση. Συνδυαστικὴ ἔρευνα τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν με στατιστικὴ καταγραφή τῶν εἰδῶν τῶν λίθων ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι κατασκευασμένες οἱ σφραγίδες οἱ θεωρούμενες μαγικὲς, θὰ ὀδηγοῦσε πιθανῶς σὲ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴ σχέση τῆς ἀφαίρεσης με τὸν κύκλο τῆς μαγείας.

Μὲ τὸν καθορισμὸ τῆς σχέσης μαγικοῦ νοήματος καὶ ἀφαίρεσης, ὁ κύκλος τοῦ ρυθμοῦ εὐρύνεται, ἀφοῦ ἄλλωστε οἱ «μαγικὲς σφραγίδες» δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ εἶδος δημιουργημάτων του, ὅπως ἀργότερα θὰ δοῦμε.

Σχετικὰ με τὸν ἄλλο (καὶ κύριο) χαρακτήρα πού ὀρίζει ὁ Κεppα, τὴν «ἐπανάληψη» τῶν μοτίβων, παρατηροῦμε ὅτι ἡ διάκριση ἀπὸ τίς «καθαυτὸ σφραγίδες» δὲν εἶναι ριζικὴ. Καὶ ἐκεῖ μπορεί νὰ ἐπαναλαμβάνονται τὰ «μοτίβα ὡς σύνολα», ὅπως π.χ. τὸ ζῶο πού ξύνει τὸν αὐχένα ἢ γλύφει τὸ πόδι καὶ πολλὰ ἄλλα, με κάποιες πάντοτε παραλλαγές. Καὶ οἱ «μαγικὲς σφραγίδες» με τὸ ἴδιο μοτίβο δὲν εἶναι ὅμοιες, ἀλλὰ καθεμία πρωτότυπη καὶ μοναδικὴ σὲ παραλλαγές, συνδυασμοὺς καὶ βαθμὸ ἀφαίρεσης δημιουργία⁴. Γι' αὐ-

1. E. GRUMACH, *Kadmos* 7 (1968), 20 κέ.

2. Ἀντίστροφα, ἡ σχηματοποίηση πού ὑπάρχει στήν ὕστερη ἀγγειογραφία καὶ πού μπορεί, ἂν καὶ παράγεται με ἄλλες διαδικασίες, νὰ συγκριθῆ ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωση με τὴν ἀφαίρεση σφραγιδογλυφικῶν παραστάσεων, δὲν ὀφείλεται σὲ μαγικὸ προορισμὸ.

3. Τὸ θέμα ἐπισήμανε ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Πλάτων. Γιὰ πρόχειρο κατατοπισμὸ βλ. OW. ROSSBACH, *RE VII*, 1098 κέ., ὅπου οἱ πηγές καὶ ἡ ὡς τότε βιβλιογραφία.

4. Ἐχει ὑποστηριχθῆ ὅτι ἡ ἀφαίρεση, ἐπειδὴ ἀναζητεῖ τὴν ἀπόλυτη σύλληψη τῆς οὐσίας, ὅταν φθάσῃ σὲ μία «τέλεια» μορφή, ἔχει τὴν τάση νὰ τὴν ἐπαναλάβῃ (BIANCHI BANDINELLI, δ.π. 103). Ἡ ἐπανάληψη ὅμως αὐτὴ στήν ἰδιαίτερα ἀνήσυχη ἀφηρημένη μινωικὴ σφραγιδογλυφία δὲν εἶναι ἀπόλυτη, ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλες ἀφαιρετικὲς τάσεις, π.χ. στὸ γεωμετρισμὸ.

τὸ δὲν ὑπάρχει διαφορὰ βασικὴ ὡς πρὸς τὸ χαρακτῆρα ἐπανάληψης τῶν μοτίβων μεταξὺ τῶν δύο κατηγοριῶν σφραγίδων.

Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζεται τὸ γεγονός ὅτι τὰ θεωρούμενα μαγικὰ θέματα, παρὰ τὶς παραλλαγές, ἐπαναλαμβάνονται σταθερὰ καὶ κατὰ προτίμηση στὸ ρυθμὸ τῆς ἀφαίρεσης, ἂν καὶ ἄρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν λείπουν στὴ φυσιοκρατία. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ ἀφαίρεση ἔχει ἰδιαίτερη ἐπίδοση στὸ πεδίο τῶν «μαγικῶν» θεμάτων, ὅπως θὰ ἦταν ἀπὸ τὴ φύση τους πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ, ὡς πῶς κατάλληλη, ὅπως σημειώσαμε. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἔχει λυθῆ τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας αὐτῶν τῶν θεμάτων, καὶ συγκεκριμένα δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὅλα τὰ θεωρούμενα μαγικὰ ἦταν πράγματι τέτοια¹, καὶ σὲ καταφατικὴ περίπτωσι δὲν εἶναι γνωστὸ ποιὰ ἡ φύση καὶ ὁ βαθμὸς τῆς δυνάμεώς τους, μένει ἀνοικτὸ ἀλλὰ πιθανὸ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἀποδίδονται μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ θέματα μὲ τρόπο ἀφηρημένο, χωρὶς νὰ ἔχουν μαγικὸ νόημα. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἀφαιρετικὴ τάση περιέλαβε καὶ θέματα καὶ παραστάσεις πού ἀσφαλῶς δὲν εἶναι μαγικές, π.χ. τὴ σκηνὴ μάχης CMS V, 180.

Ὅποια ὅμως καὶ ἂν ἦταν ἡ σημασία τῶν «μαγικῶν» θεμάτων δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσωμε τελείως τὴ σφραγιστικὴ τους χρῆσι. Πέρα ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού μνημονεύει ὁ Kenna (Ἁγίας Τριάδας, Γουρνιῶν), στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προστεθῆ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴ Ζάκρο, τὸ 91 μὲ πουλί;², ἔρχονται τῶρα τὰ δύο «προσωπεῖα λιονταριοῦ» τοῦ ἀρχείου τῶν Χανίων. Ἐπομένως μπορούμε νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἓνας μαγικὸς σφραγιδόλιθος, χωρὶς νὰ χάνη τὴν ιδιότητά του, μπορούσε νὰ χρησιμεύσῃ γιὰ σφραγιστικοὺς σκοπούς³. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ «μαγικοὺς» σφραγιδόλιθους μὲ ἀφηρημένες ἀλλὰ καὶ μὲ φυσιοκρατικὲς παραστάσεις. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι στὰ ἀρχεῖα ἡ ἀντιπροσώπευσι τῶν πολυἀριθμῶν «μαγικῶν σφραγίδων», μὲ ἀφηρημένες μορφές εἶναι τόσο περιορισμένη, μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι αὐτὲς κατεξοχὴν εἶχαν γιὰ κύριον σκοπὸ κάποιον ἄλλο, τὸν «μαγικὸ» καὶ ὄχι τὸν σφραγιστικόν. Γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησι αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ χρησιμοποιοῦνται πράγματι στὰ νεοανακτορικὰ χρόνια οἱ σφραγίδες μὲ τὶς φυσιοκρατικὲς παραστάσεις πού προσφέρουν πρόχειρα ἐξατομικευμένη εἰκόνα. Μπροστὰ σὲ αὐτὸ τὸ ρεῦμα καὶ τὸ πλῆθος τῶν φυσιοκρατικῶν μορφῶν μὲ τὰ προτερήματά τους, ὑποχωρεῖ ἡ σφραγιστικὴ χρῆσι τῶν ἀφη-

1. Πρβ. καὶ τὰ ἐρωτήματα πού διατυπώνουν οἱ H. καὶ M. v. EFFENTERRE (CMS IX, XIV). Συστηματικὴ ἐρευνα χρειάζεται νὰ γίνῃ καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσι τῆς ἐξακρίβωσις τῆς σημασίας τῶν θεμάτων, καὶ συγκεκριμένα τῶν μαγικοθηρησκευτικῶν σχέσεων.

2. LEVI, εἰκ. 172.

3. Ὁ SCHIERING ἀντέκρουσε κιόλας τὴν ἄποψη τοῦ Kenna ὅτι οἱ μαγικές, δηλ. οἱ ἀφηρημένες παραστάσεις, δὲν εἶναι κατάλληλες γιὰ ἀποτυπώματα (δ.π. 482, 486).

ρημένων παραστάσεων. Πιθανώς όμως κατά την παλαιοανακτορική ή και την προανακτορική εποχή τέτοια διάκριση δεν θα γινόταν. Θα μπορούσαν δηλ. τότε να χρησιμεύουν για σφραγιστικούς σκοπούς και οι σφραγίδες που έπαιρναν, εξαιτίας των μορφών, κάποια μαγική δύναμη ή αποτελούσαν σύμβολα σχετικά με θρησκευτικές αντιλήψεις και όχι μόνο οι σφραγίδες με τις παραστάσεις που μπορεί να είχαν κάποια πρακτική συμβολική σημασία¹. Θα ήταν άκαιρη όμως ή έξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη σφραγιστική χρήση «μαγικών σφραγίδων» στην πρώιμη εποχή, πριν από την αποκάλυψη και άλλων, εκτός της Φαιστοῦ, παλαιοανακτορικών και πιθανώς και προανακτορικών αρχείων στην Κρήτη. Στο αρχείο πάντως της Φαιστοῦ τὰ σφραγίσματα με τους διπλούς πελέκεις CMS II₅, 231 - 233, 235 - 237, τὰ ἀγγεῖα 240 - 241, τὰ κλαδιά 203 καὶ ἴσως καὶ ἄλλες παραστάσεις ἀνήκουν σὲ σφραγίδες που δὲν στεροῦνται μαγικοῦ-θρησκευτικοῦ χαρακτήρα. Οἱ «μαγικὲς σφραγίδες» τῆς πρώιμης νεοανακτορικῆς ἐποχῆς, ὡς διάδοχοι ἐκείνων, δὲν θὰ εἶχαν χάσει ἀκόμη τὸν σφραγιστικὸ προορισμό. Αὐτὸ ἐγινε ἀργότερα ὅταν ἡ «μαγική» τους ἐξάρτηση αὐξήθηκε καὶ ἡ σφραγιστικὴ τους χρῆση ξεχάστηκε. Ὡς πρὸς τὴν ἀποψη πού ἀποδίδει τὶς σφραγίδες αὐτὲς σὲ τάξη ἄσχετη μετὰ τὴν ἀνακτορική ζωὴ, συγκεκριμένα σὲ κατώτερο κοινωνικὸ στρώμα βλ. τὶς παρατηρήσεις στὸ τρίτο κεφάλαιο, σ. 30 - 31.

Γιὰ τὴν ὥρα πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιο μόνο ὅτι: 1) πολλὰ ἀπὸ τὰ θεωρούμενα μαγικὰ θέματα σὲ ἀφηρημένη μορφή ἔχουν πραγματικὰ μαγικὸ νόημα καὶ προορισμό, ἐνῶ πρέπει ἀντίστοιχα νὰ ἀναγνωρίσωμε τέτοιο χαρακτήρα καὶ σὲ φυσιοκρατικὲς ἀποδόσεις τῶν ἴδιων ἢ παρόμοιων θεμάτων, 2) δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσωμε ταυτόχρονη, ἂν καὶ περιορισμένη, στὰ ἀνακτορικὰ ἀρχεῖα σφραγιστικὴ χρῆση, 3) τὸ μαγικὸ νόημα βασιζέται κατὰ πρῶτο λόγο στὸ θέμα καὶ ἔπειτα στὸν μορφολογικὸ χαρακτήρα (ἀφαίρεση), 4) ἡ ἀφαίρεση δὲν συμβαδίζει ἀναγκαστικὰ μετὰ τὸ μαγικὸ περιεχόμενο.

Ὅτι τὸ μαγικὸ νόημα δὲν δημιουργήθηκε ξαφνικὰ στὴ νεοανακτορική ἐποχή καὶ ὅτι τὰ ἴδια θέματα ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχουν ἀπὸ παλιὰ τέτοια σημασία, πρέπει νομίζω νὰ θεωρηθῆ βέβαιο. Ὁ Kennan συνάπτει τὸν «μαγικὸ» χαρακτήρα στὴν πρώιμη ἐποχή μετὰ τὸ σχῆμα τῆς σφραγίδας (τὸ τριεδρικὸ πρίσμα πού δὲν χρησιμοποιεῖται γιὰ σφραγίσματα) καὶ ὄχι μετὰ τὰ θέματα, ἐνῶ ὁ Schiering, στὴν κριτικὴ τῆς μελέτης τοῦ πρώτου, δέχεται ὅτι πολλὰ θέματα θὰ εἶχαν ἤδη ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχή «μαγικὸ» νόημα. Γιὰ νὰ δεῖξη τὴ σχέση αὐτὴ ἀναφέρει παραδείγματα πρώιμων παραστάσεων ἀγγείων, κλαδιῶν, ψαριῶν, πουλιῶν, βουκράνων κτλ.² Μία εὐρύτερη ἐπιλογή πρώι-

1. Ἄν ὁ σκοπὸς ἀρχικὰ δὲν ἦταν καὶ σφραγιστικὸς γιατί οἱ λίθοι νὰ πάρουν τὴ μορφή σφραγίδας;

2. Ὁ.π. 485. Λιγότερο κατηγορηματικὸς εἶναι ὡς πρὸς αὐτὸ στὴν ἀνακοίνωσή του στὸ Marburg (Forschungsbericht, 143 κέ.), ὅπου παρουσιάζει τὸ θέμα ὡς ἐρώτημα.

μων σφραγιδογλυφικῶν παραστάσεων τῶν θεμάτων αὐτῶν, δίνει ὁ κατάλογος ποὺ ἀκολουθεῖ. Εἶναι προανακτορικὲς καὶ παλαιοανακτορικὲς σφραγίδες μὲ θέματα ποὺ ἐμφανίζονται στὰ νεοανακτορικὰ χρόνια σὲ μορφή ἀφηρημένη καὶ θεωροῦνται μαγικά.

1) CMS II ₁ , 181	βούκρανο
2) CMS VII ₁ , 19a	» (πιθανῶς)
3) CMS XII, 3, 71a, 120 (εἰκ. 11)	» (τὸ 3 πιθανῶς)
4) CMS VII, 6c, 7c, 8c	»
5) CMS VIII, 13b, 20a (εἰκ. 12)	»
6) CMS XII, 65c	βούκρανο
7) CMS XII, 49	προσωπεῖο ταύρου;
8) CMS II ₁ , 466a (εἰκ. 19)	» λιονταριοῦ;
9) CMS IV, 130	» λιονταριοῦ;
10) CMS IV, 79, 108, 110	φύλλα
11) CMS II ₁ , 146, 160, 284a, 367	κλαδιὰ
12) CMS XII, 4, 17	κλαδιὰ
13) CMS VIII, 19	ἀγγεῖα
14) CMS IV, 10c, 72a	»
15) CMS XII, 40c, 93c, 94c	»
16) CMS II ₁ , 410, 412	»
17) CMS II ₁ , 189, 287b, 389c	ψάρια
18) CMS IV, 11c, 34b, 41b, 71b	»
19) CMS VII, 7b, 11b	»
20) CMS II ₅ , 248	»
21) CMS IX, 15	»
22) CMS VIII, 25b	πουλὶ ποὺ πετᾷ;
23) CMS II ₁ , 159 (εἰκ. 13), 409	ἔντομα (τὸ 409 ἔχει καὶ ταῦρο)
24) CMS IV, 70a	»
25) CMS VIII, 6a, 13c	»
26) CMS IV, 11b	»
27) CMS II ₁ , 111, 225b, 248, 250b (εἰκ. 14), 307b	»
28) CMS IX, 14b	»
29) CMS II ₁ , 287b (εἰκ. 15)	πλοῖο
30) CMS VII, 254a (εἰκ. 16)	»
31) CMS II ₅ , 245;	πλοῖο;
32) CS, ἀρ. 49a, 50b, 55b	πλοῖα

Ἐὰν συγκρίνωμε τὰ παραδείγματα 1 - 3 μὲ τὰ 4 - 6, τὰ 23 - 25 μὲ τὸ 27, τὸ 30 μὲ τὸ 29, τὸ 12 (CMS XII, 17) μὲ τὸ 11 (CMS II₁, 367) γίνεται φανε-

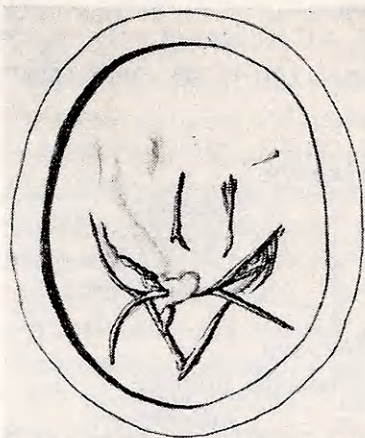


Fig. 11. CMS XII, 120.



Fig. 12. CMS VIII, 20a.

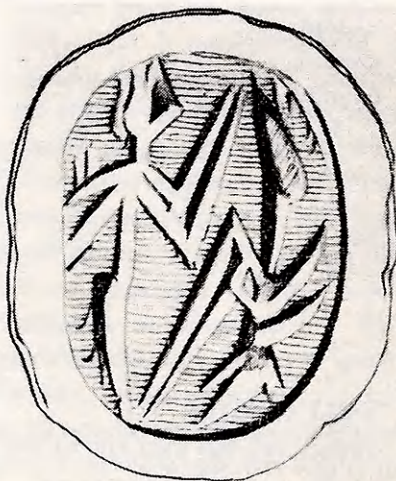


Fig. 13. CMS II, 159.



Fig. 14. CMS II, 250b.

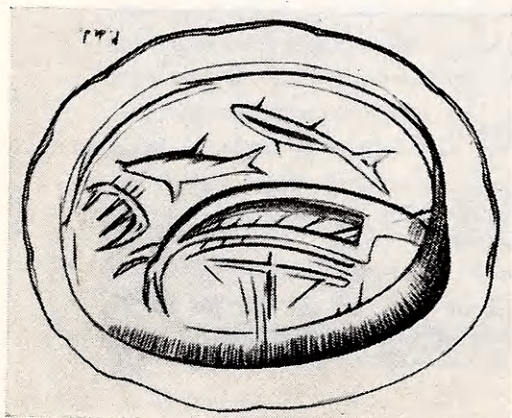


Fig. 15. CMS II, 287b.

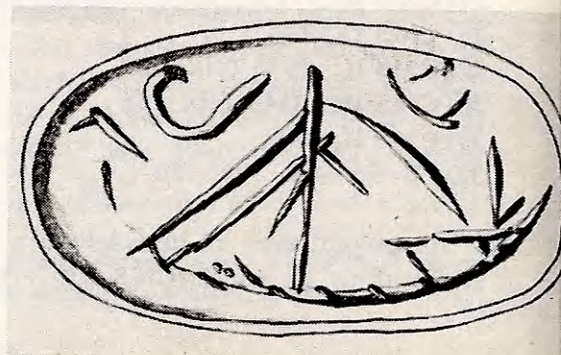


Fig. 16. CMS VII, 254a.

ρή ή ύπαρξη δύο αντίθετων τάσεων, μιᾶς τάσης για ἀφηρημένη ἀπόδοση και μιᾶς ἄλλης τάσης φυσιοκρατικῆς¹. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ τῆς πρώιμης σφραγιδολυφίας θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀργότερα σὲ θέματα ζώων και ἀνθρώπων. Ἡ διαπίστωσή του ὅμως ἀπὸ τώρα στὰ ἐξεταζόμενα παραδείγματα, δείχνει ὅτι ἡ ἀφαίρεση δὲν ἐφευρίσκειταί στὰ ΜΜ III χρόνια, ὡς μέσο τῆς μαγικῆς σφραγιδολυφίας, ἀφοῦ τὴ συναντᾶμε ἤδη στὴν πρώιμη ἐποχὴ· οἱ σχετικὲς μάλιστα σφραγίδες μπορεῖ νὰ ἦταν «μαγικὲς», ἀλλὰ μπορεῖ και νὰ μὴν εἶχαν μαγικὸ προορισμό, και οἱ παραστάσεις τους νὰ χρησίμευαν ὡς συμβολικὰ σημεῖα ἢ και ὡς ἀπλὰ ἀτομικὰ ἐμβλήματα χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία². Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὶς ἴδιες πιθανότητες προορισμοῦ ἔχουν και οἱ σφραγίδες μὲ παραστάσεις πὸν τείνουν πρὸς τὴ φυσιοκρατία. Ἐπομένως ἡ ἀφαίρεση δὲν ἔχει ἐδῶ σχέση μὲ τὴ σημασία και τὸν προορισμὸ τῶν σφραγίδων. Εἶναι φανερὰ ἀνάγκη ἐσωτερικὴ και πηγάζει ἀπὸ ἰδιαίτερη μορφοπλαστικὴ βούληση, ἰσότιμη και παράλληλη μὲ τὴν ἀντίθετή της, τὴ φυσιοκρατικὴ. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ εἶχε καλλιεργηθῆ ἀπὸ ὀρισμένους σφραγιδολύφους ἢ κύκλους σφραγιδολύφων πὸν δημιούργησαν σχετικὴ παράδοση.

Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ μποροῦμε στὴ συνέχεια νὰ προχωρήσωμε στὴν ἐξέταση τοῦ φαινομένου ἀπὸ καθαρὰ μορφολογικὴ ἄποψη, χρησιμοποιώντας τὶς παραστάσεις ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν πρακτικὸ τους προορισμό.

Τὸ καίριο ζήτημα — πὸν ἀκολουθεῖ ἄλλωστε κάθε μορφολογικὴ θεώρηση γραμμικῶν διακοσμητικῶν θεμάτων στὴ μινωικὴ τέχνη — εἶναι ἡ καταγωγή τῶν γνωστῶν ἀφηρημένων μορφῶν. Προέρχονται ἀπὸ συγκεκριμένες μορφὲς φυσιοκρατικὲς πὸν σὲ ἓνα στάδιο μετασχηματισμοῦ καταλήγουν στὴ σχηματοποίηση ἢ στὴν ἀφαίρεση (κάποτε μαζί μὲ μεταμόρφωση); Ἡ μήπως γεννιοῦνται ἀπὸ τὴ συνεχῆ διεργασία και μετατροπὴ πρωταρχικῶν γραμμικῶν διακοσμητικῶν σχημάτων πὸν σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ μετασχηματισμοῦ τους μπορεῖ νὰ μεταμορφωθοῦν και νὰ παρομοιωθοῦν μὲ συγκεκριμένες ἀντικειμενικὲς μορφὲς τοῦ φυσικοῦ κόσμου και γι' αὐτὸ νὰ φανοῦν ἀφηρημένες παραστάσεις αὐτῶν;

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στὸ ἀφηρημένο ἀποτελεῖ βέβαια ἀρχή, στὴν πράξη ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ξεχωρίσωμε κάθε φορά, μέσα ἀπὸ τὶς

1. Τὰ βούκρανα στὰ παραδείγματα 5 (CMS VIII, 20a) και 6 φαίνονται νεώτερα ἀπὸ ἐκεῖνα στὸ 4. Ἡ φυσιοκρατία ἔχει κάπως προχωρήσει. Σύγχρονα και ἐν μέρει μεταγενέστερα ἀπὸ τὰ νεώτερα φυσιοκρατικὰ εἶναι τὰ ἀφηρημένα βούκρανα στὰ παραδείγματα 1 και 3. Αὐτὸ ἀποκλείει τὴν ἐκδοχὴ ὅτι τὰ τελευταῖα θὰ μπορούσαν νὰ ἀντιπροσωπεύουν πρῶμο (ἴσως και πρωτόγονο) στάδιο.

2. Πρβ. J. J. REICH, *Atti Micenologia I*, 448 κέ. H. v. EFFENTERRE, *Πεπραγμένα Γ'*, I, 361 κέ.

παραστάσεις μορφών τῆς φυσιοκρατίας, ἐκεῖνες πού εἰσέρχονται στὴν ἀφαιρητικὴ διαδικασία. Αὐτὸ θὰ ἦταν ἴσως δυνατὸ καὶ σκόπιμο, ἂν εἶχαμε βέβαια ἔργα συγκεκριμένων καλλιτεχνῶν ἢ ἐργαστηρίων πού περνοῦσαν ἀπὸ τὸ ρεαλισμὸ στὴν ἀφαίρεση¹. Ἄλλὰ οἱ ἀφηρημένες μινωικὲς μορφὲς δὲν χρειάζονται κανονικὰ ἀντίστοιχο ρεαλιστικὸ παραστατικὸ πρότυπο. Ἄρκει ἡ φυσικὴ εἰκόνα τῶν πραγμάτων πού γνωρίζει ὁ καλλιτέχνης πρὶν δημιουργήσῃ τὴν ἀφηρημένη τους μορφή. Ὁ Schiering βλέπει καταρχὴν δυνατοὺς καὶ τοὺς δύο δρόμους, τονίζει ὅμως ἰδιαίτερα τὴ δευτέρη περίπτωση, δηλ. τὴ μεταμόρφωση ἤδη ἀφηρημένων καὶ ἀκαθόριστων (γιὰ μᾶς) μοτίβων ἢ «κατασκευῶν» (Konstruktionen), γνωστῶν ἀπὸ τὴ ΜΜ ἐποχὴ, πού μὲ τὶς παραλλαγὰς πλησιάζουν μορφὲς συγκεκριμένες². Τὴν ἴδια περίπου διαδικασία, ἀλλὰ τοποθετημένη σὲ ἄλλη βάση δέχεται καὶ ὁ Boardman. Πιστεύει ὅτι τὰ σχήματα τῆς διακόσμησης τῶν «μαγικῶν» σφραγίδων ἦταν ἐκεῖνα πού ἐπέτρεπε ἡ τεχνικὴ· μόνο βαθμιαῖα προσέγγιζαν τὰ ἀρχικὰ ἀκαθόριστα αὐτὰ

1. Τὴ διαδικασία αὐτὴ μποροῦμε νὰ παρακολουθήσωμε στὴ σύγχρονη τέχνη (πρβ. BIANCHI BANDINELLI, ὅ.π. 7-8).

2. Forschungsbericht, 143 κέ. Παρλληλίζει τὶς δύο πορεῖες μὲ φαινόμενα τῆς ἀγγειογραφίας: τὴ μετάπτωση τῶν φυσιοκρατικῶν σὲ ἀφηρημένες μορφὲς μὲ τὴ σχηματοποίηση τῆς διακόσμησης τῆς μετανакτορικῆς κεραμικῆς καὶ τὴ «συγκεκριμενοποίηση» τῶν ἀφηρημένων «κατασκευῶν» μὲ τὴ δημιουργία τῶν διακοσμητικῶν τύπων στὴν καμαραϊκὴ κεραμικὴ.

Τὸ φαινόμενο τῆς σχηματοποίησης στὴ μετανакτορικὴ ἀγγειογραφία ἔχει κοινὰ σημεῖα καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφολογικὴ βούληση καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐντύπωση μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς σφραγιδόγλυφας, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρλληλισθῇ καὶ ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ μὲ αὐτὴν, γιατί στὴν ἀγγειογραφία πρόκειται γιὰ φαινόμενο τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ἡ ἀφαίρεση στὴ σφραγιδόγλυφία εἶναι φαινόμενο ἐργαστηριακὸ μὲ παράδοση. Δὲν πρέπει ἄλλωστε αὐτὴ νὰ νοηθῇ ἀπλὰ καὶ μόνο ὡς προοδευτικὴ διαδικασία ἀπλοῦστευσης καὶ σχηματοποίησης τῆς φυσιοκρατικῆς παράστασης, ὅπως συμβαίνει στὴν ἀγγειογραφία. Τὸ χταπόδι π.χ. στὴν ἀγγειογραφία σχηματοποιεῖται χωρὶς νὰ φθάνη στὶς ἀφηρημένες διατυπώσεις τῆς σφραγιδόγλυφας. Ὁ ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ (Ἀρχαία Τέχνη, 68) εἶδε ἐπίσης πραγματοποίηση τῆς ἀφαίρεσης στὴν τέχνη (ἀγγειογραφία) τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Πρβ. τὴ διάλυση τῆς φυσιοκρατικῆς σφραγιδόγλυφας.

Ἄλλὰ καὶ ἡ μεταμόρφωση τῶν κατασκευῶν σὲ ἀφηρημένες μορφὲς τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου δὲν μπορεῖ νὰ σχετισθῇ μὲ τὰ φυτικὰ μοτίβα τῆς καμαραϊκῆς κεραμικῆς πού δὲν εἶναι ἀφηρημένα καὶ ὑπόκεινται μόνο σὲ σχηματικὴ διακοσμητικὴ νομοτέλεια (πρβ. τὰ σχετικὰ στὴν παράσταση 18). Ὁ Α. GÖTSMICH, (Entwicklungsgang der kretischen Ornamentik, 1923, 46, 49) πιστεύει ὅτι τὰ σχηματικὰ αὐτὰ φυτικὰ θέματα τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ ἀντιγράφουν διακοσμητικὰ τῶν σύγχρονων σφραγίδων (ἐξάρτηση περιττὴ ἀφοῦ πρόκειται παντοῦ γιὰ τὶς ἴδιες ἀρχές) καὶ θεωρεῖ κοινὸ χαρακτηριστικὸ στὰ ἀγγεῖα καὶ στὶς σφραγίδες τὴν ἀδυναμία ἐξέλιξης πρὸς τὸν καθαυτὸ νατουραλισμὸ, πού τὸν ἐξαρτᾶ ἀπὸ τὴν τοιχογραφία. Πραγματικὰ ὅμως πολλὰς φορὲς μποροῦμε νὰ δοῦμε στοὺς τύπους τῆς καμαραϊκῆς κεραμικῆς καὶ στοὺς ἀντίστοιχους τῆς παλαιοανακτορικῆς σφραγιδόγλυφας προστάδια ἢ ἀρχαϊκὲς μορφὲς τῆς φυσιοκρατίας τῆς ἀκμῆς (βλ. σ. 135).

σχήματα αναγνωρίσιμες μορφές¹. Έπομένως συνδέει απόλυτα τὸ μορφολογικὸ φαινόμενο μὲ μία «τρέχουσα καὶ φθηνὴ τεχνική». Ἀλλὰ ὡς συνάρτηση μόνο οικονομικῶν λόγων ἢ χρήση τῆς τεχνικῆς αὐτῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ πλήρως². Ἀναμφίβολα ἡ τεχνικὴ τῆς ἀφηρημένης σφραγιδόγλυφίας εἶναι φαινόμενο συρμοῦ ποὺ μπαίνει στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀφαιρετικῆς τάσης. Ὅτι δὲν ὀφείλεται σὲ αὐτὴν ἢ ἀφαίρεση παρὰ μόνο τὸ ιδιαίτερο νεοανακτορικὸ ὕφος της, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια τεχνικὴ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀποδώσῃ τὶς μορφές φυσιοκρατικά. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ μπορέσωμε νὰ ἐπισημάνωμε ἀργότερα σὲ συγκεκριμένες παραστάσεις (σ. 129, 134).

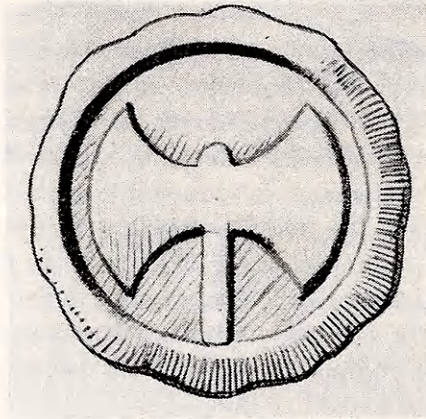
Ἡ διαπίστωση τῆς διαδικασίας τῆς μεταμόρφωσης τῶν γραμμικῶν διακοσμητικῶν σχημάτων σὲ ἀφηρημένες μορφές τοῦ ὀργανικοῦ κόσμου εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν ἔρευνα, τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς προέλευσης τῶν ἀφηρημένων μορφῶν δὲν βρῖσκει ὀριστικὴ λύση. Βασικὴ δυσκολία προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι μᾶς λείπει τὸ αἶσθημα τοῦ Μινωίτη κατασκευαστῆ ἢ θεατῆ τοῦ ἔργου. Ἄλλῃ δυσχέρεια φέρνει ἡ δυνατότητα τῶν συνεχῶν παραλλαγῶν ποὺ μποροῦν νὰ ἀνελίσσονται ἀτέλειωτα. Θὰ πρέπει γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἢ ἔρευνα νὰ ἐξειδικευθῆ γιὰ κάθε θέμα χωριστὰ καί, ὅσο εἶναι δυνατό, νὰ ἀναζητήσῃ, μὲ βάση τὴν ἀνάλυση τῆς δομῆς, πρόδρομους συγγενικοὺς τύπους, εἴτε γραμμικὰ διακοσμητικὰ θέματα εἴτε ἀφηρημένες παραστάσεις ἀντικειμένων καὶ ὀργανικῶν μορφῶν. Κάποτε αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ κριτικὴ ἀντιπαραθέση τῶν δύο πηγῶν ποὺ εἶναι δυνατό νὰ σχετίζονται μεταξύ τους. Ἡ διαπίστωση ὅτι ὑπάρχουν ἀφηρημένες μορφές στὴν πρῶιμη ἐποχὴ ἔχει ιδιαίτερη σημασία στὴν ἔρευνα αὐτή. Καὶ ἂν δὲν μποροῦν νὰ βρεθοῦν οἱ συνδετικοὶ κρίκοι ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς καὶ στὶς νεοανακτορικὲς ἀφηρημένες ἀποδόσεις τῶν ἰδίων θεμάτων, μὲ τὴν ἀναδρομὴ πάντως ἐπιβεβαιώνεται ὅτι πολλὲς νεοανακτορικὲς ἀφηρημένες μορφές ἔχουν τὴν καταγωγὴ τῆς δομῆς τους ἢ τουλάχιστον τῆς ιδέας τῆς ἀφηρημένης ἀπόδοσης στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ μορφολογικὴ παράδοση καὶ ἴσως εἶναι ἀποτέλεσμα μακρινῆς διεργασίας.

1. GG, 44. Σημειώνει ὅτι ἡ ἄποψη αὐτὴ θὰ εὑρίσκε στήριγμα ἂν ἀποδεικνύοταν ὅτι οἱ πιὸ «explicit» μορφές εἶναι οἱ νεότερες. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἀκριβῶς αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ συμβῆ. Δὲν μποροῦμε νὰ θεωρήσωμε ὡς ἀρχαιότερες τὶς περισσότερες ἀφηρημένες καὶ ἀκαθόριστες μορφές, μεταφέροντας τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξέλιξης τῆς φυσιοκρατίας σὲ χῶρο, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἢ πρόθεση αὐτή. Ἀντίθετα, φαίνεται ὅτι ὅσο προχωρεῖ ἡ ἐξέλιξη, τόσο μεγαλύτερη ἀφαίρεση πετυχαίνεται.

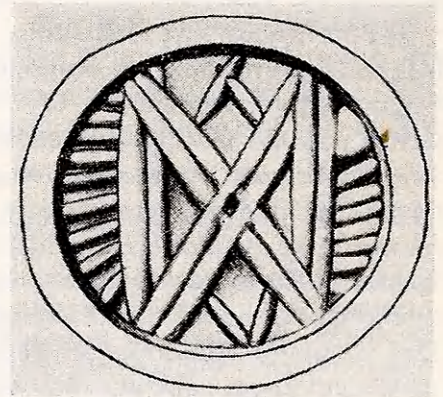
2. Στὴν ιδιαίτερη τεχνικὴ ἀποδίδει καὶ ὁ BIANCHI BANDINELLI (ὀ.π. 77 κέ.), τὴ δημιουργία τῆς «ἀφαίρεσης» στὴν ὑστερορωμαϊκὴ τέχνη. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς δὲν φαίνεται νὰ πιστεύῃ ἀπόλυτα στὴν αὐτοδύναμη ἐνέργεια τῆς τεχνικῆς (ὀ.π. 94 - 95).

Μερικά παραδείγματα ίσως βοηθήσουν στη διαλεκτική παρουσίαση του προβλήματος της δημιουργίας αφηρημένων μορφών.

Στη σειρά των διπλών πελέκεων CTS, πίν. 7 οί 1, 5, 6, 7, 10 είναι παραστάσεις συγκεκριμένες¹. Ο Schiering προτείνει τη σύνδεση των σαφών απεικονίσεων του διπλού πέλεκου με την παλιότερη ιερογλυφική παράσταση του θέματος. Τους λοιπούς αφηρημένους τύπους σχετίζει με παλιότερα όμοια γραμμικά (CMS II₁, 331, 380, 439. CMS IV, 106, 109 και Forschungsbericht εικ. 52 3 - 8) και θεωρεί αμφίβολο αν πρέπει να ονομασθούν



Εικ. 17. CMS II₅, 231.



Εικ. 18. CMS II₅, 237.

κάν διπλοί πελέκες². Ωστόσο θα πρέπει να ήταν δυνατή και η αντίθετη κατεύθυνση, συγκεκριμένα ή εξομοίωση, εξαιτίας της αφαίρεσης, με συγγενικά προϋπάρχοντα διακοσμητικά σχήματα, όπως τα παραπάνω, που δεν αποκλείεται ακόμη να είχαν επίσης θεωρηθῆ από τους θεατές ή τους κατόχους των παραστάσεις διπλών πελέκεων. Όπως και αν ἔχη, ἀναμφίβολο εἶναι ὅτι ὑπάρχει συνειδητὴ ἀφηρημένη παράσταση τοῦ διπλοῦ πέλεκου: Στὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ βλέπομε μοναχικοὺς διπλοὺς πελέκες (θηρσκευτικὰ σύμβολα ἢ μαγικὰ σημεῖα;), πὸν μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ δύο κατηγορίες: οἱ CMS II₅, 231 - 234 (εἰκ. 17) εἶναι φυσιοκρατικοὶ καὶ οἱ 235 - 237 (εἰκ. 18) ἀφηρημένοι. Ἡ συνύπαρξη συγχρόνως καὶ ὄχι βραδύτερα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς MM II ἐποχῆς καὶ τῶν δύο τάσεων στὸ ἴδιο θέμα, πείθει γιὰ τὴ

1. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ὅταν δὲν εἶναι ἀφηρημένο εἶναι ἔντονα σχηματοποιημένο. Ἡ θηρσκευτικὴ του σημασία εἶναι γνωστὴ: βλ. MMR, 194 κέ. Ὁ GRUMACH (Kadmos 7 (1968), 23) τόνισε ιδιαίτερα τὴ σχέση τοῦ διπλοῦ πέλεκου μὲ τὸν κάτω κόσμον καὶ τοὺς νεκρούς.

2. Gnomon 44 (1972), 485.

βασιμότητα τῆς ἄποψης ὅτι ἡ διεργασία τῆς ἀφαίρεσης ἔχει ἀρχίσει παλιότερα ἀπὸ τὰ νεοανακτορικὰ χρόνια καὶ ὅτι ἀφηρημένες μορφές τῆς παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι οἱ ἀρχικὲς καὶ συνειδητὲς ἀφηρημένες παραστάσεις συγκεκριμένων θεμάτων. Ἐπομένως οἱ πελέκεις CTS, πίν. 7 δὲν ἔχουν κοινὴ καταγωγή¹: ἄλλοι ἀπὸ αὐτοὺς σχετίζονται μὲ τὸν φυσιοκρατικὸ καὶ ἄλλοι μὲ τὸν ἀφηρημένο παλαιοανακτορικὸ πέλεκου. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀποδοθοῦν τὰ δείγματα τῶν ἀφηρημένων μορφῶν, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Schiering, σὲ παραλλαγές καὶ μεταμορφώσεις γραμμικῶν ἀφηρημένων διακοσμητικῶν θεμάτων: εἶναι πιθανότερο ὅτι κατάγονται ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς ἀφηρημένης παράστασης τοῦ θέματος.

Ἡ διαπίστωση τῆς διπλῆς καταγωγῆς ἀπὸ πρωταρχικὲς ἀφηρημένες καὶ φυσιοκρατικὲς ἀποδόσεις μορφῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου, μπορεῖ νὰ ἐπεκταθῆ καὶ σὲ ἓνα ἄλλο συχνὸ στὰ παλαιοανακτορικὰ χρόνια θρησκευτικὸ θέμα, στὸ β ο ὑ κ ρ α ν ο. Οἱ παραστάσεις του στὴν πρώιμη ἐποχὴ καλύπτουν ὅλη τὴν κλίμακα ἀπὸ τὴ φυσιοκρατία — ἢ ἄλλοιῶς τὴν τάση γιὰ φυσιοκρατία — ἕως τὴν πλήρη ἀφαίρεση². Μιὰ ἴσως πρώιμη νεοανακτορικὴ ἀφηρημένη γραμμικὴ παράσταση βουκράνου ὑπάρχει στὴ CMS XII, 120 (εἰκ. 11)³.

Ἄμφιλεγόμενο θέμα εἶναι τὸ « π ρ ο σ ω π ε ἴ ο λ ι ο ν τ α ρ ι ο ὕ ». Ὁ Kenna ἀκολουθώντας τὴν παλιὰ ὑπόδειξη τοῦ Evans⁴, παράγει τὶς ἀφηρημένες μορφές τοῦ εἴδους ἀπὸ μία ἀρχικὴ συγκεκριμένη μορφή, ἐνῶ ὁ Schiering ἀμφιβάλλει, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ διπλοῦ πέλεκου, ἂν ἔχουν κάποια σχέση μὲ «προσωπεῖο λιονταριοῦ» τύποι σὰν αὐτοὺς ποὺ ἀπεικονίζονται στὸν πίνακα CTS 6 (4 - 9)⁵. Ἡ μορφολογικὴ σχέση μὲ τὴν πεταλούδα ποὺ θέλει ὁ Schiering δὲν στέκει νομίζω, ὅπως καὶ ἡ σχέση μὲ τὸ «κεφάλι γάτας»⁶. Πιθανῶς ὑπάρχουν νωρὶς στὴ μινωικὴ σφραγιδογλυφία σχηματικὲς παραστάσεις τῆς ὄψης ζῶων, λιονταριοῦ, ταύρου κτλ. σὲ τύπο προσωπείου. Παλαιοανακτορικὰ «προσωπεῖα λιονταριοῦ» μποροῦν ἴσως νὰ χαρακτηρισθοῦν ἢ CMS IV, 130, καὶ ἢ CMS XIII, 94 (σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν διπλὸ πέλεκου). Ἀκόμη παλιότερες ἴσως εἶναι οἱ μορφές στὴ σφραγίδα CMS II₁, 466a (εἰκ. 19) καὶ ἀσφαλέστερα στὸ πρίσμα τῶν Μαλίων ποὺ ὁ Charoutier βάζει πρῶτο στὴ σειρά⁷. Πρόκειται γιὰ πρώιμες ἀφηρημένες παραστάσεις τοῦ ἴδιου θέματος ποὺ συναντᾶμε

1. Ἄλλα παραδείγματα νεοανακτορικῶν ἀφηρημένων πελέκεων: CMS IX, 47, 49, 50. XIII 70. Βλ. καὶ Coll. Giam., 55.

2. Βλ. παραπάνω στὸν κατάλογο σ. 119, ἀρ. 1 - 6.

3. Στὰ βουκράνα CTS, πίν. 5 προσέθετομε τὰ CMS I, 437. IV, 226, 236. VII, 133. XII, 114. CS ἀρ. 211, Coll. Giam., ἀρ. 354.

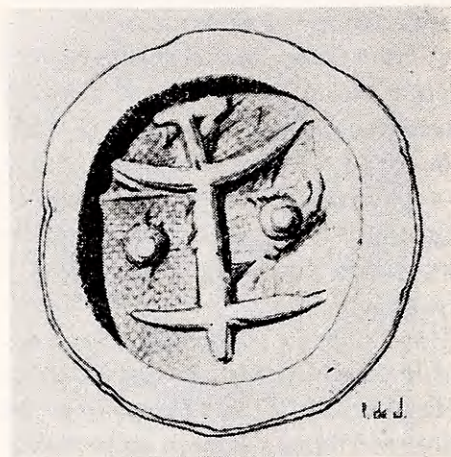
4. Βλ. σ. 113, σημ. 4.

5. Gnomon, δ.π. 485.

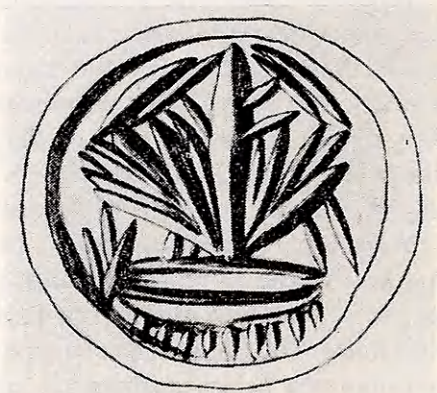
6. Coll. Giam., 81 - 83.

7. BCH 70 (1946), 86, εἰκ. 7a.

καὶ ἀργότερα μὲ τὴν ἴδια ἢ συγγενικὴ δομῇ, π.χ. στοὺς τύπους τῶν Χανίων 23 καὶ 24 ἢ σὲ ἐκείνους ποὺ παραθέτει ὁ Kenna¹. Ἀπὸ ἄποψη δομῆς πρέπει νὰ σχετίσωμε καὶ ἄλλες παραστάσεις, ὅπως τῶν CMS IV, 254a, 206. Τὰ βασικὰ στοιχεῖα στὴ σύνθεση εἶναι τὰ ἴδια. Προφανῶς ἔχομε ἀφηρημένες παραλλαγές τοῦ ἴδιου θέματος. Στὸ πρῶτο λείπει τὸ «στόμα», στὸ δεύτερο τὰ «μάτια». Αὐτὸ συνδυάζει διχτυωτὸ στὸ βάθος καὶ ζευγὸς λοξῶν σὲ σχῆμα zig-zag γραμμῶν κάτω ἀπὸ τὸ ρύγχος ὅπως καὶ ὁ τύπος 23 τῶν Χανίων. Ὅμοιες θεματικὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν καὶ οἱ παραστάσεις στὶς CMS



Εἰκ. 19. CMS II, 466a.



Εἰκ. 20. CMS VII, 59.

VII, 59 (εἰκ. 20) καὶ 63 (εἰκ. 21). Στὴν πρώτη ὁ τύπος στὴ βασικὴ του δομῇ εἶναι σαφής. Λείπουν καὶ ἐδῶ τὰ «κουμπιά» ποὺ δηλώνουν τὰ μάτια. Οἱ λοξές γραμμές καὶ ἡ «χαίτη» πῆραν τὴ μορφή κλαδιῶν σὰν τοῦ τύπου 23. Πρόκειται γιὰ συνδυασμὸ μὲ ἄλλο θέμα, ποὺ μεταβάλλει τὴν ὄψη τῆς παράστασης καὶ μπορεῖ νὰ φέρῃ καὶ θεματικὴ ἀλλαγὴ². Οἱ κοντὲς παράλληλες γραμμές κάτω ἀπὸ τὸ ρύγχος ἀντιστοιχοῦν στὴ zig-zag γραμμὴ τοῦ τύπου 23 καὶ τοῦ CMS IV, 206. Στὴ δεύτερη, ποὺ ἔχει συνάψει ἤδη καὶ ὁ Cha-

1. CTS, πίν. 6. Προσωπεῖο ἄλλου τύπου, ταύρου ἴσως, εἶναι ἡ παράσταση στὴν πρισματικὴ CMS XII, 49b ποὺ μαζί μὲ τὸ ἀγγεῖο καὶ τοὺς στροβίλους (ἀστρικά σύμβολα;) θὰ εἶχε μαγικοθρησκευτικὸ νόημα. Ὑπάρχει ἀκόμη τὸ προσωπεῖο γάτας CMS I, 423, ἐπίσης μὲ χαρακτηριστὰ ἀφαιρέσεις. Ἡ μορφή τῆς «γάτας» παίρνει χαρακτηριστικὴ σχηματοποίηση, μὲ καθαρότητα καὶ καλλιγραφία, ὅταν εἶναι ἱερογλυφικὸ σημεῖο, ὅπως ὅλες οἱ μορφές στὶς ἱερογλυφικὲς σφραγίδες (π.χ. CMS IV, 132a, 156. VIII, 34).

2. Ἐτσι ἡ σχέση τοῦ «προσωπεῖου λιονταριοῦ» μὲ φυτικὸ κόσμημα δὲν εἶναι πρωταρχικὴ (GG, 391), ἀλλὰ δημιουργεῖται μὲ τὸν καιρὸ.

routier¹, ἐνῶ ἡ Σακελλαρίου² τὴν ἀποκλείει καὶ πὺν στὸ CMS περιγράφεται ὡς «συνδυασμοὺς κλαδιῶν, ἱερῶν κεράτων, καὶ προσωπείου λιονταριοῦ», ἔχομε ἐπίσης τὰ ἴδια βασικὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου. Ἡ διαφορὰ βρίσκεται στὴ διάσπαση τῆς συμμετρικῆς τους διάταξης. Θὰ χρονολογοῦσα τὶς σφραγίδες κάπως ἀργότερα ἀπὸ ὅ,τι θέλει ὁ Kennan — πὺν τὶς τοποθετεῖ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ ΜΜ III στὴν ΥΜ I ἐποχὴ — γιὰ τὸ χάσιμο τῆς συμμετρίας καὶ τὴν πύκνωση στὴ σύνθεση πὺν, ὅπως φαίνεται, παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλους τύπους μὲ τὰ χρόνια. Προχωρώντας ἀκόμη στὴν ἴδια περιοχὴ, βλέπομε ὅτι



Εἰκ. 21. CMS VII, 63.



Εἰκ. 22. CMS VII, 58.

στὶς παραστάσεις τῶν CMS VII, 56 καὶ 58 (εἰκ. 22) τὰ στοιχεῖα ἔχουν μεταμορφωθῆ σὲ κλαδιὰ καὶ συνδυάζουν τὴ βασικὴ δομὴ τῆς σύνθεσης μὲ ἐκείνη τῶν τριῶν φύλλων ἢ κλαδιῶν σὲ ἀνθεμωτὴ διάταξη.

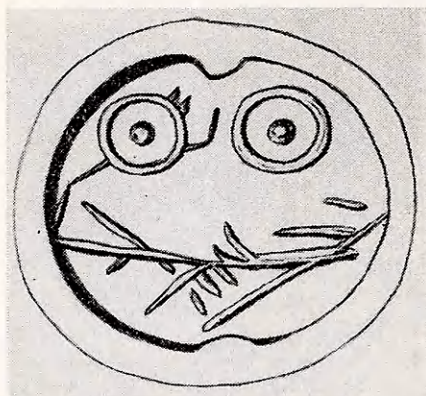
Οἱ πιὸ ἰσχυρὰ ἀφηρημένες ἀποδόσεις τοῦ τύπου βρίσκονται στὴν τελευταία σφραγίδα τῆς σειρᾶς τοῦ Charoutier ἀπὸ τὰ Μάλια, στὴ CMS IV, 254a, καὶ ἴσως στὴ CMS XII, 257 (εἰκ. 23). Οἱ παραστάσεις αὐτὲς παρουσιάζουν σταθερὰ ὅμοια δομὴ καὶ πρέπει νὰ ἔχουν κοινὴ καταγωγὴ ἀπὸ ἓνα πρότυπο πὺν εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἀποτελοῦσε ἀφηρημένη παράσταση προσωπείου. Ὅσο γιὰ τὴν παράσταση πὺν θεωρεῖ ἀρχικὴ ὁ Evans καὶ ἀκόμη ὁ Kennan³ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἀποτελεῖ μόνον παράλληλη φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση τοῦ «προσωπείου λιονταριοῦ» καλλιγραφημένη γιὰ ἱερογλυφικὴ χρῆση. Πιὸ φυσιοκρατικὴ εἶναι ἡ παράσταση στὸ σφράγισμα 167

1. Ὁ.π. εἰκ. 7e.

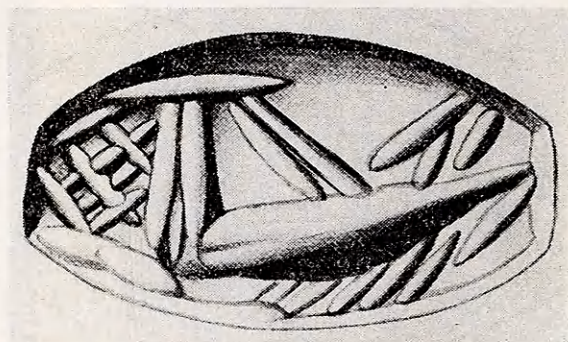
2. Coll. Giam., 81 - 82.

3. CTS, πίν. 6, 3.

τῆς Ζάκρου¹. Ἐπίσης τύποι σάν τοὺς εἰκονιζόμενους ἀπὸ τὸν Schiering² δὲν μποροῦν νὰ σχετισθοῦν μὲ τὸ θέμα· οὔτε ὁ CMS IX 96 καὶ ὁ CMS XII, 258 ποὺ χαρακτηρίστηκαν «προσωπεῖα λιονταριοῦ». Αὐτοὶ ἔχουν ἄλλη ἀρχὴ καὶ ἄμεσα πρωιμότερές τους μορφές εἶναι οἱ CMS II₅, 36 - 38 μὲ συμμετρικοὺς χιαστοὺς συνδυασμοὺς κύκλων, στιγμῶν καὶ κάθετα στοιχεῖα. Πρόκειται γιὰ δύο ἐξαρχῆς διάφορα θέματα μὲ ὀρισμένα κοινὰ τυπολογικὰ στοιχεῖα: α) τοῦ «προσωπεῖου λιονταριοῦ» καὶ β) τῶν χιαστῶν γραμμικῶν μοτίβων. Ἡ κυριότερη διαφορὰ τους στὴ δομὴ εἶναι ὅτι τὸ πρῶτο ἔχει



Εἰκ. 23. CMS XII, 257.



Εἰκ. 24. CMS V, 213a.

ἰδιαίτερα τονισμένο τὸ ὀριζόντιο στοιχεῖο τοῦ «στόματος»³. Στὰ ἀφηρημένα «προσωπεῖα λιονταριοῦ», ὅσο καὶ ἂν τὸ ἀποτέλεσμα φέρνῃ κοντὰ σὲ προϋπάρχοντα ἢ σύγχρονα συγγενικὰ γραμμικὰ σχήματα, ἡ σχέση μετὰ τὸ βασικὸ σχῆμα τοῦ συγκεκριμένου θέματος τοῦ προσωπεῖου δὲν μπορεῖ νὰ λησμονηθῇ⁴.

Τὸ θέμα τοῦ πλοίου⁵ ἐμφανίζεται κάποτε μὲ καθαρὰ ἀφηρημένο τρόπο, ὅπως στὶς CMS V, 177, 213a (εἰκ. 24). VII, 85 (εἰκ. 25). VIII, 74. IX 88c πιθανῶς καὶ α. XIII, 66. Ἄλλες παραστάσεις, π.χ. CTS, πίν. 13, ἔχουν ἐπίσης

1. LEVI, εἰκ. 205.

2. Forschungsbericht, εἰκ. 52 (2a, c).

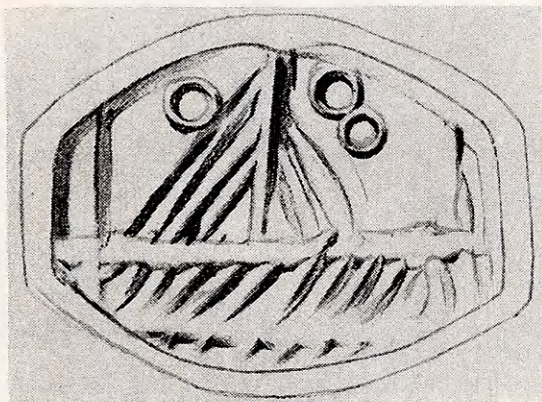
3. Θὰ ἦταν δυνατό νὰ βρεθοῦν καὶ ἄλλα παραδείγματα ποὺ ἀποτελοῦν ὁμάδες μὲ συγγενικὴ ἢ μικτὴ δομὴ (π.χ. οἱ συνθέσεις μὲ τρία φύλλα).

4. Σημειώθηκε ἤδη (στὰ σχετικὰ μὲ τίς παραστάσεις 23 καὶ 24) ἡ γνώμη ὅτι τὸ πρότυπο μπορεῖ νὰ εἶναι τεχνητὴ κατασκευὴ (π.χ. βωμός). Νομίζω ὅμως ὅτι τὴ σχέση μετὰ προσωπεῖο ἐνισχύει ὄχι μόνο ἡ παραπάνω ἀνάλυση ἀλλὰ καὶ ἡ ὁμοιότητα μετὰ τὴν παράσταση τοῦ κεφαλοῦ τῆς θεᾶς στὴ σφραγίδα ἀπὸ τάφο στὸν Ἅγιο Ἰωάννη (GG, 51, εἰκ. 113). Βλ. σ. 67, σημ. 2.

5. Coll. Giam., 78 κέ.

παρόμοιο ύφος αφαίρεσης. Ἀνάμεσα στις πρώιμες ἀπεικονίσεις ἔχομε μορφές μὲ φυσιοκρατική σχεδιαστική διάθεση, ὅπως στὴν ἐλεφάντινη σφραγίδα CMS II₁, 287b (εἰκ. 15), ἀπὸ τάφο στὸν Πλάτανο μὲ συνευρήματα τῶν MM IA - MM II χρόνων. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ οἱ παραστάσεις στὰ πρίσματα CMS VII, 254a (εἰκ. 16). XIII, 90, ὅπου ἡ ἀπλούστευση δείχνει τὴν τάση γιὰ ἀφαίρεση. Ἴσως ἀφηρημένη παράσταση πλοίου ἀπαντᾷ καὶ στὸ σφράγισμα τῆς Φαιστοῦ CMS II₅, 245.

Τὰ τ ρ ί φ υ λ λ α σὲ ἀνθεμωτὸ σχῆμα στὶς CMS IV, 79, 108, 110, βρί-



Εἰκ. 25. CMS VII, 85.

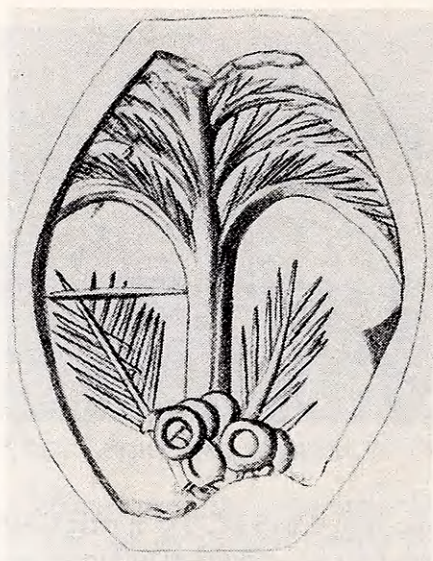
σκουν τὴ συνέχειά τους στὴ CMS IV, 175 ἢ στὶς CMS VII, 56, 58 μὲ συνθετική δομὴ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ «προσωπεῖο λιονταριοῦ»¹.

Κ λ α δ ι ᾶ σὰν τὰ CMS II₁, 146, 160, 284a καὶ τὰ παλιότερα CMS XII, 4 (πιθανῶς) καὶ 17, εἶναι ἀφηρημένες πρώιμες παραστάσεις, ἐνῶ τὰ CMS II₁, 367 εἶναι φυσιοκρατικά. Τὰ κλαδιὰ ἐπαναλαμβάνονται συχνότατα σὲ «μαγικὲς σφραγίδες» τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων, κυρίως σὲ συνδυασμοὺς μὲ ἱερὰ ἀγγεῖα, π.χ. CMS VII, 57. Ἡ ἀφαιρετικὴ τάση δὲν βρίσκει ἀντιπροσωπευτικὴ ἔκφραση στὰ κλαδιὰ καὶ ὑπάρχουν χαρακτηριστικὰ φυσιοκρατικὲς παραστάσεις, ὅπως τὰ κλαδιὰ στὶς CTS πίν. 10 (1-2) καὶ ὁ φοίνικας στὴ CMS XII, 180 (εἰκ. 26). Οἱ παραστάσεις αὐτὲς εἶναι ἰδιαίτερα διδακτικὲς. Δείχνουν ὅτι μὲ ὄργανο τὴν ἴδια τεχνικὴ, τὴν τεχνικὴ τῆς «μαγικῆς σφραγιδόγλυφιας» — ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾷ ὁ Boardman τὸ ρυθμὸ τῶν «μαγικῶν σφραγίδων» — ὑπάρχει δυνατότητα καὶ γιὰ ἀφαίρεση καὶ γιὰ φυσιοκρατία. Τὸ φοίνικα μάλιστα ἔχομε καὶ σὲ ἀφηρημένη παράσταση στὴ

1. Ἐδῶ θὰ φαινόταν πιὸ πιθανὸ ὅτι τὸ πρότυπο εἶναι κατασκευὴ συνδυασμένη μὲ κλαδιὰ.

CMS VIII, 63 (εἰκ. 27). Τὸ βασικὸ σχῆμα τοῦ δέντρου, δοσμένο γραμμικά, πλαισιώνεται ἀπὸ μηνίσκους μὲ διχτυωτὸ πού ἀποτελοῦν μόνον παραπληρωματικὸ κόσμημα. Ὁ μαγικὸς - θρησκευτικὸς χαρακτήρας τῶν κλαδιῶν, ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν πρόχων καὶ τῶν κανθάρων σὲ νεοανακτορικὲς σφραγίδες, πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιος.

Στὰ ἀγγεῖα τὰ βασικὰ στοιχεῖα καὶ τὸ σχῆμα διατηροῦνται ἀπαραγνώριστα καὶ οἱ μορφὲς σχεδὸν τυποποιοῦνται¹. Σπανιότερα ἐμφανίζεται μεγαλύτερη ἀφαίρεση, ὅπως στὰ CTS, πίν. 16 (1, 4, 8) καὶ ἴσως στὸ CMS XII, 197.

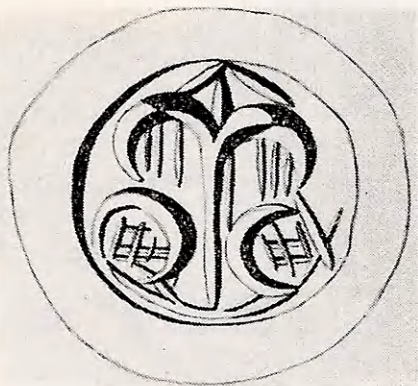


Εἰκ. 26. CMS XII, 180.

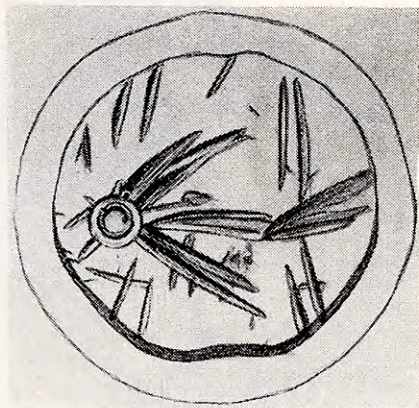
Καὶ στὶς πρώιμες παραστάσεις ἀγγείων, πού τὸ νόημά τους πιθανῶς δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῶν ἀγγείων τῶν νεοανακτορικῶν σφραγίδων, ὅπως π.χ. στὶς CMS VIII, 19c. IV 72a καὶ XII 94c, ὑπάρχει πρὸ πάντων τάση φυσιοκρατικῆς ἀπόδοσης, περιορισμένη ὅμως ἀπὸ σχηματικότητα. Τὰ πιὸ ἀκαθόριστα στὸ εἶδος τους στρογγυλὰ ἀγγεῖα στὶς CMS II₁, 410, 412, 420. IV, 10c καὶ ἴσως XII, 59a, 93c δὲν πρέπει γιὰ τοῦτο νὰ θεωρηθοῦν ἀφηρημένες παραστάσεις. Στὶς CMS II₁, 412 καὶ XII, 59a, 93c τὰ ἀγγεῖα ἔχουν λαβὲς πού θὰ μπορούσαν νὰ παρομοιωθοῦν μὲ τοῦ κανθάρου. Εἶναι ὅμως ἄγνωστο τί σχῆμα ἀποδίδουν. Πρόκειται γιὰ τυπικὴ ἀπόδοση τοῦ σώματος μᾶλλον σφαιρικῶν ἀγγείων, συχνῆ στὴν πρώιμη σφραγιδογλυφία.

1. Coll. Giam., 75 κέ.

Τὸ θέμα τοῦ πουλιοῦ ποὺ πετᾶ¹ παρουσιάζεται μεῖζοχες ἀφηρημέ-
νες μορφές. Στὰ πρῶιμα χρόνια εἶναι σπάνιο: γνωρίζω τρεῖς μόνο σφρα-
γίδες ποὺ ἴσως βεβαιώνουν τὴν ὑπαρξη ἀφηρημένης παράστασης που-
λιοῦ: CMS VIII, 25b. XII, 29a καὶ XIII, 87. Χαρακτηριστικὰ καὶ ἰσχυρὰ ἀφη-
ρημένες μορφές εἶναι οἱ CTS, πίν. 4 (4 - 6, 8). XII, 280 (εἰκ. 28). Τὰ πουλιὰ τῶν
σφραγισμάτων 15 - 18 τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τὰ CTS, πίν. 4 (1 - 3) ἔχουν
τὴν ἴδια τάση, ἀλλὰ σὲ μετριότερο βαθμό. Μὲ τὸ θέμα συγγενεὺι καὶ τοῦ
φτερωτοῦ ψαριοῦ ἢ παράστασι ποὺ ἀφηρημένες τῆς ἀποδόσεις μᾶς δίνουν



Εἰκ. 27. CMS VIII, 63.



Εἰκ. 28. CMS XII, 280.

ἢ σφραγίδα CMS V, 213c καὶ πιθανῶς οἱ CMS I, 458, 459 (εἰκ. 29). IV, 205.
Προδρομικὴ μορφή πρέπει νὰ εἶναι ἢ παράστασι τῆς σφραγίδας CMS IV,
341, ἀφοῦ ἢ ταύτισή τῆς με φτερωτὸ ψάρι εἶναι ἢ πιὸ πιθανή.

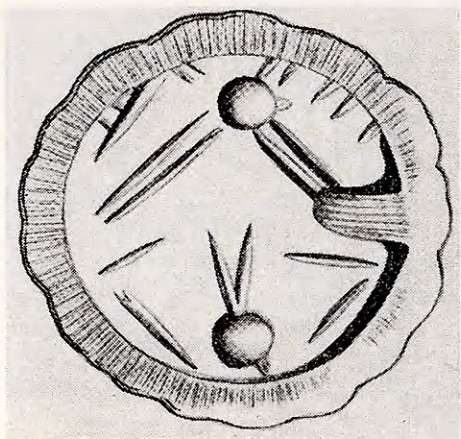
Ἀξιοπρόσεκτη ἀφαίρεσι δέχονται καὶ ὀρισμένες μορφές ἐντόμων².
Καὶ ἐδῶ ὁ μαγικὸς χαρακτήρας δὲν εἶναι καθαρὸς, συνυπάρχει φαίνεται μετὴ
θρησκευτικὴ σημασία. Πρῶιμες ἐμφανίσεις ἐντόμων μετὰ τάση ἀφαιρετικὴ
εἶναι οἱ CMS II₁, 159 (εἰκ. 13), 409. IV, 70a. VIII 6a, 13c 15. Coll. Giam., πίν.
IV, 181. Πλάι σὲ αὐτὲς ὑπάρχουν παραστάσεις, κυρίως σκορπιῶν, ποὺ ἔχουν
τὸ σπέρμα τῆς ἐξέλιξης πρὸς τὴ φυσιοκρατία, ὅπως στὶς CMS IV, 11b καὶ
πιὸ πολὺ στὶς CMS II₁, 111, 225b, 248a, b, 250b (εἰκ. 14), 307b. II₅, 303. Χα-
ρακτηρίζονται ἀπὸ ἀρχαϊκὴ σχηματικὴτητα, μένουν ὅμως χωρὶς συνέχεια,
γιατὶ δὲν ὑπάρχουν νεοανακτορικὲς φυσιοκρατικὲς μορφές σχετιζόμενες κα-
τευθείαν μετὰ αὐτὲς, ἐνῶ ἀντίθετα μετὰ ἀφαίρεσι συναντᾶμε σκορπιούς στὴ CS

1. Coll. Giam., 70.

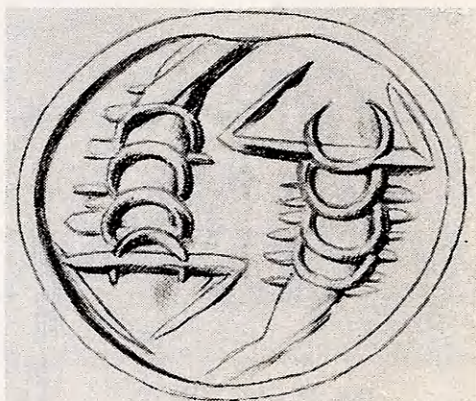
2. Coll. Giam., 50 (γιὰ τὴν ἀράχνη).

άρ. 230 με διάγραμμα σῶμα καὶ πιθανῶς στὶς CMS VII, 75, 76 (εἰκ. 30), 223 καὶ AGD Berlin II, πίν. 5 (15, 16) με μορφή κοντινὴ στὸ ψάρι.

Οἱ ἀφηρημένες νεοανακτορικές μορφές ἐντόμων, ὅπως οἱ CMS I, 464 (εἰκ. 31). IX 90. XII, 148. V, 579. Coll. Giam. ἀρ. 332, πίν. XIV ἀντιστοιχοῦν τυπολογικὰ καὶ ἀπὸ ἄποψη ὀργάνωσης τῶν στοιχείων μέχρι σημεῖου στὶς πρώιμες ἀφηρημένες μορφές ποὺ σημειώσαμε. Ἐξαιρετικὰ ἀφηρημένη παράσταση ἐντόμων ἢ θαλασσιῶν μαλακόδερμων παρόμοιου τύπου ὑπάρχει στὴ CMS VII, 234. Ἡ «πεταλούδα» στὴ CMS IX, 162a, ποὺ συνδυάζεται



Εἰκ. 29. CMS I, 459.



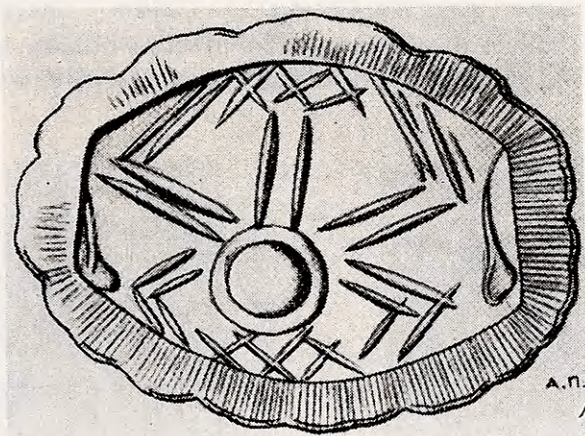
Εἰκ. 30. CMS VII, 76.

στὴν ἴδια ὄψη με «προσωπεῖο», ἢ θαυμαστὰ ἀφηρημένη παράσταση τῆς CMS XII, 182 (εἰκ. 32) καὶ ἡ πιθανὴ μέλισσα στὴ CMS VII, 86 ὀδεύουν μέσα στὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς τους, πλάι σὲ φυσιοκρατικές, λίγο-πολύ, ἀποδόσεις τοῦ θέματος, ὅπως οἱ «πεταλοῦδες» τῶν Χανίων, τῆς Ἁγίας Τριάδας¹, ἢ CMS VII, 70, καὶ τῆς Coll. Giam. ἀρ. 329, πίν. VI. Ἐπομένως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναζητήσωμε συγκεκριμένη ἀρχέτυπη φυσιοκρατικὴ μορφή ποὺ δέχεται τὴν ἀφαιρετικὴ διεργασία ἢ διακοσμητικὰ μοτίβα ποὺ μποροῦν, παραλλασσόμενα, νὰ ἐξομοιωθοῦν με τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Ἔχομε σὲ κάθε ἐποχὴ σύγχρονες καὶ παράλληλες σὲ διαφορετικοὺς ρυθμοὺς δημιουργίες.

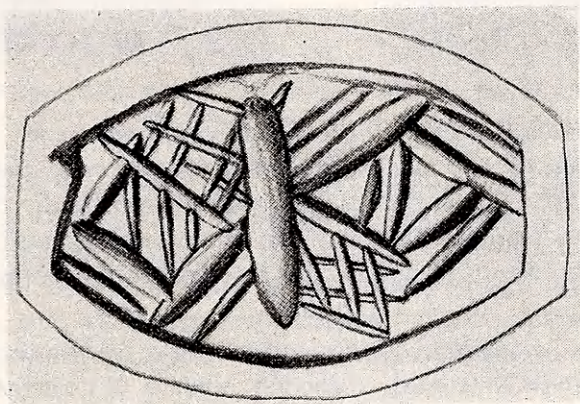
Μεγάλη κατηγορία ἀφηρημένων μορφῶν ἀποτελοῦν τὰ ψάρια. Τὴ συμπαθητικὴ μαγικὴ σημασία τοῦ θέματος πρέπει νὰ θεωρήσωμε ὡς βέβαιη. Ἀφηρημένες παραστάσεις ψαριῶν ὑπάρχουν πλάι σὲ φυσιοκρατικές. Οἱ πρώιμες παραστάσεις ἔχουν λίγο-πολύ φυσιοκρατικὸ χαρακτήρα: π.χ. οἱ CMS

1. LEVI, εἰκ. 53.

Π₁, 287b, 389c. IV, 11c, 41b, 71. VII 7b, 11b. Περισσότερο άφηρημένα είναι τὰ ψάρια στις CMS Π₁, 189 καὶ Π₅, 248. Στὰ νεοανακτορικά χρόνια ἡ άφηρημένη άπόδοση τοῦ ψαριοῦ κρυσταλλώνεται σὲ τυπική μορφή. Τὸ βασικό σχῆμα τοῦ σώματος, πὸ ἄλλοτε παριστάνεται ὀλόκληρο καὶ ἄλλοτε μόνο



Εἰκ. 31. CMS I, 464.



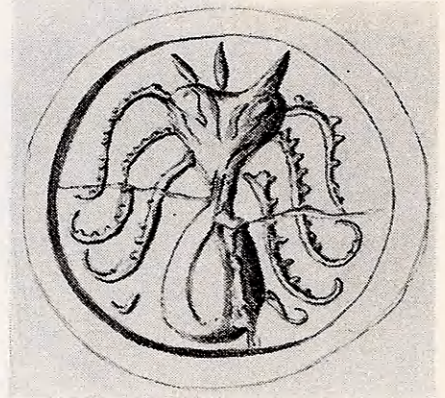
Εἰκ. 32. CMS XII, 182.

τὸ μπροστινὸ μισό, εἶναι καθαρό, ἄλλὰ συνδυάζεται σχεδὸν πάντα μὲ μηνίσκους, ἢ κάθετες διαγραμμίσεις: π.χ. CMS VII, 74, 84. VIII, 58, 61. XII, 159, 164, 181, 187a. IV, 215. IX, 63 - 70. Κάποτε τὸ σῶμα ὅλο ἀναλύεται σὲ γραμμές, ὅπως στις σφραγίδες CMS VIII, 61. XII, 175, 176. VII, 81 - 83. Οἱ μορφές

αὐτὲς θεωρήθηκαν πολλὰς φορές «δεμάτια βλαστῶν»¹. Πρόκειται ὁμως γιὰ μορφολογικὴ παραλλαγὴ τοῦ τύπου τοῦ ψαριοῦ. Ὁμοία ἀνάλυση τοῦ σώματος σὲ γραμμὲς συναντᾶμε χαρακτηριστικὰ στὸ ὑστερώτερο πιθανὸ ἐλάφι ἢ ἄλογο CMS VII, 152 ποὺ δὲν εἶναι βέβαιον ἂν εἶναι κρητικόν. Τὸ σῶμα ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ εὐθύγραμμες γλυφές. Παράλληλες φυσιοκρατικὲς μορφὲς ψαριῶν εἶναι συχνές: π.χ. CS, ἀρ. 224. CMS V, 176, 620. XII, 158, 185, 190, 204. XIII, 36. VIII, 59. Καὶ ἐδῶ οἱ διαβαθμίσεις ἀνάμεσα στὰ ἐπίπεδα τῆς ἀφαίρεσης καὶ τῆς φυσιοκρατίας πραγματοποιοῦνται μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ. Τὰ



Εἰκ. 33. CMS II, 301.



Εἰκ. 34. CMS XII, 205.

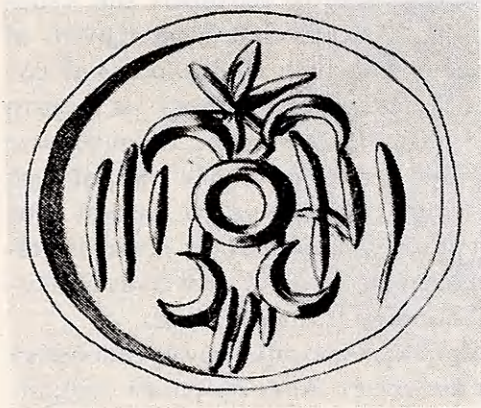
ψάρια στὴ σφραγίδα CMS V, 179 συνδυάζουν φυσιοκρατικὸ αἶσθημα στὴν ἀπόδοση τοῦ σώματος μὲ συνήθη στοιχεῖα (μηνίσκους, κύκλους κτλ.) τῶν ἀφηρημένων μορφῶν ποὺ δεχόμαστε ὡς ψάρια. Ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση μὲ ψάρι ἐδῶ δὲν ὑπάρχει. Γι' αὐτό, τὸ παράδειγμα μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ σημεῖο στήριξης τῆς ταύτισης καὶ τῶν προηγούμενων μορφῶν μὲ τὸ θέμα τοῦ ψαριοῦ².

Τὰ π ο λ Ὑ ο δ α γίνονται ἀφορμὴ γιὰ τολμηρὲς ἀφηρημένες δημιουργίες τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας. Γνωστὸς εἶναι ὁ θρησκευτικὸς χαρακτή-

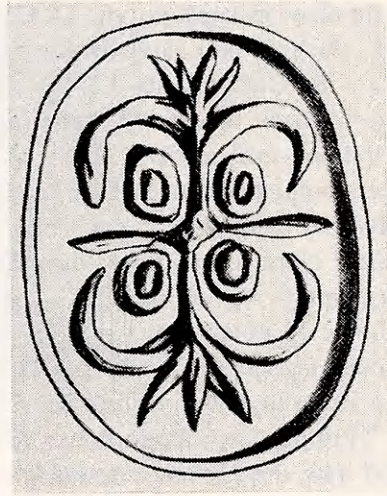
1. CTS, πίν. 10 (4, 6-9).

2. Ἡ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Coll. Giam., 73 κέ.) ταξινομεῖ σὲ κατηγορίες τὶς ἀτρακτοειδεῖς αὐτὲς μορφὲς ποὺ ταυτίζει μὲ ψάρια. Ἀνάμεσά τους, ὑπάρχει μιὰ ομάδα μορφῶν χωρὶς μάτι καὶ στόμα (BCH 57 (1933), 208, εἰκ. 7. CMS VII, 84. IX 65 66) ἢ ὅποια, κατὰ τὴ γνώμη της, ἀποδίδει κάποιο εἶδος συγγενικὸ τοῦ ψαριοῦ. Ἴσως ἡ ποικιλία τῶν ἀφηρημένων αὐτῶν τύπων καθρεφτίζει τὴν πραγματικὴ ποικιλία μορφῶν καὶ σχημάτων τῶν ψαριῶν.

ρας, πού ἔχει ἀποδοθῆ στό χταπόδι· σημαντικό ἐπίσης στοιχεῖο γιά νά κρίνω-
 με τήν προσγραφή του στόν κύκλο τῆς μαγείας εἶναι ἡ ἀντίληψη τῆς συμπα-
 θητικῆς ἐπίδρασης στό ψάρεμα¹. Τό μορφολογικό πρόβλημα δέν εἶναι ἀπό
 τὰ ἀπλούστερα τοῦ εἴδους. Τό ἐρώτημα εἶναι ἂν παραστάσεις σάν τῖς CMS XII
 178, 179. VII, 78, 80. IV, 235 ἔχουν πραγματικά σχέση με ἀφηρημένη ἀπόδοση
 χταποδιοῦ. Πρώιμες μορφές πολυπόδων λείπουν. Στό ἀρχεῖο ὅμως τῆς Φαι-
 στοῦ συναντᾶμε τῖς παραστάσεις CMS II₅, 301 (εἰκ. 33), 302, 303 πού ἔχουν
 τήν καθαρότητα καί τήν ἐνάργεια ἀρχαϊκῆς μορφῆς². Σέ πιό προχωρημέ-



Εἰκ. 35. CMS VII, 62.



Εἰκ. 36. CMS VII, 29a.

νη βαθμίδα στέκει ἡ CMS VII, 219. Τῆ φορά αὐτῆ ἔχομε τή δυνατότητα νά
 σημειώσωμε τήν ἐξέλιξη τῶν «ἀρχαϊκῶν» χταποδιῶν σέ νεοανακτορικές
 καί μεταγενέστερες φυσιοκρατικές μορφές στίς σφραγίδες CS, ἀρ. 195, CMS
 XII, 205 (εἰκ. 34). CMS XIII, 67 καί στή σφραγίδα ἀπό στεατίτη τοῦ Μ.
 Ἑρακλείου ἀρ. 207. Ἡ παράσταση CTS, πίν. 9 (1) εἶναι μεταβατική πρὸς τῖς
 διασπασμένες μορφές τῆς ἀφαίρεσης, γιὰτι κρατάει ἀκόμη τήν ἐνιαία γραμ-

1. Ὁ GRUMACH, *Kadmos* 7 (1968), 23 κέ. συνδέει τό χταπόδι με «μαγική ῥήση» γιά τό νεκρό πού ἔχει νά περάσει τῆ θάλασσα, ταξιδεύοντας στόν ἄλλο κόσμο. Βλ. καί ΜΑΡΙΝΑΤΟ, *ΑΕ* 1930, 114. Κ. SCHEFOLD, *AntK* I (1958), 3 κέ. J. WIESNER, *JdI* 74 (1959), 35 κέ.

2. Τῖς μορφές αὐτές μπορούμε νά συγκρίνωμε καί ἴσως νά συνδέσωμε στενώτερα με τοὺς σύγχρονους τύπους στά σφραγίσματα ἐπίσης τῆς Φαιστοῦ CMS II₅, 169, 171 - 174. Ἐχουν τήν ἴδια δομή καί ὅμοια στοιχεῖα. Ἡ συγγένεια αὐτῆ ἐξηγεῖ μέχρι σημείου τῆ συχνή παρουσία τοῦ χταποδιοῦ πού μπορούσε εὐκόλα νά προσαρμοσθῆ σέ ὑπάρχοντα σχήματα.

μή των πλοκαμιών. Οί άφηρημένες μορφές «χταποδιών» που άναφέραμε είναι σύγχρονες με τις φυσιοκρατικές. Παράλληλα υπάρχουν τύποι που άπαρτίζονται από τὰ ίδια στοιχεία, δηλ. μηνίσκους, «κουμπιά», κεραιές σε ποικίλη διάταξη. Σημειώνω τους CMS IV, 238. VII, 62, 79, 92. IX, 87. XII, 167, 199, 220. Βασικό στοιχείο δομής στους περισσότερους είναι ή γύρω από ένα κεντρικό «κουμπι» συμμετρική-άντιθετική όργάνωση των μηνίσκων. Τὰ στοιχεία και τις άρχές της σύνθεσης συναντάμε σε πρωιμότερη εποχή. Έτσι οί CMS VII, 62 (είκ. 35) και XII, 199 μπορούν να παραβληθούν με τον διακοσμητικό τύπο του CMS VII, 29 a (είκ. 36). Η συμμετρία έχει διασπασθί ή καταγωγή όμως της δομής είναι φανερά κοινή. Οί CMS XII, 167, 220 σχετίζονται με τον CMS II₁, 25. Οί μηνίσκοι κατάγονται από τους κύκλους των πρώιμων σφραγίδων¹: π.χ. των CMS IV, 80 - 82. VIII, 28 και των άμεσα προγενέστερων των νεοανακτορικών τύπων της Φαιστού CMS II₅, 46, 50. Κανονικά έμφανίζονται οί μηνίσκοι κιόλας στη CS, άρ. 147. Έκφράζουν θαυμάσια τη διάλυση και τον κατακερματισμό στον άφηρημένο ρυθμό. Παράδειγμα μοναδικό σε ένταση είναι οί άφηρημένες συνθέσεις του CMS VIII, 70. Ασφαλώς οί συνθέσεις αυτές είναι άποτέλεσμα συνειδητής σπουδής και γι' αυτό δεν μπορούν να θεωρηθούν «χαοτικές». Δείχνουν ανταπόκριση των στοιχείων μεταξύ τους και με τó σύνολο όχι τυχαία. Τέτοιες παραστάσεις μπορεί να είναι άποτέλεσμα άφαιρέσης σε φυτικά θέματα ή ζωικές μορφές, αλλά δεν είναι δύσκολο να παραχθούν και από άπλά γραμμικά διακοσμητικά σχήματα.

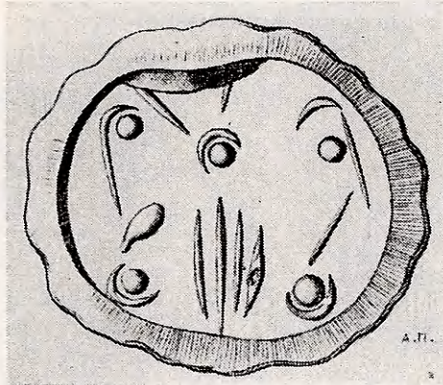
Η μορφολογική όμοιότητα των νεοανακτορικών άφηρημένων «χταποδιών» και των σύγχρονων παραπλήσιων, αλλά άνώνυμων διακοσμητικών σχημάτων επιβάλλει να περιλάβωμε όλες αυτές τις παραστάσεις στον ίδιο κύκλο. Κοινή είναι ή επιβίωση πρώιμων διακοσμητικών τύπων και χαρακτηριστική ή χρησιμοποίηση των ίδιων στοιχείων (μηνίσκων, «κουμπιών», κεραιών, άκανόνιστης διχτύωσης). Σε κατάλληλες συνθέσεις αυτών των στοιχείων μπορεί να βρη ή μορφή του χταποδιού τὰ πιό γνήσια έκφραστικά μέσα για την άφηρημένη της άπόδοση. Η άμοιβαία έλξη των παραπάνω διακοσμητικών σχημάτων και των μορφών πολυπόδων φαίνεται έδω ή πιό σωστή θέση στο πρόβλημα. Για μία άκόμη φορά διαπιστώνεται ή τάση και ή ικανότητα της μινωικής τέχνης να συγκεράζη τις άρχές της δομής της με τις μορφές που άλλοτε παριστάνει φυσιοκρατικά και άλλοτε άφηρημένα. Έτσι ή ταύτιση των άφηρημένων μορφών που άναφέραμε στην άρχή (π.χ. CMS XII, 178. VII 78, κτλ.) με χταπόδια μπορεί να είναι όρθή.

Στό θεματολόγιο της άφαιρετικής τάσης ανήκουν και άλλα συγγενικά θ α λ α σ σ ι ν ά (μαλάκια κυρίως)². Τό θέμα είναι συχνό και ή έμφάνισή

1. Οί κύκλοι άλλοτε εξακολουθούν να κοσμούν σφραγίδες και άργότερα: CMS XIII, 63, 102.

2. Coll. Giam., 68 κέ.

του τυπική. Κατά κανόνα τὸ σῶμα δηλώνεται μὲ ἀτρακτοειδῆ ὄγκο, τὰ πλοκάμια μὲ μηνίσκους καὶ οἱ κεραῖες μὲ ἀκτινωτὲς γραμμὲς ποὺ ξεπηδοῦν ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ σώματος. Συχνὰ ὑπάρχει τὸ μάτι. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὶς ἀκόλουθες σφραγίδες: CMS I, 450 - 455. IV, 182, 250 (σὲ πετυχημένο συνδυασμὸ μὲ ἀφηρημένο κἀνθαρο). V, 273, 300. VII, 50, 51, 61, 224. VIII, 43, 45, 46, 62. IX, 75 - 81. XII, 152, 156, 165, 173, 222. XIII, 42. Ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς σφραγίδες πιὸ ἐντόνα ἀφηρημένες καὶ ἰδιότυπες μορφὲς δίνουν: ἡ CMS I, 453 (εἰκ. 37), ὅπου τὸ σῶμα ἀναλύεται σὲ κάθετες παράλληλες



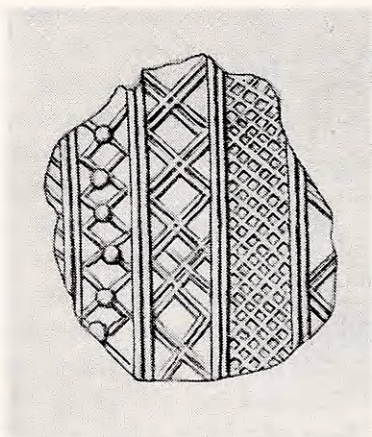
Εἰκ. 37. CMS I, 453.

γραμμὲς, ἐνῶ τὰ πλοκάμια δηλώνονται μὲ μηνίσκους ποὺ περιβάλλουν κύκλους ἢ «κουμπιά» ἡ CMS I, 455, ὅπου τὸ σῶμα ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπαγέστερους ὄγκους, τοὺς ὁποῖους ἀποδίδουν παχιᾶς πυκνὲς γραμμὲς, ἐνῶ τὰ πλοκάμια δηλώνονται μὲ μηνίσκους καὶ οἱ κεραῖες μὲ ζεύγη λοξῶν γραμμῶν. Στὶς παραστάσεις τοῦ τύπου αὐτοῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνη μορφολογικὲς συγγένειες μὲ πρώιμες ἀφηρημένες παραστάσεις ἐντόμων.

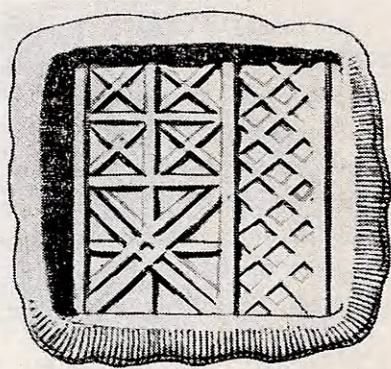
Στὶς ἀφηρημένες μορφὲς τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων πρέπει νὰ κατατάξωμε καὶ τὰ λεγόμενα «σχέδια ἀρχιτεκτονικῶν ὄψεων» ποὺ ἔχουν καθαρὰ διακοσμητικὸ χαρακτήρα. Ἀναφέρω τὰ ἀκόλουθα: CMS IV, 145 - 148, 151, 152, 155, 157, 158, 164, 170, 171. VII, 43. VIII, 105. IX, 33 - 39. XII, 126 - 134.

Τὸν τύπο ἀποτελοῦν κατεξοχήν εὐθύγραμμα στοιχεῖα μὲ ὀριζόντια, κάθετη καὶ λοξὴ διάταξη σὲ συνθέσεις ποὺ πολλὰς φορὲς μοιάζουν μὲ τρόπους ἀρχιτεκτονικῆς συναρμογῆς καὶ δίνουν τὴν ἐντύπωση φερόντων καὶ φερομένων μελῶν. Συχνὰ στὰ κενὰ σχεδιάζονται διχτυωτὰ πλέγματα, χιαστὲς γραμμὲς καὶ ἀντιθετικὰ συστήματα λοξῶν γραμμῶν. Ὁ σκελετὸς κάποτε δη-

μιουργείται από πλατιές γλυφές με σημαντικό ανάγλυφο που μοιάζουν με δοκάρια ξυλοδεσιάς ή πεσσούς. Παρατηρούνται επίσης συνδυασμοί με κλαδιά και σπανιότερα με κύκλους. Σε όλες αυτές τις παραστάσεις κοινός είναι ο χαρακτήρας του απείρωσ έκτατου. Ός προς αυτό, όπως και για τα συγκεκριμένα μορφολογικά στοιχεία, είναι βέβαιη η σχέση με διακοσμητικά θέματα παλιότερων φάσεων της μινωικής σφραγιδογλυφίας. Πρόκειται φανερά για την κατηγορία άφηρημένων διακοσμητικών συνθέσεων εϋθύγραμμων στοιχείων και επομένως ή όνομασία «ἀρχιτεκτονικές ὄψεις» είναι μόνο



Εἰκ. 38. CMS II₅, 243.



Εἰκ. 39. CMS II₅, 33.

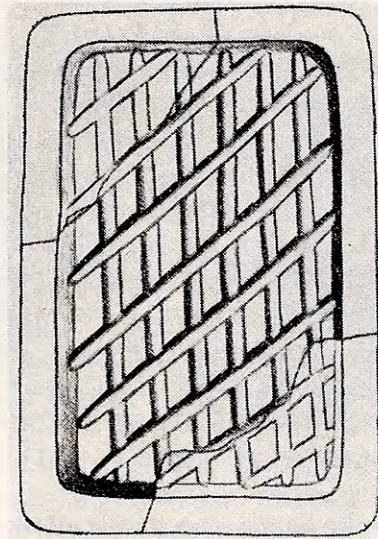
συμβατική και δικαιολογείται από τη γενική όμοιότητα με ἀρχιτεκτονικές μορφές¹. Πλήρως διαμορφωμένος εμφανίζεται ο τύπος στη MM II εποχή, όπως δείχνουν τα CMS II₅, 242 - 244 (εἰκ. 38) σφραγίσματα της Φαιστοῦ. Το σύνολο αυτό είναι διδακτικό, γιατί ἐδῶ συναντᾶμε και μορφές ἄμεσα πρωιμότερες, όπως τις 29, 33 (εἰκ. 39), 35. Αὐτὲς συνυπάρχουν με παλιότερα γραμμικά διχτυωτά παρόμοια ὕφης, όπως τὰ 1 - 11² (εἰκ. 40). Ἐπειδὴ ἡ προέλευση τῶν «ἀρχιτεκτονικῶν ὄψεων» ἀπὸ τέτοια γραμμικά σχήματα τοῦ ἀπείρωσ έκτατου, δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ, εἶναι φανερό ὅτι αὐτὲς, ἀπὸ τὰ

1. Παραστάσεις κατασκευῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συνήθειν στὴν σκηνὴν λατρείας, θεωρήθηκαν καὶ τὰ «rustic shrines» σὲ σφραγίδες ποὺ ἐπίσης κρίνονται μαγικὲς (CTS, πίν. 14). Ἡ γνώμη ὅμως τῆς Σακελλαρίου ὅτι πρόκειται γιὰ ἄγγεϊα (Coll. Giam., 57 - 58) εἶναι πιὸ σωστὴ. Ἐνισχύεται μάλιστα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τοῦ σχήματος μετὰ τὸ σημεῖο τῆς Γραμμικῆς A L65 ποὺ ἀποδίδει ἀσφαλῶς ἄγγεϊο (βλ. σ. 16 σημ. 1).

2. Στὴν προδρομικὴν μορφὴν προσθέτομε καὶ τὴν CMS II₁, 75, 76. Ἡ CMS II₁, 5 δὲν πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἀνήκῃ στὴν πρῶτην ταφὴν τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Ἀγ. Εἰρήνης, γιὰ τὸ θέμα ἔχει πάρει τὴν χαρακτηριστικὴν «ἀρχιτεκτονικὴν» ὄψη.

ΜΜ ΙΙ χρόνια, ἀρχίζουν νὰ ἀντικαθιστοῦν καὶ νὰ συνεχίζουσι τὰ ἀπλὰ ἐκεῖ-
να γραμμικὰ σχήματα.

Τὴν ἀνάμνηση τῶν πρώιμων διακοσμητικῶν θεμάτων διαπιστώνομε καὶ
σὲ ἄλλες καθαρὰ διακοσμητικὲς νεοανακτορικὲς μορφές. Ἡ σύνθεση στὴ
CMS VIII, 122 (εἰκ. 41), ὅπου ἓνα τμήμα κάτω χωρίζεται μὲ διπλὴ γραμμὴ καὶ
γεμίζει μὲ διχτυωτό, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο ὑπάρχουσι σκόρπιοι συγκεντρικοὶ
κύκλοι, μπορεῖ νὰ σχετισθῆ μὲ τὴν πρώιμη CMS VIII, 26 (εἰκ. 42) ποῦ ἔχει

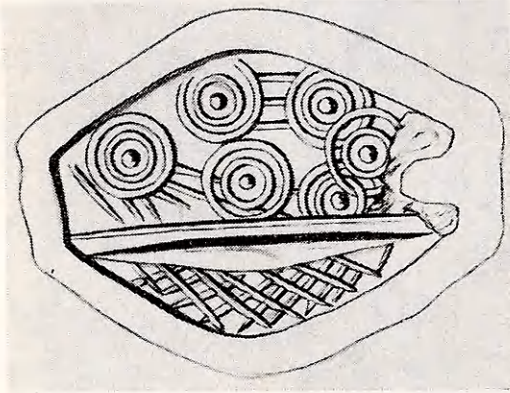


Εἰκ. 40. CMS II₅, 4.

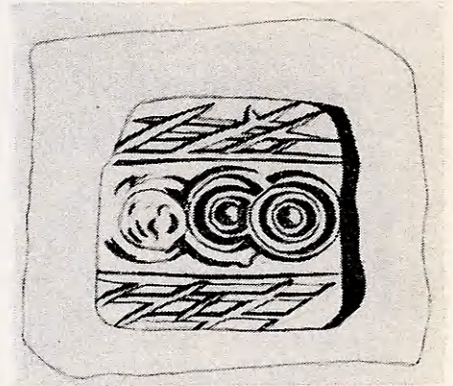
ὁμάδες συγκεντρικῶν κύκλων μεταξύ διχτυωτῶν. Ἡ ἴδια σύγκριση μπορεῖ
νὰ γίνῃ ἀνάμεσα στὸ πρώιμο CMS II₅, 51 καὶ στὸ νεώτερο CMS VIII, 67,
ὅπως καὶ μεταξύ τοῦ CMS IV, 74 καὶ τοῦ CMS VIII, 68.

Ἡ μορφολογικὴ ἐξέταση μέρους τῶν θεωρούμενων μαγικῶν τύπων τῶν
νεοανακτορικῶν χρόνων ἔδειξε ὅτι οἱ περισσότερες παραστάσεις, ὅποιο
προορισμὸ καὶ ἂν εἶχαν, εἶναι ἀφηρημένες δημιουργίες καὶ πηγάζουσι ἀπὸ
τὴν ιδιαίτερη καλλιτεχνικὴ τάση γιὰ ἀφαίρεση ποῦ συναντᾶμε ἤδη στὴν
πρώιμη ἐποχὴ. Πολλὲς φορές φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὀρισμένες νεοανακτορικὲς
ἀφηρημένες μορφές τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου συνεχίζουσι παράδοση πα-
ράστασης στὸ ρυθμὸ αὐτὸ ἀπὸ παλιὰ (πελέκει, προσωπεῖα, ὀρισμένα ἔν-
τομα, πλοῖα, πουλιὰ). Ἐπομένως μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα ἀδιάκοπης καὶ
συνεχοῦς μορφολογικῆς σπουδῆς. Ἡ παραγωγὴ ἀφηρημένων μορφῶν διὰ
μέσου τῶν μετασχηματισμῶν γραμμικῶν «κατασκευῶν», παρὰ τὴ θεωρητικὴ

ἀξία τῆς ἄποψης, δὲν ἐπιβεβαιώνεται κατὰ τρόπο ἀπόλυτο ἀπὸ τὶς ἀφηρημέ-
νες παραστάσεις. Ἡ ἰδέα μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς τοῦ φυσικοῦ κόσμου,
ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, διαπιστώνεται πολὺ συχνὰ στὶς διάφορες παραλλαγές
καὶ στοὺς βαθμοὺς τῆς ἀφαίρεσης. Ὡς σωστή θέση δεχόμεστε ὅτι ἀμοιβαῖες
προσεγγίσεις, προσαρμογές καὶ μεταφορές στοιχείων καὶ ἀρχῶν τῆς συν-
θετικῆς δομῆς γραμμικῶν σχημάτων καὶ παραστάσεων τοῦ φυσικοῦ κόσμου
σὲ ἀφηρημένη σύλληψη, πραγματοποιοῦνται μέσα στὴν ἀτέλειωτη διεργα-
σία τῶν μορφῶν καὶ ἐξαιτίας τῆς μινωικῆς τάσης νὰ συνενώνη τὶς στα-



Εἰκ. 41. CMS VIII, 122.



Εἰκ. 42. CMS VIII, 26.

θερὲς ἀρχές τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς τῆς μὲ τὶς αἰσθητὲς μορφές, ἰδωμένες
ἄλλοτε φυσιοκρατικὰ καὶ ἄλλοτε ἀφηρημένα. Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι μία
μορφή εἶναι δυνατό, διὰ μέσου τῆς ἴδιας τεχνικῆς, νὰ κυμαίνεται ἀνάμεσα
στὰ σχετικὰ ὄρια τῆς φυσιοκρατίας καὶ τῆς ἀφαίρεσης. Συνύπαρξη ἀφηρη-
μένων καὶ φυσιοκρατικῶν στοιχείων στὴν ἴδια τὴ μορφή παρατηρεῖται
συχνὰ σὲ ψάρια, πλοῖα, προσωπεῖα, πουλιά καὶ χταπόδια.

Ἀντικειμενικὰ κριτήρια γιὰ ἀκριβέστερο χρονολογικὸ καθορισμὸ φάσεων
στὴν ἐξέλιξη τῶν τύπων καὶ τοῦ ρυθμοῦ τῶν νεοανακτορικῶν «μαγικῶν σφρα-
γίδων» δὲν ἔχουν ὀρισθῆ. Πιθανῶς ἡ διάλυση τῆς φανερῆς συμμετρίας, ἡ
ξηρότητα, ἡ πύκνωση τῶν στοιχείων καὶ ἡ καλλιέργεια γενικὰ σὲ μεγαλύ-
τερο βαθμὸ τῆς ἀφαίρεσης μαζί μὲ τὴν οὐσιαστικότερη σύλληψη τῆς μορ-
φῆς τοῦ πράγματος ἀποτελοῦν σχετικῆς σημασίας κριτήρια μεταγενέστερης
φάσης. Ὅτι ἡ τυπικὴ διαμόρφωση τῶν ἀφηρημένων μορφῶν στὶς «μαγικὲς
σφραγίδες» τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν νέων
ἀνακτόρων, εἶναι γιὰ τὴν ὥρα βέβαιο. Ἡ ἄποψη ὅμως τοῦ Kenna¹ ὅτι στὴν

1. CTS, 16. Σημεῖώνει τὴν ἀπουσία «μαγικῶν» σφραγίδων ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Σελ-

ἀρχή τῆς μετανακτορικῆς ἐποχῆς (ἀπὸ τὶς τελευταῖες θεωρεῖ τὴ σφραγίδα μὲ παράσταση πουλιοῦ ἀπὸ τὸν τάφο τῶν Ἴσοπάτων τῆς ΥΜ ΙΙΑΙ ἐποχῆς) παύει ἡ δημιουργία «μαγικῶν σφραγίδων», ὅπως καὶ τοῦ Boardman ὅτι ἡ «ἐπαρχιακὴ» αὐτὴ τάξη σφραγίδων δὲν θὰ ἐπέζησε τῆς καταστροφῆς τῶν κέντρων στὸ τέλος τῆς ΥΜ Ι ἐποχῆς¹, ἔχουν ἀνάγκη ἰσχυρότερων ἀποδεικτικῶν στοιχείων γιὰ νὰ εὐσταθῆσουν. Γιατὶ δὲν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι ὅλες οἱ «μαγικὲς σφραγίδες» ποὺ βρίσκονται σὲ τάφους μετὰ τὴν νεοανακτορικὴ ἐποχὴ εἶναι πράγματι κληρονομημένα κειμήλια καὶ ὄχι σύγχρονα ἔργα. Τώρα προστέθηκαν νέες «μαγικὲς σφραγίδες» ἀπὸ τάφους στοὺς Ἄρμένους Ρεθύμνης τῆς ΥΜ ΙΙΑ - Β ἐποχῆς². Ὁ ἀριθμὸς τῶν «μαγικῶν σφραγίδων» σὲ χρονολογημένα σύνολα τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι μεγάλος. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ συστηματικὸς χωρισμὸς «μαγικῶν σφραγίδων», ποὺ ἔχουν βρεθῆ σὲ ΥΜ ΙΙΙ τάφους ἀπὸ τὰ συνευρήματά τους, καὶ ἡ τοποθέτησή τους σὲ παλιότερη ἐποχὴ στηρίζεται φανερά στὴν καθιερωμένη χρονολόγηση τῆς κατηγορίας στὰ νεοανακτορικὰ χρόνια. Εἶναι ἄγνωστο ἐπίσης ἀπὸ τί σύνολα προέρχονται καὶ οἱ πολυάριθμες «μαγικὲς σφραγίδες» στὰ διάφορα Μουσεῖα καὶ στὶς Συλλογές. Ἐξάλλου ὁ ρυθμὸς στὸν ὁποῖο ἀνήκουν οἱ «μαγικὲς» παραστάσεις συνεχίζεται καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν νεοανακτορικῶν κέντρων καὶ πολλὰς ἀφηρημένες μορφές ζῶν προέρχονται ἀπὸ χρονολογημένα σύνολα τῶν ὕστερων ἐποχῶν. Δὲν φαίνεται, γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς, ὅτι πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ τελείως ἡ συνέχιση δημιουργίας τῆς εἰδικῆς κατηγορίας τῶν «μαγικῶν σφραγίδων», καὶ μετὰ τὴν ΥΜ Ι ἐποχὴ, ὅσο καὶ ἂν τὸ θεματολόγιο καὶ οἱ τύποι μοιάζουν νὰ μὴν ἔχουν μακριὰ ἐξέλιξη καὶ δίνεται ἡ ἐντύπωση χρονικὰ περιορισμένου συρμοῦ. Συστηματικὴ ἀνάλυση μὲ βάση τεχνοτροπικὰ κριτήρια ἴσως θὰ ἔδειχνε τὴ χρονικὴ διάρκεια. Ἀλλὰ γιὰ τὸ ξεκίνημα ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ἀνεύρεση πυκνῶν χρονολογημένων συνόλων καὶ ἡ ἀποκρυστάλλωση τῶν κριτηρίων. Γιὰ τὴν ὥρα λείπουν καὶ τὰ δύο.

Ἡ ἀφαιρετικὴ τάση δέχεται στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ ἰσχυρὴ πνοὴ ἀναζωογόνησης. Μάρτυρας εἶναι ἡ κατηγορία τῶν ἀφηρημένων «μαγικῶν» μορφῶν σὲ πλῆθος καὶ ὑψηλὴ ποιότητα. Ἡ παρουσία τοῦ ἴδιου ρυθμοῦ σὲ ζῶα ἢ ἀνθρώπους³ εἶναι στὴν ἀρχὴ τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς διστακτι-

λόπουλου, τὶς Γοῦρνες καὶ τὰ Καλύβια Μεσαρᾶς τῆς ΥΜ ΙΙΑΙ ἐποχῆς, ἐνῶ καταχωρίζει μετὰ τὴν ἐμφάνισή τους στὸ Σφουγγαρά καὶ τελευταίας στὴν Ἐπισκοπὴ Πεδιάδος, χρονολογημένα σύνολα ἀπὸ τὸ Μόχλο, τὸ Παλαίκαстро, τὴν Κνωσό, τὴ Φαιστό κτλ. (σ. 11 - 16).

1. GG, 46.

2. CMS V, 268, 270, 273, 274, 277, 278 καὶ ἄλλες λίγες ἀδημοσίευτες στὸ Μουσεῖο Χαλκίδος μὲ ψάρια καὶ «ἀρχιτεκτονικὰ» θέματα.

3. Ὁ Boardman πιστεύει ὅτι ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙ ἐποχὴ ἡ τεχνικὴ «τῶν μαγικῶν σφραγίδων»

κή, με τὸν καιρὸ ὅμως τὰ δείγματα πληθαίνουν. Ἐνῶ στὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ ἀπαντᾶ μία ἰδιαίτερη ἔκφραση τοῦ ρυθμοῦ¹, στοὺς ἀποθέτες τῶν ἱερογλυφικῶν καὶ τοῦ Ἱεροῦ ὁ ρυθμὸς δὲν ἀντιπροσωπεύεται. Στὰ σφραγίσματα τῆς Ἁγίας Τριάδας ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πουλιά, ὑπάρχει καὶ ἡ μορφή πού συνδυάζει σῶμα γυναίκας καὶ βούκρανο στὸ 105, ὅπως καὶ οἱ δύο μορφές μετὴν τεχνικὴ τῶν «κουμπιῶν» στὸ 116². Καὶ στὸ εὑρημα τῶν Χανίων τὰ λιοντάρια τῆς 13 καὶ λιγότερο τῆς 14 στέκουν στὴν ἀρχὴ μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς ἀφηρημένων παραστάσεων. Ὡς δείγματα παραθέτω μορφές θεματικὰ ὅμοιες μετὸν τύπο τῆς 14 ἀλλὰ πιὸ προηγμένες στὴν ἀφαίρεση: 1. Coll. Giam., πίν. X 185. 2. Coll. Giam., πίν. IX, 261. 3. CMS IV, 228. 4. CMS IX, 106. 5. Arch. Reports 1972 - 73, 59, εἰκ. 39 (κάτω ἀριστερά)³. Στις πρωιμότερες ἢ ἀφαιρετικὴ τάση ἐμφανίζεται μετὸν ἀδιάπλαστο σωματικὸ ὄγκο (π.χ. 14 Χανίων). Μετὸν καιρὸ προχωρεῖ σὲ γωνιώδη ἄρθρωση ὅλο καὶ πιὸ οὐδέτερον πλαστικῶν ὀγκῶν πού κρατοῦν ὅμως τὴν ἰδέα τῶν σωματικῶν μερῶν καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ σκελετοῦ. Στὴν ἀρχὴ ἡ ἡρεμὴ στάση τοῦ καθιστοῦ εἶναι σαφής. Ἀργότερα, καὶ ὅσο προχωρεῖ ἡ ἀφαίρεση, τὰ ἄκρα λυγίζουν σὲ πιὸ ἀνοικτὰς γωνίες καὶ οἱ μορφές παίρνουν μιὰν ἀκαθόριστὴν στάση πού ἐπιτείνει τὸν ἀφηρημένο τους χαρακτήρα⁴.

Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀφαίρεσης σὲ μεγάλα ζῶα εἶναι κρητικὴ, ἀλλὰ εἶχε σύγκαιρη ἐπίδοση καὶ στὴν Ἑλλάδα⁵. Μία ἐλλαδικὴ ἀφηρημένη μορφή αἰγάγρου

χρησιμοποιεῖται πλέον στὴν κατηγορία τοῦ «Cut Style». Πρόκειται κατὰ τὸ πλεῖστον γιὰ τὴν ἀφηρημένη τάση σὲ μὴ «μαγικὲς σφραγίδες». Στὰ παραδείγματα τοῦ «Cut Style» (δ.π. 394) περιλαμβάνει καὶ μορφές πού ἔχουν συγγένειες μετὴν τεχνικὴ, ἀλλὰ ὄχι καὶ μετὴν οὐσία τοῦ ρυθμοῦ ἢ ἔχουν χαρακτῆρες ἀνάμικτους.

1. CMS II₅, 263.

2. LEVI, εἰκ. 121, 132.

3. Ἡ φακοειδὴς σφραγίδα μετὸν μορφή σφίγγας ἀπὸ τὴ Θήρα (MARINATOS, Excavations at Thera V, 36, πίν. 85. CMS V, 690) καὶ ἡ σφραγίδα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Πόρου Ἡρακλείου (ΠΑΕ 1967, πίν. 190) πού σημειώσαμε παραπάνω, εἶναι πρῶμα ὑστερομινωικὰ δείγματα, στὰ ὁποῖα ἀρχίζει μόλις νὰ διαμορφώνεται ὁ συγκεκριμένος ἀφηρημένος τύπος. Ὡς πρωιμότερο παράδειγμα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ πρέπει νὰ λογισθῇ τὸ λιοντάρι στὸ τετράεδρο πρίσμα στὴν Ὁξφόρδη CS, ἀρ. 147. Ἡ μορφή τοῦ τετράποδου στὴ σφραγίδα CMS V, 581 ἀπὸ τὸν τάφο τῆς Καζάρμας, μετὸν κεραμεικὴ YE I - II ἐποχῆς, ἀνήκει ἐπίσης στὴν πρῶμην νεοανακτορικὴ ἀφαίρεση. Ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο προέρχονται καὶ οἱ ἀφηρημένες μαγικὲς μορφές μετὸν ψάρια (CMS V, 577), μετὸν διπλὸ πέλεκυ (578) καὶ ἀράχνη (579).

4. Κάποτε μοιάζουν νὰ τρέχουν ὅπως στὰ CMS VII, 152, 153 πού δὲν εἶναι βέβαιο ἂν εἶναι κρητικὰ ἢ ἐλλαδικὰ.

5. Ἡ Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ στὴν ἀνακοίνωσή της στὸ Marburg (Forschungsbericht, 133 κέ.), ἐκθέτοντας τὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν μυκηναϊκῶν σφραγίδων, περιλαμβάνει καὶ τὸ στυλιστικὸ κριτήριον καὶ τὸ ἐφαρμόζει στὶς σφραγίδες τοῦ Βαφειοῦ. Ἐκεῖ, πάλι στὴν παλιὰ διάκριση σὲ στυλ Α καὶ Β καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μαγικὸ, διακρίνει καὶ ἓνα στυλ, ὡς συνέχεια τοῦ Β, μετὸν χαρακτῆρες τὴν ἀφαίρεση καὶ τὴ σχηματικὴ

μέ γνήσια έμπνευση είναι ή CMS I, 143 από τόν 515 θαλαμοειδή τάφο τών Μυκηνών, πού έδωσε ΥΕ II κεραμεική. Στην Κρήτη ό πρισματικός σφραγιδόλιθος τής Συλλογής Γιαμαλάκη άρ. 185 προσφέρει αντίστοιχης ποιότητας δείγματα, τó λιοντάρι πού είδαμε, τόν γρύπα και τήν αίγαγρο. Παρόμοια μορφή αίγάγρου ύπάρχει και στο σφραγιδόλιθο στο Βερολίνο AGD, II άρ. 56.

Ώς ποιό σημείο μπορεί νά φθάση ή άφαίρεση σέ παράσταση μεγάλου ζώου δείχνει ή μορφή στο CMS XII, 184 («marine monster» κατά τόν Kenna, μπορεί όμως και τετράποδο). Ό σφραγιδόλιθος χρονολογήθηκε στην ΥΜ I έποχή. Τά στοιχεία πού συνθέτουν τή μορφή είναι άτρακτόσχημες γλυφές διαφόρου μήκους και πλάτους. Ό,τι μένει είναι ή γενική αλλά έντυπωτική δομή τής μορφής ζώου. Στις άλλες όψεις του πρίσματος ύπάρχει άφηρημένο φυτικό κόσμημα και γραμμικό διακοσμητικό θέμα «διασπασθείς διπλός πέλεκυς».

Άφηρημένες νεοανακτορικές μορφές με ύφος καθορισμένο βασικά από τήν τεχνική τών «κουμπιών», είναι τά ζώα στις CMS IV, 245. IX, 102. XII, 232 και στη χρονολογημένη ΥΜ IIIA σφραγίδα από τόν Καμηλάρη¹. Μία μοναδική μορφή κυνοκέφαλου στη CMS I, 478, χρησιμοποιεί κουμπιά για τó σώμα, μηνίσκους για τήν ούρά και γωνιώδεις γραμμές για τά άκρα.

Στις ανθρώπινες ή στις μιξογενείς μορφές ή άφαιρετική τάση γενικά δέν είναι ούτε συχνή ούτε καθαρή. Πιό έντονα και συχνότερα έμφανίζεται στην ύστερη φάση τής τέχνης και συμφύρεται με τήν τάση για σχηματοποίηση (βλ. στη συνέχεια). Μορφές σαν αυτές τής Συλλογής Γιαμαλάκη άρ. 360, 363, 367², και εκείνες πού συνδυάζουν πουλιά με γυναικείο σώμα (θεά-πουλι)³ ή βούκρανα με γυναικείο σώμα⁴ μπορούν νά σχετισθούν με τήν άφαίρεση. Όρισμένες ύστερες δημιουργίες είναι πραγματικά άφηρημένες : CMS XII, 279, 281, 282 (εικ. 43, 44). Τολμηρή και γνήσια άφηρημένη παράσταση είναι ή σύνθεση δύο άγωνιζόμενων μορφών στη σφραγίδα CMS V, 180 πού ή προέλευσή της δέν είναι γνωστή. Θα πρέπει, νομίζω, νά χρονολογηθί στην ΥΜ IIIA έποχή. Η τεχνική τών «κουμπιών» χρησιμοποιείται και σέ ανθρώπινες μορφές από τήν ΥΜ I έποχή. Γνήσιο δείγμα είναι οι

τητα. Η σφραγίδα του Βαφειού CMS I, 230 είναι τó παράδειγμα. Πιστεύει βασικά ότι ό ρυθμός αυτός χαρακτηρίζει τόν 14ο και 13ο αιώνα, άν και από τή διάκριση τών περιόδων πού μεταβαίνει στη συνέχεια, αλλά και από τó γεγονός ότι αναγνωρίζει τó ρυθμό στην ομάδα του Βαφειού, προκόπτει ότι δέχεται τήν ύπαρξή του παλιότερα.

1. LEVI, ASAtene 39-40 (1961-62), 100 εικ. 144. Πρωιμότερη εμφάνιση στην παράστ. 5.

2. Coll. Giam., πίν. XII, XIII.

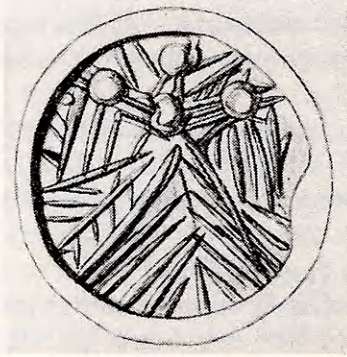
3. CMS VII, 141 - 144. Coll. Giam., πίν. XIII (373, 374, 378).

4. LEVI, εικ. 121.

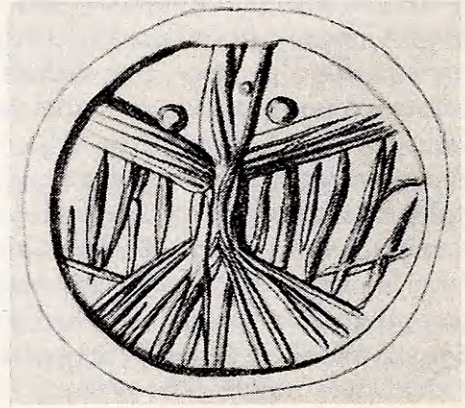
μορφές στο σφράγισμα τῆς Ἁγίας Τριάδας 116. Νεώτερη εἶναι ἡ μορφή στὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸ Καστέλλι τῶν Χανίων CMS V, 239 (βλ. παρακάτω σ. 148).

Γνωρίσαμε ἤδη πρώιμες ἀφηρημένες μορφές μεταξὺ ἐκείνων ποὺ θεωροῦνται μαγικὲς καὶ διαπιστώσαμε τὴν παράλληλη ὑπαρξὴ συνήθως ὁμοιότυπων παραστάσεων μὲ φυσιοκρατικὴ ἔκφραση.

Τὰ προανακτορικὰ καὶ παλαιοανακτορικὰ σύνολα παρουσιάζουν καὶ τὴ μορφή ζώων καὶ ἀνθρώπων μὲ τοὺς δύο βασικοὺς διαφοροτικοὺς τρόπους.



Εἰκ. 43. CMS XII, 279.



Εἰκ. 44. CMS XII, 282.

Παρὰ τὴν ἴδια τεχνικὴ καὶ τὴ γενικὰ ἀκαλλιέργητη μορφολογία, εἶναι δυνατὴ ἡ διάκριση τάσεων ριζωμένων βαθύτερα ἀπὸ τοὺς εἰδικούς μορφολογικοὺς χαρακτήρες, ὅπως εἶναι ὁ ζωγραφικὸς καὶ ὁ γραμμικὸς. Ὑπάρχουν μορφές ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα ἀφαιρετικῆς βούλησης καὶ ἄλλες, στὶς ὁποῖες φανερὴ εἶναι ἡ προσπάθεια τῆς ἀπόδοσης τῆς σωματικῆς πληρότητας μὲ πνεῦμα φυσιοκρατίας¹. Ἡ διάκριση γίνεται σαφῆς ἔπειτα ἀπὸ σύγκριση καὶ οἱ προσδιορισμοὶ τοῦ ἀφηρημένου ἢ τοῦ φυσιοκρατικοῦ ἰσχύουν σχετικὰ,

1. Τὴν ἀρχὴ τῆς παράστασης μορφῶν ζώων καὶ ἀνθρώπων (Figurenstil) ἀπέδωσε ὁ MATZ (FS, 103 - 105) στὴν Ἀνατολή (βλ. μορφές ἀνθρώπων καὶ ζώων στὴ Μεσοποταμία τῆς 4ης χιλιετηρίδας καὶ ἀργότερα στὴ Μ. Ἀσία). Παρατηρεῖται στὶς πρώιμες ἐμφανίσεις τους στὴν Κρήτη ἡ ἴδια γωνιώδης καὶ εὐθύγραμμη διαμόρφωση. Ἡ Κρήτη ὁμως προχωρεῖ ἀμέσως πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὕψος καὶ προσανατολίζεται στὴ φυσιοκρατία. Ἐδῶ βρίσκει ὁ MATZ «vorgelbildet» τοὺς χαρακτήρες ποὺ ὁλοκληρώνονται στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς (δ.π. 105). Ἡ παρατήρηση αὐτὴ διατηρεῖ ἀκέραια τὴν ἀξία της καὶ ἐπιβεβαιώνεται συνεχῶς. Τὸ πλῆθος ὁμως τῶν μορφῶν ποὺ εἶναι σήμερα προσιτὸ καὶ ἡ παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης στὰ νεώτερα σύνολα, ἐπιτρέπουν τὴ διαπίστωση τάσεων καὶ πέρα ἀπὸ τὴ φυσιοκρατία. Τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πρώιμης ρεαλιστικῆς πνοῆς στὴ σφραγιδογλυφία καὶ τὴ μι-

ὅπως καὶ οἱ εἰδικότεροι μορφολογικοὶ χαρακτήρες. Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς δὲν σημαίνει ὅτι ὑπάρχει συνεπὴς καὶ ἀπαρέγκλιτη ἐξέλιξη τῶν μορφῶν ποῦ ἐκπροσωποῦν τὶς δύο τάσεις πρὸς τὴν ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ πρὸς τὴ φυσιοκρατία ἀπὸ τὸ ἄλλο. Μορφές στὶς ὁποῖες ξεχωρίζομε τὴν ἀφαιρετικὴ ἐνέργεια εἶναι δυνατὸ νὰ βαδίσουν πρὸς τὴ φυσιοκρατία καὶ ἴσως μία τεχνολογικὴ σύγκριση θὰ μπορούσε νὰ ὀρίση τὰ μεταβατικὰ στάδια τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς. Ἀλλὰ ἡ ἐξέλιξη πρὸς τὴ φυσιοκρατία δὲν εἶναι ἐνιαία οὔτε μοναδική. Καὶ μέσα στὶς πρώιμες «ἀφηρημένες» μορφές συναντᾶμε ἀσφαλῶς κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ προοίμιο τοῦ κατοπινοῦ ρυθμοῦ τῆς ἀφαίρεσης: μιὰ πρώιμη, συκρατημένη καὶ ὄχι ἀκόμη ἀδέσμευτη ἀπὸ τὴ φυσικὴ μορφή¹ πραγματοποίησέ του μὲ σαφῆ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα καὶ τάση συνέχειας ὡς τὰ ὄριμα νεοανακτορικὰ χρόνια.

Ὁ πίνακας ποῦ ἀκολουθεῖ περιέχει παραδείγματα πρώιμων σφραγίδων κατὰ ζεύγη θεματικὰ ὁμοειδῆ: τὸ πρῶτο μέρος ἀνήκει στὴν ἀφαιρετικὴ, τὸ δεύτερο στὴ φυσιοκρατικὴ τάση.

A

- 1) CMS II₁, 52a.
- 2) CMS II₁, 307c, 382a.
- 3) CMS XII, 32c (εἰκ.45), 59b (εἰκ.46).
- 4) CMS VIII, 11.
- 5) CMS II₁, 451.
- 6) CMS II₁, 284c (εἰκ. 47), 309a, 398a, 448.
- 7) CMS II₁, 365, 426b (εἰκ. 49), 453a.
- 8) CMS IV, 71c. XII, 58c.

B

- CMS II₁, 63, 489, λιοντάρια.
 CMS II₁, 481a, αἰγαῖοι.
 CMS XII 59c, »
 CMS VIII 4b, »
 CMS VIII, 9 πιθανῶς σκύλοι.
 CMS II₁, 64, 70, 287a, 374a (εἰκ. 48), 391, τετράποδα².
 CMS II₁, 222a, 300b, 446a (εἰκ. 50), ἀνθρώπινες μορφές.
 CMS VIII, 5a, 8a, ἀνθρώπινες μορφές.

κροπλαστικὴ σημειώνει καὶ ὁ K. MÜLLER, JdI 30 (1915), 274 κέ. καὶ ὁ G. KARO, AM 35 (1910), 179. Ὁ Müller ὁμως πιστεύει ὅτι δὲν ὑπάρχει βαθμιαία ἐξέλιξη τῆς φυσιοκρατίας, ἀλλ' ὅτι αὐτὴ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς. Παρόμοια ἄποψη εἶχε διατυπώσει καὶ ὁ GÖTSMICH, ὁ.π. 351 (βλ. σ. 122 σημ. 2). Free Style ὠνόμασε τὸ ρυθμὸ τῶν πρώιμων μορφῶν ζώων καὶ ἀνθρώπων ὁ K. BRANIGAN (The Foundations of Palatial Crete, 1970, 137 κέ.).

1. Ὅπως φάνηκε, σπάνια στὶς ἀφηρημένες μορφές τῆς μινωικῆς τέχνης χάνεται ἡ ἰδέα τῆς φυσικῆς μορφῆς, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ διαδικασία τῆς ἀφαίρεσης.

2. Οἱ μορφές τῶν ζώων στὸν ἐλεφάντινο κύβο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Ἁγίας Τριάδας CMS II₁, 64, ὀδηγοῦν στὴ φυσιοκρατία τοῦ τέλους τῆς παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς καὶ στέκουν κοντὰ στὰ φυσιοκρατικὰ σφραγίσματα τῆς Φαιστοῦ. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ ζῶα στὴν ἐλεφάντινη σφραγίδα τῶν Ἀρχανῶν CMS II₁, 391 (βλ. σ. 96, σημ. 5).

Ἄργότερα, στὸ σύνολο τῶν σφραγισμάτων τῆς Φαιστοῦ συναντᾶμε ἐπίσης τὶς δύο τάσεις (πρβ. CMS II₅, 263 πρὸς τὰ 258, 259).

Στὴ μορφή τοῦ λιονταριοῦ ἐκδηλώνεται ἐντονώτερα ἢ φυσιοκρατικὴ διάθεση.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προηγούμενα ὑπάρχουν ὀρισμένα πρίσματα με μορφές πού, κατεξοχήν, θὰ πρέπει νὰ χαρακτηρισθοῦν ἀφηρημένες, π.χ. οἱ ἀντιθετικὲς μορφές, τὸ πουλί πού ἔχει χωμένο στὸ φτερό τὸ κεφάλι καὶ τὰ ἔντομα στὸ CS, K3, τὸ ἀντιθετικὸ ζεῦγος, πιθανῶς, πουλιῶν «ἀναλυμένων σὲ μηνίσκους καὶ ἡμικύκλια»¹ στὸ CS, K19a καὶ ἡ αἶγαγρος στὸ CS, 18.

Στὰ πλαίσια τῆς πρώιμης ἀφαίρεσης παρατηροῦμε δύο τεχνοτροπικὲς ἐκφράσεις, πού ὄχι μόνο διαγράφονται καθαρά, ἀλλὰ φαίνεται δημιουργοῦν καὶ παράδοση σταθερῆ στὰ κατοπινὰ χρόνια. Ἡ μία ἀγαπᾶ τὴν ἀπλὴ σχεδιαστικὴ γραμμὴ πού δίνουν οἱ στρογγυλεμένες λεπτὲς γλυφές. Οἱ μορφές ἔχουν λιπόσαρκα σώματα, μοιάζουν συρμάτινες καὶ εἶναι λεπτὲς «ἐκφραστικὲς» σιλουέτες. Χαρακτηριστικὰ εἰκονογραφοῦν τὸν τρόπο αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα στὸ (7) καὶ (5), καὶ μορφές, ὅπως ὁ πιθανὸς ἀκροβάτης στὴ CMS II₁, 168, ὁ ἄνθρωπος, ἴσως με κέρατα, στὴ CMS II₁, 113, τὸ ζῶο στὴ CMS II₁, 453b, ἡ αἶγαγρος στὴ CMS XII, 32c καὶ τὸ σύμπλεγμα τῶν τετράποδων στὴν CMS II₁, 309a. Ἡ ἄλλη τάση αἰσθάνεται μεστότερο τὸν σωματικὸ ὄγκο καὶ δίνει τὴ μορφή του ἢ με παχιά, κάποτε ὀξεία, γλυφὴ ἢ με ἀνεξάρτητα «κουμπιά», πού συνδέονται με οὐδέτερα καὶ ἄκαμπτα ἡμικυλινδρικὰ σωματικὰ μέρη. Ἐδῶ ἀνήκουν οἱ μορφές τῶν CMS II₁, 52a. IX, 21. XII, 94a, b, 58c, 59b (εἰκ. 46). IV, 71c καὶ VIII, 11. Ἡ δήλωση τοῦ σώματος με κουμπιά συνεχίσθηκε στὴ σφραγιδογλυφία ὡς τὰ ὕστερα χρόνια. Ἡ παχιά καὶ ὀξεία γλυφὴ τῶν ἄλλων μορφῶν σὲ συνδυασμὸ με τὴν τεχνικὴ τῆς «συρμάτινης» σιλουέτας ἀποτελέσασε τὴν παράδοση τῆς τεχνικῆς τῶν ἀφηρημένων παραστάσεων τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων.

1. GG, 27.

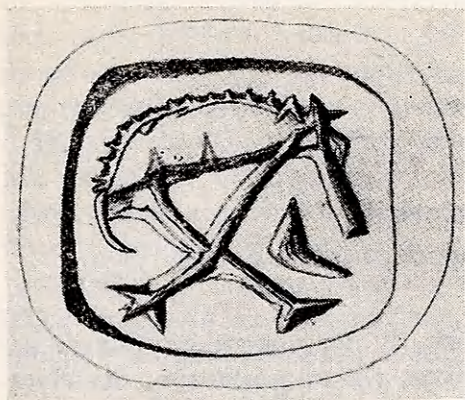


Fig. 45. CMS XII, 32c.

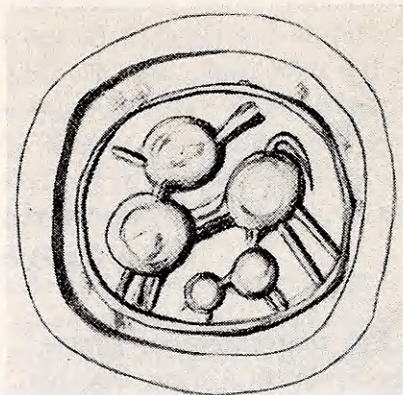


Fig. 46. CMS XII, 59b.

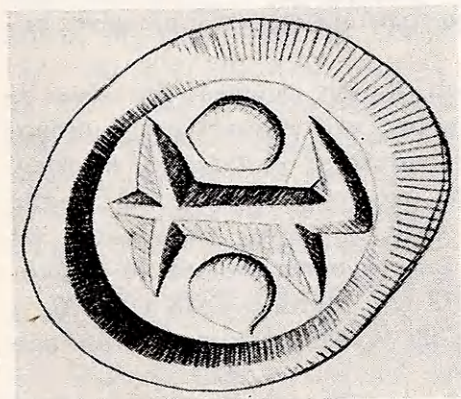


Fig. 47. CMS II, 284c.

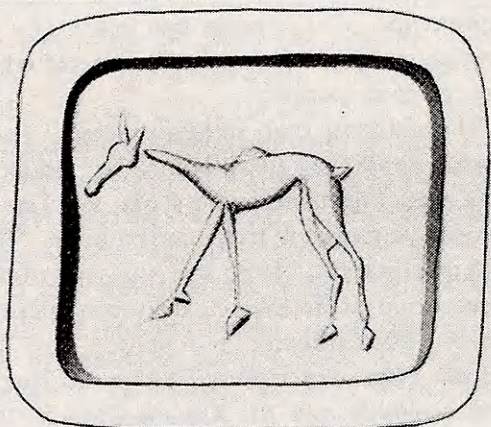


Fig. 48. CMS II, 374a.

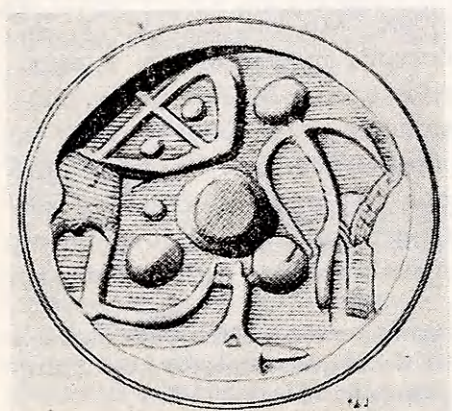


Fig. 49. CMS II, 426b.



Fig. 50. CMS II, 446a.

Ύστερη ἀφαίρεση καὶ ἡ διάλυση τῆς φυσιοκρατίας

Στὰ μετανακτορικὰ χρόνια¹ ἡ διάκριση ἂν μία μορφή σχετίζεται μὲ τὴν ἀφαίρεση ἢ εἶναι συνέπεια τῆς διάλυσης τῆς φυσιοκρατίας δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλη, κυρίως ἐξαιτίας τῆς ἀνάμιξης καὶ πολλές φορές τῆς συγχώνευσης τῶν δύο παραδόσεων. Ὡστόσο εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὀρισθοῦν οἱ χαρακτῆρες τῶν μορφῶν ποὺ ἔχουν τὴν καταγωγή τους κατευθείαν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση καὶ νὰ διασταλοῦν ἀπὸ τὶς σχηματοποιημένες καὶ διαλυμένες φυσιοκρατικὲς μορφές.

Ἡ ἀφαίρεση στὰ μετανακτορικὰ χρόνια, ἂν καὶ συνήθως δὲν εἶναι ἀμιγῆς, προσφέρει μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐκλεκτότερες καὶ γνησιότερες δημιουργίες τῆς. Σημειώσαμε ἤδη ὅτι πολλές παραστάσεις «μαγικῶν» θεμάτων μπορεῖ νὰ ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ αὐτή. Ἐνας ἀπὸ τοὺς τρόπους ἐκδήλωσης τῆς ἀφαιρετικῆς τάσης στὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι ἡ χρῆση «κουμπιῶν» σὲ συνδυασμὸ μὲ διαλυμένα σωματικὰ μέρη. Σημειώνονται ἐνδεικτικὰ οἱ ἀκόλουθες παραστάσεις: ἡ αἶγαγρος στὴ Συλλογὴ Μεταξῶ CMS IV, 270, ἡ μορφή ζώου στὴ σφραγίδα τῆς Μιδέας CMS V, 528, ἡ μορφή ἀνθρώπου στὴ σφραγίδα τοῦ Μ. Χανίων CMS V, 239.

Πιστὲς στὸ πνεῦμα καὶ σὲ συγκεκριμένο τύπο τῆς νεοανακτορικῆς ἀφαίρεσης ἀλλὰ χωρὶς ἀνανέωση καὶ μὲ κάποια ἀμβλυνση τῆς ἀφαιρετικῆς αἴσθησης εἶναι οἱ μορφὲς ζώων στὶς σφραγίδες CMS VII, 151 - 153. V, 362.

Ἐκλεκτὲς ἀφηρημένες δημιουργίες τῆς ὕστερης ἐποχῆς δίνουν ἡ σφραγίδα ἀπὸ τὴ Σπάρτη (εἰκ. 51) καὶ ἡ σφραγίδα ἀπὸ τὴ Μεδεῶνα (εἰκ. 52)². Οἱ παραστάσεις τῶν ζώων στὶς σφραγίδες αὐτὲς διατηροῦν τὸ ὕφος τὸ πιὸ κοινὸ τῆς νεοανακτορικῆς ἀφαίρεσης, προχωροῦν ὅμως πέρα ἀπὸ αὐτὸ καὶ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σπάνιας ἐξέλιξης τῶν μορφῶν ἐκείνης. Ἡ σύλληψη εἶναι πρωτότυπη, ἀλλὰ δὲν εἶναι νοητὴ χωρὶς τὶς παλιότερες ἀφηρημένες μορφές. Βασικὴ τάση ἐκείνων ἦταν ἡ διατήρη-

1. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ρυθμοῦ τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ τὸ θέμα, δὲν ἐνδιαφέρει ἡ τοπικὴ διάκριση σὲ κρητικὰ ἢ ἑλλαδικὰ ἔργα. Ἡ γλώσσα τῆς σφραγιδολογίας εἶναι πιά «κοινὴ» μὲ πολλές τοπικὲς ἐργαστηριακὲς διαφοροποιήσεις.

2. Ἀπὸ τὸν τάφο 29 τῆς Μεδεῶνος μὲ ΥΕ IIIA - IIIΓ κεραμεικὴ.

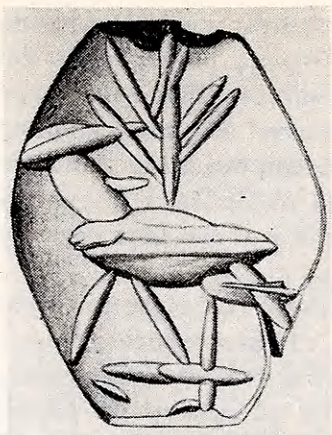
ση του σκελετού και του πλαστικού ὄγκου του σώματος χωρίς ἴχνος φυσιοκρατικής ἀπόδοσης τῶν στοιχείων. Καὶ οἱ δύο ὕστερες μορφές αὐτὸν τὸν ὀργανικὸ συνδυασμὸ σὲ προηγμένο βαθμὸ κατορθώνουν. Πάρα πέρα ἢ συναρμογή καὶ ἡ σχέση τῶν πλαστικῶν ὄγκων δημιουργεῖ ἓνα ρυθμὸ κίνησης, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει τὴν ὑπόσταση καὶ τὴν ἰδιαίτερη σωματικὴ φυσιογνωμία τῶν ζώων. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς μινωικῆς τάσης γιὰ ἀφαίρεση πού πραγματοποιεῖται ἀκέραια στὰ δύο αὐτὰ ἔργα τῆς ὕστατης στιγμῆς τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης.

Οἱ παραστάσεις αὐτὲς¹ πρέπει νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες πού ἔχουν ἄλλη καταγωγή καὶ ἀνήκουν στὴν ὕστερη φάση τῆς φυσιοκρατίας. Παρουσιάζουν διάλυση τοῦ πλαστικοῦ ὄγκου, ἀποξήρανση, συμβατικὴ σχηματικότητα καὶ τέλος, ὄχι σπάνια, ἐσωτερικὴ ὀργανικὴ χαλάρωση. Οἱ μορφές τῶν CMS VII, 190, 182, 187. V, 247, 248, 255(εἰκ. 54), 263, 349, 351, 499, 500, 512. IX, 135, 145, 189 εἶναι παραδείγματα διαφορετικῶν ἐργαστηριακῶν ὁμάδων τῆς ὕστερης φάσης τῆς φυσιοκρατίας ἀλλὰ καὶ φανεροὶ συνεχιστὲς τῆς γραμμικῆς τῆς ἔκφρασης. Καὶ οἱ παραστάσεις στὶς CMS VII, 197, 198, 204, 205. VIII, 96 (εἰκ. 55), 97. IX, 170, 171, 178, 184. I, 29, 31, 32, 42. V, 622, 651 εἶναι ἐπίσης ὕστερες διαλυμένες καὶ ἐργαστηριακὰ διαφοροποιημένες μορφές, ἔχουν ὅμως τὴν καταγωγή τους στὴ ζωγραφικὴ παράδοση². Τὸ ὕστερο φυσιοκρατικὸ ζῶο στὴ CMS I, 210 βρέθηκε στὴν Πρόσυμνα μὲ «YE III κεραμεικὴ». Σὲ κοντινὸ καὶ σύγχρονο τάφο βρέθηκε ἡ σφραγίδα 212 μὲ τὴν αἶγαγρο πού σχετίζεται μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς ἀφαίρε-

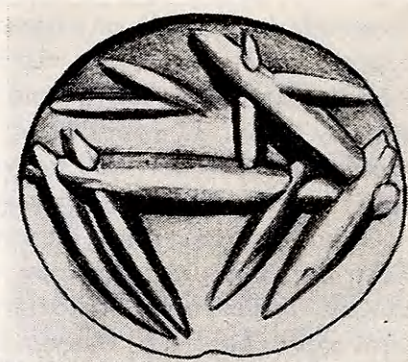
1. Ἐὰς προστεθοῦν π.χ. ἀκόμη: ἡ αἶγαγρος CS, πίν. 18 (13P), οἱ μορφές ἱππόκαμπου στὸ Kassel (AA 80 (1965), 14, εἰκ. 2, (7) καὶ στὸ Βερολίνο (AGD, δ.π. ἀρ. 32, πίν. 8), τὸ ψάρι στὴ σφραγίδα CMS V, 621 (μὲ κεραμεικὴ YE II-IIIΓ), τὸ πλοῖο καὶ τὸ ψάρι στὴ σφραγίδα CMS V, 213a (εἰκ. 24) 213c, τὸ πουλὶ στὴ CMS V, 605 ἀπὸ τάφο YE IIIΓ τῆς Νάζου, οἱ θεές-πουλιὰ στὶς CMS XII, 279 (εἰκ. 43), 281, 282 (εἰκ. 44). Τὰ τεκμήρια πού εἰσάγει ὁ I. RINI (MgBwpr. 1975 - 76, 1 κέ.) δὲν εἶναι ὀπωσδήποτε ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ὁμάδας στὴν ὁποία ἀνήκουν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς παραπάνω σφραγίδες, ὅπως τῆς Σπάρτης CMS V, 662, τοῦ Βερολίνου, AGD II, 32, πίν. 8 κτλ. στὸν 6ο π.Χ. αἰ.

2. Εἶναι φανερὴ ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἀπολίθωση καὶ τὴ διάλυση τοῦ Biesantz. Ὁ BOARDMAN (δ.π. 60 καὶ 397) περιγράφει ἐπίσης τὴ διάλυση στὴ μετανακτορικὴ σφραγιδολογία καὶ τὴ σχετίζει μὲ τὸ Common Style τῆς YM II - IIIA ἐποχῆς (GG, 47 - 48 καὶ 393 - 395).

Τὰ σφραγίσματα τῆς Πύλου τῆς YE IIIB ἐποχῆς δείχνουν τὴ διατήρηση ἐστίας τῆς παλαιᾶς μινωικῆς φυσιοκρατίας κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ τὸν κλασικισμὸ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Εἶναι γεγονός ὅτι ἀπὸ τὴν YM II/YE II ἐποχὴ πληθαίνουν οἱ ἐργαστηριακὲς τάσεις καὶ διαχωρίζεται τὸ πλατὺ ρεῦμα τῆς φυσιοκρατίας. Θὰ μπορούσε ὥστόσο νὰ βρεθῆ ἡ καταγωγή τῶν διαφόρων τάσεων σὲ ἀποχρώσεις καὶ χαρακτῆρες ἔργων τῆς MM III/YM I ἐποχῆς, ὅπως τὸ σύνολο τῶν Χανίων. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς πολυπληθεῖς ὁμάδες πού σχηματίζει ὁ Boardman ἀπὸ τὸ πλοῦσιο μυκηναϊκὸ, ἑλλαδικὸ ὑλικὸ (395 - 6). Ἡ ὁμάδα U περιέχει δείγματα πού ἔρχονται ἀπὸ τὸ ρυθμὸ τῆς ἀφαίρεσης, π.χ. CMS I, 55, 405.



Eik. 51. CMS V, 662.



Eik. 52. CMS V, 343.



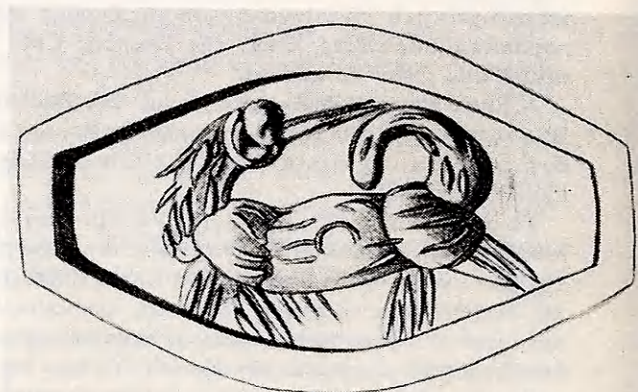
Eik. 53. CMS V, 344.



Eik. 54. CMS V, 255.



Eik. 55. CMS VIII, 96.



Eik. 56. CMS XII, 293.

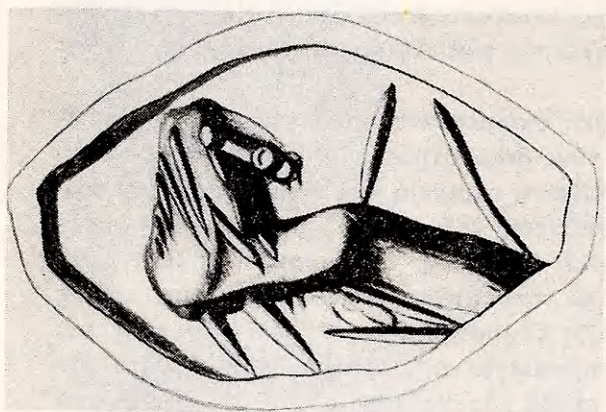
σης. Έχομε επομένως ἐδῶ συγχρόνως καὶ τὶς δύο παραδόσεις, τῆς φυσιοκρατίας καὶ τῆς ἀφαίρεσης, στὴν ὕστερη ἔκφρασή τους¹. Τὸ ἴδιο φαινόμενο μᾶς προσφέρει καὶ ὁ τάφος 29 τῆς Μεδεῶνος (ΥΕ ΙΙΑ - ΙΙΓ). Ἡ CMS V, 343 (εἰκ. 52) δίνει τὸ ζῶο σὲ ρυθμὸ ἀφηρημένο καὶ ἡ 344 (εἰκ. 53) παρουσιάζει μία διαλυμένη φυσιοκρατικὴ μορφή. Τὸ σύνολο τῶν σφραγίδων ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Μεδεῶνος εἶναι ἐξαιρετικὰ διδακτικὸ γιὰ τὶς τάσεις στὴν ΥΕ ΙΙ ἐποχὴ. Καὶ ἡ ἐπιβίωση τῆς νεοανακτορικῆς ἀφαιρετικῆς τάσης καὶ ἡ διάλυση τῆς φυσιοκρατίας ὑπηρετοῦν τὴν Ἀφαίρεση ὡς κυρίαρχο ὕστερο «ρυθμὸ ἐποχῆς».

Φανερὸ εἶναι ὅτι καὶ οἱ δύο τάσεις στὰ μετανакτορικὰ χρόνια ἔχουν γενικὰ ἐξαντλήσει τὶς δημιουργικὰς δυνατότητες. Ἡ ἀφαίρεση δὲν κρατᾷ πιὰ καθαρὴ τὴ μορφή της, δανεῖζεται στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ὕστερες σχηματοποιημένες φυσιοκρατικὲς παραστάσεις, ἐνῶ αὐτὲς χρησιμοποιοῦν χαρακτηριστικὰ οἰκείους στὴ νεοανακτορικὴ ἀφαίρεση. Ἡ ὕστερη αὐτὴ ἐποχὴ, ἄλλοτε ἐνώνοντας ἐξωτερικὰ καὶ ἄλλοτε συγχωνεύοντας βαθύτερα τάσεις καὶ ἐκφραστικὰ μέσα τῆς μινωικῆς κληρονομιάς, προχωρεῖ σὲ μορφὲς ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πιὸ πρωτότυπη δημιουργία της. Μερικὰ παραδείγματα ἀρκοῦν γιὰ νὰ φανῆ ἡ δυνατότητα αὐτῆς τῆς τέχνης γιὰ μία ἀνανέωση ποὺ ἴσως δὲν μπόρεσε νὰ δημιουργήσῃ παράδοση καὶ ἔμεινε τάση ἀνολοκλήρωτη². Ἦδη οἱ μορφὲς ποὺ θεωρήσαμε ὡς ὕστερες ἀφηρημένες δημιουργίες, ἰδίως αὐτὲς ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ «κουμπιά», ἔδειξαν τοὺς συνδυασμοὺς τῆς ὕστερης ἐποχῆς. Μὲ τὴν παράδοση τῶν «κουμπιῶν» σχετίζεται μορφή ζῶου στὴ CMS XII, 293 (εἰκ. 56). Τὸ σῶμα ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πλαστικούς ὄγκους ποὺ δὲν κατάγονται ἀπὸ τὴ φυσιοκρατία καὶ εἶναι μετάπλαση τῶν «κουμπιῶν» καὶ τὰ πόδια ἀποδίδονται μὲ ὁμάδες πολλαπλῶν γραμμῶν, κατὰ τρόπο ἀφηρημένο. Συνδυασμὸ διαφόρων στοιχείων ἔχει καὶ τὸ λιοντάρι στὴ CMS VII, 235 (εἰκ. 57). Τὸ πουλί στὴ CMS IV, 298 (εἰκ. 58) εἶναι ἐπίσης ὕστερη σχηματοποιημένη μορφή ποὺ ἀφομοιώνει τὴ γνωστὴ ἀφηρημένη παράσταση: ἡ σχέση του μὲ τὴν παλιότερη

1. Ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα καὶ τὸ ἴδιο νεκροταφεῖο προέρχονται καὶ οἱ ἀφηρημένες «μαγικὲς σφραγίδες» CMS I, 207, 208, 213. Οἱ δύο πρῶτες σχετίζονται μὲ ΥΕ ΙΙ - ΙΙΙ κεραμική, τῆς τρίτης ἢ ἀκριβῆς θέσης δὲν εἶναι γνωστὴ. Ἄλλες «μαγικὲς σφραγίδες» ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἑλλάδα, οἱ CMS I, 6, 7, 146, 406, σχετίζονται μὲ ΥΕ Ι ταφῆς οἱ δύο πρῶτες καὶ μὲ ΥΕ Ι - ΙΙ ἢ τέταρτη. Ὁ KENNA ἀποδίδει τὶς ὀκτῶ ἀπὸ τὶς ἔντεκα ἐλλαδικὲς «μαγικὲς σφραγίδες» ποὺ γνωρίζει στὴν Κρήτη (CTS 24 - 25). Τώρα γίνονται γνωστὲς καὶ ἄλλες (βλ. CMS V, XXVI).

2. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γενικότερο φαινόμενο ἐξάντλησης τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως ἀνανέωσης τῆς ὀργανικῆς ἐνότητας στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ πάλῃ ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα τῆς «τεκτονικῆς» ποὺ ἔφερεν ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος καὶ στὴν ἀρμονία τῶν καμπύλων ἀντιθέσεων τῆς μινωικῆς δομῆς δὲν κατέληξε σὲ καινούρια ἐνότητα.

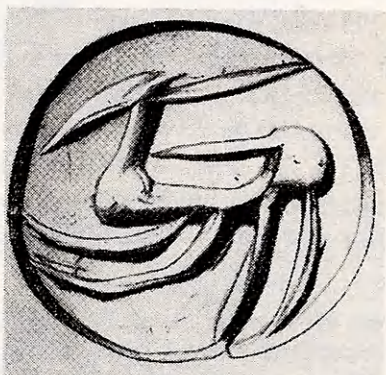
φυσιοκρατική απόδοση πουλιού πού πετᾶ ἀναγνωρίζεται εὐκόλα στὸ διαφοροποιημένο σῶμα καὶ στὸ κεφάλι. Καὶ τὸ κερασφόρο ζῶο στὴ σφραγίδα CMS V, 741 (εἰκ. 59) ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο στὸ Πτέλεο, μὲ κεραμικὰ συνευρήματα τῆς ΥΕ IIIA - IIIΓ ἐποχῆς, συγχωνεύει σὲ θαυμαστὴ ἐνότητα στοιχεῖα τῆς ἀφαίρεσης μὲ τὴ σχηματοποίηση καὶ τὴν ἐκπνοὴ τῆς φυσιοκρατίας



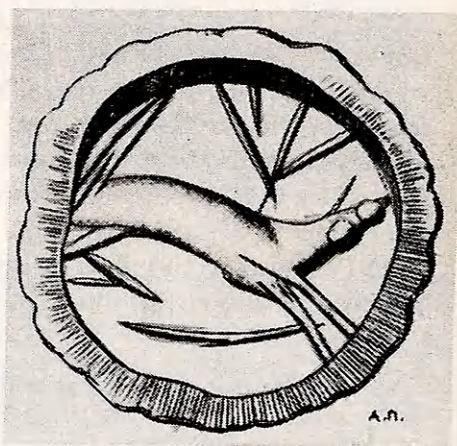
Εἰκ. 57. CMS VII, 235.



Εἰκ. 58. CMS IV, 298.



Εἰκ. 59. CMS V, 741.



Εἰκ. 60. CMS I, 394.

πού μοιάζει νὰ ξαναγυρίζη στὰ πρῶτα τῆς βήματα. Ἐξαιρετὸ δεῖγμα ὕστερου συγκερασμοῦ τῶν δύο παλιῶν τάσεων σὲ νέα πρωτότυπη δημιουργία εἶναι τὸ ζῶο στὴ σφραγίδα τῆς Περαιτῆς CMS I, 394 (εἰκ. 60), ἀπὸ τάφο τῆς ΥΕ IIIΓ ἐποχῆς. Τὸ ἀνώτερο ὄριο χρονολόγησης τῆς σφραγίδας μπορεῖ νὰ φθάση, νομίζω, τὴν ΥΕ IIIB φάση.

Οί παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἐξαντλοῦν φυσικὰ τὴν ποικιλία καὶ τὶς ἀποχρώσεις τῶν τεχνοτροπιῶν στὴν ὕστερη ἐποχὴ. Ἄφοροῦν μόνο στὴν ἐπιβίωση τῆς ἀφαιρετικῆς τάσης καὶ στὴ σχέση της μὲ τὴν ὕστερη φυσιοκρατία.

Σὲ σύντομη ἐπισκόπηση τῶν γενικῶν θέσεων, παρατηροῦμε ὅτι οἱ βασικὲς τάσεις - πόλοι τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς εἶναι δύο: ἡ φυσιοκρατία καὶ ἡ ἀφαίρεση. Ἡ πρώτη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ὀργανικὴ προσαρμογὴ στὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς μινωικῆς δομῆς. Ἐμφανίζεται μὲ μορφολογικοὺς χαρακτήρες ζωγραφικοὺς καὶ γραμμικοὺς ποὺ βρίσκονται ὄχι σπάνια σὲ διαλεκτικὴ συνάντηση μεταξύ τους καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα μακρινῆς καὶ ἀδιάσπαστης ἐξέλιξης ἀπὸ τὴν πρῶιμη ἐποχὴ τῆς σφραγιδογλυφίας. Ἡ δεῦτερη παρουσιάζει ἐπίδοση κατεξοχὴν στὰ ἀμφιλεγόμενα ἢ ἀσφαλῆ «μαγικά» θέματα χωρὶς νὰ ἐξαρτᾶται πρωταρχικὰ ἀπὸ τὴ σημασία αὐτῶν, οὔτε νὰ περιορίζεται ἐξαρχῆς ἐκεῖ, γιὰτὶ μορφὲς ζώων, κυρίως, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπων ἦταν ἀντικείμενο τῆς ἀφηρημένης σφραγιδογλυφίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ σημασία καὶ τὴ χρῆση τῆς σφραγίδας. Τὸ ξεκίνημά της εἶναι πρωταρχικὲς ἀφηρημένες ἀποδόσεις ἀντικειμενικῶν μορφῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου τῆς πρῶιμης ἐποχῆς. Ἡ ἀφηρημένη παράσταση μορφῶν στὰ νεοανακτορικὰ χρόνια ὀφείλεται κυρίως καὶ κατὰ πλειονότητα σὲ ἐξαρχῆς ἀφηρημένη σύλληψη καὶ ὄχι σὲ βαθμιαία ἀφαίρεση συγκεκριμένων φυσιοκρατικῶν παραστάσεων. Ταυτόχρονα βρίσκειται καὶ σὲ ἀδιάκοπη μορφολογικὴ συνάφεια μὲ γραμμικὰ διακοσμητικὰ θέματα: ἀφηρημένοι παραστατικοὶ τύποι προσεγγίζουν παραλλαγὲς διακοσμητικῶν σχημάτων καὶ ἀντιστρόφως. Γι' αὐτὸ καὶ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι εὐκόλη ἡ χάραξη τῆς γραμμῆς δημιουργίας μιᾶς μορφῆς ἀφηρημένης. Βασικὴ σημασία ἔχει ὅτι ἡ ἀφαιρετικὴ βούληση ὑπάρχει στὴν τέχνη ὡς τάση πρωτογενῆς καὶ ἀντίθετη πρὸς τὴν ἐπίσης πρωτογενῆ φυσιοκρατικὴ ὁρμὴ τῆς μινωικῆς μορφῆς.

Ἡ ἀφαίρεση φθάνει στὴν ἀκμαία της ἔκφραση μαζί μὲ τὴν κορυφωση τῆς φυσιοκρατίας στὴν ΥΜ I - II ἐποχὴ. Ὑστερα ἀρχίζει ἡ διάλυση καὶ ἡ συνένωση τῶν δύο ρυθμῶν. Μέσα στὸ χωνευτήρι τῆς μακρινῆς καὶ πλούσιας σὲ ἀναμνήσεις καὶ ἐργαστηριακὴ παράδοση σφραγιδογλυφίας καὶ ἐνῶ γίνεται ἡ μεταφορὰ τῶν ἀρχῶν τῆς δομῆς ἀπὸ τὸν ἓνα κόσμον στὸν ἄλλο, συνδυάζονται συχνὰ καὶ οἱ ρυθμοὶ καὶ συγκεράζονται τὰ χαρακτηριστικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα σὲ νέες, ὄχι λιγότερο ἄξιες, δημιουργίες ἢ ἄλλοτε μεγαλύτερη καὶ ἄλλοτε μικρότερη σχηματοποίηση, ἢ ἀφαίρεση, ἢ διάλυση, ἢ ἀποξήρανση καὶ τέλος ἢ ἀναβίωση ἢ ἡ συντήρηση τοὺς δίνουν νέο ἰδιαιτέρο ὕφος. Αὐτὸ εἶναι ἔργο τοῦ μετανακτορικοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κόσμου, ποὺ συνεχίζει τὴν παράδοση τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

Κωδ. αριθμός	Αριθμός φύλ.	Παράρτημα	Έτος 1927	Περιγραφή
1001	12013	1	1. 12.1927	Τμήμα...
1002	12013	2	1. 12.1927	"
1003	12013	3	1. 1927	Τμήμα...
1004	12013	4	1. 1927	"
1005	12013	5	1. 1927	"
1006	12013	6	1. 1927	"
1007	12013	7	1. 1927	Τμήμα...
1008	12013	8	1. 1927	"
1009	12013	9	1. 1927	Τμήμα...
1010	12013	10	1. 1927	Τμήμα...
1011	12013	11	1. 1927	"
1012	12013	12	1. 1927	"
1013	12013	13	1. 1927	"
1014	12013	14	1. 1927	"
1015	12013	15	1. 1927	"
1016	12013	16	1. 1927	Τμήμα...
1017	12013	17	1. 1927	Τμήμα...
1018	12013	18	1. 1927	Τμήμα...
1019	12013	19	1. 1927	Τμήμα...
1020	12013	20	1. 1927	Τμήμα...
1021	12013	21	1. 1927	Τμήμα...
1022	12013	22	1. 1927	Τμήμα...
1023	12013	23	1. 1927	Τμήμα...
1024	12013	24	1. 1927	Τμήμα...
1025	12013	25	1. 1927	Τμήμα...
1026	12013	26	1. 1927	Τμήμα...
1027	12013	27	1. 1927	Τμήμα...
1028	12013	28	1. 1927	Τμήμα...

Α' ΤΑ ΠΡΙΣΜΑΤΙΚΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ

Ἀριθ. εὐρετηρίου	Διαστάσεις (έκ.)	Παράσταση	Γραμμικὸ σημεῖο	Παρατηρήσεις
1001	3×1.8	3	L 52-103-30-22	Ὅπῃ στενόμακρη στὴν κορυφή
1002	2.3×1.7	3	L 52-103-30-22	»
1003	3.2×1.8	3	L 190	Ὅπῃ διαμπερῆς
1004	2.3×1.9	3	L 190	»
1005	2×1.4	20	L 16	»
1006	1.7×1.4	20	L 16	»
1007	1.9×1.3	20	L 16	Ὅπῃ στὴν κορυφή
1008	2.5×1.9	20	L 16	»
1009	2×1.5	20	L 16	Ὅπῃ διαμπερῆς
1010	3.3×1.8	20	L 16	Ὅπῃ στὴν κορυφή
1011	2.2×1.5	20	L 88	»
1012	2×1.5	20	L 88	»
1013	2.2×1.6	18	L 35-22	»
1014	2.3×1.5	19	L 35-22	»
1015	2.6×1.8	19	L 35-22	»
1016	2.8×1.8	19	L 35-22	»
1017	2.3×1.9	4	[.]	Σπασμένες οἱ δύο ἐπιφάνειες ἴχνη ὀπῆς
1018	3.3×2.3	12	L 190 bis	Ὅπῃ στὴν κορυφή
1019	2.9×1.8	5	Lm 1	»
1020	1.9×1.8	5	[.]	Λείπει μέρος· κάτω ὑπόλοιπο ὀπῆς
1021	1.9×1.1	5	—	Θραῦσμα
1022	2.7×1.2	23	—	Ὅπῃ διαμπερῆς
1023	2.9×1.7	23	—	»
1024	2.1×1.3	31	—	Ὅπῃ στρογγυλὴ στὴν κορυφή
1025	2×1.8	28	—	Θραῦσμα
1026	2.2×1.9	—	—	»
1027	2.2×1.9	—	—	»
1028	1.2×1	23	—	Θραῦσμα μὲ ἴχνη σχοινοῦ

Β' ΤΑ ΑΠΛΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ

Αριθ. εύρετηρίου	Διαστάσεις (έκ.)	Παράσταση	Παρατηρήσεις
1501	1.75×1.45×1.55	32	Το μεγαλύτερο βάθος έγκοπής (0.5 έκ. περίπου)
1502	1.57×1.40×0.9	32	
1503	1.65×1.4 ×0.8	32	
1504	2×1.65×0.9	32	
1505	2×1.65×0.9	32	
1506	1.7 ×1.4 ×0.9	32	
1507	1.7 ×1.4 ×0.8	32	
1508	1.7 ×1.6 ×0.65	32	
1509	2 ×1.4 ×0.7	32	Ράχη κατά πλάτος τής έγκοπής
1510	2 ×1.6 ×0.8	32	
1511	1.9 ×1.5 ×1	32	
1512	1.9 ×1.4 ×0.75	32	Ράχη κατά μήκος τής έγκοπής
1513	2.3 ×1.3 ×0.9	32	Ή άρτιότερα σωζόμενη σφραγι- στική έπιφάνεια του τύπου
1514	1.7 ×1.3 ×0.7	32	
1515	1.6 ×3 ×0.7	32	
1516	1.6 ×1.3 ×0.9	32	
1517	1.8 ×1.2 ×1	32	
1518	1.7 ×1.5 ×1.1	32	
1519	1.9 ×1.3 ×0.6	32	
1520	1.6 ×1.6 ×0.1	32	
1521	1.6 ×0.3 ×0.7	32	
1522	2.1 ×1.4 ×0.7	32	Ράχη κατά μήκος τής έγκοπής
1523	1.6 ×1.3 ×0.8	32	
1524	2.1 ×1.6 ×0.9	32	
1525	1.5 ×1.4 ×0.5	32	
1526	1.6 ×1.4 ×1.1	32	
1527	2.8 ×2.4 ×1.1	9	Κάτω έπιφάνεια κυρτή, χωρίς ίχνη σχοινοῦ
1528α	1.85×1.5 ×1.1	A 9 B 29	
1528β	1.9 ×1.5 ×1.1	A 9 B 29	
1529	1.6 ×1.3 ×0.7	25	
1530	1.5 ×0.9	25	
1531	1.3 ×1.5	25	
1532	1.6 ×1.2 ×1	25	
1533	1.6 ×1.2 ×1	25	Προσαρμοσμένο πάνω σε κόμπο

Αριθ. εύρετηρίου	Διαστάσεις (έκ.)	Παράσταση	Παρατηρήσεις
1534	1.3 × 0.8	25	
1535	1.7 × 1.3 × 0.7	25	
1536	2.1 × 1.4 × 0.9	26	
1537	1.5 × 0.7	26	
1538	1.9 × 1.6 × 1	2	Σχήμα τριγωνικό άκανόνιστο
1539	2.15 × 1.8 × 1	2	Όμοιο
1540	1.7 × 1.6 × 0.8	2	Όμοιο
1541	1.8 × 1.3 × 0.7	2	
1542	1.8 × 1.4 × 0.8	2	
1543	2.2 × 1.6 × 1	2	
1544	1.9 × 1.5 × 1	2	Σχήμα πολύπλευρο άκανόνιστο
1545	1.85 × 0.8	2	Όμοιο
1546	2 × 1.65 × 0.9	2	Όμοιο
1547	2.25 × 1.85 × 0.7	1	Ράχη κατά μήκος τής έγκοπής
1548	1.8 × 1.5 × 1	1	Λείπει μικρό μέρος
1549	1.65 × 1.5 × 1	1	Σχήμα τριγωνικό άκανόνιστο
1550	2.3 × 1.5 × 0.9	1	Ράχη κατά μήκος τής έγκοπής
1551	1.8 × 1.5 × 1.1	1	
1552	1.4 × 0.9	1	
1553	2.2 × 1.6 × 1.2	1	
1554	2.2 × 1.7 × 1.2	1	
1555	2.15 × 1.5 × 1.1	1	Ράχη κατά μήκος τής έγκοπής
1556	2.15 × 1.5 × 0.8	1	
1557	1.5 × 1.5 × 0.8	8	

Γ' ΤΑ ΔΙΣΚΙΑ

Αριθ. εύρετηρ.	Διαστάσεις (δ.: διάμ. π.: πάχος)	Παράσταση	Αριθ. αποτυπωμάτων	Γραμμικό σημείο	Παρατηρήσεις
2006	δ.4.5 π.1.6	22	8	L 181	
2007	δ.2.7 π.1.2	22	2	L 181	
2008	δ.4.7 π.1.3	22	4	L 182	
2009	δ.4.4 π.1.4	22	4	L 182	
2010	δ.7 π.1.6	22	9	L 182b	Όπη στην περιφέρεια
2011	δ.3.4 π.0.8	22	4	L 182	
2012	δ.5 π.1.2	22	6	L 182	
2013	δ.4 π.1	22	4	L 182	
2014	δ.3.5 π.1.4	22	4	L 182	
2015	δ.3 π.0.9	22	4	L 182	
2016	δ.3.3 π.0.8	22	3	L 182	
2017	δ.3.5 π.1.3	21	3	L 182	
2018	δ.3.1 π.1.2	21	2	L 182	
2019	δ.6.3 π.1.6	13	15	L 182	Όπη στην περιφέρεια
2020	δ.6.4 π.1.4	13	8	L 182b	
2021	δ.3.6 π.1.6	24	6	L 182b	Τοξωτή απότμηση στο άσφράγιστο μέρος της περιφέρειας
2022	δ.4.8 π.0.8	22	1	L 182	Θραύσμα από την ενεπίγραφη επιφάνεια με μέρος της περιφέρειας
2023	δ.4.3 π.0.5	—	—	L 182	Ελάχιστο ίχνος αποτυπώματος
2024	δ.4.4	—	—	L 182	Θραύσμα από την ενεπίγραφη επιφάνεια
					Όμοιο. Όπη στην περιφέρεια

Αριθ. εύρετηρ.	Διαστάσεις (δ.: διάμ. π.: πάχος)	Παράσταση	Αριθ. αποτυπωμάτων	Γραμμικό σημείο	Παρατηρήσεις
2025	π.0.8 μ.2.6 π.0.6	—	—	L 182	Θραύσμα από την ενεπίγραφη επιφάνεια
2026	δ.3.1 π.1	11	2	L 185	Έχει το σχήμα των παλιότερων médailles
2027	δ.3.9 π.1.3	28	2	L 185	
2028	δ.3.1 π.1	10	1	L 186	
2029	δ.4.6 π.1.4	22	6	Lc 55	
2030	δ.4.4 π.1.5	22	3	Lc 55	
2031	δ.4.2 π.1.7	22	4	Lc 55	
2032	δ.6.3 π.1.2	21	9	Lc 55	Αποτελείται από δύο θραύσματα. Τρίτο μικρό θραύσμα με υπόλοιπο σφραγίσματος συνανήκει αλλά δεν προσαρμόζεται
2033	δ.4.2 π.1.6	24	8	L 80	Λείπει μικρό μέρος » » »
2034	δ.3.8 π.1.5	13	6	L 80	
2035	δ.3.1 π.1.1	13	2	L 80	
2036	δ.2.7 π.1.1	20	5	L 184	
2037	δ.3 π.1.1	20	5	L 184	
2038	δ.2.3 π.1	20	2	L 184	
2039	δ.2.6 π.1	20	2	L 184	
2040	δ.2.7 π.1.3	20	1	L 184b	
2041	δ.2.7 π.1.3	20	1	L 184c	
2042	δ.2.4 π.1.1	20	2	L 184c	
2043	δ.2.9 π.1.2	16	3	L 184c	Λείπει μικρό μέρος
2044	μ.3.5	16	4	L c184	Λείπει μέρος

Ἀριθ. εὗρετηρ.	Διαστάσεις (δ.: διάμ. π.: πάχος)	Παρά- σταση	Ἀριθ. ἀποτυ- πωμάτων	Γραμμικό σημείο	Παρατηρήσεις
2045	π.1.1 δ.2.7	16	5	L 184	Λείπει μέρος
2046	π.1.1 δ.3.4	11	7	L 88 +189	Ἵπη στὴν περιφέρεια
2047	π.1.3 δ.3.6	11	4	L 88 +189	
2048	π.1.6 δ.3.3	11	5	L 88 +189	
2049	π.1.3 δ.4.7	11	7	L 88 +189	
2050	π.1.7 δ.3.7	11	5	L 88 +189	
2051	π.1.3 δ.3.2	11	3	L 88 +189	
2052	π.1.4 δ.3.5	11	5	L 88 +190	
2053	π.1.5 δ.3.4	6	5	L 88 +189	
2054	π.1.5 δ.4.4	24	5	L 88 +76	Τοξωτὴ ἀπότμηση στὸ ἀσφράγι- στο μέρος τῆς περιφέρειας
2055	π.1.6 δ.4.7	28	6	L 88 +76	
2056	π.1.6 δ.6	5	12	L 87+[.]	Ἵπη στὴν περιφέρεια
2057	π.1.4 δ.6.2	5	11	L 87[.]	
2058	π.1.4 δ.6.2	10	9	Lc 36	Ἀπὸ δύο θραύσματα. Λείπει μέ- ρος
2059	π.1 δ.7.4	28	3	Lc 36	Λείπει μέρος
2060	π.1.3 μ.4.8	26	3	Lc 36	Θραύσμα ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη ἐπι- φάνεια μὲ μέρος τῆς περιφέρειας
2061	π.0.9 μ.3.1	—	—	Lc 36	Θραύσμα ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια
2062	π.0.5 δ.3.1	5	2	Lc 36	Λείπει μέρος
2063	π.1.4 δ.6.9	13	9	L 48	» »
2064	π.1.6 δ.3.2	11	3	L 76 +88	
	π.1.2				

Ἀριθ. εὐρετηρ.	Διαστάσεις (δ.: διάμ. π.: πάχος)	Παράσταση	Ἀριθ. αποτυπωμάτων	Γραμμικὸ σημεῖο	Παρατηρήσεις
2065	δ.2.2 π.1.1	7	2	L 88 +[.]	
2066	δ.2.6 π.1.3	22	2	Lc 111	
2067	δ.3.5 π.1.1	15	3	L 187	
2068	δ.3.7 π.1.5	15	3	L 187	
2069	δ.3.6 π.1.1	22	4	[.]	
2070	δ.4.5 π.1.2	22	4	Lc 111	Ἐκ τριῶν θραύσματος. Λείπει μέρος
2071	δ.3.7 π.1.4	27	6	—	
2072	δ.2.8 π.0.9	10	1	—	
2073	δ.2.6 π.1	10	1	—	
2074	δ.2.4 π.1	22	1	—	Λείπει μέρος
2075	δ.6 π.0.9	10	6	—	Ἐκ στερέωσης στὴν περιφέρεια Σπασμένη ἢ μία στρογγυλὴ ἐπιφάνεια
2076	δ.4.6 π.1.3	22	11	—	Σπασμένες καὶ οἱ δύο στρογγυλές ἐπιφάνειες
2077	δ.4.7 π.1.1	22	5	—	Σπασμένη ἢ μία στρογγυλὴ ἐπιφάνεια
2078	μ.5.3 π.0.7	22	4	—	Θραύσμα
2079	μ.4.3 π.1.4	22	4	—	»
2080	μ.4 π.1.2	22	1	—	Θραύσμα. Ἐκ στερέωσης στὴν περιφέρεια
2081	μ.3.7 π.0.8	22	3	—	Θραύσμα
2082	μ.3.9 π.1.5	22	2	—	»
2083	δ.5 π.1.4	13	9	—	Σπασμένη ἢ μία στρογγυλὴ ἐπιφάνεια
2084	μ.4 π.1.5	13	3	L 183 ...	Θραύσμα
2085	μ.4.4	13	2	—	»

Αριθ. εύτερηρ.	Διαστάσεις (δ.: διάμ. π.: πάχος)	Παρά- σταση	Αριθ. αποτυ- πωμάτων	Γραμμικό σημείο	Παρατηρήσεις
2086	π.1.5 μ.2.5 π.1.1	13	2	—	Θραύσμα
2087	μ.5.1 π.1.5	5	3	—	»
2088	μ.4.5 π.1.3	21	5	—	Από δύο θραύσματα λείπει μέρος
2089	μ.3.3 π.1.1	21	2	—	Θραύσμα
2090	μ.5 π.1.4	28	2	—	»
2091	μ.2.6 π.1	28	2	—	»
2092	μ.3.2 π.1.4	28	2	—	»
2093	μ.1.7 π.1	24	1	—	»
2094	μ.2 π.0.3	14	1	—	Θραύσμα που σώζει ακριβώς ένα αποτύπωμα
2095	μ.2 π.0.8	16	2	—	Θραύσμα
2096	μ.1.3 π.0.7	16	1	—	Θραύσμα ίσως από το ίδιο δισκίο με το προηγούμενο
2097	μ.6 π.1.7	30	6	[.]	Θραύσμα
2098	δ.2.9 π.1.1	11	2	L 185	Σχήμα όμοιο με του 2026
2099	δ.4.1 π.1.4	11	5	L 76+88	
2100	δ.4.2 π.1.5	17	9	L 99-188-32	
2101	δ.5 π.1.1	13	7	L 80	
2102	δ.3.1 π.1.1	13	4	L 48	
2103	δ.3.7 π.1	13	5	L 183	
2104	δ.5.3 π.1.6	13	10	L 80	
2105	δ.4.7 π.1.3	13	10	L 80	
2106	δ.4.8	22	6	Lc 55	

Ἀριθ. εὗρετηρ.	Διαστάσεις (δ.: διάμ. π.: πάχος)	Παρά- σταση	Ἀριθ. ἀποτυ- πωμάτων	Γραμμικὸ σημεῖο	Παρατηρήσεις
2107	π.1.6 δ.5.4	22	3	—	Λείπει μέρος
2108	π.1.8 δ.5.4	22	6	—	Σπασμένες καὶ οἱ δύο στρογγυ- λές ἐπιφάνειες
2109	π.0.9 μ.2.4 π.0.4	—	—	L 87 + [.]	Θραύσμα ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια
2110	δ.4 π.1.2	13	8	L 80	Ὅπῃ στὴν περιφέρεια
2111	δ.2.5 π.1	20	1	L 184	Λείπει μέρος
2112	δ.4.7 π.1.3	27	6	—	
2113	δ.2.2 π.0.8	11	3	L 88 + 189	
2114	μ.3 π.0.5	—	—	L 183b	Θραύσμα ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια

Δ' ΟΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΦΡΑΓΙΔΩΝ

<i>Παρα- στάσεις</i>	<i>Σχήμα σφραγίδας</i>	<i>Πρισματικά σφραγίσματα</i>	<i>Άπλα σφραγι- σματα</i>	<i>Δισκία</i>
1	δαχτυλίδι έλλειψοει- δές, πιθανώς χρυσό		1547 - 1556	
2	δαχτυλίδι έλλειψοει- δές, πιθανώς χρυσό		1538 - 1546	
3	φακοειδές	1001 - 1004		
4	φακοειδές	1017		
5	φακοειδές	1019 - 1021		2056 2057 2062 2087 2053
6	φακοειδές			2065
7	φακοειδές			
8	φακοειδές		1557	
9	δαχτυλίδι έλλειψοειδές		1527 1528α,β } }	
10	δαχτυλίδι έλλειψοει- δές, πιθανώς χρυσό			2028 2058 2072 2073 2075 } }
11	φακοειδές			2026 2046 - 2052 2064 2098 2099 2113
12	φακοειδές	1018		
13	άμυγδαλοειδές			2019 2020 2034 2035 2063 2083 - 2086 2101 - 2105 2110
14	άμυγδαλοειδές			2094
15	φακοειδές			2067 2068 } }
16	άμυγδαλοειδές			2043

<i>Παραστάσεις</i>	<i>Σχήμα σφραγίδας</i>	<i>Πρισματικά σφραγίσματα</i>	<i>Άπλα σφραγίσματα</i>	<i>Δισκία</i>
				2044
				2045
				2095
				2096
17	πρισματικό με στρογγυλές όψεις			2100
18	φακοειδές	1013		
19	φακοειδές	1014 - 1016		
20	πρισματικό με στρογγυλές όψεις	1005 - 1012		2036 - 2042
				2111
21	πρισματικό με στρογγυλές όψεις			2017
				2018
				2032
				2088
				2089
22	φακοειδές			2006 - 2016
				2029 - 2031
				2066
				2079
				2070
				2074
				2076 - 2082
				2106 - 2108
23	άμυγδαλοειδές	1022		
		1023		
		1028		
24	άμυγδαλοειδές			2021
				2033
				2054
				2093
25	φακοειδές	1529 - 1535		
26	φακοειδές:		1536	2060
			1537	
27	δαχτυλίδι έλλειψοειδές			2071
				2112
28	δαχτυλίδι έλλειψοειδές	1025		2027
				2055
				2059
				2090 - 2092
29	δαχτυλίδι έλλειψοει- δές, πιθανώς χρυσό		1528α	
			1528β	
30	δαχτυλίδι έλλειψοει- δές, πιθανώς χρυσό			2097

<i>Παραστάσεις</i>	<i>Σχήμα σφραγίδας</i>	<i>Πρισματικά σφραγίσματα</i>	<i>Άπλα σφραγίσματα</i>	<i>Δισκία</i>
31	δαχτυλίδι έλλειψοειδές, πιθανώς χρυσό	1024		
32	δαχτυλίδι έλλειψοειδές, πιθανώς χρυσό		1501 - 1526	

DIE SIEGELABDRÜCKE VON CHANIA

Die vorliegende Arbeit hat sich die Publikation von Siegelabdrücken aus einem minoischen Archiv, das 1973 in Kastelli von Chania gefunden worden war, zur Aufgabe gemacht. Damit hängt eine Untersuchung der Probleme zusammen, wie sie der Neufund stellt.

Es handelt sich um 28 prismaförmige Tonabdrücke, 58 Tonplomben einfacher Art und 109 runde Tonscheiben.

Im 1. Kapitel werden historische und topographische Überlegungen angeschnitten, die sich aus dem neuen Fund ergeben. Gleichzeitig werden Grabungsbeobachtungen dargelegt, die das neue Archiv ungefähr in die Jahre um 1450 v. Chr. datieren.

Bestimmung und Funktion der Siegelabdrücke der Zeit der Neuen Paläste werden im 2. Kapitel diskutiert. Hier findet sich auch die Beschreibung der Abdrücke nach Typen, während am Ende der Untersuchung in drei Katalogtypen — an Stelle eines beschreibenden Katalogs für alle Objekte — die spezifischen Charakteristika eines jeden Siegelabdruckes aufgezeigt werden.

Zweiunddreissig Siegel erscheinen hier zum ersten Mal. Sie führen uns in den Bereich der Kunstgeschichte und der Religion.

Die beschreibende Analyse der Darstellungen und ihrer Struktur, typologische und ikonographische Probleme, wie etwa Kultthemen, die dargestellt sind, all das wird als ein Ganzes im 3. Kapitel behandelt. Gleichzeitig wird hier auch noch das bekannte Thema der richtigen Ansicht der Darstellungen erörtert. Ganz bestimmte Hinweise, die die Darstellungen, die Typik, die Form anregen, lassen auf "soziologische" Momente schliessen, die die Besitzer der Siegel betreffen. Der Katalog Δ am Ende der Arbeit zeigt die Verteilung der Darstellungen auf die verschiedenen Abdruckformen.

Grundsätzliche Bedeutung hat die Tatsache, daß der Fund eine datierte Einheit vorstellt. Im 4. Kapitel geschieht die Einordnung in die Gruppe anderer ähnlicher Komplexe, ebenso die Unterscheidung der

älteren von den neueren Darstellungen, gemäß den Gesetzen der Stilentwicklung und der Art wie die Strukturprinzipien verwirklicht werden. Dieser Versuch kann zur Konsolidierung bekannter Kriterien beitragen, aber auch zu einer grösseren chronologischen Sicherheit im Bereich der Siegelglyptik. Im Befund selbst befinden sich Siegelabdrücke die verschiedenen Stil Tendenzen angehören. Diese Tatsache vervollständigt die chronologischen Gesichtspunkte bei der Überprüfung gleichzeitiger Werke.

Die zweiunddreissig Darstellungen genügen freilich nicht zu endgültigen Schlußfolgerungen. Trotzdem ist es, kunsthistorisch betrachtet, auf Grund dieser neuen Zeugnisse möglich, mit sozusagen korrigiertem Blickwinkel Stilkriterien anzuwenden.

Diese Auffassung im letzten Kapitel kristallisiert Stilelemente der neuen gleichzeitigen Darstellungen heraus und erschließt jene Merkmale, die auch in anderen Werken der Siegelglyptik Gültigkeit besitzen.

I.A.P.

Εύρετήριο παραστάσεων

<i>Παραστάσεις</i>	<i>Σελίδες</i>	<i>Πίνακες</i>
1	27, 29, 30, 33 κέ., 46, 92, 96, 98, 109, 110	1α, 10 - 11
2	27, 29, 30, 43, 46, 92, 98, 109	1β, 12 - 13
3	27, 29, 30, 44, 46, 92, 98, 105, 109	3γ, 14α, 15α
4	27, 30, 45, 92, 98, 99, 106, 110, 111	1γ, 14β, 15β
5	27, 28, 30, 46 κέ., 92, 98, 99, 110, 111	1δ, 16α, 17α-β
6	27, 30, 49, 110	3δ, 16β, 17γ
7	27, 30, 50, 110	18α, 19α
8	27, 30, 51, 98	18β, 19β
9	27, 30, 51, 96, 98	20α, 21α
10	27, 30, 52, 92, 94, 98, 99, 106, 110	20β, 21β-γ
11	27, 30, 52, 92, 94, 98, 99, 109	3ε, 22α, 23α
12	27, 53, 93, 94, 97, 110	3β, 22β, 23β
13	27, 10, 30, 56, 89, 90, 91, 101, 112, 142	1ζ', 24α, 25α-β
14	27, 30, 57, 89, 91, 101, 107, 112, 142	1ζ, 24β, 25γ
15	27, 30, 58, 96, 110	1η, 26α, 27α-β
16	27, 28, 30, 59, 90, 97, 115	2α, 26β, 27γ
17	27, 28, 30, 59, 61, 89	3ζ', 28α, 29α
18	27, 28, 30, 61, 97, 101	3ζ, 28β, 29β
19	27, 28, 30, 62, 98, 101, 110	3η, 30α, 31α-β
20	27, 28, 30, 63, 115	2γ, 30β, 31γ
21	27, 28, 30, 63, 115	2δ, 32α, 33α
22	27, 28, 30, 64, 97	2β, 32β, 33β-γ
23	27, 28, 30, 66, 89, 90, 91, 112, 126, 128	4α, 34α, 35α-β
24	27, 28, 30, 66, 90, 91, 112, 128	2ε, 34β, 35γ
25	27, 28, 29, 30, 67, 96, 97, 107	3α, 36α, 37α-β
26	27, 28, 30, 68, 97, 98, 110	4β, 36β, 37γ
27	27, 28, 30, 69, 107	2ζ, 38α, 39α-β
28	27, 28, 30, 73	2η, 38β, 39γ
29	27, 28, 29, 30, 77	40α-β, 41α-β
30	27, 28, 30, 32, 78	4γ, 42 - 43
31	27, 28, 30, 32, 80	4δ, 44α, 45α-β
32	27, 28, 29, 30, 32, 56, 85	2ζ', 44β, 45γ-δ

*Εύρετήριο σφραγίδων και σφραγισμάτων
κατὰ Μουσεία και Συλλογές*

Ἄγγλια, Ἰδιωτικὲς Συλλογές

CMS VIII, 3	50
4b	145
5	50, 145
6a	119, 131
8	145
9	50, 145
11	145, 146
13b	119
13c	119, 131
15	131
19	119
19c	130
20a	119, 121
25b	119, 131
26	139
28	136
34	126
43	137
45	137
46	137
58	133
59	134
61	133
62	137
63	130
67	139
68	139
70	136
74	128
96	149
97	149
105	137
122	139
152	63

*Ἄργινο (παλιότερα Πάτρα) Ἀρχαιολο-
γικὸ Μουσεῖο*

CMS V, 620	134
621	149
622	149

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

CMS I, 6	151
7	151
9	69, 106
10	106
11	106
13	111
17	83, 84
18	65
29	149
31	149
32	149
41	47
42	149
43	48, 49
44	47
49	47
51	48
55	149
60	48
64	46, 49
77	49
84	49
91	51
101	84
104	54
106	48, 49, 54
116	49
122	53
126	74
127	73
143	143
146	151
159	78
165	69
180	83
188	53
190	107
191	74
199	69
207	151
208	151

CMS I,	210	149	CMS V,	199	76, 85, 86
	212	149		201	71
	213	151			
	219	97, 101	Ἑλληνική, <i>Μικροὲς Συλλογές</i>		
	220	32	CMS XIII,	36	134
	225	79		39	81
	226	79		42	137
	230	143		66	128
	233	97, 109		67	135
	234	98		70	125
	235	46, 97, 102		87	131
	237	97, 102		94	125
	239	97			
	240	97	Βερολίνο, <i>Staatliche Museen</i>		
	241	97	AGD II,	15	132
	242	97, 98, 102		16	132
	248	49, 97, 99		32	149
	251	97, 102		56	143
	257	65	Βόλος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο		
	265	49	CMS V,	741	152
	270	64			
	272	109	Βραυρῶν, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο		
	273	109	CMS V,	213a	128, 149
	274	35, 109		213c	131, 149
	277	48	Cambridge, <i>Fitzwilliam Museum</i>		
	278	49	CMS VII,	209	61
	287	49		219	135
	290	69		223	132
	292	85		224	137
	298	46		234	132
	331	69		235	151
	377	50	Δελφοί, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο		
	379	79	CMS V,	343	148, 151
	380	47		344	151
	385	57		349	149
	393	48		351	149
	394	152	Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο		
	405	149	Προανακτορικὲς σφραγίδες		
	406	151	CMS II ₁ ,	5	138
	437	125		25	136
	450	137		52a	145, 146
	451	137		63	145
	452	137		64	96, 145
	453	137		70	96
	454	137		75	138
	455	137		76	138
	458	115, 131		111	119, 131
	459	131		113	146
	464	132			
	478	143			
<i>Νομισματικὴ Συλλογὴ</i>					
CMS V,	176	134			
	177	128			
	179	134			
	180	143			
<i>Μουσεῖο Μπενάκη</i>					
CMS V,	198	39			

CMS II ₁ ,	146	119, 129	BSA 51(1956), 94, εικ. 5(4)	100
	159	119, 131	BSA 51(1956), 94, εικ. 5(3)	101
	160	119, 129	Γουρνιών:	
	168	146	Γούρνια, 54, εικ. 30(2)	63
	181	119	Γουρνών:	
	189	119, 133	ΑΔ 4(1918), πίν. 5(4)	99
	222	145	ΑΔ 4(1918), πίν. 5(5)	99, 100
	224	46	ΑΔ 4(1918), πίν. 5(6)	99
	225b	119, 131	Γυψάδων:	
	245	48	BSA 53 - 54 (1958 - 59), πίν. 62(XVIII), 63	94
	248a, b	119, 131	Ζαφέρ Παπούρας:	
	249	48	Archaeologia 59(1906), 58, εικ. 61	81
	250a	48	Ίσοπάτων:	
	250b	119, 131	PM IV, 500, εικ. 442	68
	252a	48	Καμηλάρη:	
	284a	119, 129	ASAtene 39 - 40 (1961 - 62), 100, εικ. 144	143
	284c	145	«Κεντρικής ἢ Ἀνατολικῆς Κρήτης»:	
	287a	145	ΑΕ 1907, πίν. 7(50)	68
	287b	119, 133	Κνωσοῦ, «ἀνεξερεύνητο μέγαρο»:	
	300	145	JHS 93(1973), Archaeol. Reports, 59	
	307b	119, 131	εικ. 39	97, 101, 142
	307c	145	Μαύρου Σπήλιου:	
	309a	145, 146	BSA 28(1926 - 27), πίν. XIX (III,13)	68
	331	124	Μόχλου:	
	365	145	Seager, Explorations in the Island of Mochlos, 91, εικ. 53	66
	367	119, 129	Πόρου Ἡρακλείου:	
	374	145	ΠΑΕ 1967, πίν. 190	57, 101, 142
	380	124	Σελλόπουλου:	
	382	145	BSA 69(1974), 218, εικ. 14c	99-100
	389c	119, 133	Δ α χ τ υ λ ί δ ι α	
	391	145	Ἄρχανῶν:	
	398a	145	Archaeology 20(1967), 280, εικ. 13	64, 70, 75 76, 82, 101
	408	46	Ἰσοπάτων:	
	409	119, 131	Mar. - Hir., πίν. 111	
	410	119, 130	(πάνω ἀριστερά)	56, 78, 101
	412	119, 130	Μόχλου (χαμένο):	
	420	130	Seager, ὅ.π. εικ. 52	76, 84
	426	145		
	439	124		
	446	83, 145		
	448	145		
	451	145		
	453a	145		
	453b	146		
	466a	119, 125		
	473	50		
	481	145		
	489	145		
Ἄνακτορικὲς καὶ νεώτερες σφραγίδες				
MH	207	135		
	948	62		
	2107	66		
	2621	57		
Ἄγιου Ἰωάννη:				
BSA 47(1952), 275, εικ. 16(III,22)		81,100		

Σελλόπουλου:

BSA 69(1974), πίν. 37a-b 82

Φαιστοῦ, νεκροταφείων:

MonAnt. XIV(1904), 522,523, εικ. 12 58
 578, εικ. 51, Mar.-Hir., 111 50, 78, 101
 578, εικ. 50, » 82, 101

Σφραγίσματα

Ἀγίας Τριάδας:

Levi, ἀρ. 4 89
 7 65
 14 59,
 15 59, 131
 16 59, 131
 17 59, 131
 18 59, 131
 20 60
 22 60, 62, 90
 23 62
 25 60
 26 60
 28 59, 90
 29 64, 90
 30 90
 35 62
 39 90
 42 58
 47 45, 91
 48 45, 49, 90, 91
 52 44
 53 44
 55 90, 91
 58 90
 60 90
 70 90
 78 45, 90
 84 90
 85 90
 86 90, 91
 96 90
 105 142
 106 90
 112 69, 91
 113 91
 116 142
 124 79
 126 79
 128 86, 90
 134 68
 135 78, 79
 137 73
 138 74, 83, 90
 140 74
 142 79

Γουρνιῶν:

101 - 102, Gournia, 54, εικ. 30(4) 14, 93
 δισκίο, Gournia, 55, εικ. 31 18
 πήλινες σφραγίδες, Gournia 54,
 εικ. 28(4 - 5) 22

Ζάκρου:

JHS 22(1902), 76 κέ., ἀρ. 1 75
 5 50
 Levi, ἀρ. 16 22
 91 117
 96 34
 110 90
 112 90
 114 90
 117 90
 123 91
 128 90
 137 89
 167 127
 177 91
 191 86

Κνωσοῦ:

MH 196 37
 253 101
 265 101
 366 101
 397 95
 423 38, 56, 81
 653 37
 654 37
 655 17

PM I, 272, εικ. 201a-b 96
 273, εικ. 202b 13, 96
 505, εικ. 363a-b 68, 92
 686, εικ. 504d 34
 689, εικ. 509 92, 95
 694, εικ. 514(MH 396) 92, 95
 696, εικ. 518a 92
 518f 95
 518b 95
 518l 91
 697, εικ. 519 91, 92
 520 92, 95
 522a 92
 716, εικ. 539b 94
 PM II, 767, εικ. 498 22, 76
 789, εικ. 515 64
 PM IV, 387, εικ. 321 50
 562, εικ. 530 98
 602, εικ. 596 85, 94
 609, εικ. 597Bc 60
 609, εικ. 597Bd 99
 597Bj 94
 597Bk, n 99
 615, εικ. 602 60
 626, εικ. 613 - 617 82

CMS IV, 226	125	CMS VII, 79	136
228	142	80	135
230	58	81	133
233	69	82	133
235	135	83	133
236	125	84	133, 134
238	136	85	115, 128
245	143	86	132
250	137	92	136
254a	126, 127	99	46
270	148	102	67
298	151	133	125
341	131	141	143
		142	143
Θήρα, Ἀκρωτήρι		143	143
		144	143
CMS V, 690	142	151	148
		152	134, 142, 148
Κέα, Ἁγία Εἰρήνη		153	142, 148
		168	58
CMS V, 499	149	182	149
500	149	187	149
		190	149
Κόρινθος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο		197	149
		198	149
CMS V, 512	149	204	149
		205	149
Liverpool, City Museum			
CMS VII, 254a	119, 129		
Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο		Νάξος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο	
CMS VII, 4	61	CMS V, 605	149
5	50		
6	50	Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο	
6c	119	CMS V, 528	148
7b	119, 133	577	142
7c	119	578	142
8c	119	579	132, 142
11b	119, 133	581	142
15c	61		
19a	119	Νέα Ὑόρκη, Metropolitan Museum	
29a	136	CMS XII, 3	119
43	137	4	119, 129
50	137	17	119, 129
51	137	29a	131
56	127, 129	32c	145, 146
57	129	40c	119
58	127, 129	49	119
59	126	58c	145, 146
61	137	59a	130
62	136	59b	145, 146
63	126	59c	145
70	132	65c	119
71	63	71a	119
74	133	93c	119, 130
75	132	94a	146
76	132	94b	146
78	135, 136	94c	119, 130

CMS XII, 114	125	55b	119
120	119, 125	147	58, 136, 142
126	137	195	135
127	137	211	125
128	137	224	134
129	137	250	83, 85
130	137	275	66
131	137	276	66
132	137	289	60
133	137	290	60
134	137	302	62
137	51	314	49
148	132	315	99
150	59	317	98
152	137	329	57
156	137	344	62
158	134	1919. 56,	74, 82
159	133	πiv. 20	
164	133	<i>Παρίσι, Cabinet des Médailles</i>	
165	137	CMS IX, 14b	119
167	136	15	119
173	137	21	146
175	133	33	137
176	133	34	137
178	135, 136	35	137
179	135	36	137
180	129	37	137
181	133	38	137
182	132	39	137
184	143	63	133
184b	115	64	133
185	134	65	133, 134
187a	133	66	133, 134
190	134	67	133
197	130	68	133
199	136	69	133
203	60	70	133
205	135	75	137
220	136	76	137
221	62	77	137
222	137	78	137
232	143	79	137
246	62	80	137
249	51	81	137
257	127	88c	128
258	128	90	132
279	143, 149	96	128
280	131	102	143
281	143, 149	107	49
282	143, 149	109	46
293	151	112	57
		115	84
		135	149
		145	149
		162a	132
		163	76
		170	149
		171	149
		178	149
<i>Όξφόρδη, Ashmolean Museum</i>			
CS, αρ. 9	61		
18	146		
19a	146		
41S	22		
49a	119		
50b	119		

184	149	239	144, 148
189	149	247	149
Ρέθυμνο, 'Αρχαιολογικό Μουσείο		248	149
CMS V, 651	149	253	86
		255	149
Ρόδος, 'Αρχαιολογικό Μουσείο		263	149
CMS V, 656	69	268	141
		270	141
Σπάρτη, 'Αρχαιολογικό Μουσείο		273	137, 141
CMS V, 662	148, 149	274	141
		277	141
Χανιά, 'Αρχαιολογικό Μουσείο		278	141
CMS V, 232	7, 25	287	7, 25
233	51	288	7, 25
234	43	289	7, 25
235	90	290	7, 25
236	56	291	7, 25
		292	7, 25
		293	7, 25
		294	7, 25
		295	7, 25
		296	7, 25
		300	137

Γενικό εὔρετήριο

- ἀγελάδα, 36, 52, 54 κέ.
ἀγγεῖα, 16, 130, 138
ἀγγεῖο καλαθόσχημο, 16
ἀγγειογραφία, 122
Ἁγία Αἰκατερίνη, 2 κέ., 19, 50, 51, 56,
69, 89, 90, 99
Ἁγία Εἰρήνη, 138
Ἁγία Τριάδα, 10, 12, 14, 16, 18, 22, 88 κέ.,
114, 117
Ἁγιος Ἰωάννης (Χανίων), 2
ἀγρίμι, 71, 85
Ἄδωνις, 68
αἶγαρος, 52, 85 κέ.
αἰγοειδές, 51, 53
Αἴγυπτος, 54
αἰδιοθήκη, 80
αἰλουροειδές, 55
ἀκρόπολη, 1
ἀλληλογραφία, 21
Ἀλχανία, 4 κέ.
Ἀμάθεια, 55
ἀμυγδαλοειδής, 27, 56, 57, 66, 89
Ἀντίπατρος Σιδώνιος, 70
ἀπίερος ἑκτατό, 62, 101, 138
Ἀπεσωκάρι, 41
ἀπλά σφραγίσματα, βλ. σφραγίσματα
ἀποθέτες:
Ἱεροῦ, 13 - 14, 18, 54 - 55, 79, 92 - 93,
95 κέ., 103
ἱερογλυφικῶν, 14, 55, 82, 94, 96 κέ.,
103, 107
ὕστεροανακτορικοί, 13, 90, 97 κέ., 103
ἀποθέωση, 42
ἀπολίθωση, 104
Ἄπτερα, 4 κέ.
Ἀρμένιοι Ρεθύμνης, 41, 86
Ἀρχάνες, 41 - 42, 58
«ἀρχιτεκτονικές ὀψεις», 137 κέ.
Ἀστάρτη, 68
ἀστρικό σύμβολο, 37
ἀφαίρεση, 112 κέ.
ἀφηρωισμός, 42
Ἀφρική, 69

Baal, 68
Βαθύπετρο, 70

βάθρο (βαθμιδωτό), 75, 86
βαίτυλος, 76
Βασιλική, 26
Βαφειό, 93, 97, 102, 142
Βελχανός (Βαλχανός), 4
Βιάννος, 83
βοοειδές, 51, 67
βούκρανο, 64, 125, 143
Βρύσες (Κυδωνίας), 6
βωμός, 69 κέ., 81
βαθμιδωτός, 75 κέ.
«κεραοῦχος», 70

Castello Vecchio», 7
Çatal Hüyük, 36, 40, 55, 64, 81
Common Style, 149
Cut Style, 142

γάμος ἱερός, 83 κέ.
γάτα, 59, 66, 126
Γιούχτας, 57
Γλαῦκος, 82
Γοῦρνες, 141
Γουρνιά, 14, 18, 22, 89, 93, 114, 117
Γραμμική Α, 3, 11, 17, 59, 65, 76, 102
Γραμμική Β, 2, 3, 17, 20, 24, 93, 102
γραμμικός (χαρακτήρας), 108 κέ.
γρύπας, 58, 80, 81, 102
γυμνότης, 78
Γυψάδες, 75

δαιμονικός, 39, 115
«δαίμων μινωικός», 68
δαχτυλίδι, 27, 33, 43, 51, 52, 69, 73, 77,
80, 85
δελφίни, 61
δέντρο ἱερό, 69, 75, 76, 80, 84
δεντρολατρεία, 74 κέ.
διάλυση (φυσιοκρατίας), 148 κέ.
δίλοβο, 82
δίσκία, βλ. σφραγίσματα
δομή, 91 - 92, 106 κέ.

ἔδρανο (βαθμιδωτό), 78, 80
εἶδωλο (ἀνεικονικό), 71, 81
ἐμβλημα, 79

- Ἐνετοί, 7
Ἐνετοκρατία, 7
ἔντομα, 63, 131
«ἐπανάληψη» (μοτίβων), 116
Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας, 39, 80
Ἐπισκοπή Πεδιάδος, 141
ἐπιφάνεια (θεότητας), 55, 78, 79
ἐραλδικός, 86, 89, 90, 98
- Free Style, 145
- Gelenkknörpel, 104
- Ζάκρος, 10, 12, 14, 18, 19, 22, 70, 75, 77, 81, 88 κέ.
Ζαφέρ Παπούρα, 17
Ζεύς, 55
Jewel Fresko, 93
ζωγραφικός (χαρακτήρας), 108 κέ.
ζῶο:
 ξαπλωμένο, 51
 πληγωμένο, 43 κέ.
 πού γλύφει τὸ πόδι, 45 κέ.
 πού θηλάζει νεογνό, 52
 πού ξύνει τὸν αὐχένα, 46 κέ.
ζωολατρεία, 56
- Ἥλιος, 36 κέ.
ἡλιακὸ σύμβολο, 72
Ἡλύσιο, 40
Ἡρόδοτος, 2
- θαλασσινά (μαλάκια), 136 κέ.
«θαλάσσιος ρυθμός», 62, 101
θεά, 36, 54 κέ., 78 κέ., 83 κέ., 85 κέ.
θεός, 36 κέ., 45, 68, 82 κέ.
Θῆβαι, 5
Θήρα, 29, 80
θρανίο, 75, 85
θρήνος, 82
θρόνος, 79 - 80
- Ἰάρδανος, 4
Ἰδαῖο ἄντρο, 71
ἰδεογράμματα, 16, 54
ἱερό:
 ἀνακτορικό, 75, 77
 κορυφῆς, 29, 75, 77, 80
 οἰκιακό, 75, 80
 τριμερές, 70, 75 - 77
 ὑπαίθριο, 73, 75
ἱερογλυφικός, 13, 89, 126
ἱπτάμενος κάλπασμος, 33, 92, 93
Ἴσις, 54
- Καλάμι, 5
Καλοχωραφίτης, 36, 37, 39 - 40
Καλύβια Μεσαράς, 141
καμαραϊκὴ κεραμεικὴ, 122
Καμηλάρης, 43
- κάνθαρος, 130
Καρποφόρα, 37 - 38
Καστέλλι πεδιάδος, 72
Κατσαμπᾶς, 35
κεραμεικὴ, 102
κέρατα (ἱερά ἢ καθοσίωσης), 70, 75
κίονας-κιονίσκος, 76, 77, 80 - 82
κλαδί, 71, 129
Κλαδισός, 1
Κνωσός, 3, 4, 9, 13, 14, 16, 18, 20, 24, 35, 41, 52, 54, 55, 80, 88, 141
Konstruktion, 122
κόμη-κόμμωση, 69, 79
Κοιτηγίρρη, 105
«κουμπιά», 104, 142, 143, 148, 151
κοχύλι, 62, 71
κροκοσυλλέκτης, 60
Κύδωνες, 3 κέ.
Κυδωνία, 1 κέ., 77, 91
κύκνος, 60
κύλιξ ἐφραϊκὴ, 102
κυνήγι, 35, 41, 68 - 69
κυνηγός, 68 - 69, 85
κυνοκέφαλος, 50
κυλινδρικές σφραγίδες, 89
Κύπρος, 58
- λατρεία:
 βλάστησης, 73, 74
 ταφικὴ, 41 κέ.
 ἠρωικὴ, 42
Λαχανία, 4
λέβης:
 τριποδικός, 16
 χάλκινος, 16
Λέρνα, 25 - 26
Λιγόρτυνος, 76
λιοντάρι, 46, 55 - 57, 68, 69
λύγξ, 67
- μαγικὲς σφραγίδες, 30 - 31, 112 κέ.
μαγικὸ νόημα, 114 κέ.
«μαγικός ρυθμός», 113
«Μαζαλῆ ἰσόπεδο», 2
Μάλια, 18, 41, 72
Μαρουλάς Ρεθύμνης, 60
μέλισσα, 63, 132
Μεσαρά, 46
Μεσοποταμία, 144
μεταμφίεση, 38, 56
Μιδέα, 53, 57
Μ. Ἀσία, 36, 144
Minet el Beida, 86
Μοναστηράκι, 7, 25
μονοθεΐα, 42
Μόχλος, 48, 141
Μυκῆναι, μυκηναϊκός, 13, 16, 17, 54, 64, 69, 78, 109, 111 κέ.
- ναυτίλος, 62

- Νεροκούρου, 5
 Νέστορος δαχτυλίδι, 56
 Νίρου Χάνι, 75
- *Όμηρος, 4
 *Ορφεύς, 116
- παλλάδιο, 83
 Παλαίκαστρο, 141
 παπαρούνα, 75
 πάπυρος, 21, 66
 Πασιφάη, 36, 37, 55
 πέλεκυς:
 διπλός, 79, 124 κέ.
 συρικός, 79
 περίβολος με πύλη, 76
 περιζώμα, 80
 περιφραγμα, 76
 πεταλούδα, 63 κέ., 82, 132
 πίθηκος, 50, 80
 πινακίδες, 6, 9, 11, 18 κέ.
 Πλατανιάς, 4
 πλοίο, 76, 128 κέ.
 πολυθεΐα, 84
 πολύποδα, 134 κέ.
 πότνια θηρών, 86
 πότνιος θηρών, 68, 85
 πουλί, 55, 56, 59 κέ., 131
 πρισματικά σφραγίσματα, βλ. σφραγίσματα
 πρισματικές σφραγίδες, 27, 59, 63, 89
 πρόσωση ιεροῦ, 76
 προσώπειο: 37 - 38, 67, 73, 81
 γάτας, 66, 126
 λιονταριού, 30, 66, 125 κέ.
 ταύρου, 125 - 126
 Πύλος, 13, 20, 35, 85, 149
- ραβδί, 79
 «Rustic Shrines», 138
 ρυθμός, 106 κέ., 111
 Ρωμαιοκρατία, 1
- Σάμος, 2
 Santa Lucia (προμαχώνας), 2
 σαρκοφάγος (*Αγίας Τριάδας), 16, 41 κέ.,
 75, 77
 Σελήνη, 36
 Σελλόπουλου (νεκροτ.), 140 - 141
 σκαμνί, 77
 Σκλαβόκαμπος, 12, 14, 88 κέ.
 σκυλί, 49, 68
 «snake frame», 79, 81
 Σούδα, 4, 5
- σπέρμα, 82
 σπήλαιο, 29, 36
 σταλακτίτης, 81, 82
 στρωματογραφία, 9
 συκιά, 73
 Συρία, 70
 Σφουγγαράς, 114, 141
 σφραγίσματα:
 άπλά, 9, 11, 13, 21, 29
 δισκία, 9, 11, 14, 18 κέ., 20
 πρισματικά, 9, 11, 12, 20
 σφύρα, 79
 σφυροπέλεκυς, 79
 σχήματα, 27, 89
- Τανάγρα, 40
 ταυροθυσία, 39 κέ.
 ταύρος, 35 κέ., 44, 45
 τάφοι, 2, 41
 «τελεσματικές» σφραγίδες», 116
 Temple Tomb, 41, 43
 τεχνική, 113, 123, 129
 τιμαριωτισμός, 23
 Τίρυνς, 83
 τριαδική θεότης, 71
 τρίτωνιο, 71
 τρίφυλλα, 129
 τροχός (ήλιακός), 37
 Τύλισος, 14
- *Υδρόβια, 59 κέ.
 *Υπερπέραν, 40
 ύστερορωμαϊκή τέχνη, 123
- φακοειδής, 27, 44, 45, 46, 49, 50 - 53, 58,
 61, 62, 64, 67, 68, 89
 Φαιστός, 10, 19, 24, 25, 61, 72, 75, 92,
 96, 103, 118, 141
 φίδι, 55
 φοίνικας, 129
 φυλαχτό, 116
 φυσιοκρατία, 91 κέ., 105 κέ.
 Φούρνου κορυφή, 25
- Χαλέπα, 2
 χορός, 74, 79
 χταπόδι, 135 κέ.
- ψάρια, 132
 ψυχή, 64, 81
 ψυχοστασία, 64
 Ψυχρού σπήλαιο, 72, 81
- *Ωρος, 54

Σημ.: Δεν σημειώνονται ονόματα τόπων όταν στο κείμενο προσδιορίζουν σφραγίδα ή σφραγίσμα που καταχωρίστηκε στο ειδικό εύρετήριο.

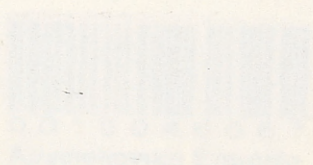


ΠΙΝΑΚΕΣ

Faint, illegible text on the left side of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Faint, illegible text on the right side of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

INDEX





α 1



β 2



γ 4



δ 5



ε 10



ς 13



ζ 14



η 15

Οί άραβικοί άριθμοί με μαύρα στοιχεία αναφέρονται στην άριθμηση των παραστάσεων



α

16



β

22



γ

20



δ

21



ε

24



ς

32



ζ

27



η

28



δ 6



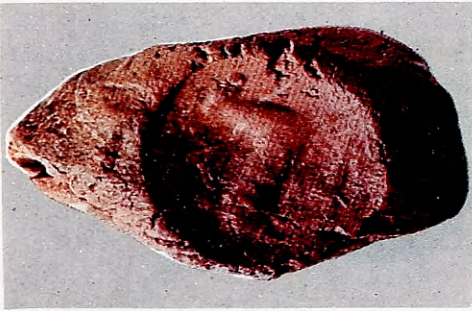
η 19



γ 3



ζ 18



β 12



ς 17



α 25



ε 11



δ

31



γ

30



β

26



α

23



ζ. Ίδεόγραμμα τριποδικού σκεύους.



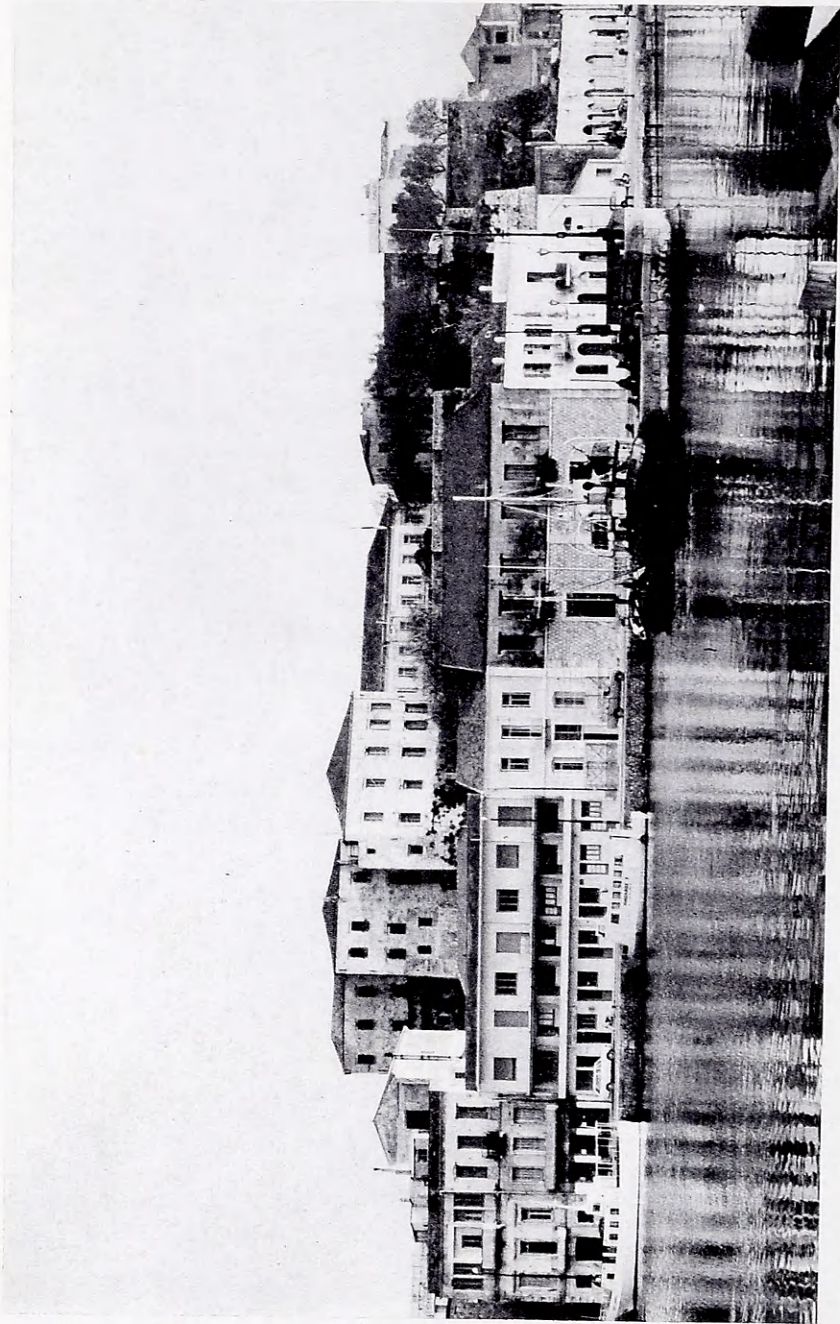
ζ'. Ίδεόγραμμα πλεκτού καλαθίου.



ε. Κάτω όψεις άπλών σφραγισμάτων.



Τὰ Χανιά. Ἀπὸ τὸν χειρόγραφο Ἄτλαντα τοῦ Giorgio Corner, Il regno di Candia, 1625.
Μαρκτιανὴ Βιβλιοθήκη. (Ἀνατύπωση ἀπὸ τὰ «Χαρτογραφικὰ Μνημεῖα τῆς Κρήτης».)



Καστέλλι Χανίων. Άποψη από ΒΔ.



Καστέλλι Χανίων, όδος Κατρέ 10. Άποψη τής άνασκαφής του μινωικού άρχείου από Α.



α

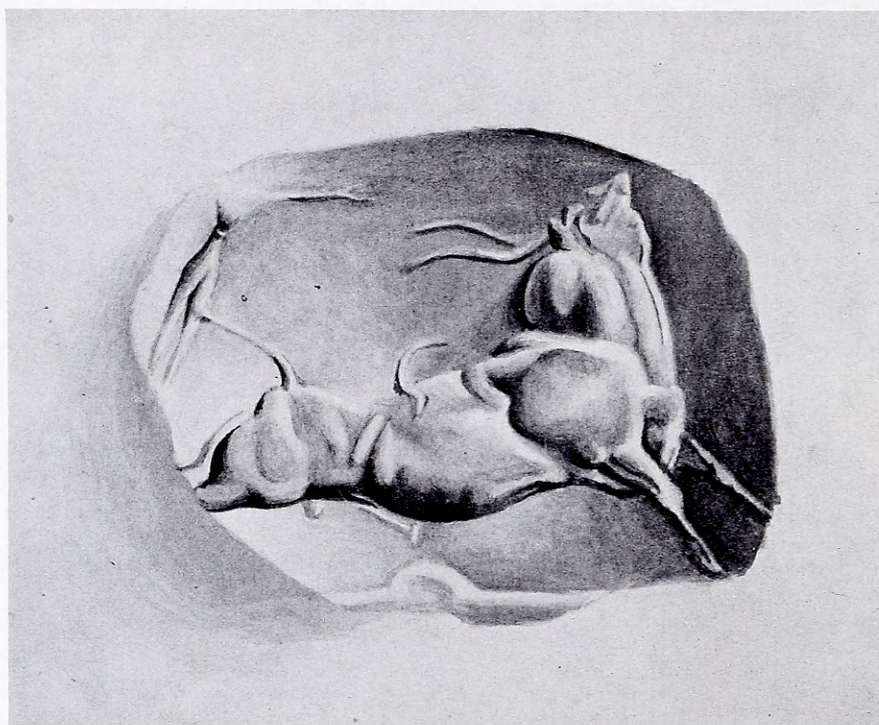


β

Καστέλλι Χανίων, οδός Κατρέ 10. α. Κτίριο I. β. Κτίριο II.



Τομή του σκάμματος με το στρώμα των κόκκινων χονιάτων τής καταστροφής πλάι στο κτήριο II.



1

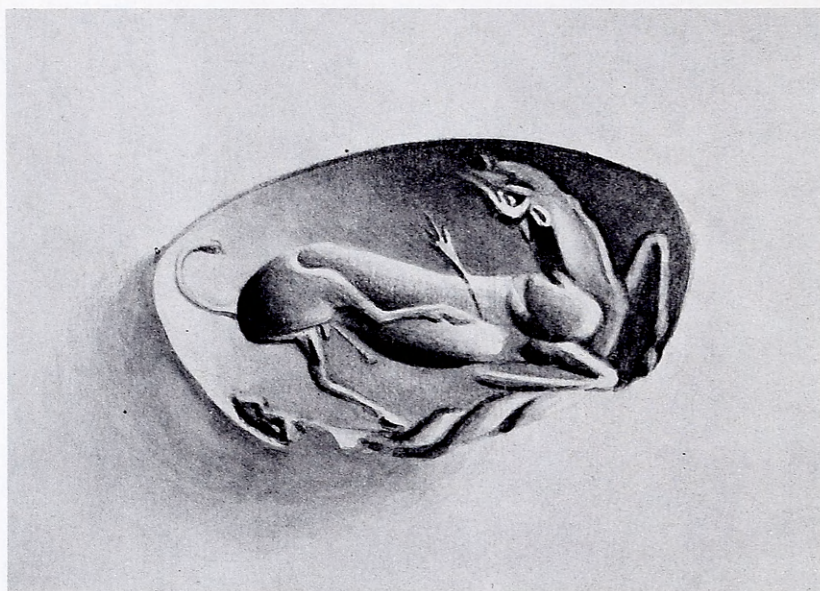
Σφραγίσματα με την παράσταση 1: α. ἀριθ. 1554. β. ἀριθ. 1547.



α

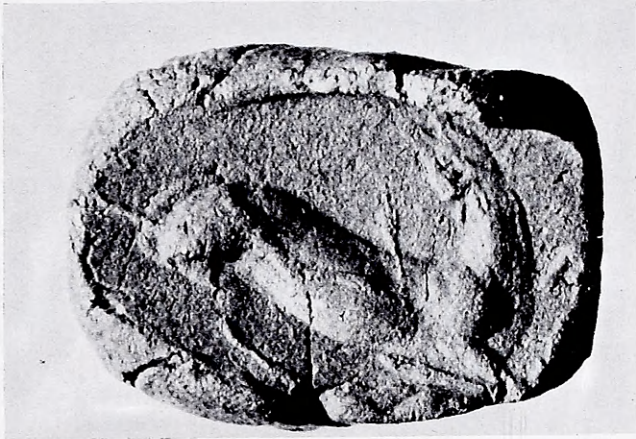


β



2

Σφραγίσματα με την παράσταση 2: α. ἀριθ. 1542. β. ἀριθ. 1544.



α



β



3



4

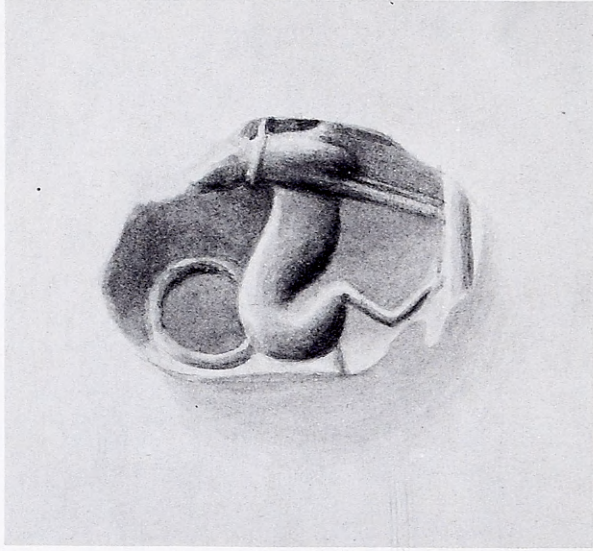
Πρισματικά σφραγίσματα: α. ἀριθ. 1002 με την παράσταση 3.
β. ἀριθ. 1017 με την παράσταση 4.



α



β



6



5



α

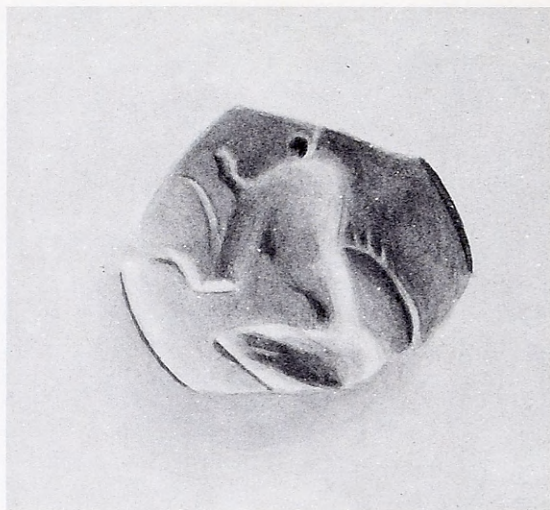


β

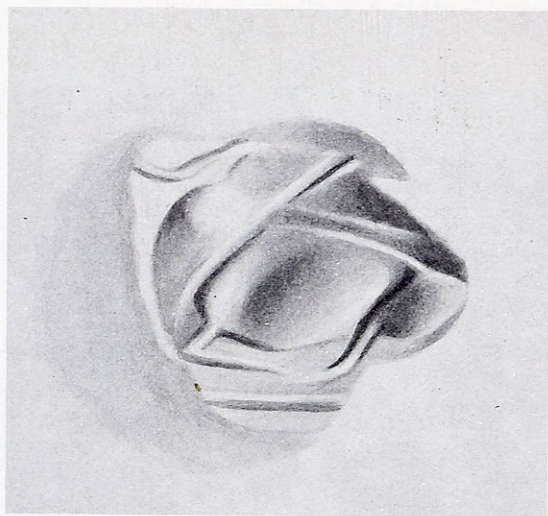


γ

α. Δισκίο άριθ. 2056 και β. πρισματικό σφράγισμα άριθ. 1021 με την παράσταση 5.
γ. Δισκίο άριθ. 2053 με την παράσταση 6.



7



8

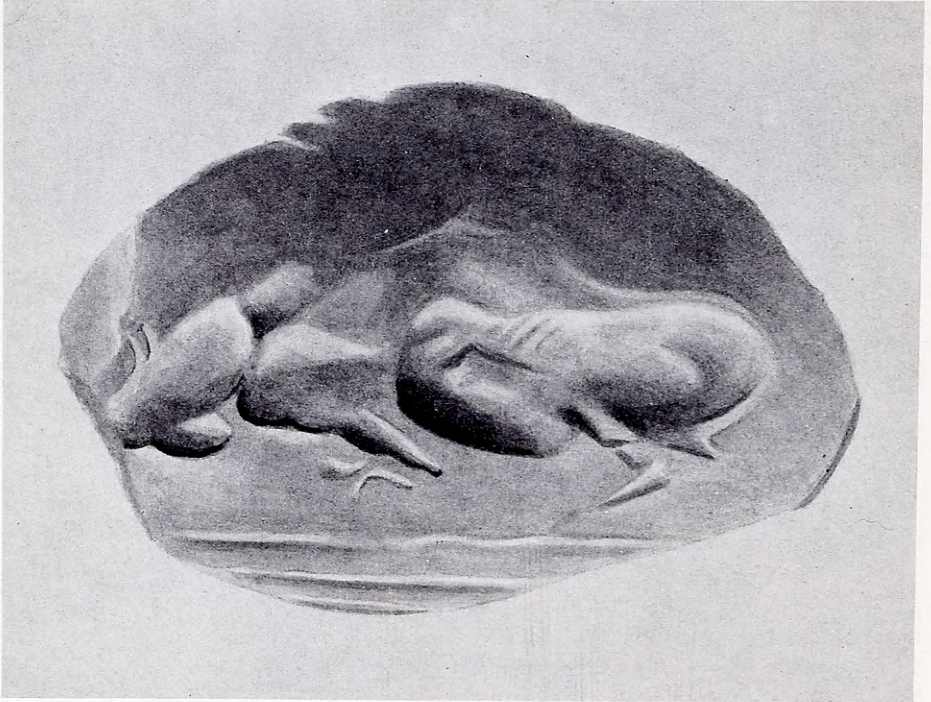
α. Δισκίο αριθ. 2065 με την παράσταση 7. β. Σφράγισμα αριθ. 1557 με την παράσταση 8.



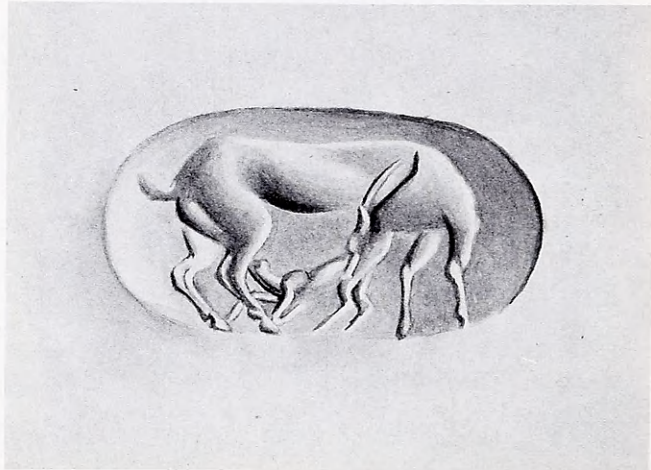
α



β



9



10

α. Σφράγισμα ἀριθ. 1527 με τὴν παράσταση 9. β-γ. Δισκίο ἀριθ. 2058 με τὴν παράσταση 10.



α



β



γ



11



12

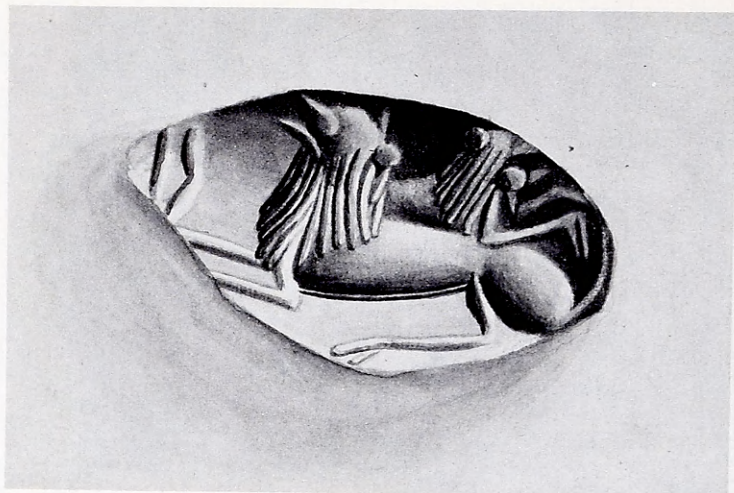
α. Δισκίο ἀριθ. 2052 με τὴν παράσταση 11. β. Πρισματικό σφράγισμα ἀριθ. 1018 με τὴν παράσταση 12.



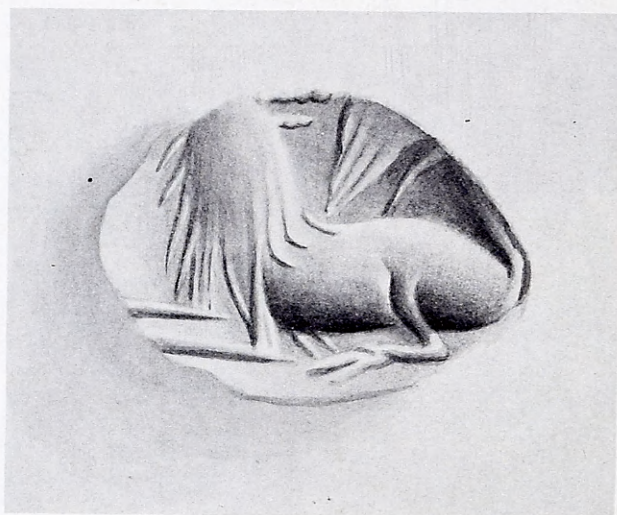
α



β



13



14

Δισκία: α. ἀριθ. 2014 και β. ἀριθ. 2035 με την παράσταση 13. γ. ἀριθ. 2094 με την παράσταση 14.



α



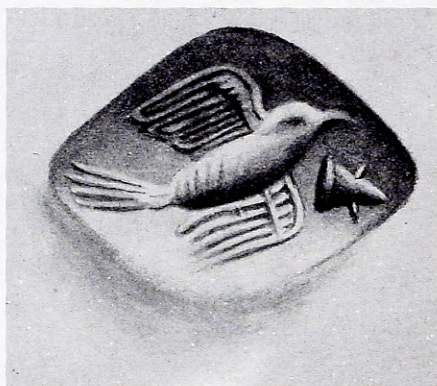
β



γ



15



16

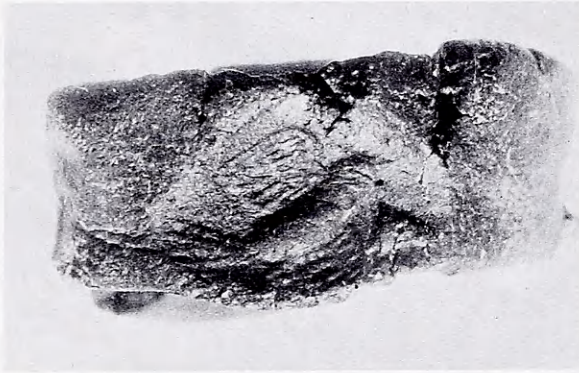
Δισκία: α. ἀριθ. 2068 και β. ἀριθ. 2067 με την παράσταση 15. γ. Ἀριθ. 2045 με την παράσταση 16.



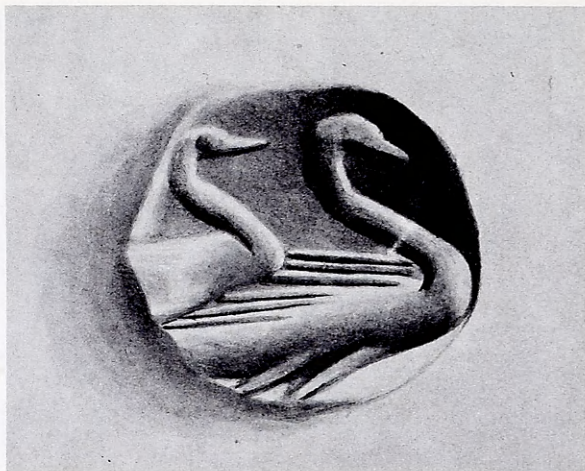
α



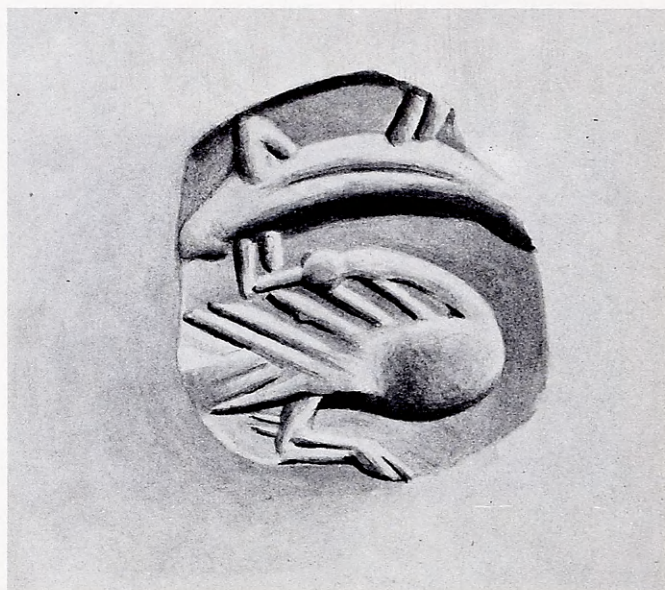
β



γ



17



18

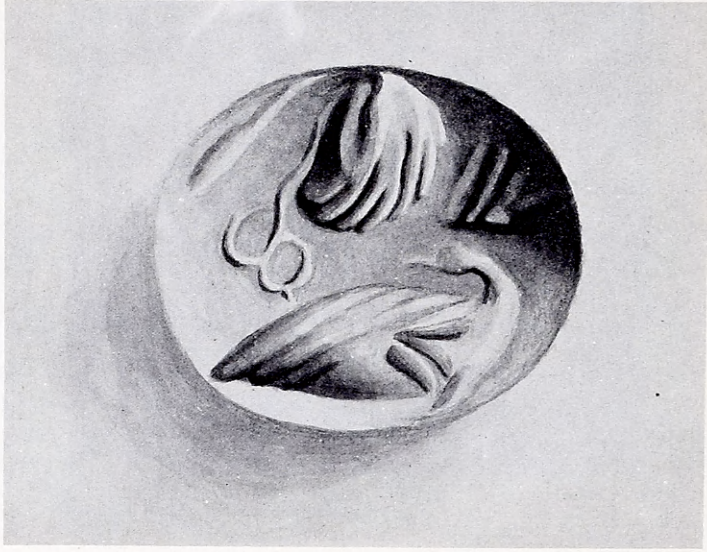
α. Δισκίο αριθ. 2100 με την παράσταση 17. β. Πρισματικό σφράγισμα με την παράσταση 18.



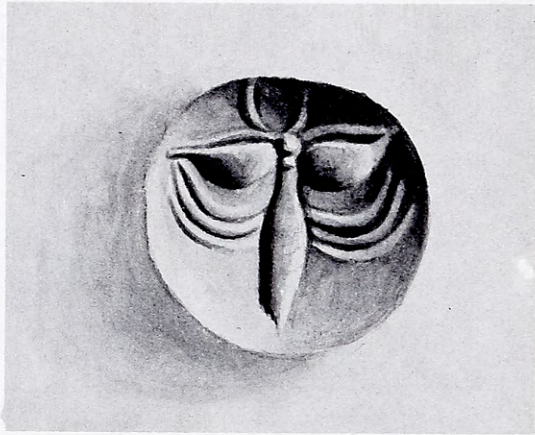
α



β



19



20

Πρισματικά σφραγίσματα: α. ἀριθ. 1014 καὶ β. ἀριθ. 1016 μετὴν παράσταση 19. γ. Ἀριθ. 1005 μετὴν παράσταση 20.



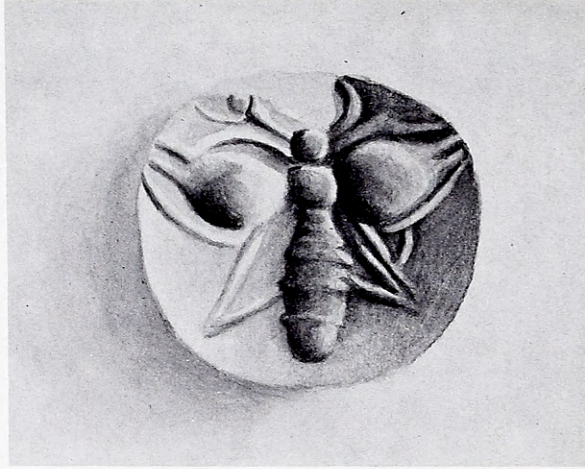
α



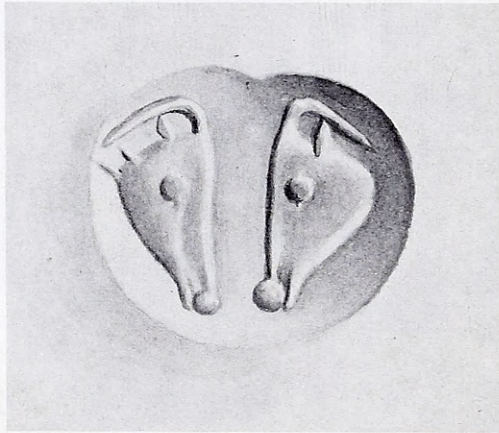
β



γ

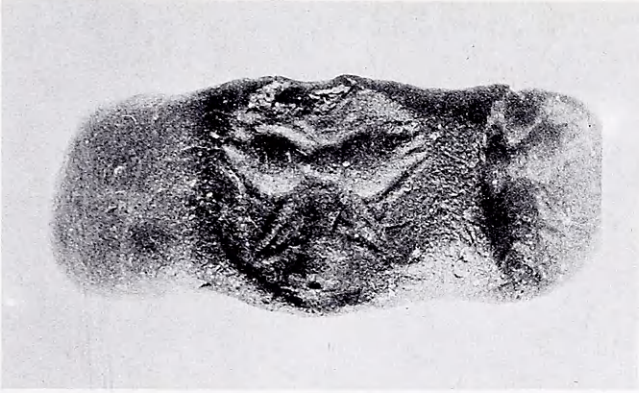


21

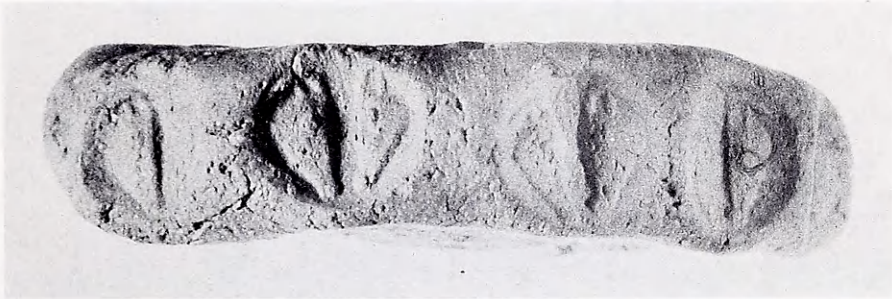


22

Δισκία: α. ἀριθ. 2018 με τὴν παράσταση 21. β. Ἀριθ. 2012 καὶ γ. ἀριθ. 2066 με τὴν παράσταση 22.



α



β



γ



23



24

α-β. Πρισματικά σφραγίσματα με την παράσταση 23: α. ἀριθ. 1023 και β. ἀριθ. 1022.
γ. Δισκίο ἀριθ. 2021 με την παράσταση 24.



α



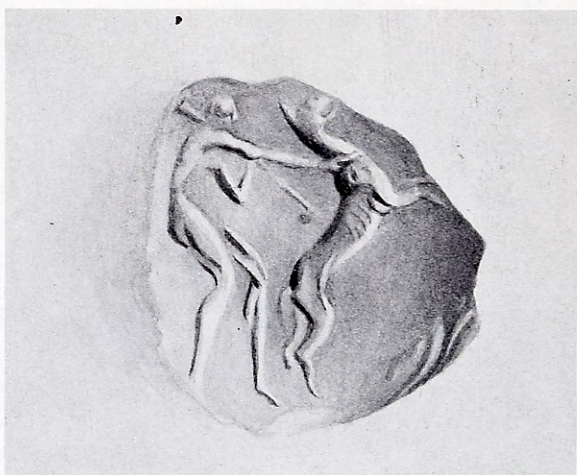
β



γ



25



26

Σφραγίσματα: α. ἀριθ. 1530 καὶ β. ἀριθ. 1529 μετὴν παράσταση 25. γ. Ἀριθ. 1536 μετὴν παράσταση 26.



α



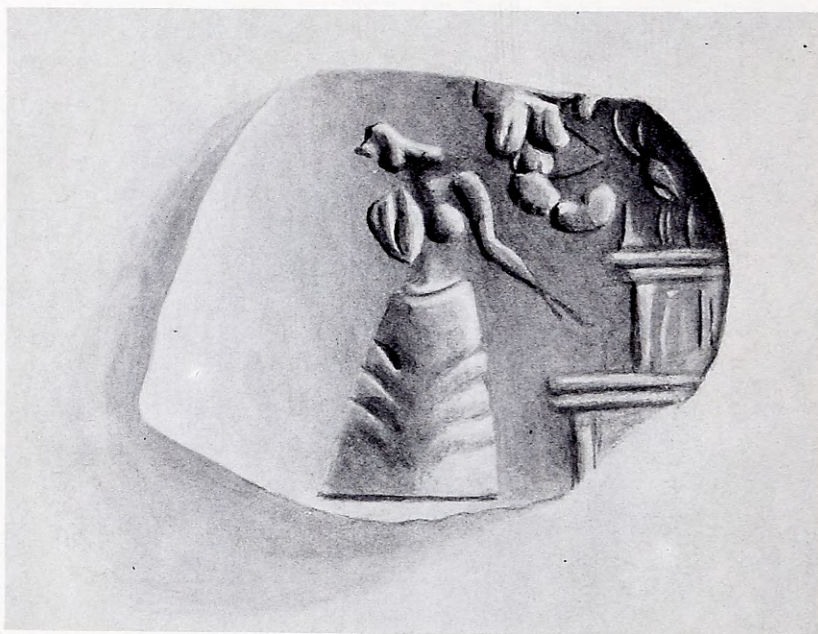
β



γ



27



28

Δισκία: α. ἀριθ. 2071 και β. ἀριθ. 2112 με την παράσταση 27. γ. Ἀριθ. 2055 με την παράσταση 28.



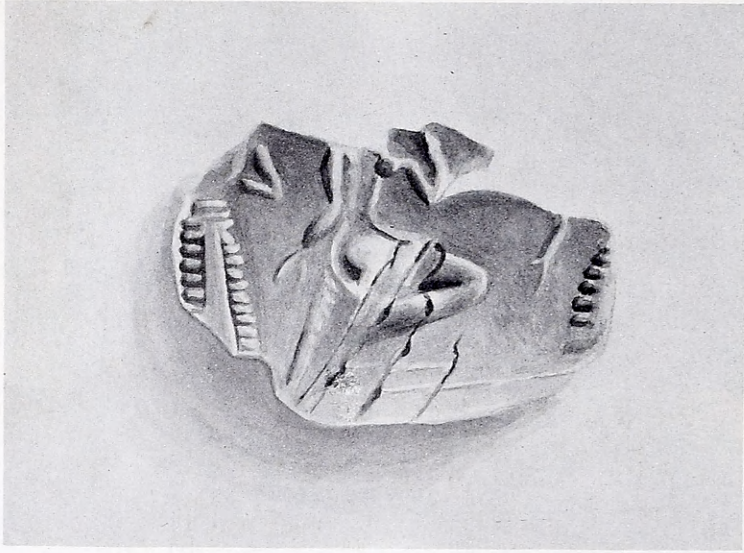
α



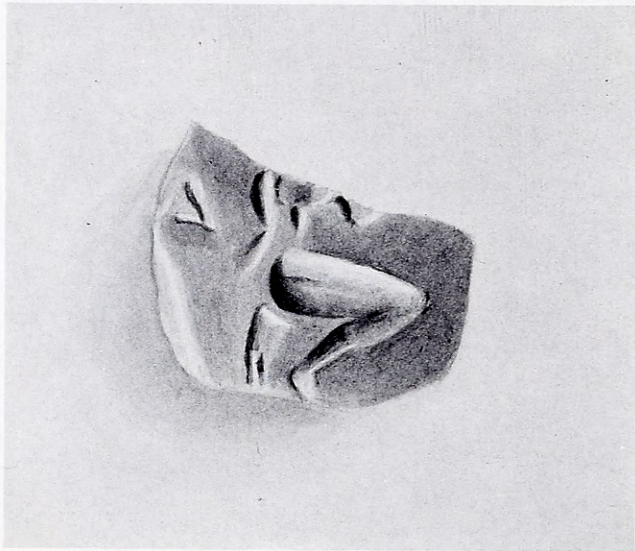
β



γ

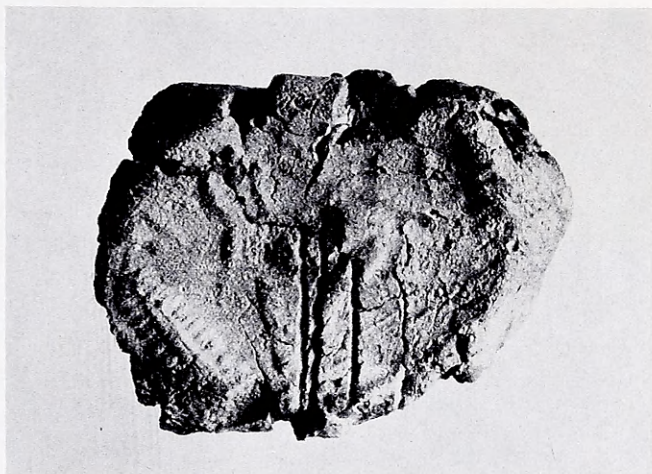


29



29

Σφραγίσματα με την παράσταση 29: α. ἀριθ. 1528β και β. ἀριθ. 1528α.



α



β



30

α-β. Δισκίο αριθ. 2097 με την παράσταση 30.



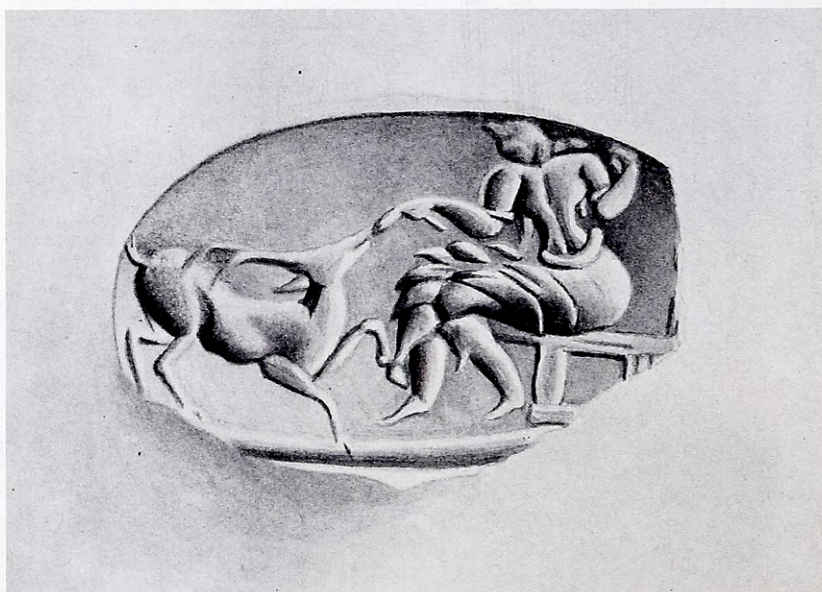
α



β



31



32

α-β. Πρισματικό σφράγισμα ἀριθ. 1024 με τὴν παράσταση 31. γ-δ. Σφραγίσματα με τὴν παράσταση 32: γ. ἀριθ. 1513 καὶ δ. ἀριθ. 1503.



α



β



γ



δ



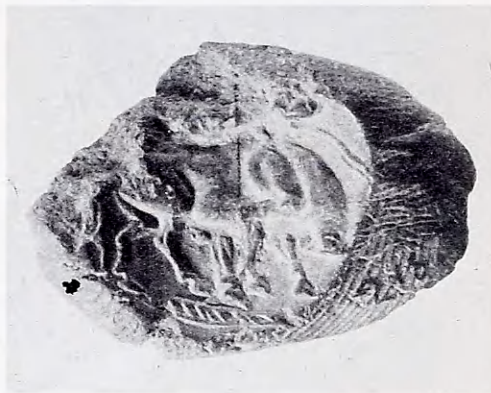
α



β



γ



δ



ε



ς

α. Ἀποτύπωμα σφραγίδας με σφράγισμα ἀπὸ τὴν Ἁγία Αἰκατερίνη Καστελλιοῦ Χανίων (ἐκμαγεῖο). β. Σφράγισμα ἀριθ. 397 ἀποθετῶν Ἱεροῦ. γ. Σφράγισμα ἀριθ. 396 ἀποθετῶν Ἱεροῦ. δ. Ὑστεροανακτορικό σφράγισμα Κνωσοῦ ἀριθ. 216. ε. Σφραγίδα Βαφειοῦ CMS I, 234. ς. Ὑστεροανακτορικό σφράγισμα Κνωσοῦ ἀριθ. 111.

Δάγμα δέρμασ παγιέ
Τ.1 Χωρίς ΕΓΩΥΚ.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΤΑ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ»
ΤΟΥ Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΥΠ' ΑΡ. 87 ΤΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟ
ΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΕΞΑΚΟΣΙΑ
ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ ΟΙ ΠΙ
ΝΑΚΕΣ OFFSET ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΓΡΑ
ΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.